

САЪДУЛЛА
СИЁЕВ

МАЖНУНТОЛНИНГ НОВДАСИ

Ҳикоялар
Ҳажвиялар
Қиссалар

ТОШКЕНТ
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1989

Y₃ 2
C 53

C $\frac{4702620201-103}{M352 [04]-89}$ 14-89

ISBN 5-635-00276-5

Ҳ И К О Я Л А Р

МАЖНУНТОЛНИНГ НОВДАСИ

(Елғончининг кундалик дафтаридан)

Бобом раҳматли, ёзда сояси яхши бўлади, деб эшигимизнинг олдига бир туп мажнунтол эккан эди. Шу мажнунтол мени ёлғончиликка ўргатди. У пайтлар мактабга бормас эдим. Баҳорда эди шекилли, бир куни айвонда қамишдан най ясаб ўтирсам, Шермат укам ёнимдан лип этиб ўтди. Нима қилар экан, деб деразадан қараб турдим. Шермат уйга кирди. Тўғри бориб тоқчага осилди. Тоқчада икки коса нишолда турарди. Бобом, ифторлик қиламиз, деб атайин шаҳардан олдирган эди. Шермат бир-икки уринди-ю, бўйи етмагач, бурчакдаги стулни судраб келиб тагига қўйди. Чўзилиб нишолдага беш панжасини тикди. Энди икки марта ялаганда коса афдарилиб тушиб синиб кетди. Шермат қўрққанидан стулниям унутиб кўчага қочди.

Бир оздан кейин бобом кирди.

— Бунни ким қилди? — деди косани кўрсатиб.

— Мен эмас... Шермат синдирди, — дедим. Бобом индамай толга қараб кетди. Ингичка новдасини синдириб олди-ю, шип этказиб белимга бир туширди.

— Қилғиликни қилиб, ҳали ёлғон ҳам сўзлайсанми?

— Мен синдирмадим... Шерматингиз... ўлай агар!.. — деб, хипчиндан ҳайиқиб, бир ёнимга ёнбошладим.

Яна бошимда новда зувиллади.

— Нега оғзинг оқариб турибди яламасанг?

Мен: «Қамишни пуфлайвериб, оғзим кўпириб кетди», дейишга қўрқдим.

— Худо урсин, бобо, мен яламадим!..

Мажнунтолнинг новдаси бешинчи марта зувиллаганда юзтубан ётиб олдим.

— Жон бобо, урманг... Мен... мен яладим нишолдан... — дедим йиғлаб. — Косаниям мен синдирдим. Нон урсин...

— Ана, энди эсинг кирди, — деди бобом. — Бўйнинг узилса ҳам ёлғон гапирма.

Бобомнинг насиҳатини ҳам ўзимча тушундим. «Ёлғон

гапирсанг ҳам майли, бироқ калтак ема». Шундан кейин ишларим юришиб кетди. Бобомнинг кўзларига бақрайиб туриб ёлғон сўзлайман. Қилган ишимни қилмадим дейман, қилмаган ишимни қилдим, дейман. Шафтолини мен ейман, шапалоқни Шермат, қазноқдаги бозор ўрикнинг ҳузурини мен кўраман, чивиқнинг «ҳузури»ни Шермат кўради. Нима бўлганда ҳам укам-ку, деб бир-икки марта унинг ёнини олиб рост гапирмоқчи бўлувдим, бобом толни қўйиб, олма ёғоч кесиб келди. Олма новдасининг «мазаси» бошқачароқ бўларкан. Илгарилари тол чивиқ еб юрганимда ирғиб туриб кетардим. Олмадан кейин остонагача эмаклаб боришга тўғри келиб қолди.

Мактабга бордим. Уқитувчимиз эртақдаги кампирларга ўхшайдиган қари бир хотин экан. Бечора дарсда нимагадир доим олма еб ўтиради. Мени, бўйинг кичик, деб биринчи қаторга ўтқазди. Қарасам, қулдай ишлатадиган: «Исमत, доскани ўчир!», «Исमत, бўр олиб ке!», «Исमत, эшикни ёп!...» Бир куни доска ўчиргани латта олдим-у, бориб деворни ишқайвердим. Болалар кулди, ўқитувчи уришди.

— Опа, мен шабкўрман, — дедим ёлғондан ҳиқиллаб. — Яқиндан яхши кўролмайман.

Уқитувчининг раҳми келиб, мени энг охирги партага ўтқазди. Маза бўлиб қолди. Ёнимдаги бола билан парта остида бекинмачоқ ўйнаймиз, қизларнинг сочини бири-бирига боғлаб қўйиб, куламиз. Лекин охирги партанинг ёмон ери ҳам бор экан. Уқитувчи аввало ўтилган дарсни шу ёқдан сўраркан. Ўйлаб-ўйлаб, бунинг ҳам йўлини топдим. Дарс тайёрламай келган кунларим: «Опа, мендан сўранг!» деб шовқин соламан. Уқитувчи сўрамайди, лисиб ўтирган болаларни турғазади, улар жавоб беролмаса, қулоқ чўзма қилади. Билмайдиган кунларим: «Кеча... кеча» дейману кўзимни тупуклаб, бурнимни тортаман. Уқитувчимиз ҳайрон бўлади.

— Кеча нима бўлди, айтақол, Исमतжон болам...

— Кеча... тоғам ўлиб қолди... — дейман партани қучоқлаб.

Уқитувчи жим бўлади-ю, бошимни силайди. Кейин уйга жавоб бериб юборади.

Хуллас, ёлғонга эгар-жабдуқ уриб, юганлаб, саман отдай миниб олдим. Ўнинчини битиргунча етти марта холам, тўрт марта тоғам, икки марта аммам, уч марта амаким «ўлди». Мабодо дарсга беш-олти кун келолмай қолсам, Чимкентдами, Жамбулдами турадиган поччала римдан бири «ўлган» бўлиб чиқади.

Мактабимизда бир физика ўқитувчиси бўларди. Баҳога ўлгудай қурумсоқ эди. Уз ўғли булбул бўлиб сайраб турса ҳам, сўкиб-сўкиб, аранг «уч» қўйиб берарди. Уғлининг аҳволи шу бўлгандан кейин, бизникини билаверинг. Уша зиқна муаллим аллакимга: «Агар Исмат институтга кирса, мен қишлоқдан кўчиб кетаман», дебди.

Аттестат олгандан кейин уни кўчада кўриб қолиб тегишдим:

— Институтга кетяпман, муаллим, лаш-лушларингни йиғиштираверинг.

— Боравер-чи, — деди хасис кулимсираб. — Менинг аравам тайёр.

Институтга ҳужжат топширдим. Баҳоларимни кўрган одам ғўра егандай афтини бужмайтириши тайин эди. Лекин ўша одам таржимаи ҳолимни бир ўқиб чиқса, дарҳол ҳўнграб бағрига босиши, чўнтагимга студентлик билети билан уч ойлик стипендияни солиб, юз-кўзимдан чўлп-чўлп ўпиши турган гап эди. Негаки таржимаи ҳолим бўйича мен дунёда соямдан бўлак ҳамсоям йўқ, бечораҳол бир етимман. Мен қил-қизил ялангоёқман. Мен ҳар кимнинг эшигида бир хизмат қилиб, кун кўриб келганман. Мен Максим Горькийга ўхшаб, оининг ёруғида китоб ўқиб, савод чиқарганман. Ана энди камбағал парвар ҳукуматимизнинг даврида олий мактабда ўқиб одам бўлмоқчиман...

Ростми-ёлғонми, менинг таржимаи ҳолимни кўриб, ректорнинг кўзидан ёш чиқиб кетганмиш. Нимага десангиз, у киши ҳам менга ўхшаб (яъни, ўхшамай, демоқчиман) етим ўсган экан-да!

Алқисса, биринчи сентябрда чалинган қўнғироқ мени ҳам аудиторияга етаклаб кирди. Лип этиб кўз олдимга физиқа ўқитувчиси келди. Нима қилди экан, бечора, кўчдимикан? Тавба, дейман ўзимча, элликка кирибди-ю, икки энлик ёлғонни эплай олмасая! Исмат билан ҳазиллашувдим, деб қўя қолмайдими? Ахир ҳаммавақт рост гапириш осонми? Одам тагчармдай тўзиб кетади-ку! Рост — сиркадай гап. Сирканинг ўзини ичиб бўлмайди. Унга озгина сув қўшилса, таомни хушхўр қилади. Шунинг учун ҳам сув — ёлғон, деб қўйибдилар.

Физика ўқитувчимга: «Сизни табриклайман, институтдан йиқилдим», деб телеграмма юбордим.

Институтда қандай ўқиганимни айтсам, барибир ишонмайсиз. Зачётлар бошланди дегандан «чўлоқ» бўлиб, ҳасса таяниб оламан. Имтиҳонлар пайтида гоҳ тутқаноқ

касалим тутади, гоҳ «азонгача уй эгасининг оғзига сув юмизиб» чиқаман. Ҳеч иложини қилолмасам, шартта бобомни «ўлдириб» қишлоққа кетвораман.

Мен ёлгонларимни группаларга бўлиб, битта дафтарга ёзиб борадиган бўлдим. Уларни домланинг феъл-атворига қараб ишлатадиган бўлдим. Масалан, агар домланинг кўнгли қаттиқ, тили аччиқ бўлса, «ўлган-йитган» группани ишга соламан. Асов отдай пишқириб турган домлажон бирдан юмшоқ тортади.

— Э... чакки бўлибди, — дейди лабини тишлаб. — Қани, зачёткангизни бера қолинг.

Мабодо ёшроқ ё мурувватлироқ домлага тушиб қолсам, дафтарчамнинг «Тасодифлар. Холис хизматлар» деган бетини очаман. Мен туфайли «омон-эсон туғруқхонага етиб олган» муштипар аёлнинг миннатдорчилиги ё уйдан адашиб «бўзлаб юрган болакайнинг кўзёшларини» ёниб-куйиб гапира бошлайман. Ёшроқ домлам бақрайиб қолади, кексароғи бош силкиб маъқуллайди. Ахийри, ўтмас арранинг тишидай кемтик «уч»ни оламан-у, шилт этиб тузоқдан чиқиб кетаман.

Туриб-туриб, бир нарсага ҳайрон бўламан. Мен ёлгонни циркдаги жонглёрнинг тўпидай отиб ўйнайман-у, лекин биронта киши мени ёлгончи демайди. Аксинча, кимга нима десам, чиппа-чин ишонади. Ўйлаб-ўйлаб, бунинг сирини ҳам топдим. Бир хил одамлар ростни ростга ўхшатолмайди, негадир ерга қараб, қизариб гапиради. Мен эса ёлгонни ростга ўхшатиб юбораман. Гапирганда ҳовлиқаман, бидирлайман, энтикаман, куюнаман, уҳ тортаман, лозим бўлса кўз ёши ҳам тўкаман — ишқилиб, ростга ўхшатаман. Шунинг учунми домлаларимнинг кўзига шумшук кўринмайман, зиёфатларда аълочи студентларнинг биқинида ўтирмасам-да, пойгакка тушиб кетмайман, курсдош қизларнинг бир ажиб, ҳаёли табассумидан мен ҳам қуруқ қолмайман.

Бизнинг Туркистон тарафларда лола хазон бўлиб, атиргул очиладиган пайтда диплом чўнтакка тушди. Тушовланган отга ўхшаб шаҳарда зўрға юрган эдим, пир этиб қишлоққа учдим. Колхозимизда Ўразмат тажанг деган киши раис эди. Узи ҳирсдай кўпол, гапирса ўттиз икки тиши бирдай ёнар, юзингда кўзинг борми демай, чақиб оларди. Бироқ унинг қитиғи қаердалигини билардим. Уч кун деганда идорага бориб, қитиқ патига тегдим.

— Султон суягини хўрламас, ака. Сиз мана шу қишлоқнинг султонисиз, — дедим кўзимни лўқ қилиб. — Сиз султон бўлганда ҳам анов-манов султон эмассиз. Султон-

ларнинг лочинисиз. Бир лочиннинг қанотида минг чумчуқ кун кўрар экан. Минг биринчи бўлиб келдик. Қанотингизга олсангиз, насибамизни териб еб юрсак, Ўразматжон ака...

У ёлғонимга қалпоқдай учди. Олдин эснаб ўтирувди, «лочин»ни эшитиб, жағи қаришди-ю, қоғоз-қалам ахтариб қолди. Юқори участканинг бошлиғига: «Экономистнинг ўрнига ол», деб хат қилиб берди. Етти букилиб, раҳмат айтдим.

«Бир куни бошингни ейман-ку», деб қўйдим эшикка чиққанда.

Шундай қилиб, бош участкада экономист бўлиб ишлай бошладим. Бўлим бошлиғи икковимиз дастлаб ёр билан сувдай қўшилолмайдик юрдик. Қараб турсам, тагимдан хандақ кавламоқчи. «Бунинг қўлидан кетмонини олиш керак», деб ўзимга холис хизмат қилиб келатган тилимни ишга солдим. Бир куни бошлиқ билан чойга чиқдик.

— Сиз менга жигаримдан ортиқсиз, Мансур ака, — дедим шивирлаб. — Кеча районга борувдим. Янги гап эшитдим. Раис кетармиш. Ўрнига сизни тайинлашмоқчи экан. Бир қувондим, бир қувондим! Хайрият, ҳақиқат бор экан, ака...

Бошлиқ бармоғини лабига босиб: «Ўрага», деди, мен: «Сичқон», дедим. У: «Тушди», деди, мен, «Гулдир» дедим. Сўнг икковлашиб: «Гуп», деб кулишдик.

Эртасига зириллаб идорага тушдим. Раисни холи топиб, энтикиб кирдим. Қора қозондай қоп-қора башарасига энгашиб:

— Мен сизни жигаримдан яхши кўриб қолдим, — дедим тап тортмай. — Бироқ бизни етим қилиб кетасиз экан. Кеча районга борсам дув-дув гап, катта хўжайин кетармиш. Ўрнига Ўразмат ака бўлармиш, деб одамлар чапак чалиб юрибди. Бу хабарни эшитдим-у, олдингизга қараб югуравердим.

— Агар айтганинг келса, тўрт йилда менинг ўрнимга ўтирасан! — деб тажанг раис креслони бир урди.

— Айтганингиз келсин! — деб сидирилиб чиқиб кетдим. Шу-шу бўлим бошлиғи мўлтираб идора томонга қарайди, раис эса умидвор бўлиб районга кўз тикади. «Қарайверсин, — дейман ичимда. — Менга деса, қараб кўзлари тешилмайдими! Биз вазифамизни бажардик».

Ёлғоннинг қудрати мени хавфли хандақлардан қутқарди, атрофдагиларнинг наздида бир қарич кўтариб

қўйди. Бўлим бошлиғи сув еган тол чивиқдай юмшаб қолди, раис мени кўрса, қўл бериб сўрашадиган бўлди. Исмат читтак эдим, Исматилло бўлдим. Баҳорга чиқиб, Исматиллобекка айландим.

Менинг Исматиллобек бўлишимни кутиб ўтиргандек, бир куни бобом, катта момом, онам, укам маслаҳатга йиғилишди.

— Мушук мов бўлди, сенинг даминг чиқмайди, — деди бобом. — Кўзим тиригида уйлаб қўяй. Дардан бошқанинг жуфти яхши.

— Қимнинг эшигини супурай, болам, кўнглингни айт, — деди момом.

— Уйланмасангиз, жавобини беринг! — Чийиллади Шермат укам. — Ўзим обкеламан эртагаёқ биттасини.

Онам олдимга бир даста расм ташлади.

Мундоқ ўйлаб қарасам, йигирма бешга кирибман-у, ишқ-муҳаббат деган паризод билан бир дамгина улфат бўлмабман, қошингнинг тагида кўзинг борми, деб битта қизнинг юзига тикилиб қарамабман.

Онам берган суратларни картадай чийлаб ўтирдим. Қизлар, қизлар... Оқ юз, чувак, бодом қовоқ, шахло кўз... Ўн тўққиз яшар, ўн саккиз яшар... Ўн саккиздаги қизнинг хунуги бўлмайди, деб эшитгандим. Қиз-да! Қизнинг бари яхши.

— Нима дейсан? — Момом хаёлимни бўлди. Яна суратларга тикилдим. Оловдай ёниб турган битта қиз юрагимни жиз этказди. Индамай олиб, чўнтакка урдим. Уйдагилар енгил нафас олишди.

Чўнтакка тушган қизнинг исми Моҳира экан. Ўзи ёнимиздаги кончилар шаҳрида тикувчи бўлиб ишларкан. Уч кундан кейин беш метр лавсанни кўтариб олдиға бордим.

— Мана шундан костюм-шим тикиб берсангиз, сингим, — дедим унинг қоп-қора, узун киприкларига термилиб. — Фақат тезроқ.

— Намунча шошасиз? — Чимирилди қиз. — Навба-ти билан-да.

Мен сохта камтарлик билан илжайдим.

— Шошилмасдиму... Бир ойдан кейин Африкага ишга кетяпман. Шунинг учун сўнги модада бўлса...

Шундай деб, сипо юриш билан чиқиб кетдим. Ортимдан қизлар шивир-шивир қилиб қолди.

Эртасига ательега яна келдим. Бу сафар Моҳиранинг ўзи қаршимга югуриб чиқди.

— Моҳирахон, — дедим ёлғондан ҳансираб, — ишон-

сангиз, кечаси билан ухламай чиқдим. Тушимда бир сизни кўраман, бир Африканинг ёввойи филларини. Ҳазрати Султоннинг гумбазидай келадиган катта филнинг устида олтин тахт эмиш. Тахтда ипак чодир ичида сиз ўтирганмишсиз. Мен қўлимда қўнғироқ чалиб, филни етаклаб кетаётган эмишман.

Қиз уялиб ерга қаради.

Учинчи келишимда қиз рози бўлди. Тўртинчи сафаримда тўй куни белгиланди. «Куёвимиз Африканинг поездига кечикмасин», деб қайнона-қайнотам тўйни наридан-бери ўтказиб берди.

Чимилдиқ йиғилди, кейин келиннинг чилласи ҳам чиқди. Аммо «Африканинг поезди»дан дарак йўқ эди. Моҳира бир куни елкамга қўл ташлаб, эркаланиб сўради:

— Африкага қачон кетамиз, Исматиллака?

— Қанақа Африка? — дедим энсам қотиб. — Э, уми? Ие, эшитмадингми, у ёқда давлат тўнтариши бўлибди. Ҳаммаёқ алғов-далғов эмиш-ку?

Моҳира мунғайиб қолди.

— Ёлғончи...

Бу — менинг биринчи таъна эшитувим эди. Шунча йил одамларнинг кўзига бақрайиб туриб ёлғонладим. Лекин ҳеч ким ёлғончи демаганди. Хотиним айтди. Эҳтимол у ўйнаб айтгандир. Бироқ ўйнаса ҳам ўйидагини деди. «Ёлғончи...» Шу бир калима сўз игна бўлди-ю, то вонимдан кириб, миямдан чиқди. Кун бўйи иситмалаб юрдим.

Кечқурун ётиб ўй ўйладим. Ёшим ўттизга яқинлашди. Умрнинг ярмини яшаб қўйдик. Суйган ёрим қўйнимда, қўнғироғи бўйнимда. Бир йил бўлмай ўрмалаб старший экономистнинг ўрнига чиқиб олдим. Қозон мой, чўмич ҳам мой. Иззат-ҳурмат жойида. Энди менга не керак? Неча йилдирки, виждонни латтага тугиб, қўл етмас ерга илиб қўйганман. Энди уни олай, ичидагисини кўксимга солай. Рост гапирай.

Эртадан бошлаб ростгўй бўлишга қасам ичдим. Эшикдан чиқаверишда хотиним тайинлади:

— Бугун дадамлар келар экан, вақтлироқ қайтасиз-да, Исматиллака?

— Иложи йўқ, — дедим. — Бугун бригадиримизнинг туғилган куни. Ош қилмоқчимиз.

Бошқа пайтда хотинни алдаб бир қоп семиртирдим. «Албатта келаман, жонидан!» дердим-у, келолмасам, оқшом минг бир баҳона топардим: далада трактор ағдари-

либди, фалончини чаён чақиб олибди, шийпон ёниб кетибди...

Хотин ўқиб, устунга суяниб қолди.

Идорага келдим. Ҳовлида Мавлон ака деган эски тракторчи турган экан, хонамга етаклаб кирдим.

— Менга қаранг, Мавлон ака,— дедим,— нега сиз пулингизни олмайсиз? Ё бойиб кетдингизми?

— Қанақа пул?— деб тракторчи ажабланди.

Дафтар варақлаб ҳисоблаб бердим.

— Мана, мана! Уч йилдан бери йиғилиб-йиғилиб 381 сўм 28 тийин бўлибди. Бу — ёғдан, запчастлардан тежаганингиз. Олиш керак. Бола-чақангизнинг насибаси.

Мавлон ака шартта туриб мени қучоқлаб олар десам, аксинча хафа бўлди.

— Масхара қилма, иним. Отанг тенги бўлмасам ҳам аканг қаториман. Колхознинг бош экономисти ўн марта ҳисоблаб, бир тийин олмайсиз, деган. Йўқ ердаги пулни бериб, бошимни балога қўймоқчимисан?

— Кечирасиз... мен рост... айтяпман,— дедим негадир қизариб. Мавлон ака дик этиб турди. Остонадан пўписа қилди:

— Уят бўлади, ҳали ёшсан!

Товба, одамларга ёлғон гапирсанг, рост дейди, рост сўзласанг ишонмайди. Мен бу кишимга ўз ҳақини ундириб бермоқчиман-у, у бўлса мени тошбўрон қилмоқчи.

Пешинда бригадиримиз ош қилди. Яхшигина торт-торт бўлди. Бўлим бошлиғимизнинг сўлаги оқиб, гўлдираб қолди. Илгарилари ичиб, чойнак-пиёла снндирса ҳам, «Мунча ширин маст бўласиз, Мансуржон ака!» деб мақтардим. Ҳозир афтига тўғри гапни ёпиштирдим.

— Ичишни эплаёлмасангиз, нима қилардингиз расво бўлиб?

Мансур аканинг кайфи учиб кетди. Қалласини чайқаб, оғзидан кўпик сочди:

— Қач-чондан бери ич-ичолмайдиган б-бўлиб қолганмиз... А?— У столни бир муштлади.

— Бугун эрталабдан бери,— дедим тап тортмай.

Бўлим бошлиғи қутурган туядай устимга бостириб кела бошлади.

— Ҳов-в... П-патларинг-нгни юл-ламан, чум-чуқ!..

Утириш ҳаром бўлди. Тарқалишдик.

Кечга яқин раис чақиртирди. Районда экономист-

ларнинг йиғилиши бор экан. Мен колхоз ҳақида икки оғиз гапиришим керак эди. Бирга жўнайдиган бўлдик.

Раис ичкаридан масхарабозларнинг кийимига ўхшайдиган костюм кийиб чиқди.

— Қалай?— деди илжайиб менга.

Бурунги вақтда пўстак ёпиниб юрса ҳам мақтаб, нархини ошираверардим. Энди тўғриси айтдим.

— Сизга ярашмабди.

Ўразмат ака тумтайиб машинага чиқиб ўтирди.

Районга етдик. Мажлис бошланди. Менга навбат келганда минбарга чиқдим у колхозимизни оқ калтак, қора калтак қила кетдим. Экономика соҳасидаги жаммики нуқсонларни очиб ташладим. Одамлар чапак чалди, президиумда ўтирганлардан бир-иккитаси бош сийкиб қўйди. Секин залга қарасам, раисимизнинг қоғоғи осилиб, тумшуғи тиззасига тушиб кетибди.

Чапакларга кўмилиб, минбардан тушдим. Ташқарига чиқсам, машина ҳам, раис ҳам йўқ. Мени ташлаб кетиб қолишибди. Йўловчи машинада аранг уйга етиб олдим.

Тонг билан раис чақиртирди. Жон ҳовучлаб идорага бордим. У кабинетда қафасдаги йўлбарсдек бетоқат юриб турган экан. «Ҳе» йўқ, «бе» йўқ, гапни сўкишдан бошлади.

— Қип-қизил аҳмоқ экансан-ку! Нима, қорнингиз тўйдими? Сассиқкекирдак бўлдингизми? Ё товба! Ҳамма туядай айби бўлса, қўйнига яширади, бу акам қилдай нарсани филдай қилиб кўрсатади! Овора бўласан, мени йиқитолмайсан. Менинг томирим сувга етган! Чиқ, кўзимга кўринма! Итнинг бошини тилла товоққа солса юмалаб тушибди...

Қани, нима бўларкин, деб тағин икки кун рост гапириб кўрдим. Қарасам, бўлмайди. Сиқимлаб жамғарган обрўйимни қоплаб совурадиганман. Унинг устига областдан ревизор келиб юрагимни ёрай деди.

Уша кун раис йўқ экан, ревизорга югурдаклик қилиш менга топширилди. Тоққа чиқдик. Ревизор колхоз қўйларини у ёққа ҳайдади, бу ёққа ҳайдади, санаб-санаб ўн иккита кам чиқарди. Кейин «хўш» дегандай менга қаради. Мен гапнинг ўғил боласини айтиб қўя қолдим:

— Энди, ревизор ака, меҳмон-пеҳмон келиб туради. Шуларнинг оёғига қурбон бўлган-да. Колхозчилик...

Ревизор икки қўлидан тўрт бармоқ ажратиб «пан-

жара» ясади. «Панжара»нинг тешигидан тиржайиб менга қаради. Бўғзимга суяк тиқилгандай нафасим чиқмай қолди. Чунки раис ҳалиги «панжара»га тушса, ёлғиз ўзим зерикаман, дамка ўйнаб ўтирамин, деб меним чақириб кетиши мумкин-да! Негаки, ўша ўн икки қўйнинг бир илиги бизнинг томоғимиздан ҳам ўтган. «Қайдасан, кўксимдаги гавҳарим?» деб ёлғонлашга ўтдим:

— Ҳазиллашдим, ревизор ака! Сизни бир синаб кўрмоқчи эдим. Ҳалол экансиз. Минг раҳмат! Ҳалиги ўн икки қўйнинг олпитасини бўри еб кетибди, тўрттаси жарга қулаб ўлди, иккитасини тўнғиз отиб юрган овчилар билмай отиб қўйибди. Уларни ундириб олдик. Ишонмасангиз, ана, зоотехникдан сўранг.

— Худо урсин, рост!— деди зоотехник дағ-дағ титраб.

— Бу бошқа гап,— деди ревизор папкасини ёпиб.— Қўй бўлгандан кейин бўри ейди, жарга қулайди.

Хуллас, ревизор шарафига яна битта қўйни «жарга қулатдик». Акт туздик. Тиш кавлаб, кекириб қишлоққа қайтдик.

Эртаси кун оқшом ҳовлида ётувдим, пилдираб зоотехник кириб келди. Икки шишаси бор, қўлтиғида тўрт килоча гўшт.

— Мени бир ажалдан олиб қолдинг, Исматилла,— деди йиғламсираб.— Сен бўлмаганда онамни Учқўрғондан кўрувдим.

Алламаҳалгача улфатчилик қилиб ўтирдик. Зоотехник кетгач, ўтириб танамга ўйладим: «Хўш, ҳорманг энди, мулла Исматиллабек? Рост гапириш қалай бўларкан? Мажнунтолнинг новдаларини унутдингизми? Ёлғон гапириб ош еган яхшими, рост гапириб тош еганми?» Сийнамдан «Ош!» деган нидо келди.

Азонлаб бориб Мансур акадан узр сўрадим: «Мен ўшанда аҳмоқлик қилган эканман. Итдай ичиб, нима деганимни билмабман. Гуноҳ қилиш — кичикдан, кечириниш — каттадан, сиз улуғ одамсиз», деб этагига ёпишдим.

— Бўпти, бўпти, тентак, костюмни йиртасан,— деди у юмшаб.

Гузарда ҳалиги кекса тракторчини кўриб қолиб, уния тинчитдим:

— Мен янглишибман, Мавлон ака. Бизда бир тийин оласингиз йўқ экан.

Шўрлик тракторчи суюниб елкамга қоқди:

— Шунақа бўлсин, иним. Ёлғон гапирма.

Раис билан ҳам ярашиб олдик. Ревизор воқеасидан кейин у яна мен билан қўл беришиб кўришадиган бўлди.

Шундай қилиб, аслимга қайтдим. Сурнай овозини эшитса, товони қичийдиган дорбоздай, ёлғон гапирмасам тутолмайман. Ёлғон гапирсам, еганим ичимга туншади, тиниқиб ухлайман, вақтим чоғ бўлиб юраман.

Бобом айтмоқчи тўн ҳам, файтон ҳам меники бўлиб қолди. Қирқ кун деганда қайтиб ўз ўрнимга ўтирдим. Олти ойда колхозга бош экономист қилиб кўтаришди. Бир йилдан кейин Ҳазрат акага чорва бўйича ўринбосар этиб тайинландим.

Бебаҳо ёлғонларим турганда шунақа «тайинланиб» кетаверардим... лекин бўлмади. Бир кун тонг саҳарда ёпиқ қора машина келди-ю, раис икковимизни ўтқазиб олди-кетди. Ҳалиги ревисрнинг панжара бармоғи эсингизда бўлса керак. Бу хатни мен ўша панжара ичидан ёзганман.

Нариги хонада Ҳазрат ака ўтирибди. Зериксак, бирга-бирга шашка ўйнаймиз. Баъзан атайлаб ютқазаман-у, уни мақтайман:

— Мен сизни отам деганман...

Ҳазрат ака бармоғини ўқталиб кулади:

— Ҳа, ёлғончи!..

ДАҲРИИ

Область билим жамиятининг ходими Жамшид Худсёрсв олти йил лекторлик қилиб, охири зерикди. Мундоқ танасига ўйлаб қараса, кунлари бир-бирдан мутлақо фарқ қилмайдиган бўлиб қолибди. Тонг отади, кун ботади. Яна тонг отади. Эр-хотин саҳар туришади, апил-тапил нонушта қилишади. Кейин Жамшид болаларни уйғотади. Улар ғингшиб кўзларини аранг очишади. Хотини (Замира боғчада тарбиячи) икки боласини судраганча боғчага шошади. Жамшид қўлтиқла юраверганидан яғри чиқиб кетган қора чарм папкасини кўтариб, идорага зинғиллайди. Бу ерда камида тўрт-беш йўлланма унинг эски папкасини соғиниб турган бўлади. Жамшид уларни оладю йўловчи машинага илашиб чўлга қараб кетади. Шу кетганча етти хуфтондами, тонготардами қайтади. Баъзи кунлари

чўлнинг ичкарисига кириб кетиб, улов топилмаса, тунаб ҳам қолади.

Олти йилдирки, шу аҳвол. Олти йилдан буён Жамшид «афкор омма онгига илм-маърифат зиёсини» сочади. Унинг лекциялари, асосан, атеистик мавзуда. Мабодо қизиқиб папкасини титкиласангиз, антиқа ашёларни кўришингиз мумкин. Аввало, ҳар бири 40—45 минутга мўлжалланган, машинкада чиройли қилиб кўчирилган лекциялар. Уларнинг сарлавҳалари бири-биридан маънодор: «Худо ердами, осмондами?», «Она заминни ким кўтариб туради?», «Қуръонсиз яшаш мумкин, тегирмон омон бўлсин» ва ҳоказо. Ундан ташқари, папкада уч-тўртта янги дастрўмол (чўл иссиқ, одам кўп терлайди), бир шиша пашшадори, газета-журналлардан қирқиб олинган бир даста ахборот ва мақолалар, шапалоқдай учта ёндафтар бўлади. Бу ёндафтарларга Жамшид дунёдаги улуғ-улуғ одамларнинг дин, ахлоқ, ҳаёт фалсафаси, инсон ва табиат ҳақидаги ҳикматли гапларини кўчириб олган. Гоҳ лекция пайтларида фикрий исботлашга кучи етмайроқ қолса, дарров алломаларга мурожаат қилади. Улардан кетма-кет цитата келтиради. Лекцияга эснаброқ қулоқ солиб ўтирган битта-яримта соменинг кўзига тик боқиб: «Ана, кўрдингизми, ўртоқ Беруний ҳам бундан минг йил бурун бизнинг фикримизга қўшилган экан», деб қўяди.

Аммо бир нарсага Жамшиднинг ақли етмаяпти. Кейинги пайтларда лекция деса, одамлар безиллайдиган бўлиб қолишган. Айниқса, баҳор, куз ойларида халқни бир ерга тўплаб, уларга диннинг афъюн эканини тушунтириш ўлимдан қийин. Бунинг устига кошки колхоз раҳбарлари унинг жонига ора кирса. Жамшид гоҳ «бензавоз», гоҳ «самосвал»га миниб, аранг чўлга етиб борганда, совхоз директори уни кўради-ю, кифтидан қучиб: «Жон ука, шу лекциянгизни бир-икки ойга чўзиб турунг, илтимос, — дейди. — Пахта кампанияси тугасин. Ерни тозалаб олайлик. Ана ундан кейин мен сизга клубни бўшатиб бераман. Юз эмас, беш юз одам десангиз ҳам есть қиламан. Бемалол минбарга ётиб олиб, ўқий беринг. Ўзим биринчи қаторда ўтириб эшитаман. Ҳозирча узр, бизни қийнаманг, ҳозир бировнинг қулогига гап кирмайди». «Гапингиз тўғри, директор бова, лекин биздаям план бор», дейди Жамшид қимтиниб. Директор уни ўғлидай астойдил бағрига босиб, баттар ялинади: «Хўп дея қолинг, жоним укам, сиз-

нинг планингиз тўлмаса, битта сўкиш эшитасиз — қутуласиз, менга қийин. Пахта плани тўлмаса ёмон. Халқнинг қарғишига қоламан. Деҳқон тўққиз ой меҳнат қилиб, ердан чиқадиган насибасига термилиб ўтирибди. Икки ой! Икки ойгина чидасангиз, олам гулистон! Планингизни юз фоиз қилиб бермаган номард! Бир оғиз хўп денг, ўртоқ Худоёров! Келинг, ундан кўра мен путёвкангизга қўл қўйиб берай, кейин шийпонда яхшилаб дам олинг, ишқилиб, одамларимга тегмасангиз бас. Уларнинг вақти тиллога тенг ҳозир...» Жамшид қийшанглаб иккиланади: «Кўзбўямачилик яхши эмас-да, директор бова. Номига бўлсаям одамларни бир кўриб қўйишим керак».

Хуллас, иккаласи келишади. Тушлик маҳали директор қайрағоч остига бир бригада аъзоларини йиғдиради. Эркаклар юпқа шолчага ёнбошлашади, хотинлар чордана қуриб, болаларини этакларига олиб ўтирадилар. Жамшид қизил дастурхон ёпилган қўлбола стол ортига ўтади-ю, томоқ қириб, маърузасини бошлайди. Беш минут ўтади, ўн минут... Жамшид қуръонни ер билан яксон қилиб, энди исломнинг илдизига болта ураётганда шолчада хуррак товуши эшитилади. Аёлларнинг ҳам бошлари эгилиб, тиззаларига тегай деб қолади. Директор: «Бас қила қолинг», дегандек қафтларини қайта-қайта юзига суркайди. Жамшид: «Шундай қилиб, дин афюндир, ўртоқлар!» дейдию дов-дастагини йиғиштиради.

Ана шу алфозда ой кетидан ой, йил кетидан йил ўтиб боряпти. Жамшид жуда зерикди. Охири ишдан кетишга аҳд қилди. «Ўз аризамга биноан...» деб икки энлик хат битди-ю, папкасига солиб қўйди. Лекин уни бошлиғига топширишнинг иложини тополмади. Жамшид кўнгилчан йигит эди. Ҳар сафар аризасини олмоқчи бўлиб энди папкага қўл узатганда бошлиғи Бегимқулов уни мақтаб қолади:

— Яхши ишляяпсиз, Жамшидбек, офарин! Мана, ўтган ойда роппа-роса эллик етти жойда лекция ўқибсиз. Яшанг! Сиз ҳақингизда катта хўжайиннинг фикри ҳам тузук. Ким билади, бир кун бахтингиз чопиб қолса, лип этиб, а?! — Бегимқулов муғамбирона илжайиб, бармоғини шипга ўқталади. — Ушанда бизларни ҳам унутмайсиз-да, а, мулла Жамшид?

Жамшид бу сафар ҳам таслим бўлади. Битта путёвкани чангаллайди-да, уҳ тортиб, ўрнидан қўзғалади.

Шу тариқа яна бир ойча ўтди. Жамшид бетоқат бўла бошлади. Касбидан мутлақо кўнгли совуган эди. У суюкли ёридан аллақачон ажрашган, аммо қандайдир зарурият юзасидан бирга истиқомат қилаётган ошиққа ўхшар эди.

Ниҳоят, бир куни Жамшид бетини қаттиқ қилиб Бегимқуловнинг олдига кирди. «Бугун қандай бўлмасин, аризамни топшираман», деб ичида қасам ичди. Лекин бошлиғининг кулиб турган япалоқ юзига боқиб, шаштидан тушди. Бир вақт Бегимқулов нариги хонага чиқди. Шу пайт Жамшид чаққонлик билан яғир папкасини очди-ю, аризасини олиб, столга қўйди. Сўнг шипиллаб жўнаб қолди.

Эртасига Бегимқулов уни анграйиб кутиб олди:

— Иби, тинчликми, мулла Жамшид?!— деди кўзларини ола-кула қилиб.— Ҳе йўқ, бе йўқ, тўсатдан?..

Жамшид бири-биридан тутуруқсиз баҳонаю сабабларни рўкач қилиб, ерга қаради:

— Шунча йил бирга қатиқ ялашдик, раҳмат. Энди менинг жавобимни беринг, Чори ака. Соғлиқ яхши эмас, бошим тинмай ғувиллайди. Келинингиз ҳам норози. Уйда меҳмонга ўхшаб қолган эмишман. Болаларнинг тарбияси ҳам бўшашиб кетди...

Жамшиднинг овози титраб, жимиб қолди. Бегимқулов уни юпатган бўлди:

— Хафа бўлманг, укам, ҳаммамиз ҳам уйда меҳмонмиз. Фақат бир думалаб келгани борамиз. Ҳамманинг боши ғувиллайди. Ёлғиз бекорчиники ғувилламайди, холос. А, бўшаш масаласига келсак, менинг тепамда ҳам хўжайин бор. Бир маслаҳатлашиб кўриш керак. Хайми?

Жамшид Бегимқуловга инсоф, унинг хўжайинига диёнат тилаб, хонадан чиқди.

Уч кундан кейин Бегимқулов Жамшидни ҳузурига чақиртирди.

— Сизни табрикласак бўлади, — деди у ўрнидан туриб Жамшиднинг қўлини сиқар экан. — Кичик хўжайин принципда рози. Лекин у киши сиздан бир нарсани илтимос қилдилар. Шаҳрисабздан нарида, дарё бошида Оқ эшон деган бир чол бор экан. Ўша чоли тушгур бутун қишлоқдагиларни лақиллатиб, миясини дин билан захарлаётган эмиш. Бу ҳақда шикоятлар ҳам бор экан. Сизни беш кунга ўша ёққа командировка қиламиз. Оқ эшон билан яхшилаб гаплашасиз. Иложи бўлса, ундан: «Мен диндан қайтдим, дин оғу экан, энди кўзим очил-

ди», деган мазмунда икки энлик хат ёздириб олинг. Ун-гача биз сизнинг ҳужжатларингизни тахлаб қўямиз. Ўзингиз чарчадим деб юрибсиз, борсангиз пушаймон бўлмайсиз. Тоғли ер, баҳаво, чиройли. Ҳам тижорат, ҳам саёҳат, дегандек, бир яйраб келасиз. Қалай? Хайми?

— Аввал аризамга қўл қўйинг, кейин майли, — деди Жамшид юраги пўкиллаб. У, Бегимқулов яна авраяпти, деб қўрқарди.

— Оббо! — деб кулди Бегимқулов ва стол тортмасидан Жамшиднинг аризасини олиб кўрсатди. — Менга ишонмайсизми? Мана!

Жамшид столга энгашди. Ариза четига қизил сиёҳда «розиман» деб ёзилган эди.

Эртасига Жамшид семиз портфелини саланглатиб Шаҳрисабзга қараб йўлга чиқди.

Оқ эшон Қашқадарёга сув берадиган ойнакўз булоқлар маскани — Башир қишлоғида яшаркан. Райондагилар Жамшидни шу томонга кетаётган битта юк машинасига ўтказиб юборишди. Машина паст-баланд қирларда йўл чангитиб бир соатча юргач, ёйиқ дарага шўнғиди. Салқин ҳаво уфурди. Ўзанининг икки тарафида чой яшиқдай терилган япасқи томли уйлар кўринди. Жамшид областни шунча кезиб, буёқларга оёқ босмаган эди, чор атрофга суқланиб боқди. Энди машина сой ёқалаб борар, ҳалиги бежирим, узун айвонли уйлар тепада ярқираб турарди.

Пастак, ғуж-ғуж анорзорлар билан қуршалган Варганза, қуюқ, оппоқ тераклар ортига беркинган Қойни қишлоқлари ортда қолди. Машина қанча кечувлардан, смонат лопиллаб турган ёғоч кўприклардан ўтиб, тоғ бағрига ўрмалади. Унг тарафда пичоқ билан кесилгандек силлиқ ёнлама харсанглар таҳдид солади, чапда тубсиз жарликлар совуқ ўқрайди. Ҳув нарида, симобий сувлар ўртасида минг йиллик азамат чинорлар карахт мудрайди. Жамшиднинг кўксига бетизгин, ўтли ҳислар тугён уради, гоҳ илжайиб, ён-верига боқади, гоҳо завқи тошиб, ёш боладек қичқиргиси келади. Гоҳо она юртининг шу бир парча гўшасига пинҳоний бир фахр ила ўйчан термиледи.

Дарё кенгайиб, икки томонда арчазор тоғлар бошланди. Тоғлар шу қадар юксак эдики, чўққидаги арчалар қорамтир учли қалпоқдек товланарди.

Сойда чинорлар қуюқлашди. Рўпарадан муздек ша-

мол эсди. Жамшид қунушиб, кабина ойнасини кўтариб қўйди.

Қишлоқда Оқ эшоннинг уйини энди тили чиққан бола ҳам биларкан. Жамшид қийналмай топиб борди. Гувала девор билан ўралган пастаккина қўрғон. Кўча тарафга девор билан ёқалатиб олча, гилос ўтқазилган. Дарахтларда сап-сарик, қирмизи мевалар маржондай товланади. Атроф жимжит. Фақат ўнгда, терак бўйи пастликда сой шовиллайди. Рўпарадаги қалин боғлар қўйнида бижилдоқ қушларнинг гулдираб сайрагани эшитилади. Жамшид Оқ эшон билан мулоқотни ўйлаб, бир лаҳза тек туриб қолди. Сўнг таваккал қилиб, унниқиб кетган пастак эшикни аста итарди.

Ҳсвли кичкина, лекин сариштагина экан. Қаршида қиблага қаратиб солинган узун айвонли пастқам уй. Ҳовли ўтрасидаги бўйрадек жойда гулзор, атиргулдан тортиб гулхайригача яшнаб турибди. Девор бурчакларида чангал билан тўсилган уч-тўрт туп анор кўринади. Уй олди сийраккина ишком. Жамшид томоқ қирди. Жавоб бўлмади. У ийманиброқ товуш берди:

— Эшон бова.

Айвонда ушоққина кампир кўринди. У Жамшидга бир тикилди-ю, пилдираганча ичкарига кириб кетди. Салдан кейин паст бўйли, миқти гавдали чол чиқди. Оқ эшон дейишганда, Жамшиднинг кўз олдига басавлат, катта салла ўраган, соқоли кўксини қоплаб ётадиган ва қўлидан тасбеҳ тушмайдиган олакўз қария келган эди. Бу чолнинг истараси иссиққина эди. Қора соқоли калта кузалган, мурти ўзига ярашган. Бошида кўкиш тақя, энгида йўл-йўл ҳаворанг яктак. У кулимсираб, Жамшиднинг қўлини олди. «Қани, меҳмон, марҳамат қилсинлар», дея йигитнинг олдига тушди.

Катта чорхари уйга кирдилар. Чол Жамшидни қўярда-қўймай тўрга ўтқазди. Ҳзи чордана қуриб, фотиҳага қўл очди:

— Қани, қадам етди, бало етмасин, омин! — У йигитга ним таъзим қилиб: «Ҳуш кўрдик», деб қўйди.

Кампир кириб, дастурхон ёзди. Мис лаганда исирик тутатиб қўйди-да, хонтахтани бирпасда мева-чевага, ҳар хил ноз-неъматларга тўлдириб ташлади. Жамшид бунчалик илтифотдан уялиб: «Мен...» деб энди гап бошлаган эди, қария унинг гапини чўрт кесди.

— Аввал таом, баъдаз калом! Қани, дастурхонга қаранг, ўғлим. — Жамшиднинг олдига кўк пиёз, райҳон ва яна аллақандай хушбўй гиёҳлар солинган бир коса

қатиқни суриб қўйди. — Чаккидан олинг, ҳовурингизни босади.

Меҳмон йигит қатиқни ярмигача ичди, мева-чевадан тотинди. Чой орасида чол ҳол-аҳвол сўраган бўлди:

— Қийналмай келдингизми, болам? Шаҳарлар тинчми? Майдон¹ ёниб ётгандир-а? Майли, буям деҳқоннинг ризқи. Қани, пиёлангизни беринг, ўғлим.

Жамшид, раҳмат, деб пиёлага кафтини босди. Кейин гапни қандай бошлашини билмай ўйланиб қолди. У тўп-тўп одамларга шариллатиб қоғоз ўқийвериб ўрганиб кетган, лекин ҳалигача дин аҳллари билан якка-ма-якка мунозара қилиб кўрмаган эди. Бегимқулов Оқ эшонни ўта муғомбир, унча-мунча одамга нонни тескари тишлатиб юборадиган тадбиркор чол, деб таърифлаган эди. Оқсоқол бир қарашда унчаликка ўхшамайди. Тилидан бол томиб турибди. Бироқ, сизлаб туриб шарманда қилиши ҳам мумкин. Тағин ким билади...

Ниҳоят, Жамшид юрак ютиб, деди:

— Мен областдан келдим, отахон. Лекторман. «Билим» жамиятида ишлайман. Отим Жамшид.

— Исмингиз хосиятли экан,— деди бош ирғаб қария.— Келсангиз бош устига. Биз манави тоғ-тошлар ичида ётган дунёбехабармиз. Шаҳардан одам келса, Хизр кўргандек суюниб кетамиз. Яхши бўлди. Беш-олти кун ёнбошлашиб, бир ҳангамалашадиган бўлдик. Мен ўзим сиздек ўқимишли йигитларнинг гадосиман.

Жамшид енгил тортди. Чол унинг кўкрагидаги тугунни ечиб юборган эди. Йигит ётиғи билан гапни чувалата бошлади:

— Энди хафа бўлмайсиз, эшон бова. Областда сиз ҳақингизда... ҳар хил гаплар юрибди-да. Биров Оқ эшон унақа деса, биров бунақа дейди. Шунга сиз билан икки оғиз гаплашгани...— Жамшид негадир энтикиб тўхтаб қолди. Чол соқолини силаб, мамнун жилмайди.

— Баракалло, ўғлим! — Унинг оппоқ, текис тишлари ярқираб кетди. — Овозамиз Қаршидай шаҳри азимга стибди-да! Бир хил одамлар бўлади, юз йил умр кўрса, номи ўз қишлоғидан нарига чиқмайди. Бизнинг таърифотимиз областга ёйилибди-да! Мен бундан асло хафа эмасман, билъакс, хурсандман. — Чол бирдан жиддийлашди, Жамшиднинг кўзларига тик боқиб сўради.— Ўғлим, истиҳола қилмай айтаверинг. Биз ҳақимизда халойиқ нима гаплар тўқибди? Қаллоб, имонсиз, таъма-

¹ Тоғлиқлар дэла-даштни гоҳо майдон ҳам дейдилар.

гир демабдими ишқилиб? Ёки пора олиб, фатво ёзиб беради, дебдиларми? Ё бўлмаса, хос ҳужрада бегона заифаларга чанг солар эканми? Қора қарғадай, қабристонда шайхлик қилиб, назр-ниёз йиғади, деган маломатлар йўқми?

Жамшид шошиб қолди. Кўринишидан бўш-баёвгина чол дарёмисол жўшиб, гувиллаб бораётган эди.

— Йўғ-эй, ота!— деди у хижолатомуз кулимсираб.— Энди бизга бир маълумот тушган-да...— Жамшид юмшоқроқ бир ибора ахтариб, тараддулди. — Шу... хуллас... одамлар сизни хурфотчи, деб ёзишибди. Шунини аниқлаб қўйишимиз керак-да. Вазифамиз бўлгандан кейин...

— Албатта, ўғлим, — деди бош силкиб қария. — Сизларнинг қулоғингиз халқ кўксига бўлиши керак. Одамлар орасида юраги манави олмадай тозалари ҳам бор, юрагини қурт еганлари ҳам бор. Табиб — ўзларингиз.— У ортига ўгирилиб, узун занжирли осма соатига қаради. — Узр, ўғлим, — деди тавозе билан. — Пешин бўлибди. Ҳамсоямизнинг кичкинагина маъракаси бор экан, мен бир замон чиқиб кирай. Унгача сиз зеркиб қолманг. Боғда айланиб юринг.

Қария Жамшидни эргаштириб уй сиртига — қирга туташган кенг, қалин чорбоққа олиб ўтди. Боғ ичкари ҳовлидан ҳам файзли ва кўркама эди. Қушлар чулдирашиб қўшиқ айтади, ҳовли саҳни сари ўйноқлаб кичкина кумуш ариқчалар чопади. Боғ тўрида улкан дўнғалак ҳовуз. Унда бир қарич, бир қарич «авлиё» балиқлар тўп-тўп бўлиб қувлашмачоқ ўйнайди.

Жамшид кўндаланг ётган узун теракка бориб ўтирди. Оёқ остида нимадир шитирлади. У чўчиб дарров оёқларини кўтарди. Йўрғалаб дўппидай типратикан ўтди. Дўмбиллаб бориб, япроқлар ичида ғойиб бўлди. Ингит боғ оралади. Олма-ўриклар таги билан бир бўлиб ётибди. Бир ҳовуч қантак ўрик териб, ҳовузга ташлади. «Авлиё» балиқлар бир-бирини туртишиб, емишга интилдилар. Жамшиднинг шавқи тошиб, анчагача уларнинг ўйинини томоша қилиб турди. Кейин ариқчадан ҳовучлаб сув ичдию, фикрини жамлай бошлади. Оқ эшон билан музокаралари ёмон бошланмади. Аммо бир ишни чала қилиб келибди-да. Бегимқулов ҳам ўлғудай ҳовлиқма. «Оқ эшон унақа эмиш, бунақа эмиш», деди-ю, тайинли бир гап айтмади. Ана, оқибати. Қария дангал сўради. «Айбим нима экан?» деди. Ҳали, ёзган одамни айтасан, деб қисталанг қилиши ҳам мумкин. Асли,

бекор кўнган экан-да. Бўлди, Оқ эшонга бошим оғриб тургани йўқ, деб паттасини олиб кетаверса бўлар экан...

Бир пайт ён эшикда Оқ эшон кўринди. «Қалай, бизнинг байтул аҳзан ёқдимми?» дея йигитни тирсагидан тутиб, ҳовуз томон етаклади, сўнг киссасидан халтача олиб, балиқларга емиш берди.

— Отахон, жуда кўпайиб кетибди-ку булар. Гоҳо... камайтириб турмайсизми? — деб сўради йигит.

Чол муғомбирона кулди:

— Заҳарлимиш-ку? Еган одам тил тортмай ўлармиш.

— Ҳе, бу хурофот. Бунақа балиқларнинг қорнида юпқа парда бўлади. Шу парда олиб ташланса, ҳеч бало қилмайди.

Қария емиш талашиб шодон ирғишлаётган қора балиқларга маҳлиё бўлиб, оҳиста деди:

— Ана шу пардани топгунча қанча одам нобуд бўлди-ку? Бунга нима дейсиз? «Авлиё балиқ» деб биров уларга теголмади. Энди сир очилиб, бечора балиқлар авлиёликдан тушиб қолди. Улар ҳам энди сиз билан мендек табиатнинг оддий мавжудоти.

Жамшид билағонлик қилиб гап қистирди:

— «Авлиё» деб асрашмаганида, қирилиб йўқ бўлиб кетарди-да, ота. Халқ баъзи бир ноёб жониворларни сақлаб қолишнинг ажойиб йўлларини топган.

Чол очиқ юз билан ялт этиб Жамшидга қаради:

— Балли! Халқнинг улуғлиги ҳам шунда. Афсуски, бугун биз баъзи ноёб нарсаларни асраш йўлларини билмаяпмиз.

Жамшид анча йиллардан бери тоғли қишлоқда бўлмаган, арчазор тоғлардан келаётган ғир-ғир шабада, нотаниш гулларнинг бир оз талх ва ёқимли иси, қушлар чуғури, сувлар шалдираши унинг кўксига чўкиб ётган болалик ҳисларини уйғотиб, шу гўзал масканга илсиз боғлаб қўйгандек эди...

Уйга кирдилар. Анчагача иккаласи чурқ этиб овоз чиқармади. Жамшид вассажуфтли, деворларига қозиқлунги осилган, нимқоронғи ва салқин меҳмонхонани жимгина томоша қиларкан, шунча йўл босиб келиб, уйда қамалиб ўтирганидан норози эди. У гўё табиат музейига келиб, ичкари кирмай, ҳовлида ўтирган томошабинга ўхшарди.

Ниҳоят, Жамшид ёндафтарчасини олиб, хонтахтага қўйди. Авторучкасини ёндафтарга тақаб, сўради:

— Шу тасбеҳни нега ўгирасиз, ота?

Чол индамади. Тасбеҳнинг беш-олти донасини бармоғидан ўтказиб, секин уҳ тортди:

— Эрмак-да, болам. Сочилиб ётган хаёлларинг бир ерга жамланади. Бармоқ ҳаракатда бўлади. «Ҳаракат — ҳаётдир», деган Спиноза.

Спинозанинг номини эшитиб, Жамшид шошиб қолди, сездирмай дафтарчасига қараб қолди: Гегель бор, Арасту бор, ҳатто Фейербах ҳам бор, лекин... Спиноза кўринмас эди...

— Ота, — деди Жамшид чолни ўзига тенг тутиб, — сиз қадимги Юнонистондаги Испинозани айтяпсиз-да, а? Юнонлардан ҳам кўп ақлли одамлар чиққан-да.

— У голланд шекилли, — деди чол бийрон талаффузда. — Машрабнинг замондоши. Айтмоқчи, Спиноза ҳам сизга ўхшаган материалист. Уям ваҳдати мавжуд тарафдори.

Жамшид «ваҳдати мавжуд»ни энди эшитиши эди, эсанкираб қолди. Лекин сир бермасликка уриниб, хи-жолатомуз кулимсиради:

— Отахон, мен... арабча сўзларни унча тушунавермайман.

— Ваҳдати мавжуд — ваҳдати вужуднинг акси-да, ўғлим, — деди чол бамайлихотир. — Яъни олам ягона, сиз билан биз яшаб турган мана шу дунё — табиат абадий, дегани.

— Ҳа, бундоқ демайсизми. — Жамшид гўё унутган нарсасини эслагандек қувониб, енгил тортди. — Моддий олам — бирламчи, онг — иккиламчи, дегани экан-да?

— Унчалик эмас-у, лекин шунга яқинроқ, — дея чол мулойим эътироз билдирди. Қария бошини эгиб, бир нафас жим қолди, сўнг Жамшиднинг кўзларига синчков боқиб сўради. — Демак, сиз ваҳдати мавжудни умуман тан оласиз, шундайми? — Жамшид иккиланиброқ бош ирғади. — Бинобарин, тасаввуфга қандай қарайдилар? Мен нақшбандийлик, яссавийлик ҳақидаги фикрингизни билмоқчи эдим.

Жамшид нима деярини билолмай, бир зум каловланди. У «ҳазрат», «пир» деган сўзларни жинидан ёмон кўрар, кўп маърузаларида Баҳовиддин билан Яссавийни гўрдан олиб, гўрга солар, «тасаввуф» сўзи қулоғига «кисавур» дегандек хунук эшитилар эди. Бироқ, ҳозир ўткир нигоҳли Оқ эшон олдида Яссавий билан Баҳовиддинни бўралаб сўколмаслигига ақли етиб турарди.

— Нақшбандийлик ордени... тариқати ўз моҳиятига кўра реакцион, — деди Жамшид эҳтиёткорлик билан, —

Яссавийлик ҳам. Улар эзувчи синф манфаатини ёқлаган... — Оқ эшон «Бу гапларни кўп эшитганмиз, биламиз» дегандек, аста бош қимирлатиб қўйди. Йигит ўзини эркинроқ тутиб, давом этди. — Яссавий ҳам, Баҳовиддин ҳам атрофига бир тўда уламоларни йиғиб, халқни лақиллатиб юрган-ку?! Ҳайронман, эшон бова, сизга уларнинг нимаси ёқади?

Қария хиёл сукут сақлади. Жамшиднинг жавоб кутиб турганини сезиб, гап қўшди:

— Аввало, менга ёқади, деганим йўқ, ўғлим. Иккинчидан, таълимот чопон ёки от эмас. У руҳий неъмат. Уни ёқади, ёқмайди, деб бўлмайди. У кўнгилга ўтирса — яшайди, ўтирмаса — жанозаси тайин. Хўш, халқ масаласига келсак, у мавҳум тушунча. «Халқни лақиллатди», дейиш тўғримики? Бешта, ўнта, борингки, юзта одамни аҳмоқ қилиш мумкин, лекин бутун бошти бир халқни алдаб бўладими? Ахир халқ — даҳо, у нодон кимсаларга муттасил эргашиб юравермайди. У ёғини сўрасангиз, Улуғбек ҳам шу халқ фарзанди. Навоий, Машраб, Бобур... Улар ҳам халқ тутган тариқат гарафдори эдилар. Наҳотки, шу буюк ақл соҳибларини лақма дейишга тил борса?!

Жамшид Оқ эшон билан гўё шахмат ўйнаётгандек эди. Мана, ҳозиргина чол қалтис бир юриш қилди-ю, «Хўш, аҳволлар қалай?» дегандек йигитнинг кўзига киноямуз тикилди. Йигит ҳам: «Ташвиш тортманг, аҳволимиз сиз ўйлаганча ёмон эмас», деган каби энсасини қашиди. Қараса, рақибининг ҳужумини даф этадиган тузукроқ йўл тополмайдиган. У таваккал деб ўртамиёнароқ, дурангга элтадиган юриш қилиб қўя қолмоқчи бўлди.

— Ҳа, энди улар қанча улуғ бўлганлари билан ўз замонларидан узилиб кетолмаганлар, — деди китобда ўқиган гапини эслаб.

Рақиб яна «от ўйнатиб», ҳужумга ўтди:

— Узр, бу фикрингизга биз қўшилмадик, — деди ўғлининг гуноҳидан кечган оқил отадек мулоим оҳангда. — Улуғбек ўз давридан илгарилаб кетмаганда боши кесилмасди. Навоий ҳам сургунларда юрмасди. Биз кўп нарсани бир хил қолипга солиб, ўрганиб қолганмиз. Ҳаттоки, тафаккурни ҳам. Бир нимани ёмонламоқчи бўлсак, ерга уриб, балчиққа белаб ташлаймиз. Мақтамоқчи бўлсак, осмонга олиб чикиб, офтобнинг ёнига илиб қўямиз. Мен мутлақ нарсаларга ишонмайман. Шу жумладан, ҳукми мутлаққа ҳам.

— Ҳукми мутлақ — бу оллонинг ҳукми, тўғрими, ота?— дея итоатқорона сўради Жамшид. У, Оқ эшон диндан қайтяпти, деб ичида мамнун эди.

— Йўқ, бу абсолют ҳақиқат! — деди чол кескин овозда. — Хўш, ана шу нуқтаи назардан бир мулоҳаза қилиб кўрайлик. Мана, сиз, дин — афюндир, дейсиз. Ахир афюнни дори ўрнида ҳам ишлатадилар-ку?

— Тўғри, лекин ҳамма нарсанинг ҳам меъёри бўлиши керак-да!

— Улманг! Демак, гап меъёрда. Ҳаддидан ошса, шакар ҳам заҳарга айланади. Сиз ўқимишли йигитсиз, Маркснинг гапини албатта, биласиз. Демокриманки, кир тоғорадаги чайинди сувни тўкаётганимизда...

— Чақалоқни олиб қолайлик!

— Отангизга раҳмат!— дея жонланиб кетди қария.— Демак, сиз рационал мағизни қувватлайсиз, шундоқми?

Жамшид сиполик билан бош ирғади.

— Хўш, унда мантиқ қайда қолди? Нимага биз Қуръонни чапараста қилиб сўкаверишимиз керак? Уни тобутдан олиб тобутга солишимиз керак? Қуръонда тирноқча бўлса ҳам рационал мағиз йўқми? Мен исломни оқламоқчи эмасман. У менинг измим билан туғилган эмас, менинг ихтиёрим билан ўлмайдди. Илгари: «Ислом кетар — оти қолар. Қуръон кетар — хати қолар» деган гаплар бўларди. Ҳайронман, бир минг тўрт юз йил бўлибдики, «оти ҳам, хати ҳам» турибди. Бунга нима дейсиз, ўғлим? Мўътабар фикрингизни билмоқчи эдим...

Жамшид ўйлаб ўтирмай:

— Ҳа, энди, ислом халқнинг қон-қонига сингиб кетган-да! — деб юборди. Чол: «Қўлга тушдингми, мулла йигит?», дегандек муғомбирона кулимсиради.

— Нега шунақа экан-а, ўғлим? — деди у ошкора заҳархандалик билан. — Исломнинг нима афзаллиги бор? Ахир, у — афюн, у — золимлар қўлида қурол, тараққиёт душмани, инсоний ишқ кушандаси. Тақдири азал тарафдори, аммо «халқнинг қон-қонига сингиб кетган!» Мантиқ қайда, ўғлим? Ахир халқимиз яхшилик учун, энг азиз, энг покиза армонлар учун ҳамиша жонини берган-ку?

Жамшид билмай тузоққа илинганини сезиб қолди.

— Буни ўйлаб кўриш керак экан, — деди хаёлчан.

— Тўғри, ҳали ўйлаб кўрадиган ишларимиз кўп дунёда, — дея маъқуллади чол. — Масалан, дедукцияни тан оламин, телепатияни тан оламин. Бироқ тушга тиш-тир-

ноғимиз билан қаршимиз. Вольф Мессинг кўзини боғлаб кўчада машина ҳайдаб ўтса, чапак чаламиз, лекин ҳинду йоғи етти қават тупроқ остида икки кун ётиб, тирик чиқса, бунинг сири йўқ, деймиз. Летаргия уйқуси рост, бироқ кафтида чаённи ухлатиб қўядиган кимсанинг иши — хурофот...

Жамшиднинг калласи боғлаб кетди. У чолнинг бир гапига тушуниб, бир гапига тушунмасди. Летаргияни умуман эшитмаган. «Мессинг» деган ном танишдек, лекин у нега кўзини боғлаб машина ҳайдайди? Авария қилса, ким жавоб беради? Йоглар ҳақида гоҳо журналларда чиқиб туради. Эҳтимол, йог деганлари ҳаётини гаровга қўйиб, кун кўрадиган оч-юпун бечоралардир?.. Жамшид рўпарасидаги чолнинг диндор, руҳоний бир кимсалигига шубҳа қила бошлади. «Бу қария алдоқчи эшон эмас, профессорга ўхшайди, — дея тусмоллади Жамшид. — Пенсияга чиққану шаҳарни тарк этиб, мана шу гўзал ерларга кўчиб келган». Йигит ёндафтарига қаради. Ҳаммаси тўғри. «Башир. Дарё боши. Эшон. Хурофот уяси», деб ёзилган.

— Кечирасиз, ота, — деди у хижолатомуз, — сиз ростдан ҳам... ўша эшон бовамисиз?

— Ушаманми, йўқми, билмадим. Аммо қишлоқ аҳли мени, Эшон бова, деб чақиради.

Жамшид зерикиб, кичкина кўзли деразадан ҳовлига қаради. Қария ҳам унинг хоҳишини дарҳол пайқади:

— Энди ҳовлига чиқайлик, ўғлим. Сўрига соя тушгандир. Қоронғи уйга қамаб олиб, роса бошингизни қотирдимми?

Жамшид суюниб, чолдан олдин туриб кетди. Ота қумғон кўтариб, боғ тарафга юрди.

Ҳовлига юпқагина қилиб сув сепилган, ердан тупроқнинг намхуш иси келар, бу таниш ис анвойи ранг гулларнинг ҳидига қўшилиб, димоқни қитиқлар эди. Ҳовли тўридаги ёғоч каравотга қалин адрас кўрпачалар солинган, бурчакларга қўша-қўша парёстиқлар суяб қўйилган. Жамшид рўпарасидаги кўм-кўк арчазор тоққа маҳлиё тикилганча, айвонда туриб қолди.

Бир маҳал кимдир биллур қадаҳни чертгандек бўлди. Жамшид ортига ўгирилди. Даҳлизда қизил товар кўйлак кийган, толчивоқдеккина ёш келинчак турар, кўк ҳарир рўмолининг учини қимтиб, юзини яшириб олган эди. Жамшид дарров пастга тушиб, йўл берди. Келинчак юзини девор ёққа бурганча йўргалаб ҳовли этагидаги кўтарма тандир томон ўтиб кетди.

Шу пайт кўча эшик зарб билан очилди-ю, диркиллаб беш-олти қўзи кирди. Уларнинг ортида етти-саккиз ёшлардаги ялангоёқ, иштончан бола кўринди. Болакайнинг шўх-оловлиги шундоққина билиниб турарди. Унинг катта, тийрак кўзлари чақнар, кўпчилик қишлоқ болаларидай дуркун, миқтигина эди. У қўзиларини ташқи ҳовлига ҳайдади, йўл-йўлакай Жамшидга салом бериб ўтди. Анчадан кейин ариқда қўл чайиб келиб, катталардек қўшқўллаб кўришди.

— Хуш келибсиз, муллака,— деди ўзига ярашмаган тавозе билан.

Жамшид: «Бу Эшон бовасининг тарбияси бўлса керак», дея ичида кулди, хаёлан уни ўз болаларига солиштирди.

Яна биллур қадаҳ жаранги эшитилди. Жамшид ялт этиб тандир томонга қаради. Бояги келинчак бетини чимчилаб, хиёл илжайиб турарди. Бу — ўғлига ишора шекилли, болакай зингиллаб уйга кириб кетди. «Кўзларини ўғлига берибди,— деб ўйлади Жамшид.— Чингиз Аҳмаров чизган қизларнинг кўзига ўхшар экан».

Салдан кейин бола озодагина бўлиб кийиниб чиқди.

— Муллака, зериккан бўлсангиз, сой бўйини айланиб келайликми? — деди жавдираб. Жамшид бир ўзи кўчага чиқиб кетолмай турган эди, дарров кўнди.

Эрталаб келишда пайқамаган экан, кўча манзараси жуда чиройли эди. Эшикдан чиқишингиз билан бир машина аранг сиғадиган тош йўл қирга ўрмалаб кетади. Пастак гувала деворлар тагида шилдираб кумуш ариқча оқиб ётибди. Қалин боғлар соясида уйлар кўринмайди. Пастда ям-яшил ўтлоқ, айқаш-уйқаш бутазорлар. Ундан нарида кўпириб сой оқади. Қаршида афсонавий бургутдай узунчоқ, баланд тоғ қанот ёзиб турибди.

Бола пилдираб йўл бошлади.

— Отинг нима сенинг?— деб сўради Жамшид боланинг тахи бузилмаган дўпписини силаб.

— Улуғбек. Улуғ десангиз ҳам майли. Жўраларим шунақа деб чақиривади.

— Отанг кўринмайдими, Улуғбек? Қаерда ишлайди?

— Отам ўрмончи. Кеча Қаршига кетди. Катта хўжайинларига йўлиқармиш. Кейин бизга кийим, бобомга бир қоп китоб олиб чиқади. Бобом-чи, муллака, роса кўп китоб ўқийди. Ётиб олиб ўқийверади, ўқийверади. Сиз ҳам китобни кўп ўқигансиз-а?

Жамшид индамай бош силкиди, Улуғбек унинг бетига ялт этиб қаради, уялиқираб сўради:

— Муллака, сиз шаҳардан келдингизми?

— Ҳа.

— Шаҳарни ҳечам кўрмаганман,— деди Улуғбек армонли бир оҳангда.— Одам кўп бўлса керак-а? Отамга олиб тушинг десам, катта бўлганингда, дейди. Катта бўлсам, ўзим ҳам ўқишга бораман.

Жамшид Улуғбекнинг елкасига қоқди:

— Уқиб ким бўлмоқчисан, Улуғ?

— Уқибми? Чақмоқдан иликтир оладиган инженер бўламан!

Жамшид: «Бу бола қуёш энергиясидан фойдаланиш тўғрисида гапиряпти, шекилли», деб ўйлади-да:

— Чақмоқдан қандай қилиб электр олинишини биласанми ўзинг?— деб сўради.

— Биламан. Бобом бир китобдан ўқиб берганлар. Ҳар чақмоқ чаққанда роса кўп иликтр бекорга ҳавога учиб кетармиш. Агарда уларни йиғиб, бир симга улаб чиқса, бизнинг Қаршидай шаҳарни бир кеча бемалол ёритса бўлармиш. Биласизми, муллака, бизнинг тоғларда кунига десам, лоф бўлар-у, ҳар уч кунда бир чақмоқ чақади. Бу чақмоқлардан роса иликтр олса бўлади, а? Мен ўшанақа иликтр чақмоқларни йиғиб оладиган инженер бўлмоқчиман.

Жамшид боланинг орзусига, беғубор кўнглига ҳавас қилди. Кейин гапни бобосига бурди. «Зора болалик қилиб, куф-суф илинжида келадиган одамларни айтиб берса», деб сўради:

— Улуғбек, уйларингга хотинлар ҳам келишадими? Узоқ ерлардан?

— Узоқдан келишмайди, — деди Улуғбек суҳбат мавзуи ўзгарганига норозидек. — Қўшнилар киришади. Катта энам билан ўтириб гилам тўқишади. Катта энамчи, муллака, гилам тўқишга роса уста.

Бола ердан тош олиб, рўпарадаги дарахтга отди.

— Ҳаҳ, тегмади-я!— деди бош чайқаб.— Қора майна экан. Жуда ёмон-да шу қуш. Узумларимизни чўқи-лаб кун бермайди. Хом бўлсаям еяверади, еяверади...

Улар бирор соатда уйга қайтиб келдилар. Чол сўрида транзистор эшитиб ўтирарди. Меҳмонга жой кўрсатгач, бармоғини лабига босиб:

— Бедилхонлик бўляпти,— дея шивирлади. «Океан» маркали қўл приёмнигидан бир аёл жозибали, мусиқий товушда шеър ўқирди:

Эй мевая зиду зудрас, кўҳна машав,
Боғи тараби на хору хас, кўҳна мазшав.

Ҳангомаи осори тажаддуд қарам аст,
Эй маънии тоза пеши кес, кўҳна машав!

Шеър тугаб, енгил мусиқа эшитила бошлади. Чол приёмникни ўчирди. Лекин ўзи ҳамон тебраниб ўтирарди. Гуё қандайдир сирли бир куч унинг бутун жисму жонини ларзага солиб кетгану ҳаливери қўйиб юбормайдигандек эди.

Ниҳоят, қария бош кўтарди, кекса кишилар учун бегона бир энтикиш билан сўнгги сатрни такрорлади:

— Эй маънии тоза пеши кас, кўҳна машав! Доҳиёна фикр! Мен Бедил ҳазратларининг қулиман. Уликка жон киргизади-я!.. Қалай, ўғлим, яхши айланиб келдингларми?

Жамшид қуллуқ қилди, қувониб деди:

— Соё бўйлари жуда чиройли экан. Ҳаммаёқ кўм-кўк. Ҳаво тоза. Ажойиб ерлар... Одамнинг кетгиси келмайди.

— Яшил нарсалар кўзга дам беради. Сиз хат одамисиз, хатга қарайвериб, чарчагансиз-да. Биз эса, қирқ йилдирки, мана шу тоғлар орасида гўшанишин бўлиб ётибмиз,— дея чол мийғида кулди.— Тоққа қараб «Жонон!» деб қичқирсак, «жон» бўлиб қайтади. Эрмагимиз радио. Яхшиям шу бор экан. Тонг саҳар қулоғини бурайман, то етти хуфтонгача тиндирмайман.

«Э, шунча илмни қайдан олган десам, ёнидан радиони жилдирмас экан-да,— деб ўйлади Жамшид.— Бекорчи одам, қиладиган иши йўқ. Ётиб олиб эшитаверади-да». Кейин уйдаги тахмонга қалаб ташланган китоблар кўз олдига келди. Ҳали пешинда кўзи тушган эди. Юпқа, сариқ парда ортидан қалинлиги тўрт энлик китобларнинг муқоваси кўриниб турар, аксарияти қадимги қўлёзмаларга ўхшар эди. Жамшид умидвор бўлиб, тахмонга бир-икки қараб қўйди. Эшон бобо бир юмуш билан ташқарига чиқиб кетгач, аста турди. Тўрға бориб, сариқ пардани тортди. Тортди-ю, анграйиб қолди. Шифтгача, девор бўйи китоб, китоб... Жамшид олазарақ бўлиб, уларнинг муқовасига кўз югуртиришга улгурди холос. Пастроқда нодир нашрлар саф тортиб турарди: кўп томлик «Фалсафа тарихи», «Генетика», «Эйнштейн», «Қизиқарли физиология», «Қатта Совет Энциклопедияси». Тепага ёстиқдай қалин, бах-

1 Мазмуни: Эй тезпишар мева боғи, эскирма, тикан ва ҳашаклар жойи эмассан, шодлик боғисан, қарима. Янгиликнинг пайдо бўлиши қарамлидир. Эй тоза мазмун, ҳеч ким олдида эскирма!

мал жилдли китоблар терилган. Жамшид баъзиларини олиб, варақлаб кўрди. Ёзуви арабча экан, кўзи ўтмади. Китоб бетига ёпиштирилган энсиз қоғозларга янги алифбода номлар битилган: «Қомус-ул-ислом», «Зафарнома», «Равзат ус-сафо», «Таврот», «Маснави Жалолоддин Румий»... Жамшиднинг кўксини ўткинчи бир туйғу тирнаб ўтди. Кейинги пайтда китоб ўқишга фурсати бўлмапти. Ишдан силласи қуриб келади-ю, диванга таппа ташлайди. Бирор соат телевизор кўрса кўрди, кўрмаса, ётган жойида донг қотади. Газета-журнал, лекциясига асқотадиган мақолаларни ҳам зўрға ўқиб улгуради. Иш, иш, иш... Уйлаб қараса, театрга бормаганига ҳам бир йил бўлибди. Гоҳо хотини ёнғиллаб қолса, болаларини қўшниларига ташлаб, кинога бориб келишади. Шанба, якшанба кунлари ҳам ўзидан ортмайди: ё меҳмон келади, ё тўй-ҳашам дегандек, иссиқ-совуқ бир маърака чиқиб туради. Бугун Оқ эшон билан ярим кунгина гаплашди-ю, назарида бир даста китоб ўқиб чиққандек бўлди. Фикрлари айқаш-уйқаш бўлиб, миясида ҳалиги «авлиё» балиқлардай ғужғон ўйнади. Жамшид гоҳ ичидан эзилар, гоҳ чолга ҳавас қилар эди. У талай вақт ёндафтарини варақлаб ўтирди, шу ўттиз ёшигача жамлаган билимларини элакдан ўтказди, эртаги мунозараларига ҳозирлик кўриб, алла-паллада тўшакка кирди.

Жамшид тоғ ҳавосида тиниқиб ухлади. Кўзини очиб ёнига қаради. Чолнинг ўрни бўш эди. Қайдадир, жуда яқинда булбул сайрар, кўча тарафда сигирнинг чўзиб мўърагани эшитилар, олисда бир аёл ширали товушда «Яхшимурод!» деб чақирар эди. Йигит апилтапил туриб кийинди. Юз ювмоқчи бўлиб, ариқча томон юрган эди, «Ассалому алайкум!» деб рўпарасидан Улуғбек чиқди. Бола елкасига сочиқ ташлаб олган, кумуш қумғон тутиб турарди.

Ён эшикдан чол кирди. Жамшид билан кўришиб, уни сўрига таклиф қилди.

Гулдор сопол косаларда қаймоқ келди, тоғ асали, зардоли, равоч... Улуғбек чўккалаб, нимтаъзим билан чой қуйиб турибди. Тонгги муздек шабада, гуллар иси, қушлар сайроғи, бу ажиб меҳмоннавозлик Жамшидга олам-олам қувонч бағишлар, шу топда у диққинафас касбини ҳам, Бегимқуловнинг ланж топшириғини ҳам, чол билан бўлган кечаги баҳсу мунозараларни ҳам тамом унутган эди.

Ниҳоят, дастурхонга фотиҳа ўқиб, ўринларидан ту-

ришиди. «Келган еридан яна бошлаймизми тортишув ни?» деган хаёлдан Жамшиднинг юраги бир сесканди. Унинг мушжулини чолнинг ўзи осон қилди:

— Бугун дам оламыз, ўғлим, — деди сўридан настига тушиб. — Кеча тоза ваъзхонлик қилдик. Булбул ҳам ҳадеб сайрайвермайди, дам олиб-дам олиб сайрайди. — Эшон бобо яктагини кийди, қўлига қизил ирғай ҳасасини олиб: — Юринг, ўғлим, мен сизга қишлоқни кўрсатай, — деб йўл бошлади.

Жамшид боладай қувониб чолга эргашди.

Ҳовлидан чиқиб, чапга, дарё бошига қараб кетдилар. Ёлғизоёқ йўл сандиқдек-сандиқдек кулранг ҳарсанглар ёнидан буралиб ўтар, чол билан Жамшидни гоҳ сийрак чакалакзорларга олиб кирса, гоҳ ям-яшил ўтлоққа олиб чиқар эди.

Улкан тепалик олдига етганда қария тўхтаб, юзига фотиҳа тортди.

— Бу эски қабристон, — деди утепадаги ёввойи бодомзорга ишора қилиб. — Ҳозир одам қўйилмайди. Халқ оғзида қизиқ ривоят бор. Гўёки Али Қушчи Улуғбекнинг қолган-қутган китобларини шу ерга кўмганмиш. Қайсиyam бир йили Тошкентдан Массон деган одам келувди. Қишлоқни бошига йиғиб олиб, тоза кавлади-я!

Жамшид қизиқиб сўради:

— Бирорта китоб топилдими, ишқилиб?

— Қаёқда? Топилганда-ку, дунёда шов-шув бўлиб кетарди-я. Кўп овора бўлди бечора. Яхши одам экан. Ўзбекчани сувдай биларкан. Гаплашиб ҳузур қилдим. Ақлий қуввати руҳий қувватини енгаман дейди.

Чолнинг гаплари Жамшидга тағин оғирлик қила бошлади. У аввалига индамай қўя қолмоқчи бўлди-ю, барибир кўнгли тинчимаслигини пайқаб, луқма ташлади:

— Ота, ақлий, руҳий — иккаласи бир эмасми?

Чол ёнғоқдай тошларни ҳассаси билан четга сураркан, бош чайқади:

— Йўқ, бир эмас, ақл — бу инсондаги умумий даража. Туғма ақл бор, риёзат чекиш орқали эришиладиган ақл бор. Хўш, руҳий куч — бу одамнинг собит бир эътиқоди, имони, кўнгил майли.

— Демак, руҳан кучли одам ақлли бўлиши мумкин, шундайми, ота?

— Асло! Улган отнинг тақасига сиғиниб ўтирадиган нодон шайх ақллими? Еки минг жилд китоб ўқиб, илми-

га амал қилмай юрган имонсизни руҳан кучли деб бўладими?

Жамшид чолнинг кўнгли учун: «Ҳа, энди, ҳар томонлама етук одам йўқ-да, эшон бова», деб қўйди.

Сой ўзани торайиб, шовқин пасайди. Қушлар чуғури кучайди. Дарахтлар қуюқлашди. Чол билан йигит аymoқли бўлиб кетган қайрағочлар остидан ўтиб, қўш чинор олдига бориб тўхтадилар. Чинорлар тагидан бир ариқ сув чиқиб ётарди. Атрофда консерва банкалари, гулхан қолдиқлари, суяк-саёқ. Чинор тепасига кимдир «Исабек» деб пичоқ билан ўйиб ёзибди. Ёзувга анча бўлган шекилли, тўрт метрча юқорига кўтарилиб кетибди.

Чол «Исабек»ка қараб истехзоли деди:

— Табиат «ошиқ»ларининг иши. Товба, ҳамма дунёда бир из қолдирсам, дейди. Ибодатхонага ўт қўймаса, Геростратни ҳеч ким эсламасди. Қани, бу ёққа келинг, ўғлим.

Чол пастроқ тушиб, сув бўйига чўнқайди. Юз-қўлини ювди, ҳовучлаб сув ичди. Жамшид ҳам муздек сувдан тўйиб симирди. Томирларига ажиб бир малҳам югургандек юраги ҳаприқди, негадир боши айланди.

Чол яктагининг барини қайириб, ялпоқ тошга ўтирди. Жамшидга очиқ юз билан боқиб, деди:

— Қашқадарёнинг бошидан сув ичиш камдан-кам одамга насиб қилади. Сиз муродингизга етар экансиз. Кимки арча сувини ичса тилаги ижобат бўлармиш. Бу бир ривоят-да, ўғлим.

— Ривоятда гап кўп, — деди Жамшид билқиллаб қайнаётган булоққа ўйчан тикилиб. Чол гўё уни эшитмагандек босиқ, қатъий овозда деди:

— Ривоят — кўнгил кўзгуси. Халқ очиқ айтолмаган армонини афсона деб айтган, масал, деб тўқиган. Афсонаю ривоят бўлмаса, бугунги мўъжизалар ҳам бўлмасди.

Улар яна сайрни давом эттирдилар. Чол Жамшид-ни етаклаб Қизкетган қоясига олиб чиқди. Икки ёшнинг ўтли муҳаббати ҳақидаги фожей қиссани сўзлаб берди. Кейин «Амур Темур ғори» деб аталадиган ташландиқ манзилгоҳга боришди. Чолнинг айтишича, Темур қирқ йигити билан Қаршини олиш умидида юриб, шу ерда жон сақлаган экан. Оқ эшон узун, сербар токчада турган шамлардан иккитасини ёқди. Ғор ичи сирли, ваҳимали тусга кирди. Оёқ остида чириб кетган эски эгарқош, занглаган сувлиқ, бир пой

узанги, синиқ найзаю сопол косалар сочилиб ётарди. Жамшид лабини тишлаб қилт этмай туриб қолди. Бирдан қулоқлари шанғиллади. Буюк жаҳонгирнинг ерда ётган буюмларига жон киргандек, отлар кишнаб, жангари суворийларнинг урҳо-ур деб наъра тортгани эшитилгандек бўлди. У беихтиёр бир қадам орқага чекинди.

Жамшид ғордан чиққанда пешонасини муздек тер босган эди.

...Гап-гаштак, сайру саёҳат билан бир неча кун ўтди. Аста-секин Жамшид кўп нарсанинг фарқига борадиган бўлди. Илгари у динни яккаш сўкарди-ю, лекин оғзидан чиқаётган баъзи сўзларнинг маъзини чақолмасди. Масалан, у лекцияларда «арш», «меъ-рож», «путсирот», «суннат», «фарз», «ғайб», «ҳадис» каби сўзларни тез-тез ишлатар, биров сўраб қолса, нима дейман, деб ўйламас эди. Яхшиям, шу пайтгача ҳеч ким сўроққа тутмади. Энди у қўрқмайди. Эшон бовадан бу калималарнинг маъносини билиб олди. Тариқат нима, маърифат нима, илми абдон нима, илми адён нима — энди у янглишмай айтиб бера олади.

Хуллас, кун сайин Жамшиднинг ақли ёришиб бор-япти. Аммо кўнглининг туб-тубида бир ғашлик чўкиб ётибди. Сафари қариди. Уйга қайтиш керак. Лекин Бегимқуловнинг олдига нима деб боради? Оқ эшондан панд едим, уни диндан қайтаролмадим, дейдими? Жамшид бир нарсани ўйлаб сесканди. Агар у яна ўн-ўн беш кун турадиган бўлса, мана бу кичкина жусса-ли, эғни-боши озода, ҳамиша майингина кулимсираб қўядиган жўшқин ва бемурса қариянинг домига ту-шиб қолиши ҳеч гап эмас. Чолда одамни ўзига беихти-ёр маҳлиё этадиган ғалати бир сеҳр бор эди. Жамшид шунча кун тортишди, лекин Оқ эшоннинг бўйнига ақал-ли диндорлигини ҳам қўя олгани йўқ. Қария, уста бокс-чидек, кутилмаган зарбага ҳамиша тайёр турарди.

Жамшид шуларни ўйлаб эзилди. Уйга қамалиб олиб тортишавергани билан бир иш чиқара олмасли-гига ақли етди. Ахир ўғрининг айбини бўйнига қўйиш учун ҳам гувоҳ керак, далилий ашёлар керак. Энди одамлар билан гаплашмаса бўлмайди шекилли. Лекин қайга боради, ким билан гаплашади? Кўчада дуч келган одамни тўхтатиб, «Эшон бова қанақа одам, яхшими, ёмонми?» деёлмайди-ку! Бир томони ноқу-лай ҳам. Шунча кундан бери уйда меҳмон бўлиб

турибди, туз ичиб, тузликқа тупуриш эмасми бу? Аммо нима қилсин, хизматчилик, топшириқни бажариш ҳам фарз, ҳам қарз.

Жамшид манглайини ишқаб, бирдан ўйланиб қолди: «Шошма, Бегимқулов кўрсатган хат эгасиз эди, лекин у бир гуруҳ ўқитувчилар ёзибди, дегандай бўлувди. Тамом, мактабга бораман, муаллимлар билан гаплашаман. Ҳар қалай, қишлоқ зиёлилари-ку, холис бир нарса дейишар».

Нонуштадан кейин Жамшид қариядан изн сўради:

— Ота, мен сой томонларни бир айланиб келай, — деди асл ниятини яширишга уриниб. Чол уни эшиккача кузатиб чиқди.

— Ана энди тўғри йўлга тушдингиз,— деди Жамшиднинг қаёққа кетаётганини сезгандай. — Одамлар билан гаплашиб кўринг. Дунёда ҳеч ким ўз оёғига ўзи болта ургиси келмайди. Сиз учун халқнинг фикри мўътабар бўлмоғи лозим.

Жамшид чолнинг кўз ўнгида тўғри мактабга йўл олишга андиша қилди. Йўлни кесиб ўтиб, чакалакзорга шўнғиди. Сой ёқасидаги сайхонликни айланиб, мактабга қараб кетди. У мактабнинг қаердалигини биларди, тунов кунни эшон бобо билан дарё бошига борганларида кўрган эди. Хаш-паш дегунча арчазор этагидаги оқ томли пастак, узунчоқ иморат олдига бориб тўхтади. «Ҳозир каникул бўлса, ҳеч ким йўқдир», деб ўйладию иккиланиб, панжарали ён эшикдан ўтди. Ҳовли ўртасидаги ёлғиз қайрағоч остида бир киши оёқларини чалиштириб чалқанча ётарди.

— Ассалому алайкум... — деди Жамшид ийманибгина. Қайрағоч тагидаги киши мактаб қоровули Зикрилла ака эди. У ирғиб ўрнидан турди.

— Э, келинг!— деди, гўё Жамшидни анчадан бери кутиб ётгандай. Шоша-пиша дўпписини кийиб, оёғига кавушини илди. Йўрғалаб келиб, Жамшидга қўл берди.

— Қани, қани, меҳмонжон, шоҳсупага ўтсинлар! — Зикрилла ака элликдан ошган, гўштликкина, анча чаққон, қувноқ киши эди. Қалишини шипиллатиб йўл бошлади.

Қўлбола супага бориб ўтирдилар. Қоровул олақуроқ дастурхонни очиб, фотиҳа қилди:

— Омин, кийганингиз ипак, суйганингиз гўдак бўлаверсин-э! — У нимтаъзим қилиб, ҳол-аҳвол сўради, ўзини таништирди, кейин шўх кўлди. — Шу эртами-

нан десангиз, қумғон сурнай чалади. Чақир. меҳмонни чақир, жонивор, дейман, ёлғизликдан Зикрилла акангининг юраги тарс ёрилиб кетди-ку, дейман. Болалар районда, ҳашак йиғишга кетган, муаллимлар отпускида. Битта-яримтаси айланиб келмаса, биров қадам босмайди. Қичкина чорбоғ ичинда айланур бошим менинг, деб ётибмиз-да, э, меҳмонжон!

Зикрилла ака сўридан сирғалиб тушди. «Насибангизни қарай-чи», деб боғ оралаб кетди. Анчадан кейин бир товоқ олма, ўрик, тоғолча териб келиб, дастурхонга тўкди. Кейин чой дамлагани ошиқди. Жамшид унинг ортидан қараб, бир оёғини судраб босишига энди эътибор қилди.

Чой устида Жамшид ўзини таништирди.

— Эшон бованикига Қаршидан меҳмон келибди, дейишувди. Сиз экансиз-да, муллака. Қалай, гаплашиб, ҳузур қилдингизми? Эшон бова кўп ғалати одам-да, билмаган нарсаси йўқ. Лекин тили аччиқ, жойи келса, пайғамбарини ҳам аямайди. Тўғрисўз.

Жамшид Зикрилла аканинг одамшаванда, кўнглида кири йўқлигини кўриб, гапнинг очигини айтиб қўя қолди:

— Жуда доно чол экан. Бироқ... бир нарсага тушунолмаяпман. Бир қарасанг, шайху муллаларни ёмон кўраман, дейди. Бир қарасанг, ўзи хурофотчига ўхшайди. Ҳайронман...

Қоровул хоҳолаб кулди:

— Э, қанақасига у хуропотчи бўлади, меҳмонжон! Эшон бова эски коммунист-ку?

Жамшид энди чой ҳўплаган эди, қалқиб кетди:

— Коммунист дейсизми? Қанақасига... коммунист?

— Шу, коммунист, тамом! — деди Зикрилла ака кулимсираб. — Амир Олимхонни ағдаришда ҳам роса иш кўрсатган. Зўр одам.

Жамшид баттар таажжубланиб сўради:

— Бўлмаса, нега устидан шикоят ёзишади?

— Дунёда нима кўп — қумурсқа кўп. Ким кўп — ғаламис кўп. Ёзади-да. Боя айтдим-ку сизга, эшон бованинг тили аччиқ, деб. Битта-яримтасининг думини босган бўлса, ёзган-да, тўғрими?

Жамшид индамай пиёласини дастурхонга қўйди. Миясига гуп этиб қон урди. Ичида аввал Бегимқуловни, кейин ўзини сўкди. «Ғирт лақмаман, лақма! Энди қарияга нима дейман? Кўзига қандай қарайман?»

Қоровул пиёлани чертиб узатди:

— Э, сиз тегирмончи деб, кўсани уйғотиб қўйибсиз-да, муллака! Қани, чойдан ичинг!

Жамшид унинг гапини эшитмагандай рўпарадаги қояли тоғларга тикилиб қолди.

Шу пайт от ўйнатиб қоракўл телпак кийган, япалоқ юзли басавлат киши келди-ю, панжара ортида тўхтади. Салом йўқ, алик йўқ, қоровулга бақирди:

— Хўв чўлоқ, директоринг қайда?

Қоровул сўридан тушиб, бир-икки қадам юрди.

— Уйларида бўлса керак, Каттаоғиз ака, — деди ҳазиломуз кулиб. — Сигири тувғон экан, шунга...

Саман отлиқ қоровулнинг гапини чўрт кесди:

— Кўксултон теришга бола чиқармабди. Тайинлаб қўй, эртага йигирма бола чиқмаса, энасини кўрсатаман!

Қоровул яна бир икки-қадам юрди.

— Айтаман, Каттаоғиз ака. Отдан тушинг, қора кумғон қайнаб турибди. Майдондан меҳмон бор. Эшон бовани махтаб ёзгани келибди. Бир гурунг бермайсизми?

«Эшон бова»ни эшитиб, отлиқнинг жони қолмади.

— Махтаглар! — деб ўшқирди Жамшидга кўз ташлаб. — Менга деса, зар чопонга ўраб, ҳув анави товди бошига ўтқазиб қўйинглар мияси айниган чолди!

Қоровул ёлғондан қуллуқ қилди:

— Бир оғиз гапингиз, Каттаоғиз ака...

Суртелпакли киши турган ерида чўрт бурилди-ю, отига жаҳл билан қамчи урди.

— Бидилламай айт директорингга, эртан товға бола чиқарсин!

У от чоптириб кетди. Қоровул бир лаҳза тек турди. Сўнг бош чайқаб изига қайтди.

— Тавба!.. — деди калишини ечиб сўрига чиқаркан. — Пути айри, боши думалоқ бўлса, одам бўлаверар экан-да? Турқини қаранг?

— Ким у?

— Лесхозга начайлик. Турдиқулов. Оғзи билан кетмон чопади, шунга биз Каттаоғиз деймиз. Азонлаб бир сиқим чумоли еб олибди, баччағар.

Жамшид соддалик қилиб сўради:

— Касалми? Қайдан билдингиз?

— Бу бир гап-да, муллака. Гапинг мунча совуқ, чумоли еганмисан, дейди-ку машойихлар.

— Турдиқулов... эшон бовани нега ёмон кўради?

— Нега десангиз, Турдиқулов ўғри. Буни ҳамма

билади. Бироқ, ке, шу каззоб билан тенг бўламанми, деб ҳеч ким индамайди. Эшон бова аямайди. Кўпчиликнинг олдида бетига солади. Турдиқулов эшон бовадан ўлгудай қўрқади. У киши бор ерга оёқ босмайди.

— Шунчалик экан, Турдиқуловни бўшатиб юбориш керак эди.

Зикрилла ака, бу йигит ҳазиллашяптими, дегандек унга зимдан қараб қўйди.

— Узингиз тушунган одамсиз-ку, муллака, — деди ух тортиб. — Турдиқулов мана шу тоғларнинг яккаю ягона хўжаси. Қанча йилдан бери каламушдай кемириб ётибди. Районда суйанган чинорлари бор. Анов дарёга битта нон ташласангиз, оқиб тўғри районга борлади. Еган оғиз уялмайдами, меҳмонжон?

Жамшид ўйланиб қолди. Қоровул ўрнидан турди.

— Каттаоғизнинг гапини зовучга айтиб қўяй. Эртан бало ортиб юрмасин, — деб боғ этагига юрди. Салдан кейин унинг: «Ҳожимурод! Ҳов Ҳожимуро-о-од!» деб чақиргани эшитилди. Олисан: «Хў-ўш!» деган овоз келди. Қоровул: «Омонбойни олиб мунда ке-ел! Меҳмон бо-ор!» деб товуш берди.

Ярим соатга қолмай боғ оралаб икки муаллим етиб келди. Бири оқсоч, тўладан келган, истаралик — Омонбой. У мактаб илмий бўлим мудирини экан. Иккинчиси — Ҳожимурод, ёшгина, тетик йигит. У бултур институтни битирибди, адабиётчи экан.

Зикрилла ака елиб-югуриб декча қозон қайнатди. Офтоб тиккага келгунча, Омонбой ака айтмоқчи «Башарий шўрпо»ни пуф-пуфлаб гурунгни роса қизитдилар.

Жамшид ўрнидан турганида руҳи енгил, кўнгли равшан эди. У Оқ эшон ҳақидаги жаъмики саволларига жавоб топди. Бегимқуловнинг «Оқ эшон» деб ваҳима қилгани 1920 йилдан бери партия аъзоси Эшонхўжа Раҳмонов экан. У киши Михаил Фрунзе қўмондонлигида Бухоро халқ революциясида иштирок этибди, Собир Раҳимов отрядида Иброҳимбек қўрбошига қарши жанг қилибди. Ҳамза билан бирга агитбригадалар ташкил этибди... Энг муҳими, Жамшид «юмалоқ хат» эгасини аниқлагандек бўлди. «Бунақа ишларга Турдиқулов уста, гоҳо қўли қичиб турадиган одати бор», дейишди ўқитувчилар бир оғиздан.

Жамшиднинг кўз олдидан отанинг сурати кетмай қолди. Шунча кундан бери у сирли эди, бу чолнинг ҳаёти чигал муаммодай, унинг қиёфасига хира бир парда тортилгандек эди. Энди бу парда кўтарилди.

Эшон бобо энди ҳув анави тоғлар қадар юксак, суюм-ли ва дилга яқин эди.

Жамшид мактабдан чиқиб, сой тарафга қараб юрди. У тўғри чолнинг уйига кириб боришга истиҳо-ла қилар, бир муддат сув бўйида ўтириб, ўтган умри-ни, энди яшайжак кунларини сарҳисоб қилмоқчи эди.

У қирғоқда қулаб ётган теракка бориб ўтирди. Сойга тикилди. Азим чинорлар танасини ювиб, шитоб билан пастга ирғишлаётган асов дарё шовқини қулоқ-ларини батанг қилди. Негадир боши айланди. Оғзидан чучмал бир нарсанинг таъми кетмай қолди. Бу ҳол кислород сероблиги туфайли бўлаётганини Жамшид хаёлига ҳам келтирмасди.

Ям-яшил захкаш ўтлоққа ҳасса уриб Эшон бобо кела бошлади. Лекин Жамшид сувнинг шовқинидан унинг яқинлашганини сезмади. Чол индамай келиб, йигитнинг ёнига ўтирди. Жамшид ирғиб турди. Ота билан бенхтиёр қўшқўллаб кўришди:

— Қалай, мактаб ёқдимиз? — деб сўради чол. — Хадеганда қайтавермадингиз? Хавотирланиб, Улуғбек-ни юборсам, сойга тушиб кетди, дейишибди.

Кейинги пайтларда Жамшид чолнинг башоратларига кўникиб кетган эди. Шунинг учун, мактабга борганим-ни қайдан билди экан, деб ўйлаб ўтирмади. Тузук, деб қўя қолди.

Сой шовиллайди, гоҳ кўпириб тошларга урилади, гоҳ мажнутоллар тагида гирдобга айланади. Тутқунликдан қутулиб, яна водий сари отилиб чиқади. Чол билан йигит сув сеҳрига бесас термилиб ўтирибди. Бир вақт чол ҳассасини кўтариб баҳайбат дарахтга ишора қилди:

— Ҳув анави чинорни қаранг, ўғлим. Камида уч юз ёшга кирди. Отам раҳматли: «Отамнинг отаси эккан» деб айтардилар. Бўйи юз метр келар-ов. Танасига йигирма одамнинг қулочи етмайди. Худди осмоннинг устунига ўхшайди. Ҳайронман, ўшандай дарахтни қан-дай куч юксакка кўтарар экан, а?

Чол жавоб кутгандек бир лаҳза нафас ростлади. Жамшид индамади. Қария гапда давом этди:

— Ҳов анови жувонни қаранг, сигир етаклаб кетяп-ти, қизил кўйлакли. Ўзи тўтиқушнинг боласидай келади. Ўша жувоннинг қўлига икки пақир сув бериб, бир чақиримга обор, десангиз, ўпкаси шишиб кетади. Аммо беш яшар боласини ғинг демай, Ҳиротгача кўтариб боради. Бу аёлдаги ички қувватга ҳайрон қоламан. Қайдан олади у шунча кучни?

Жамшид, она меҳри шунақа-да, дегиси келди-ю, гапи арзон бўлишини ўйлаб, тилини тишлади. Чол ўзига ўзи гапираётгандек аста деди:

— Кўп нарсаларга ҳайрон қоламан. Юз тонналик тошлардан тикланган Миср эҳромларига, Ойдан бир кафт тупроқ олиб тушган Луноходга, тўққиз ёшида симфония ёзган ўша гениал болага...

Жамшид, бу чолдан тағин қандай қизиқ гап чиқар экан, деб атай сўради:

— Кейин-чи, ота, яна нимага ҳайрон қоласиз?

— Янами? — Эшон бобо Жамшидга мулойим разм солиб, сирли қулимсиради. — Яна сизнинг соддалигингизга ҳайрон қоламан.

Жамшид гапнинг шайини қаёққа оғаётганини сезса-да, номига елка қисди:

— Нега?

— Негаки, сиз мени диндан қайтармоқчи бўлиб келибсиз. Ахир мен сизга ўхшаб коммунистик эътиқод тарафдориман, ўғлим.

— Эшитдим, — деди йигит, сой эпкиниданми, хижолатданми қунишиб, — ҳаммасини эшитдим. Шунчалик экан, бир оғиз айтиб қўйсангиз бўлмасмиди, ота. Мен жуда ноқулай аҳволда қолдим.

Чол ўрнидан турди:

— Юринг, ўғлим, уйга чиқамиз. Бу ерда аёзлаб қоласиз.

Йигит чолга эргашди. Йўл-йўлакай у ўзини оқлаган бўлди:

— Шунча хизматларингиз бор экан-у... яна Турдиқуловдай ўғрилар устингиздан ёзиб юрибди. Бир оғиз райкомга айтиб, танобини торттириб қўймайсизми, ота?

— Ёзса, ёзар. Дарёдан от ҳам сув ичади, ит ҳам. Бу билан дарё ҳаром бўлиб қолмайди. Хўш, аввағи саволингизга келсак, мен атай партбилетимни кўрсатмадим. Тўғри, мўътабар ҳужжат эгасининг посбони. Шундай табаррук ҳужжатни қалқон қилиб юрган юзи қоралар йўқ деб ўйлайсизми? Ҳай, майли, кўнглингизга олманг. Яхшиям, уни кўрсатмаганим. Биринчи куниёқ билетимни пеш қилганимда, бунча ширин суҳбатлар қаёқда эди?

...Эртасига Жамшид саҳармардонда турди. Қаршига кетаётган «бензавоз»га чиқиб олди. Хаёлида бир фикр тинмай чарх уради: «Ҳозир тўғри ишхонага бораман. Бегимқуловга дейдиганимни дейман. Кейин аризамни олиб, йиртиб ташлайман... Ишлайман. Лекин

илгариги қолипда эмас, бошқача ишлайман! Шунча йил донни сомондан ажратолмай юрган эканман! Энди кўзим очилди. Раҳмат сизга, Эшонхўжа ака!..»

Жамшид кабинадан бошини чиқариб, ортига қаради. Қўча бошида Эшон бобо турар, қўл силкиб, Жамшиднинг орзуларига оқ йўл тилаётгандек эди.

ЕЗДА МОМАҚАЛДИРОҚ

Нурали Ўриклида бугдой ўраётган комбайнчиларга хизмат қиларди. Эрталаб уларни далага олиб борар, кундузи сув-пув ташир, кечқурун яна уй уйларига элтиб қўярди. Бугун Ўриклидаги ишларни тамом қилишди. Эртага Қайнарга ўтишади. Йигитлар комбайнларнинг хирмоннинг ёнига қатор тизиб, қоровулга: «Яхши тушлар кўринг», деб ҳазил қилишди. Қоровул қочриққа тушунмади шекилли: «Хўп, хўп, раҳмат!» деб қолди.

Нурали йигитларни ҳар кунгидай уй-уйларига қўйиб келмоқчи эди, улар унашмади. Гузарга етганларида ёпирилиб кузовдан тушишди.

Нурали «аравасини тортиб» уйига борди. Бир-икки марта товуш берди. Ҳеч ким чиқавермади. Энди кабинадан тушаётганида, сиғири подадан қайтиб қолди. Мугузи билан дарвозанинг бир табақасини ланг очиб, ичкари интилди. «Фаросатинг бўлганда иккинчи табақасини ҳам очардинг», деди ичида Нурали ва дарвозага тош тираб, машинани ҳовлига олиб кирди.

Хайринисо ер тандирга нон ёпаётган экан. Нурали янги узилган сўлқилдоқ нондан биттасини олди, ёнида турган пақирдан косага сув қўйиб, нонни ботириб ейишга киришди. Зимдан хотинига қараб қўйди. Тандирнинг тафтиданми, рўпарадаги қир ортига сирғалиб кетаётган офтобнинг ол рангиданми, қизарган қоратўри чехраси шу тобда Нуралига жуда сулув, латофатли кўриниб кетди.

Нурали ювунмоқчи бўлиб кўйлагини ечаётганда:

— Вой, эсим қурсин! — деди Хайринисо. — Сизга телеграмма бор эди-я...

Нурали кўйлагининг бир енгини чиқарганча туриб қолди: «Қимдан экан?»

— Сиз нонларимга қараб туринг, — деди-да, Хайринисо ирғиб ўрнидан туриб, уйга кириб кетди.

У ҳадеганда чиқавермагач, Нурали бетоқат бўлиб илчқирди:

— Нонинг оқди!

— Ҳо-зир! — Бир оздан кейин эшик оғзидан Хайри-

нисо кўринди. Бир қўлида телеграмма, иккинчи қўлида
енглик.

— Қачон келди? — деди Нурали.

— Пешинда... — Хайринисо энгашиб тандирдан нон
уза кетди. Нурали кўйлагини қайта кийди. У гангиб
қолди.

— Нима қилдик энди?— деди Нурали иссиққина
ноннинг юзини ёглаб дастурхонга ўраётган хотинига.

* * *

Нурали тунн билан ухлаёлмади. Хаёллари тинчлик
бермади. «Қандай шамол учирди уни бу ёқларга? Шун-
ча йил қишлоққа қорасини кўрсатмай кетган одам...»

Қудратилла Нуралининг болалик дўсти эди. Битта
қошиқ билан ош ичиб, бир кўрпада тепкилашиб ўсишди.
Қудратиллаларнинг уйи қишлоқдаги тегирмон ёнида
эди. Дадаси тегирмончилик қиларди. Нурали ўртоғини
«оқтўзғоқ — оқсоқол», деб калака қилар, Қудратилла
эса унинг мозористон ёнида тургани учун «Тақя ота-
нинг чироқчиси», деб ҳазиллашарди.

Иккаласи ҳам бир синфда ўқиди, еттинчига борган-
да бирга мактабни ташлаб кетишди — уруш заҳри
одамларнинг суяк-суягидан ўтганди. Иккаласи ҳам
колхозда ишлашди. Пахта терим пайтларида далада
тунаб қолишар, оппоқ хирмон тепасида осмонга тики-
либ ётишар, юлдузлардай сирли ва етиб бўлмайдиган
нарсалар ҳақида узоқ-узоқ ўй суришарди.

Уруш тамом бўлди. Нурали колхозда қолди. Қудра-
тилла эса ўқишга кетди. У қишлоққа ёздан-ёзга бир
келар, келганда ҳам кўп эмас, беш-ўн кун уй ишларига
қарашиб, жўнаб қоларди.

...Боғ тарафда нимадир типирлади. Нурали бошини
кўтарди. Қўзи экан, кундузи атайин меҳмонга атаб
қўрадан келтирилган эди. Қалишини кийиб, олма таги-
га борди. Тўқлининг бўйнидаги ипни ушлаб кўрди.
Уралмабди. Қўзи сакраб турди: «Ёлғиз ётиб ўрганма-
ган-да, қўрқди...» Нурали атрофга аланглади... Дарахт
тагида муштдай нарса ялтираб ётибди. Олма экан.
Олди. Шудрингдан муздай бўлиб қолибди. Карсилла-
тиб тишлади.

Айвонга қайтаётиб ўғлининг машиначасига қоқилиб
кетди. Тарақлаган товушдан хотини уйғонди, тепасида
оппоқ ич кийимдаги одамни кўриб сесканди.

— Вой-эй, ким экан дебман. Нима қилиб юриб-
сиз?— деди Хайринисо ёнига келиб чўзилган Нуралига.

— Тўқлидан хабар олиб келдим.

Уни яна хаёл етаклади.

...Нурали ўн етти йил деганда уни бир марта кўрди. Ўн йилча бурун Тошкентдаги бир қариндошиникига тўйга борган эди, болаларга у-бу олай деб савдо марказида юрса, катта ойна эшикдан басавлат киши чиқди-ю, унга тикилиб қолди. Кейин: «Нуралимисан?», — деди. Ўша — Қудратилла! «Оббо, Така отанинг чироқчиси, бизнинг Тошкентда нима қилиб юрибсан?», деб тегишди. Нурали у билан қандай сўрашишни билмай, қимтинибгина қўл берди. Қудратилла эса уни елкасидан қучиб: «Аттанг, битта ҳамкасбимиз диссертация ёқлаётувди, бўлмаса, тўғри бизникига жўнардик», деди. У адресини, телефонини ёзиб берди. Кечқурун кутаман, албатта бор, деб тайинлади. Нурали, хўп, деди-ю, бормади. Дўстидан у қаттиқ ўпкалаган эди. Ўн йилча илгари отаси қазо қилди. Нурали икки кўзи тўрт бўлиб Қудратиллани кутди. Бироқ, у келмади. Уч ойми-тўрт ой деганда икки энлиқкина хат ёзиб, кўнгил сўраган бўлди. Орадан беш йил ўтиб онасидан ҳам айрилди. Қудратилла бу сафар ҳам бир кунгина келиб, Нуралининг ёнида белини боғлаб туришга ярамади. Эшитган экан, нариги маҳалладаги Ҳожибой мисгар Тошкентга борганда Қудратиллани кўрибди. Қудратилла: «Нуралининг онаси ўлганмиш-а, яхши бўлмабди», деганмиш. Олисан туриб оҳ чеккунча бир дамгина остонасига келиб, бош эгиб турса нима қиларди?

Мана, ўша Қудратилла: «Сеникига меҳмонга боряпман», деб телеграмма берибди.

Нурали яна ёнига ағдарилди. Қир томондан шошқалоқ хўрозларнинг қичқиргани эшитилди. Осмон кўкка бўялиб, дорга осилган дока рўмолдай аста бўзариб келмоқда. Нурали ўрнидан туриб ўтирди. Хотини уйғониб қолиб:

— Меҳмонни олиб келганими? — деб сўради.

— Ҳа.

Хайринисо туриб ёстиғининг тагидаги эски жемперини кийди. Нурали айвон четига ўтириб, оёғига пайтава ўрай бошлади.

— Вой ечинг!— деди Хайринисо пайтавага қараб.— Қўш ҳайдагани боряпсизми? Туфлингизни кийинг.

Нурали этигини ерга қўйди.

— Жуда пўрим бўлиб борсам, битта-яримтаси эргаштириб кетмасмикан? — деб тегишди.

— Шаҳарликлар мункиллаган чолга зормиди? —

Хайринисо лабини бурди. У йўрғалаб ичкари юрди. Орқасидаги қоп-қора, икки ўрим сочи тўлғаниб кетди. Нурали бу сочларга ҳавас билан тикилиб, хотинига эргашди.

Кўчалик костюм-шимини кийди, бошига Марғилон русха дўппи қўндирди. Хайринисо нариги уйдан, тағларингга солинглар, деб кўрпача олиб чиқиб берди.

Нуралининг поездга кўп ҳам иши тушмасди. У кимдандир Тошкент поезди эрта тонгда келади, деб эшитган эди. Чоракам олтида вокзалга етиб келди. Юк машинасини четроқдаги қайрағоч остига қўйди. Кабинанан тушиб, филдиракларига қаради, баллонларни тепиб кўрди. Сўнг залга қараб юрди.

Қатнов жадвалига тикилди. Тошкент поезди тўққизга яқин келаркан. Нурали перронга чиқди. Сув сепилган майдон жимжит, салқин шабада эсади. Аҳён-аҳёнда симёғоч учига ўрнатилган радиокарнайдан диспетчер хотиннинг кимгадир шанғиллаб кўрсатма бергани эшитилади.

Перронда айланиб юрди. Бир пайт, радиокарнаёй бир-икки пуф-пуфлаб турди-да, қайсидир поезднинг келишини эълон қилди. Тўсатдан майдонча пақир кўтарган, сават қўлтиқлаган, қора-қура, яланг оёқ болаларнинг шовқинига тўлиб кетди.

Нурали ўзининг меҳмони шу поездда келадигандек, шоша-пиша вагонлар ёқалаб кетди. Кўзини деразадан узмайди. Зинапояда басавлатроқ киши кўринса, югуртилаб боради, Қудратилла эмаслигини кўриб, қайтади.

* * *

Карнаёй тилга кирди. «Тошкент — Москва поезди... биринчи йўлга...» деган узуқ-юлуқ гаплардан Нурали чўчиб уйғонгандек бўлди. Вагонларга шошилди.

Қудратилланинг қораси кўринмади. Нурали безовталаниб, поезднинг у бошидан-бу бошига уч марта бориб келди. Кейин зинғиллаб залга кириладиган қўш табақали улкан, сарғиш эшик ёнига борди. «Келса, барибир шу ердан ўтади-ку».

Одамлар сийраклашди. Тепловоз чўзиб бир чинқирди, ўрнидан аста жилди. Одамлар тарқалишди ҳам, бироқ Нурали интизор кутган одамдан дарак бўлмади.

Навбатчи йўлиқди. Навбатчи телеграммага бир қараб қўйиб, Нуралидан сўради.

— Меҳмонинг ким ўзи, катта одамми?

— Нега?— деди Нурали саволга савол билан.

— Негаки, бир хил одам яқин ер бўлса поездга тушмайди. Машинада кела қолади.

Нурали жавоб ҳам қайтармай, ўзини эшикка урди. Уйлаб кўрмаганини қара!

Дарҳақиқат, қишлоққа етиб келиб, ўз кўчасига қайрилиши ҳамон ўзининг дарвозаси олдида турган сутранг «Волга»ни кўрди. Гириллаб келиб, «Волга»нинг ортида тўхтади: ҳовлига кириши билан Қудратиллага кўзи тушди. У айвон олдидаги ишком тагида гуларди. Атрофини ясан-тусан болалари қуршаб олибди. Бу хотинининг иши: меҳмон кулмасин деб кийинтириб қўйибди. Қудратилла уни кўрди-ю, истиқболига юрди.

Қудратилла ёшлигида хипчиндек йигит эди: ўткир, чаққон, новча. Энди анча эт қўйибди. Томоғида кичкина бағбақа. Энсиз, бежирим камари ҳам тарангроқ... Лекин сочлари ўша-ўша, қўзичоқ терисидай тўлқинланиб турарди. Фақат икки чаккасига оқ тушибди. Кулгиси ҳам таниш, ҳалиям ўн етти яшар йигитчанинг кулгиси. Йиманиброқ, лабларини хиёл очиб кулади. Кўзларида толиқиш белгиси. Аммо оппоқ юзи тиниқ, тароватди, эгнида калта енгил оқ шоҳи қўйлаги билан бинафшаранг шими жуда ярашибди, худди буюртма қилиб тикилгандай.

Қудратилла ҳам Нуралининг қўлидан ушлаб туриб, бирров унга разм солди. Назарида дўсти чўкиброқ қолгандай эди. Қўллари чайир бўлса-да, ориқ, чувак юзи офтобда куйган, ёноқлари бўртиб чиққан, сочининг қорасидан оқи кўп. Эгнидаги кулранг йўл-йўл костюм шалвираб турибди. Фақат қўй кўзларгина болалик чоғларидай самимий порлайди.

Қудратилла Нуралининг қўлларини қўйиб юбориб, боғ томонга ўгирилди:

— Боғингни айланиб чиқдим. Низом бобомнинг олмалари қолмабди-ку!

Нурали айвон устунига ёпишиб меҳмонни зимдан томоша қилаётган болаларини кўрсатди.

— Низом бобонгни олмалари мана! Томиридан тарқалган.

Қудратилла ҳазиллашди:

— Ҳаммаси ўзингникими, ё?..

Нурали болаларига бир қараб олди, кўзларини қувлик билан қисиб, деди:

— Энди, дўстим, қишлоқчилик. Командировка йўқ. Топган-тутганимизни авайлаб уйга ташиймиз.

Қудратилла селкиллаб кулди:

— Бўлди, бўлди, сенга гапириб қочиш керак!

— Етти хазинанинг бири хотин экан, — деди Нурали кулиб. — Ёнимга етти ўғилни ёрдамчи қилиб берди. Мана, буниси Нодир, бу йил ўнинчига боради, анависи Нозим, саккизинчида, мана бу артист Пирмухамедовга ўхшагани Қозимбек... Энг кичигига Низомжон деб бобосининг отини қўйдим. — Тиззаларига суйканиб турган Қозимбекнинг елкасига туртди. — Бор ўғлим, стул олиб чиқ.

Қозим югургилаб уйга кириб кетди.

Боғ тарафдан ҳар панжасида учтадан жоноқи олма ушлаган ўттиз ёшлардаги новча, истарали йигит чиқиб келди. Бу Қудратилланинг шофери Қўлдош. У Нурали билан қандай кўришишни билмай турганида Нурали қўшқўллаб унинг биллагидан тутди. Ҳол-аҳвол сўраб меҳмонни хижолатдан қутқазган бўлди. Уй эшигида Хайринисо кўринди. Дастурхон тузадим, дегандай ишора қилди. Нурали меҳмонларни ичкари бошлади.

Чойдан кейин Қўлдош болалар билан машинасини ювгани сойга тушиб кетди. Нурали кечадан бери қирмизак олма тагида ёлғизликдан маъраб ётган тўқлини сўйгани турди.

...Хайринисо калла-почани куйдириб, қозонга солди. Мезбон билан меҳмон ёшликда қўзи боққан, сойсақич терган ерларини, сой бўйидаги мажнунтоллар, Таёя отадаги ўнгирлар, гумбаздай улуғвор қайрағочларни кўргани кетишди.

Узоқ айланишди, ҳар бир дарахт, ҳар бир тош узоқ болалик воқеаларини эсларига солар, ёш болалардай бир-бирини тортқилаб кулишар, сўнг тўсатдан ўйчан бўлиб қолишарди. Айниқса, мозористон ёнидан ўтаётганларида иккаласи ҳам ғалати бўлиб кетади. Иккаласининг дил-дилидан бир туйғу гупириб келиб, бўғизларига тикилди. Бу — мангулик ҳижрон туйғусининг аччиқ изтиробими, кексалар «ўлим барҳақ» деб қисқарганига таърифлашадиган абадий қонун олдида ночор бош эгишдан туғилган ўтли ҳаяжонми, ҳарқалай, қовжироқ ўт босган тепачалар ёнида сукут сақлаб ўтишди. Бу билан совуқ ер қаърида ётган ота-оналарига, азиз одамларига гўё таъзим бажо келтирдилар...

Қайтиб келишди. Ҳовлидан қозонда милдираб қайнаётган калла шўрваннинг ҳиди келарди. Нурали Қозимбекни Фозил билан Толибга юборди.

Бир замон кўчада машина гуриллади. Салдан

кейин уйга колхоз раиси кирди. Элликдан ошган чорпахил, аммо ҳаракатчан бу кишининг оти Сотимбой эди. У меҳмон билан қўл бериб кўришгач:

— Хуш кўрдик, Қудрат Сулаймонович! — деди тавозе билан. Уй эгасининг қистови билан тўрға чиқиб, меҳмонга ёнма-ён ўтирди.

Кўрпачага энди чўккалашганда ташқаридан Фозил билан Толибнинг овозлари эшитилди. Фозил ҳовлида: «Қозонимиз қайнадими?» деб кимгадир ҳазил қиларди. Қудратилла турмоқчи бўлиб бир қимирлаб қўйди.

— Утираверинг, ўзлари киради, — деди раис.

Фозиллар кўринди. Уша найнов, қотма, калласи кичик Толиб, ғўлабир, қўллари катта, яғриндор Фозил... Қудратилланинг кўзлари ярқ этди. Улар Қудратиллага Нураличалик яқин бўлишмаса ҳам, бирга катта бўлишган, хуллас — ҳаммалари бир дарахтнинг шохлари эди.

Собиқ дўстлар илиққина кўришдилар. Одатдаги салом-аликдан сўнг орага ноқулай жимлик чўкди. Фозил билан Толиб ҳам, Қудратилла ҳам нимадан гап бошлашни билмай қийналишарди. Четдан қараган одам, булар илгари жуда қалин бўлишган-у, арзимаган нарса туфайли юз кўришмай кетишган, мана энди қайта ярашибдилар, деб ўйлаши мумкин эди. Аслида-ку, дилкаш суҳбатга «Олим Сулаймонов»нинг салобати халақит бериб турар, Толибнинг ҳам, Фозилнинг ҳам наздида Қудратилла билан ораларида осмон билан ерчалик фарқ бордай эди. Бу фарқ, уларни фақат одоб ва мезбонлик қарзи юзасидангина жилмайиб муомала қилишга, зўраки самимийликка мажбур этарди.

Қудратилланинг ҳам кўнглида эртадан бери севинч билан ғашлик ёнма-ён юрибди. У туғилган юртини, элдошларини, қадрдони Нуралини кўрганидан шод эди, ҳали бўлажак суҳбатлар, сайру саёҳатларни ўйлаб энтикарди. Бироқ эрталабдан бери эшик-тешикдан мўра-лаб: «Ана, олим меҳмон! Қара, бизнинг директоримизга ўхшар экан», деб шивирлаётган болаларни, боғкўча тарафдан рўмолларининг учини тишлаб, уялибгина ўғринча қарашган аёлларни кўриб дили алланечук хира тортди. Унга эл қатори, масалан, таниш ўқитувчига қарашгандай қарашмаётгани малол келарди. Тўғри, бу сирли ва ҳавас билан бошишлар унга сунбула сувидай бир дам ором бериб, ғурур уйғотар, лекин лаҳза ўтмай этини жунжиктирарди. Мана, ҳозир ҳам қисилиб-қимтиниб ўтирган Фозил билан Толибга қараркан, юрагини аллақадерини ўша таниш ғурур туйғуси чертиб ўтгандай

бўлди. Аммо бу гурур туйғуси соғинган кишиларини кўришдай бахт олдида ожиз, ҳатто бачкана бўлиб қолди. У меҳри товланиб, болалик дўстларига тикилди.

— Ҳа, гапирманглар. — Бегоналардай сипо ўтиришган меҳмонларга қараб деди Нурали. — Оғзиларингга талқон солиб ўтираверинглар! У косаларни хонтахтага қўйиб чиқиб кетди.

Нурали бир қўлида икки шиша ароқ, бир қўлида дасталанган майда стакан кўтариб қайтди. Шишаларни Толибнинг олдига қўйди. Толиб стаканларни ажратиб бир шишани очди. Фозил унинг олдига катта пиёла қўйди:

— Тўлатиброқ қуй, мен бир марта ичаман. Толиб пиёлани Фозилга қараб итарди.

— Нима, мен туякашманми сенга?— У дўстининг «туя» лақабига ишора қилди.

— Тавба,— деди,— Фозил, сенга етмай қоладими? Қамиш сувда туриб чўлладим, деган экан.

Толибнинг лақаби «қамиш» эди, енгил кулги бўлиб ўтди. Толиб стаканларни тўлдириб, меҳмонларнинг олдига қўйиб чиқди. Раисга алёр айтишни таклиф қилдилар.

Раис стаканни кўтарди.

— Хўп бўлмаса, — деди Қудратиллага қараб, — қишлоғимизга хуш келибсиз! Ана энди сўз сизга, Қудратилла ака!

— Шугинами, Сотимбой ака? — кулди Нурали. — Мундоқ баракалироқ қилиб, колхознинг йиғилишларидагидек гапирмадингиз-да!

Раис мамнун кулди. Қудратилла бир ютиниб олди. Ўйланди. У ҳозир меҳмонга борган болага ўхшарди. Мезбонларнинг барчасига маъқул тушадиган жуда санимий бир нарса дегиси келар, бироқ: «Бу бола тоза счилиб кетди-ку, ўз уйидагидек бемалол-а?» деб кулишмасмикан, деган эски тортинчоқлиги тилини турмакляб турарди. Ниҳоят, ўзига тикилган тўрт жуфт қора кўзга бир-бир боқиб, деди:

— Ҳозиргина, қишлоғимизга хуш келибсиз, дедингиз, раис бова. Қишлоғимизни ўзимизникидай кўрганнингиз учун раҳмат! Овчиларнинг бир гапи бор: лочин ҳар қанча баланд учса ҳам, кунига бир марта уясидан хабар олиб қўяркан. Албатта, мен лочин эмасман, сизларга ўхшаган одамман. Лекин мени юртимнинг меҳри тортиб келди. Сизларни соғиниб келдим. Ҳозир мен қанчалик яйраб ўтирганимни айтиб беришга ожизман. Сизларни кўриб турибман-у, кўзларимга ишонмайман. Йўқотганингга

куйма, топганингга қувон, дейишади. Мен куйиб қувон-
япман. Қани бўлмаса, шу қадаҳни Нурали учун, Сотим-
бой ака учун, Фозил билан Толиб учун, хуллас, қайта
боши қўшилган дўстлар учун ичайлик!

Қудратилланинг ошқора гапи ноқулай вазиятни қа-
ёққадир учириб кетгандай, ўтирганларни бирдан яқин-
лаштириб қўйгандек бўлди. Хусусан, Толиб билан Фо-
зилга жон кирди. Улар Қудратиллани «сиз»лашни
ҳам, «сен»лашни ҳам билмай гаранг эдилар. Фозил дик
этиб туриб кетди. Дори ичаётгандай оғзини каппа оч-
ди-ю, ароқни қулт этиб ютиб юборди.

— Стакан қолсин, — деди Толиб.

Фозил башарасини буриштириб, унга қаради:

— Фашимга тегаверма, икки буклаб закуска қилво-
раман.

— Нима, мен янтоқмидим, — деди Толиб.

Кейинги қадаҳларни «Нуралининг оёғи олти, қўли
етти хотини учун», «Унинг шердай етти ўғли учун», «Эл
оғаси заҳматкаш Сотимбой ака учун», «Зирабулоқнинг
донғини чиқарган Қудратилла учун» кўтардилар. Ароқ
кароматини кўрсатди. Одамларнинг қони қизиб, шўхроқ,
бийронроқ бўлиб қолишди. Фозилнинг икки чаккасидан
тер қуйди. Нурали кириб-чиқиб хизматда юраркан, ўзи-
ча бир куйни хиргойи қилади. Толиб бўлар-бўлмасга
ингичка овоз билан «ҳи-ҳи»лаб кулади. Қудратилла ҳам
англишани йиғиштириб қўйиб (у чордана қуролмасди,
стўлга ўрганиб қолган эди), ёстиққа ёнбошлаб олди. Фа-
қат раисгина ҳушёр, у: «Менга тўғри келмайди, серцам
ёмон», деб баҳона қилса-да, анча-мунча ичиб юборган,
лекин, барибир «катта меҳмон» олдида одоб сақлаб ўти-
рарди.

— Бир кун қизиқ бўлган, — деди Фозил раисга қа-
раб. — Бизникида ҳашар эди. Қудратилла, Нурали, ма-
нағи найқамиш, — у Толибни кўрсатди. — Қўшобадан
ёвшон чопадиган бўлдик... Сен тўққизинчида эдинг-а,
Қудратилла? Биз «давринг келди, кетмон чоп» деб кол-
хозда ишлардик... Шундай қилиб, Қўшобага бордик.
Тушгача тўрт эшак ёвшон чопдик. Қудратилла уни қиш-
лоққа ташлаб, бизга сув олиб чиқадиган бўлди. Ортиб
бердик. Бир эшакка миниб, уч эшакни ҳайдаб жўнади.
Сентябрнинг бошлари эди. Кун иссиқ. Чидамай ҳамма
сувимизни ичиб қўйдик. Икки соат ўтди, сув олиб кела-
диган одамдан дарак йўқ. Танглаймиз тақиллайди. Ҳа-
деб тушугимизни ютамиз, лабимизни ялаймиз. Мабодо
кўзи юмилган булоқ-мулоқ бормикан, деб қараб кўрдик.

Қаёқда! Ширинроқ бир ўт ахтарамиз. Топилса, шимиб жон сақламоқчимиз.

— Толибни шимиб юбора қолмадингларми? — деб гап қистирди Қудратилла.

— Шимардиг-у, бу бечора ҳам қоқ суяк бўлиб, саксовулга ўхшаб қолган... Хуллас, икки кўзимиз йўлда. Бир кетмон уриб, бир қараймиз, икки уриб икки... Ахири, ишни йиғиштирдик. Ёвшан дасталарининг панасига ётиб, Қудратилла тушадиган тепаликни пойладик. Бир маҳал кўринди. Ярқ этиб кун чиққандай бўлди. «Э, бормисан, мўрчамийёним!» деб қичқириб юборибман. Қудратилла биз томонга қараб турди-да, бирдан йўқолиб қолди. Анчадан кейин яна бояги ерга келиб қаради. Биз хўноб бўламиз. «Ҳа, қараб нима қиласан? Бизнинг турқимизни кўрмабмидинг? Тезроқ пастга туш!»

Мен кетмоннинг дастасига кўйлагимни илиб кўтардим. Қудратилла халачўпини осмонга ўқталди. «Хайрият кўрди», дедик. Бироқ, Қудратилла эшакларини ҳайдаб нари кетди-ю, қайта кўринмади. Ҳайрон бўлдик, кейин Нур айтди... «Бечорани етак етаклаган бўлса-я?» деди. Қоратоғнинг этагида етак бўлармиш. Адаштириб кетармиш. Кейин қашқирга ем бўлармиш, деб эшитган эдик-да. Утакамиз ёрилиб, Қудратиллани қидиришга тушдик. Кун ботиб, қош қорайганда қишлоққа етиб келдик. Қарасак, бу акам уйларида ётибдилар.

— Ушанда нима бўлганига ҳозир ҳам тушунмайман, — деди Қудратилла кулиб. — Бошим айланиб қолгандай эдим. Қаерга чиқсам, сенлар ёвшон чопаетган ерга ўхшайверди. Қизиқ нарса экан-да, ўзи...

— Олий маълумотли етакка учрагансан-да, — деди Фозил.

Толиб уни жеркиб берди:

— Маст туяга ўхшаб кўпираверма. Ке, ундан кўра фойдали гаплардан гаплашиб ўтирайлик... Қудратилла, космонавтликка қанча йил ўқиш керак?

Қудратилла нима дейишани билмай, ўйланиб турганида, лаган кўтариб Нурали кирди.

— Сени косагул қилган мен аҳмоқ! Савол-жавоб билан одамнинг қорни тўярмиди? Қуймайсанми?

Толиб шақирлатиб стаканларни йиғиштираркан, мингирлади:

— Сочроқ бўлса, қариганимла бир ўқисамми, дегандим-да.

— Сен-а? — Нурали ёқасини ушлади. — Тунда сўридан йиқилсанг, шайтонлаб қоласан-ку...

Кулишди. Нурали лаганни олдига суриброқ ўтирди. Чўккалаб, ҳасиб-қоринни тўғради, кейин каллани қўлига олди.

— Энди таомил бўйича тақсимга ўтамиз. — У калла гўштини синдириб, тилдан бир бўлак кесиб Толибга узатди. — Ма, хотиннинг олдида тилинг узун бўлсин.

— Менга қулоқ.. — Фозил қўл чўзди.

— Биламан, сенда қулоқ йўқ. «Бер» деганни эшитмайсан, «ма» деганни эшитасан. — Нурали яримта қулоқ тутқазди. Навбат кўзга келди.

— Ол, Қудратилла, кўзларинг доим Зирабулоқни соғиниб юрсин... Бу сизга, раис бува. — У пичоқ учига илинган иккинчи кўзни Сотимбой акага берди. — Колхозимиздаги қинғир ишларни кўришга кўзингиз ўткир бўлсин!

Нуралининг ҳар бир гапи тагдор эди. Бироқ Қудратиллани Нуралининг қочериқларидан кўра тўқчилик замонлардан қолган расм-русум кўпроқ қизиқтирар, аynиқса Нуралининг бу таомилни ўрнига қўйиб адо этиши завқини келтирарди.

Ош-сув, «олинг-олинг» билан вақт ярим кеча бўлди, Фозилнинг кайфи ошиб қолди. Толиб, энди тарқалайлик, дегандай Нуралига имо қилди. Фозил Толибнинг олдидаги шишани олиб стаканларни тўлдириб чиқди.

— Охиргиси... Бошқа-қа йўқ-қ... Икки оғиз... гапирман... — У узун уф тортди. Қудратиллага қараб олиб гапга тушди. — Вей, Қудрат!.. Киндик қонинг тўкилган қишлоғингга келиб жуда-а яхши қилибсан... Биз сен билан мақтаниб юр-ра-миз... Ҳа, билиб қўй, мақ-та-ниб юрамиз!.. Аммо бетингга айтаман... биз-ни унутиб кетдинг... Катта бўлсанг ўзингга! Бизга одам керак! Ҳа, билиб қўй! Биз сен билан тобуткаш дўст эдик... Дўст эдикми-йўқми?

— Дўст эдик...

— Ҳа, дў-ст эдик! Ҳозир ҳам... Дўстмиз! Биз сени ма-на бу еримизда сақлаймиз! — Фозил чап қўли билан кўксига урди, қўлидаги ароқ чайқалиб тўкилди, кўзлари ёшланди, товуши титради. У қафтининг сирти билан киприklarини артди.

— Ҳа, йиғла, йиғла, кўзинг қора бўлади, — деди Нурали.

— Йиғлайман ҳам! — Бақирди Фозил. — Дўстимни кўрганда... қувонганимдан йиғлайман...

...Нурали билан Қудратилла меҳмонларни кузатиб қайтишди. Нурали уйга кирди. Қудратилла боғ оралаб

кетди. У олмазорнинг ўртароғига бориб тикка туриб қолди. Атрофга қулоқ солди. Ипак шамол эсади, дарахт барглари майин шивирлайди. Гоҳо шундоқ биқингинасида нимадир шитир-шитир қилади, яна жимиб қолади. «Типратикон бўлса керак», деб ўйлади Қудратилла. Ўзи-ча мамнун илжаяди. Хотиралари кўксига сиғмайди. Гўё кишлоқда бир кун эмас, бир неча кун бўлгандай, гўё Фозилларни энди қайта кўролмайдигандай ҳаяжонлайди. Бугунги воқеаларни ўйлайди. Фозилнинг гапларини эслаб кулади, ичида унга қуллуқ қилади. Лабларини ўз-ўзидан пичирлайди: «Яхши, яхши бўлди...» Бугунгидек содда, оқкўнгил одамлар гурунгига жуда чанқоқ бўлиб қолибди.

Уй тарафдан Нуралининг чақиргани эшитилди. Қудратилла овоз берди. Нурали келди.

— Қаерда ётамиз? — деб сўради у.

— Ихтиёрнинг. Агар хўп десанг, мана шу олма тагида ётардик.

— Майли. Ҳаво ҳам дим бўлиб турибди. Катта кигизни ёйиб ташлаймиз. Қурт-қумурсқа ўрмаламайди. Маза қиле-еб, осмонга қараб ётамиз! — Нурали намат келтиргани кетди.

Чорак соатдан сўнг икки дўст олма барглари орасидан милтираб турган яккам-дуккам, нурсиз юлдузларга боқиб ётишарди. Анчагача иккаласидан садо чиқмади. Бир вақт Қудратилла паст товуш билан:

— Нур, — деди.

Нурали ёнбошига ағдарилди:

— Ҳм...

— Дунёнинг бирор бурчагида мана шундай роҳат қилиб ётмагандим.

— Кўп ерларни кўргандирсан-а? — деб ҳавас билан сўради Нурали.

— Ҳа, кўп ерни кўрдим. Жуда гўзал, жуда аломат ерларни... — Қудратилла хўрсинди. — Лекин ҳеч қайси юрт бизнинг Зирабулоққа ўхшамайди. Осмони ҳам, ҳавоси ҳам, суви, боғлари ҳам, одамлари ҳам... Сенларга ҳавасим келади!

Қудратилла жимиб қолди. Бир оздан кейин унинг бир маромда пишиллаб нафас олиши эшитилди.

Саҳарга яқин нимадир қарсиллади. Биров тоғдан тош юмалатаётгандай эди. Иккаласи чўчиб уйғонди. Юлдузларнинг ранги ўчган.

— Гулдирак, — деди Нурали. — Тавба, одам оби ҳа-вога ишонмай қолди.

Тоғ тараф яна қарс этди. Кейин ялт этиб чақмоқ чақди. Чақмоқ олисда, дала томонда бўлса керак, боғ бир он оппоқ, ёруғ нур билан тўлиб кетди. Дарахтларда қушлар патирлади.

— Раҳмат, бунисини ҳам кўрдик, — деди қувониб Қудратилла. — Чақмоқ осмонда эмас, гўё унинг юрагида чақилгандай эди. — Фақат ёмғири етмай турибди.

— Шошма, униси ҳам келади, — деди Нурали ҳавони бир искаб. Боғ тагин лов этиб ёришди, сой томонда чуватилган тилла чилвирдай тикка тушаётган яшин кўринди. Енгил шабада турди. Сўнг япроқларни биров хивич билан ургандай шатирлаб ёмғир қўйди.

— Ана, айтмадимми! — деб кулди Нурали. — Яхши одамларнинг шарофати.

Қудратилла ирғиб туриб ўтирди.

— Нима қиламиз, «қуён» бўламизми?

— Ихтиёринг. Агар қўрқмасанг ётаверамиз.

— Кўрпа расво бўлади-да?

— Қўявер, одамдан азизми...

Қудратилла ёш боладай ирғишлаб кўрпага кириб кетди. Йирик томчилар шатир-шутур саваларди. Қудратилла бу сеҳрли, ажиб садонинг тинмаслигини, узоқ, жуда узоқ давом этишини тилар, гўё бу қадрдон товушларни бир умр эсда сақлаб қолмоқчидай, билинар-билинемас нафас олар, япроқларни чапак чалдириб устига тушаётган ҳаётбахш, суюкли томчиларга жон қулогини тиккан эди...

Ёмғир тўсатдан тўхтади. Гўё чақмоқ ҳам, момақалдироқ ҳам, саратоннинг ўн беш минутлик ёмғири ҳам — ҳаммаси атайлаб Қудратилла учун, Қудратилланинг истакларини бажо келтириш учун рўй бергандек, ёшлик сўқмоқларини соғиниб келган шу интизор юракнинг тафтини босиш, тўғғироғи, янада ловуллатиш учун қилингандек эди.

Иккаласи кўрпадан секин бошини чиқарди. Нурали уй томонга қаради. Хайринисо айвонда чироқ ёқиб турарди. Нурали туриб шимини кийди-ю, уйига кетди. Икки тўшак кўтариб келди, жиққа ҳўл кўрпаларни алмаштирди, ёстиқларни ағдариб қўйди. Сал ўтмай иккаласи донг қотиб ухлаб қолишди.

Қудратилла уйғонса кун чиқибди. Аста туриб кийинди. Уни кўриб уй томондан Нурали келди.

Қудратилла, ҳўл бўлмасин, деб кечаси сочиқ билан ёпиб қўйган кўйлагини кия бошлади.

— Нурали, миямга бир фикр келди.

— Хўш?

— Чалғи ўроғинг бўлса, чой қайнагунча бир йўнғичқа ўрсак?

Нурали ёстиқларни дасталаётиб, ер остидан дўстига боқди:

— Одамлар кулмасмикан, кимсан — ўртоқ Сулаймонов букилиб йўнғичқа ўриб юрса?

— Нима, Сулаймонов одам эмасми?

— Меҳмоннинг амри вожиб! Ҳозир чалғини қўлингга тутқазаман. — У кўрпа-тўшакларни кўтариб уйга кетди. Қудратилла почаларини шимариб, боғ этагидаги бедазор томон юрди. Ҳаво тоза, салқин, тароватли. Тунги ёмғир зарралари бир қарич-бир қарич қамишсимон гиёҳлар баргида титрар, севинч ёшларидай нозик товланарди. Қўм-кўк мушукқуйруқлар тўпигини меҳр билан сийпалар, майсалардан тиззаларига сув сачрарди. Унинг ҳадеб кулгиси қистар, лабларининг таноби қочарди.

Қудратилла беда гулидан бир чимдим узиб олиб ҳидлади. Димоғини қитиқловчи намхуш ҳид уфурди. Бу ҳид гўзалликни ҳис этишга, гўзалликнинг қадрига етишга, ҳаётдай азалий ва абадий гўзалликни деб жон нисор этишга чорларди гўё!..

Чалғи билан қора тошқайроқ кўтариб Нурали келди. Уроқни оёқлари орасига қисиб, бир-икки қайрагач, беданинг четидан ғирчиллатиб ўриб кўрди. Сўнг чалғини дўстига узатди.

Қудратилла оёқларини кериб ўришга тушди. Бироқ, чалғи ерга қадалиб қолаверди. Унинг ишига кулимсираб қараб турган Нурали маслаҳат берди:

— Учини кўтар, учини!

У чалғининг учини кўтариброқ солди. Урим равонроқ кетди-ю, лекин энди чалғи бедани қиртишлаб ўрмас, поясидан бир қаричча қолдириб борарди.

— Сал ётқизиб сол, — деб ўргатди Нурали.

Қудратилла унинг айтганини қилди. Чалғи қиличдай ялт-ялт этар, ҳар бориб келганида бир боғлам бедани қийратиб шувилларди, Қудратилла эса завқидан ўзлигини, атрофини ўраб олган оламини унитганди, оёқларига муздай сув сачратиб, ғирчиллаб қулаётган бедалардан кўз узмай ўроқ сермайди, қадамлаб олгантилади...

Орқадан раиснинг овози келди:

— Ие, ие!.. Меҳмонни ишга солиб юборибсан-ку. Бу нима қилганинг?

— Ассалому алайкум... Қорни сал кичрайсин-да,

ортиқча юкнинг нима кераги бор?— Нуралининг қочириғи эшитилди.

Қудратилла раис билан тезгина кўришиб, яна чалғига ёпишди. Бироқ, салдан сўнг ҳарсиллаб қолди.

Нурали чалғи ўроқни олиб, «ўриш мундоқ бўлади» деб, қулочкашлаб бедага солди. Қудратилла нафасини ростлаб, туфлисини кийгунча уй ўрнидайд ердаги бедани ўриб ташлади.

Чойдан кейин раиснинг «Газиг»ида дала айлангани отланишди. Сойдаги тўғонни кўриб, Қайнарга — фозиллар буғдой ўраётган ерга келишди. Текис, тақир йўлда машина гувиллаб учади, сап-сарик қирлар тегирмон тошидай айланади, осмонда бўзтўрғайлар жавлон уради, ўнгда қўш адир оралиғидаги пахтазор ичида қизил, оқ кўйлакли қизлар кўринади. Тобора авжига олаётган саратон тафтида уларнинг кўк, қирмизи дурралари нимжонгина тебранади. Ҳув нарида, ёлғиз тол тагида катта бир бия думи билан пашша кўриб, бошини осилтирганча қулунини эмизади... Бу манзаралар Қудратиллани ўйга толдиради, унга тонг палласи одамнинг бир ўзи «Қора кўзим»ними, «Чўли ироқ»ними эшитгандай таъсир қилади: ҳам хаёлини аллалайди, ҳам юрагига маъюс бир куй бўлиб қуйилади...

Улар хирмонга етиб келганларида, буғдой ўроқдагилар тушлик қилгани чиқишган экан.

— Кеча ноль бўлибман, — деди Фозил кўришгач. — Ишқилиб, бир балоларни алжиб юбормадимми?

— Йўқ, — деди Қудратилланинг ўрнига Толиб. — Тўйган мушукка ўхшаб, тиззамда ҳур-ҳур ухлаб қолдинг...

Хирмон ёнига тикилган ўтовга киришди. Раис қимиз буюриб қўйган экан. Ошпаз сирли челақдаги қимизни шопириб-шопириб қуя бошлади.

— Гуруч орқасида курмак ҳам сув нчар экан-да! — Фозил кафтларини ишқалади.

Раис унга қараб:

— Ичмай юрувмидинг? Кунора келиб турибди-ку, — деди.

Фозил: «Жа лофчисиз-да, раис бува, ҳар ойда денг», демоқчи бўлди, лекин меҳмоннинг олдида тилини тийди.

Тушликдан кейин Қудратилла Толибнинг комбайнига ўтириб, буғдой ўроқни томоша қилди. Комбайн тарновидан шовиллаб дон қуйиларди. Қут-барақа-қайроқи буғдой. Қип-қизил олтиндай кўзни қувонтиради.

Раис, Нурали учовлари яна «Газик»ка ўтиришди.

— Демак, бугун кечқурун бизникига, — деди Фозил кабина эшигига ёпишиб.

— Эртага навбатни бизга берасиз?— Бақалоқ Фозилнинг ортидан Толиб мўралади.

Қудратилла бош силкиди.

— Хўп-хўп!..

... Осмонда икки кунлик ҳилол кезади. У янроқлар орасидан жилмайиб бир боқди-ю, яна қоп-қора барглар панасига яширинди. Қудратилла унга тикилганча ўйла-ниб қолди. Сафари қариди. Пайшанба куни келувди. Уч кун ўтибди. Уч кун уч соатдай бўлмади.

У ёнида ётган Нуралига қаради.

— Нур, — деди астагина.

— Ҳм...

— Сенга бир гап айтмоқчийдим.

— Қизиқми? — Нурали ёнбошига ағдарилди, овози қувнаб чиқди.

— Билмадим... фақат шарти бор. Гапимни бўлмайсан. Кейин кулмайсан.

— Осон экан-ку.

Қудратилла бир лаҳза жим қолди: ҳозир айтмаса қачон айтади? Ахир Нурали бегона эмас-ку!

— Ҳайрондирсан, — деди деярли шивирлаб, — бу одамга қишлоқда нима бор, шаҳри азимда юравермайдим, деб.

Нурали телеграмма олган куни уйқуси қочиб, ётиб ўйлаган фикрлари айнан такрорланаётгани учун калловланиб:

— Йўғ-э! — деди.

— Гап қўшма,— деди Қудратилла аста салмоқлаб.— Келишдик-ку... Майли, ҳайрон қолсанг қолавер, бу сенинг ишинг. Мен Зирабулоқни соғинардим, бироқ ўзим шу ерлик бўлганим учун эмас, шаҳардан зериккан бир одам сифатида соғинардим. Яширмайман, бўйнимга оламан.

Қудратилла ўз гуноҳини чуқурроқ мушоҳада қилиб олмоқчидай, нафас ростлади, сўнг давом қилди:

... — Ёшлигимда ниятим илм олиш эди, олдим. Кейин ўз соҳамни чуқурроқ эгалламоқчи бўлдим. Чамамда бунга ҳам эришдим. Дўст орттирдим, каттагина оиланинг бошлиғи бўлдим, дунё кўрдим, шогирдларим бор...

— Хуллас, илм чўққисига чиқдинг,— деб ўйчан товушда гап қўшди Нурали.

Қудратилла ўзи айтишга ботинмай турган гапини

дўстининг оғзидан эшитиб, енгил тортгандай бўлди. Бироқ бепарво оҳангда деди:

— Майли, сенингда бўла қолсин. Гап унда эмас. Гап, деҳқонлар айтмоқчи, бугдойда... Мундоқ танамга ўйлаб қарасам, назаримда ҳамма нарсага эришибман-у, барибир менга нимадир етишмаётгандай эди. Билсам, одам ўзининг киндик қони тўкилган ерни унутиб кетиши мумкин эмас экан. Вақти-вақтида бу тупроқни зиёрат қилиши, қучоқлаб кўзларига суртиши, сажда қилиши, Маккага топингандай топиниши керак экан. Мен эса бўлди, дебман. Ҳамма нарса бор, дўстларим кўп, ватан чексиз деб юраверган эканман.

Қудратилла жим бўлиб қолди.

— Сенга айтмоқчи бўлган гапларим шу.

Нурали унга нимадир демоқчи, кўнглини кўтармоқчи бўлди. Бироқ эп кўрмади. Назарида, дўстининг бутун вужудини ғалати бир ёлқин ўртар, Нурали гапирса, ўша ёлқинни пуфлаб, баттар ловуллатиб юборадигандай эди.

Эрталаб Қудратилла секин кўзини очди-ю, ёнига қаради. Нурали ҳам уйғоқ, бироқ иссиқ кўрпадан тургиси келмай эриниб ётибди.

— Нур... бугун қизиқ туш кўрибман, айтиб берайми?

Қудратилла ўспиринлардай маъсум, содда нигоҳ билан тикилди дўстига:

— Хўш?

— Иккаламиз чиройли қизил йўрғага мингашиб олган эмишмиз. Мен эгарда, сен орқада, от ўйнатиб тоққа кетаётганмишмиз. Сен хуноб бўлиб бир нимани гапирармишсан. Мен эшитмасмишман. Анча юрдик. Икки ёнимизда тип-тиниқ ариқлар, арчазор, пистазорлар. Бир вақт мен юганни тортганмишман. «Сонларинг шилиниб кетгандир, кел, эгарга ўт» десам, сен кўнмасмишсан. «Қўявер, биз ўрганиб кетганмиз», дермишсан. Анча юрганмишмиз. «Тоғкелинчакка ҳали узоқ-ку, кел, эгарга ўт», деб яна қистармишман. Сен: «Тагимда кўрпача бор, мана, мана», деб отнинг қорнига ниқтармишсан. От юрмасмиш. Шу ерда уйғониб кетдим. Қалай?

Нурали туш замиридаги маънони илғагандай бўлди, лекин ўзини билмаганга солди:

— Ким билади дейсан,— деди сирли кулиб,— От — мурод бўлади дейишади. Турдикми?

Иккаласи кийиниб ишқом тагига боришди. Қозимбек муздек сув солинган човгум билан дазмолланган сочиқ ушлаб турарди. Ювиниб бўлмасларидан Сотимбой ака

билан Қўлдош кириб келишди. Икки дўстнинг юракларига гулгула тушди, иккаласининг миясига бир фикр яшиндек урилди — айрилиқ! Нуралининг наздида, Қудратилла билан ўтказган шу уч куни ширин бир туш эди-ю, уни мана бу Қўлдош келиб бузиб юборгандек бўлди. У Қўлдошга хушламайроқ қаради:

— Мунча шошилмасангиз, иним?

— Акам билан соат тўққизга келишган эдик... — деди Қўлдош қизариб.

— Ажойиб йигит экансиз! — Сотимбой ака унинг елкасига қоқди. — Бизнинг колхозда сиздақа тўртта йигит бўлса, идорадаги ҳамма соатларни тўхтатиб қўярдим.

...Қудратилла узоқ хайрлашди. «Вой, борардингизда, дам олиб», деб айвон четида турган Хайринисога қайта-қайта раҳмат айтди, қўлини кўксига қўйиб таъзим қилди. «Мен бунга тайинлаб қўяман. Сизларни энди Тошкентга олиб боради. Обормаса, нақ қулогини чўзаман!», деб Нуралининг елкасидан қучди. Худди биринчи кундагидек бири тилини чиқариб, бири калласини қийшайтириб уймалашаётган болаларни ўпди. «Бизнинг куёв қайси бири?» деб ҳазиллашиб ҳам қўйди.

Сотимбой ака билан Нурали Қудратиллани шаҳаргача кузатиб қўйишмоқчи эди, у кўнмади. Қишлоқ чегарасидан қайтадиган бўлдилар.

Эски Янтоқтепа ёнида тўхташди. Қудратилла Нуралини қаттиқ қучоқлади. Раис билан ҳам иссиққина, самимий хайрлаша бошлади. Сотимбой ака Қудратиллага ийманибгина қараб турар, нимадир дегиси келар, аммо андишага борибми, айтолмасди. Қудратилла раиснинг дилидаги гапни дарров фаҳмлади. Ўтган куни қишлоқ айланиб юрганларида кўчаларида ёрилиб ётган қувурларни, сув ўйиб кетган ариқларни кўрсатиб Сотимбой ака ҳасрат қилган: «Икки йил бўлди, водопровод ўтказолмай хунобмиз, Тошкентдаги катта идоралар орқали бир ёрдам қилиб юборсангиз, ажойиб бўларди-да», деган эди. Қудратилла ҳозир шуларни эслаб, унга тасалли берди.

— Водопроводдан кўнглингиз тўқ бўлсин, раис бува! Икки-уч ойда ҳаммаси битади.

— Ажаб-ажаб!.. — Сотимбой ака қувонганидан қўшқўллаб қайта хайрлашди.

...Машина тумшуғини кўтариб, кийикдай олға ташланади. Кўзгуда Қўлдошнинг оқ-сарик юзи, асабий қимтинган лаблари кўринади. Қудратилла орқа ойнада-

ги пардани суриб, йўлга қаради: Нурали ҳайкалдаи қотиб турар, раис чап қўлини кўтариб, аста силкитарди. Қудратилла негадир улардан кўз узолмас эди.

ТУЙЛАР МУБОРАК

Қишлоққа тонг қоронғусида кириб бордим. Йўловчи машина гузаргача ташлаб қўйди. «Сой кўчага юролмаيمان, йўл ёмон», деб шофёр у ёнига кўнмади. Портфелимни кўтариб, ноилож йўлга тушдим.

Чарақлаган юлдузлар шуъласида оқариб ётган йўлдан бир-бир босиб кетяпман. Қишлоқ маст уйқуда. Икки ёнимда қалин боғлар қорайиб турибди. Баъзи уйларнинг узун айвонида ўчирилмай қолган чироқлар милтирайди. Соё томонда бедана сайрайди.

Эски тегирмонга етдим. Ҳув ўша, қадим гулдиракка бир тарнов сув қуйилиб ётибди. Муздек шабада турди. Сув тўзонлари билан олма гулининг ажиб исини уфурди...

Кўчамизга бурилдим. Боғимиз томондан таранг чилдирманинг гижбадабанги эшитилди. Шундагина қишлоққа нима учун келаётганимни эсладим. Лайлихон опам ўғил уйлантиряпти. Ун кун олдин телеграмма берган. Ойим бир ҳафта бурун келиб олган. Ҳозир товонхонада ўтириб, хотинларга «дирижёрлик» қилаётган бўлса керак...

Чилдирма така-тум қилиб, авжига чиқа бошлади. Қий-чув, алёр бўлсин, деган товушлар янгради. Жадалладим. Чийиллаб сурнай тилга кирди. Сурнайчи эзиб, ҳазин бир куйни чала кетди. Аммо аёллар қий-чув кўтариб, дарров уни тўхтатишди. Сурнайчи шўхроқ куйга ўтди. Кимнидир ўйинга тортишди шекилли, кулги, чапак янгради. Яқинроқ бордим. Тонг отай деб қолган, бироқ ҳовлидаги чойнакдай-чойнакдай катта чироқлар оппоқ бўлиб порлар, боғ илиқ, момиқдай юмшоқ нурлар оғушида балқиб тургандай эди. Дов-дарахтлар бутуқларида ипак ёғдулар ўйнар, тонг олдида бу ёғдулар оҳиста чайқалиб, атрофга сеҳрли бир жило таратар, бу манзаралардан одам энтикиб, сийнангга ширин ҳаяжон бостириб келарди.

Яна бир одим юрдим. Даврага оқ батист кўйлак кийиб, ҳаворанг дурра ўраган толма бўйли қиз тушди. Чилдирма чалаётган ёшгина жувон чилдирмаси билан сурнайчидан юзини тўсди-ю, қўнғироқдай ширали овоз билан лапар бошлади:

Бир чилим — тамаки деб,
Кирдим қаландар боғина.
Бир қисим гулни узиб
Қолдим қиёмат доғина.
Узсанг ҳам тегиндан уз,
Ўрнида банди қолмасин.
Суйсанг ҳам яхшини суй,
Кўнгилда армон қолмасин.

Жувон чилдирмасини бошига кўтариб завқ билан чала кетди. Толма бўйли қиз эса, этакларини ҳилпира-тиб, чарх уриб ўйнарди. Бир лаҳза тикилиб тирдим. Кўзимни юмиб очдим. Йўқ, ўйнаётган — оқ батист кўй-лаккли гулрухсор эмас, Лайлихон опам эди гўё. У чала хазон бўлган ёшлиги, кечиккан севгиси ва ўйнай олмай қолган кунларининг аламига энди ўйнаб, хумордан чиқ-моқчидай жавлон урар, шаршарадай тошар, чамандаги бир туп атиргулдай назокат билан тебраниб, одамлар-нинг кўнглига сўнгсиз бир ғалаён соларди...

Тагин Лайлихон опамни ўйладим. Хаёлимни жунжик-тириб, кўз олдимга қирқ учинчи йилнинг қаҳратон қиши келди.

Бир кун эрталаб она-бола сандалда қунишиб ўтир-ган эдик, пахта бригадиримиз Қўзибой ака кирди. У ҳамиша шошиб юрар, чўрткесар ва қўрсроқ одам эди. Бу сафар бамайлихотир сандалга келиб ўтирди, танча-нинг қўрида бозиллаб турган тунука чойнакдан бир пиёла чой қуйиб узатган эдим, қўлимни қайтармай ол-ди. «Мол-жон омонми, хола?» деб ойимдан ҳол-аҳвол сўраган бўлди. Кейин шипга қараб бошини чайқади:

— Э, чакка ўтибди-да. Ҳай, майли, хафа бўлманг, ёз чиқсин, ўзим томингизни серсомон қилиб суваттириб бераман.

Қўзибой ака дам-бадам соатига қарар, бир нима демоқчи-ю, негадир айтолмасди. Ахийри, қизариброқ гап очди:

— Хола, мен бир... юмуш билан кирувдим. Эл қа-тори сизга ҳам кичкина солиқ тушиб қолди.

Ойим индамади, дастурхонга қараб ўтираверди. Бри-гадир сал дадилланди:

— Эрта-индин Ленинграддан қирқтача етим бола келади. Колхозимиз уруш босилгунча шу болаларни боқиб бермоқчи. Шунга... жонингиз оз-ку, сиз ҳам биронтасини олармикинсиз, дегандек...

Ойимнинг лаблари учди, чеҳраси ёришди. Қўзибой ака, ойимни батамом рози қилиш учун бидирлай бош-лади:

— Сиз қўрқманг, хола. Қолхоз, ўзинг боқиб олавер, деб ташлаб қўймайди. Ун-пул, дегандай қарашиб туради. Сиз фақат ширин сўзингиз билан бир парча ерингизни аямасангиз бўлгани.

— Бир парча ер кимдан қолмайди, — деди ойим. — Икки бошга ҳам, уч бошга ҳам бир қора қозон қайнайди. Майли, мен розиман; иним.

Бригадир қувониб кетди. Дарров дафтар-қаламинни чиқарди, илжайиб сўради:

— Сизга ўғил бола бўлсинми, қиз болами?

Мен: «Ўғил, ўғил!» деб қичқириб юбордим. Қўзибой ака: «Жим!» деб, менга ўқрайиб қўйди-ю, яна табас-сум билан ойимга ўгирилди.

— Қиз бўлганда қўл-қанот бўлармиди...— деди ойим астагина.

— Тўппа-тўғри! — деди бригадир. — Қарилик уй — паришталик, қизлик уй — саришталик, деган эскилар...— У узунасига букланган ўн икки варақли дафтарини сандалга қўйиб ёза бошлади. Демак, Дуржамол хола. Бит-та қиз. Тамом! Яшанг хола, биз сизнинг йўқ демаслигингизни билардик. Улманг!..

Бригадир қайта-қайта раҳмат айтиб, тез чиқиб кетди. Ойим бир кўзига газета ёпиштирилган деразадан ҳовлига қараб, анча ўтирди. Кейин:

— Уктамжон, болам, турақол, — деди қора бахмал камзулини кия туриб ойим. — У ёқ-бу ёқни тозалаб қўйайлик. Меҳмон келса, кулиб юрмасин, қанақа ивирсиқ одамлар экан, деб...

Сакраб турдим. Ойим наMAT, шолчаларни олиб чиқиб қорга ёйди-да, чангини қоқа бошлади. Мен ҳовлининг қорини курадим. Дарвозагача кенг қилиб йўл очдим. Қатқалоқ бўлган ерларни кетмон билан қиртишлаб тозаладим. Ойим кўрпа-кўронни чиқариб дорга осди. Мен айвон билан ўчоқ бошини супуриб-сидирдим. Хуллас, уйимизга урушдан жабр кўрган етим қиз эмас, оппоқ ҳарир рўмол ўраган сулув келинчак келадигандай, ўзимни қаерга қўйишни билмасдим, елиб-югуриб ишлардим.

Икки кун ухлай олмадим. «Менга ўртоқ бўладиган қиз қачон келади?» деб ойимнинг қулоқ-миясини едим. Ниҳоят, учинчи куни намозшомда елиб Қўзибой ака кирди. Ҳар вақтдагидай шошиб турган экан, ўтирмади, зоғора нондан данакдек ушатиб оғзига солди-да:

— Меҳмон қизингиз азонда келади. Чой вақтида. Эски мўрчанинг олдига бораверасиз,— деб чиқа жўна-

ди. Остонадан қайтиб тайинлади.— Айтмоқчи, хола тузукроқ кийимингиз бўлса, ола боринг.

Ойим бесаранжом бўлиб қолди. Ювиб, сандиққа солиб қўйган эски кўйлақларни олди. Қайта-қайта чироққа солиб кўриб, ранги ўчмаганроқ, қизил гулли биттасини ажратди. Қаёқдандир уч-тўрт метр сидирға чит топиб, лозим тикди. Яхши кунларни кутиб, сандиқзада бўлиб ётган сахтиён маҳсисини олди. Унга ўртасини куя еган тивит рўмолини қўшди. Ҳаммасини бир бўғча қилиб, сандал четига қўйди. Мен азонлаб, ойим уйғотмай кетмасин, деб бўғчани болиш қилиб ётдим.

Сахарлаб кўча оғзидаги мўрчага бордик. Тумонат одам. Кўпчилиги тугун кўтарган хотин-халаж. Саллотча кийинган икки киши билан раис бобо юрибди. Мўрча олдида гуриллаб гулхан ёнаётир. Унга ичкаридан қучоқ-қучоқ кийим олиб чиқиб ташлашмоқда.

Бизникига борадиган меҳмон ўн беш-ўн олти ёшлардаги хипчагина, бўйдор қиз экан. Ойим: «Туси келишган одамдан қўрқма», дегувчи эди. Қизга тикилдим. Олтин сочлари оппоқ елкаси билан бир бўлиб ётибди. Юзи чўзинчоқ, тиниқ. Қиррабурун, лаблари гилос еган боланинг лабидай қирмизи, қуралай кўзлари ҳайрат билан жавдираб боқади.

Ойим бўғчани ечиб, қизни кийинтира бошлади:

— Қани, она қизим, оёққинангни кўтара қол... Ҳа, балли! Бисмилло!.. Энди рўмол ўраймиз... Ана энди камзилни киямиз... Мана бу чопонни ҳам кийиб ол, болам, изғирин елиб турибди... Ана, бўлди. Энди уйга кетамиз, юра қол, қўзим, юр...

Уйга келдик. Ойим меҳмонни сандалга ўтқазди, қазноқдан исиріқ олиб кириб тутатди. Қиз йўталди. Мен эшикни очгани сакраб турдим.

— Очма! — деди ойим. — Опанг шамоллаб қолади.

«Опа» деган сўз юрагимга лағча чўғ бўлиб тушди. Менинг опам ҳам, акам ҳам йўқ эди. Ойимнинг мендан илгариги болалари турмаган экан. Мен ёлғиз эдим. Шунинг учун опалик бўлганимдан қувондим. Лекин салдан кейин рашким келди. Шу пайтгача ойим бутунлай ўзимники эди: аллалари ҳам, эртаклари ҳам, ўргилиб-айланишлари ҳам... Энди меҳри бўлиниб қолмасмикан? Узи айтмоқчи, «худо етказган» мана бу малласоч қизига оғиб кетмасмикан?..

Қўлларимни сандалга тиқиб, энгагимни кўрпага тираганча қизнинг юзига тикилиб ўтирибман. У менга парво ҳам қилмайди, киприк қоқмай кўчага термилади.

Кўзларида тубсиз хаёл, мунг... Бир вақт лаблари титради, «аҳ!» деди-ю, қаддини ростлади, исиб кетди шекилли, чопонни ечмоқчи бўлиб қимирлади. Ирғиб туриб кўмаклашдим. Қиз чопонини ечди, тўрт буклаб ёнига қўйди-да, «раҳмат» дегандай менга кулиб қаради. Мен ҳам «арзимайди» деган маънода кемшик тишимни кўрсатиб ишшайдим...

Сопол косада бир пиёлача сут, яримта арпа нон кўтариб ойим кирди. Нон билан сутни қизнинг олдига қўйди. Ўзи ёнига чўнқайди. Қизнинг елкасини силаб, косани кўрсатди:

— Ич, болам, қорнинг ҳам шилиниб кетгандир, ича қол. Айбга қўшмайсан, топганимиз шу. Уйда қанд-қурс ўлгир ҳам қолмабди. Ича қол, қизим, орқасидан ачиқ қилиб олма чой дамлаб бераман.

Ойим нон синдирди. Қиз касал одамдай ночор илжайди-ю, бир бурда нонни менинг олдимга сурди. Мен бошимни чайқаб, нонни унинг олдига қўйдим. У қисниб-қимтиниб овқатлана бошлади. Ойим, мен самоварга қарай, деб чиқиб кетди. Салдан кейин бир чойнак чой кўтариб кирди. Уч еридан чегаланган катта пиёлада чой узатди. Меҳмон қиз пиёлани қўшқўллаб, уқувсизгина ушлади, пуф-пуфлаб ича бошлади. Пиёлани бўшатиб, икки қўлини кўксига қўйди-да, раҳмат дегандай таъзим қилди.

— Ош бўлсин, болам, ош бўлсин, — деди ойим ва, яна қуйиб берайми, деган маънода пиёлани чойнакка урди. Қиз бош чайқади.

— Унда бир мизғиб ол-а, болам, йўлда уриниб қолгандирсан, — деб ойим қизнинг юзига энгашди. Қиз кулимсираганча, анграйиб тураверди. Ойим ўнг кафтини чаккасига босиб, кўзларини юмди, бошини хиёл эгди. Қиз дарров тушунди, яна нимтаъзим қилиб жилмайди, калла чайқади.

— Уф-ф!.. — деди ойим. — Жаҳонда тил билмаган ёмон экан. Кўнглинг сайраб тургани билан тилинг айланиб, бир калима айтолмасанг — бундан алами йўқ. Уктамжон, болам, чопқиллаб бориб, Нодир акангни чақириб кел. Бизга тилмочлик қилиб берсин. Бу бечоранинг ҳам ичи пишиб кетгандир.

Эрталабдан бери ўзим ҳам қийналиб зўрға ўтирган эдим. Меҳмон қизга куйиб-пишиб нималарнидир гапиргим, қўлларидан етаклаб, қорга кўмилиб ётган боғимизни, ёлғиз-ягона эчкимизни, тўртта товугимизни кўр-

сатиб мақтангим келарди. Бироқ... иккаламиз ҳам лол-дек, бир-биримизга мўлтираб қараб ўтирибмиз.

Этигимни қўлантаёқ кийиб, Нодир аканикига қараб югурдим. У биздан бир кўча нарида турар, икки йил урушда юриб, бир оёғидан айрилиб келган эди. Борсам, Нодир ака йўқ экан, шалвираб қайтиб келдим. Ойим ўйланиб қолди. Сўнг бармоғи билан кўкрагига ниқтади-да, қиздан сўради:

— Менинг отим Дуржамол, бу — Ўктамжон, сенинг отинг нима, болам?

Қиз қизарди, кўзларини жавдиратиб она-бола икковимизга ялтоқланиб қаради. Ойим дастурхондаги нарсаларни кўрсатди:

— Бу — нон, бу — пиёла, мана бу — чойнак, мен — Дуржамол, сенинг отинг нима, қизим? Айта қол, жоним, онагинанг қийналиб кетди-ку...

Бу сафар қиз фаҳмлади, шекилли, чеҳраси яшнаб кетди. «Я, да?» деб ўзини кўрсатди.

— Ҳа-ҳа!.. Я! Я! — деди ойим севиниб.

— Я — Лилия, — деди қиз, кейин ойимга осон бўлсин, дебми, доналаб айтди. — Ли-ли-я...

Ойим пичирлаб «Лил... Ил... Ил...» деди-ю, у ёғини айтолмади.

— Вой, қўй, болам, Илоё деган от ҳам бўладими? Лайлихон-да! — деди куюниб. — Лайлихон! Менинг Лайлихон қизим дейман, хўпми?

Қиз «хўп» дегандай кулиб бош силкиди.

— Лайли, Лайлихон! — деди ойим ўзи тўқиган исмдан гурурланиб. — Қандоқ чиройли от...

Тушга яқин уйимизни меҳмон босди. Қизлик бўлгани учун ойимга кўз ойдин айтишгани Мастон буви бошлиқ маҳалла хотинлари киришди. Лайлихон опам ирғиб туриб, уларга таъзим бажо келтирди. Мен, опам ёлғиз-сирамасин, деб унинг ёнига бориб турдим. Дастурхонга ҳовуч-ҳовуч олма қоқи, туршак, писта, жийда тўкилди...

* * *

Кунлар ўтди. Лайлихон опам, янги уйга келин бўлиб тушган қиздай, аста-секин бизга ўргана бошлади. У, ичимдагини топ, дейдиганлардан эмас, ойимга ўхшаб шалдир-шулдир эди. Хафалигини ҳам, хурсандлигини ҳам дарров билдириб қўярди. Қўзибой ака тўғри айтган экан. Опам саришталиккина чиқди. У кунига ойим билан баравар — саҳар уйғонади, ойим нима қилса, бирпас қараб туради-ю, қўлидан ишини олади. Оғзидан хир-

гойи тушмайди. Кундуз кунлари ҳам нимтатир бўлиб турадиган кичкина уйчамиз бирдан чарақлаб кетгандай, хоналарда шўх оҳанглар, қандайдир енгил руҳ, хуш кайфият сузиб юргандай туюлади...

Бир-икки марта Нодир ака келиб кетди. Лайлихон опа у билан тўлиб-тошиб, энтикиб гаплашди. Назаримда опам узоқ вақт яйраб қўшиқ айтиб юрган ва тўсатдан овозидан айрилиб қолган хонандага ўхшарди. Нодир ака туфайли унинг товуши ўзига қайтгандай, ҳаяжонини ичига сиғдиrolмас, ҳар битта русча сўздан кўзлари чақнаб кетар, юзларига тарам-тарам бўлиб қизиллик югурарди.

Нодир ака кетишда ойимга деди:

— Қизингиз саккизинчини битирган экан. Отаси урушнинг бошидаёқ дом-дараксиз кетибди. Онаси ўқитувчи экан, болаларни кўчиришда бомба тагида қолибди.

Ойим: «Вой бечора!..» дедию опамнинг елкаларини силай бошлади. У бошини ойимнинг кўксига қўйиб, йиғлаб юборди. Ойим унинг ипақдай майин, сап-сариқ сочларини сийпалаб, овутиди:

— Йиғлама, қўзим, йиғлама. Қор бошини қор олар, хон бошини хон олар, сени йиғлатганлар кўр бўлади...

Бир куни Қўзибой ака кирди. «Меҳмон билан баҳам кўрарсизлар», деб ўн килоча буғдой ташлаб кетди. Ойим буғдойни йигирма бўлакка бўлиб чиқди.

— Худо хоҳласа шу билан олма гулига етиб оламиз, — деди суюниб. — У ёғига ё раззоқ...

Тушда ойим ярим килоча буғдойни қозонга солиб қўғирмоч қовурди. Биз опам икковимиз ўчоқ бошида ўт ёқиб ўтирдик. Ойим ҳам қошиқнинг орқаси билан қўғирмочни аралаштиради, жилмайиб қўшиқ айтади:

Оқ қўйнинг калласи,
Қора қўйнинг калласи,
Мен худонинг бандаси,
Қўғир, қўғир, қўғирмоч...

Буғдой, қўшиқ оҳангига балқигандай, дикир-дикир сакраб ўйнайди, дунёдаги ҳеч қандай ҳидга ўхшамайдиган ажиб ҳид таратиб, кўнгилни оздиради, олов қизил тилларини биланглатиб, гуриллаб ёнади, қозон атрофидан оқиш тутун кўтарилади, у Лайлихон опам икковимизнинг юзларимизга урилиб, кўзимизни ачиштиради. Бироқ биз кўзёши аралаш нуқул куламиз...

Қўғирмоч пишди. Ойим уни капгир билан олиб дастурхонга ташлади. Кейин бизга имо қилди. Менинг тажрибам бор эди, тек туравердим. Опам қўғирмочдан бир

сиқимлади-ю, ранги қув оқарди. Лекин қўлидагини ташламади, менга тутди. Дарров дўппимни чўздим. Опам: «Ах!» деб қўл силтай бошлади. Ойим ирғиб турди.

— Вой, бечорагинам-эй!— деди опамнинг қип-қизариб кетган кафтларини ишқалаб. — Сен шўрлик бунақа нарсаларни кўриб юрибмидинг? Жувонмарг пашист бўлмаганда қўлингни куйдириб ўтирармидинг?..

— Бирпасда опамнинг қўллари оппоқ бўлиб қизариб чиқди. Ойим тузсув қилиб чая бошлади.

Шу-шу опамга меҳрим ортди. Илгари кўчада болалар: «Лайли, Лайли, нима қилсанг — майли!» деб калака қилишса, мен ҳам болаларга қўшилиб кулардим, ҳалиги воқеадан кейин опамнинг ёнини оладиган бўлдим.

Ғўза бир қулоч бўлди. Ойим эл қатори чопиққа чиқиб кетди. Бир-икки кундан кейин ойимнинг ҳай-ҳайлашига қарамай, ёнига опам кирди. Эғнида хонаки нусха этик, узун кўйлак, кири билинмасин, деб кўкка бўялган дакана рўмол. Қарсиллатиб кетмон уради, эгатларда йўрғалаб ягана қилади, туш маҳали тол тагида ўтириб колхозчи қизларга русча лапарлар айтиб беради.

Саратонга бориб, Лайлихон опам озиб, қорайиб кетди. Лекин бўйи чўзилди. Гўё бутун вужудида ёшлик, маъсумалик, ёниқ бир эҳтирос барқ уриб тургандай эди.

Кулганда оппоқ майда тишлари ярқираб кетар, бўртиб чиққан ёноқларида қирмизи шуъла ўйнаб, чиройига чирой қўшарди.

Ойим кунора насихат қилади:

— Болам, силланг ҳам қуригандир, — дейди унинг икки қарич бўлиб қолган сочини бармоқлари билан тараб, — энди далага чиқма, дамингни ол...

— Вой! — деб кулади опам. — Сизнинг бир ўзингизни ишлатиб қўяманми? Уят-ку, мама?

— Момогинанг айлансин, қўзим. Шунчалик қарашиб турганингга ҳам шукур. Бўлди қила қол. Чақилиб қоласан. Бизнинг қизларга билинмайди. Улар йўрғагидан ғўзанинг ичида катта бўлган. Сен ўрганмагансан, болам.

Опам яна кўнмайди.

— Маломатдан қўрқаман, — дейди ойим хўрсиниб. — Меҳмонни ишлатиб ётибди, деб одамлар гап қилади.

— А, сиз қўрқманг!— дейди опам бошини силкиб. — Одамларга қараб яшайман, десанг, жинни бўлиб кетасан. Фақат яхши кишиларга қулоқ солиш керак. Мана, сиз яхшисиз, мировой хотинсиз, менинг мамажоним!

У ойимнинг кўксиларига бош қўйиб, бўйнидан қучоқлади. Мен Лайлихон опамнинг ўзбекчани қийиб гапиршига қойил қолдим. Атиги тўрт-беш ойда у шунчалик ўрганди!

Ойим бир дам ўйланиб қолди, сўнг аста деди:

— Агар мен яхши бўлсам, гапимга қулоқ сол-да...

Опам кўзларини катта очиб: «Ой!» деб кулиб юборди. У тилидан илинган эди. Барибир далага чиқишини канда қилмади. Бир куни офтоб урди-ю, ётиб қолди. Ойим қўрқиб кетди. Тўрт кун бошида киприк қоқмай ўтириб чиқди. Ишга жўнаётиб тайинлади:

— Опангни уринтириб қўйма. Токчада қатиқ ивителиб қўйдим. Совуганда бир пиёласига пиёз тўғраб бер. Ун йўл ғўзам қолувди, савилни чилпиб кела қолай.

Бир ҳафтадан кейин опам ўрнидан турди. Кун иссиқ. Ойим далада. Биз даҳлизга қалин қилиб сув сепамиз. Бироқ ер саратон селидан дарров қуриб қолади. Опам темир човғумда яна сув сепади. Жўмракдан шириллаб отилаётган сув ерда қорамтир, ғалати чизиклар ҳосил қилади, опам уларга қараб: «Лилия, мама, любовь» дейди-ю кулади. Билсам опам сув билан ерга сўзлар ёзар экан.

Куз, қиш ўтди. Кунлар исий бошлади. Одамларнинг рангига қизиллик югурди. Бунга яқинлашиб келаётган баҳоргина сабабчи эмас эди. Ҳамма кун санаб кутган ғалабанинг шўх нашидаси эшитилиб қолганди. Ойим ҳам «жувонмарг пашист»нинг (У фашистларни негадир бир одам деб ўйларди) тезроқ гўрга киришини тиларди-ю, бир нарсадан қўрқарди: уруш босилса, Лайлихон юртига кетиб қолмасмикан? Кипригига гард қўндирмай, кийим кийса пуф-пуфлаб юрган бир қиз бундан кейин бизнинг чанг-тупроқли кўчамизда, чакка ўтадиган лойсувоқ уйимизда туришга кўнармикан? Ҳай, кўнди ҳам де, аммо юртида ёлғиз амакиси бор эмиш, ўша келиб олиб кетмасмикан?

Уруш босилганда ҳамма дўпписини осмонга отиб қувонса, ойим кулиб йиғларди. Уни Лайлихон опамнинг фироқи ўртарди. Охири мени ўртага солди:

— Секин гапга солиб кўр-чи, нима дер экан?

Опам супа атрофидаги райҳонларга сув қуйиб юрарди. Судралиб олдига бордим. Минғирлаб у ёнига ўтдим, бу ёнига ўтдим, сира тилим айланмади. Фақат: «Ленинградлар зўр бўлса керак, а? Уруш тўхтади, энди бизнинг Қайнар ҳам ажойиб бўлиб кетади», деб қайтиб келдим. Ойим уришиб берди:

— Ношудсан! Икки оғиз гапни эплаб сўрай олмайсан.

Ойим Масдон бувидан илтимос қилган экан, у билиб берди. «Лайлихон сен билан келган болалар юртига қайтиб кетишармиш, сен қоласанми?» деган экан, опам: «Мамам нима дейди?» дебди-ю, мунгайиб қолибди. Масдон буви: «Лайлихон кетса, бир қўлимдан айрилгандай бўламан, деб, Дуржамол куйиб ўтирибди», дебди. Шу заҳоти опам отилиб уйга кирди. Ойимнинг бўйнига осилиб, қошу кўларидан, сўнгги уч-тўрт йил ичида қув оқарган паришон сочларидан, ажин босган юзларидан ўпаверди. Кейин кўзёши ичида сўради:

— Вой ўзимнинг мамажоним! Мен қаёққа кетаман?! Косов олиб қувласангиз ҳам кетмасман! Биз русларда бир гап бор: қаерда бахтинг кулиб боқса, ўша ер — Ватан, дейишади. Менга шу қишлоқда, мана шу уйда бахт кулиб боқди. Бу бахт — сизсиз, мамажон!

Опам қуралай кўзларини сузиб, эрка товушда сўради:

— Мен нодон эмасман-а, мама?

— Вой, болам-эй! — дедя ойим. — Шавкатжоним тирик бўлганда йигирма учга кирарди. Сени ўзим ўраб-чирмаб келин қилардим. Нима қилай, пешонамга битмаган экан. Хай, ўлмасам, сени қарчиғайдай йигитга узатаман. Болаларингни тизсамда аллалаб ўтирсам, армоним йўқ...

Бир-икки ойдан бери уйимиз атрофида «қарчиғайдай йигитлар», гўнғир-гўнғир қилиб айланишиб қолишган эди. Бири, «Жамол хола, гузарга лампамой келибди, сизга ҳам ола чиқай», деб идиш сўраб кирар, тагин биттаси: «Кўчангиздан ўтиб кетаётгандим, қўлингизни олиб кетай дедим», деб эшикдан мўраларди. Аслида лампамой баҳона, дийдор ганимат, дегандай ҳаммасининг дарди бир: «Дуржамол холанинг юрса ерни ёндирадиган олтинсоч қизи»ни кўриш, иложи топилса, бир лаҳза ҳамсухбат бўлиб, қўнғироқдай овозини эшитиш эди.

Айниқса, Зариф деган шофёр эшигимизни тўздириб юборди. У, билаклари келисопдай бақувват, келишган йигит эди. Колхоздаги ёлғиз «полутторка»ни минар, одамлар унга учувчига қарагандай ҳавас билан қарашар эди. Ўша Зариф қачон эшигимиздан ўтса, машинасини «би-бип»латиб ўтади. Опам уйда бўлса, югуриб чиқади, Зариф билан шивир-шивир қилади, қиқирлаб кулади.

Бир куни мактабдан келсам, кўча тарафдаги пахсага

осилиб Зариф турибди. Рўпарасида опам, Зариф куйниб нимадир дейди, опам бошини сарак-сарак қилади. Зариф кафтида бекитиб турган катта оқ-сариқ қизғалдоқни опамнинг чаккасига қистирди. Ғашим келди. Ердан ёнғоқдай кесак олиб, Зарифга отдим. Кесак тегмади, шув этиб қулоғининг тагидан ўтиб кетди. Зариф пахсадан ирғиб тушди-ю, қува кетди. Мен қочиб уйга кирдим.

— Хола, бунингизни қаранг!— деб бақирди у остонада.— Бекордан-бекорга одамни тошбўрон қиляпти.

— Нега бўлмаса опамнинг қулоғига қизғалдоқ тақасан?— дедим мен.

Зариф лов қизарди:

—Қачон тақдим, ёлғончи?

—Анави нима?— деб опамнинг чаккасида порлаб турган гулни кўрсатдим.

Зариф индамади, ойим ўзини эшитмаганга солиб, тескари ўгирилди.

Зариф кетгач, опам бошимни силаб, хижолатомуз кулди ва аста деди:

—Эҳ, тентаккинам!.. Ешсан-да, ҳали...

Кўкламда опам «кичик муаллим» бўлгани Чимкентга ўқишга кетди. Изма-из Зариф ҳам йўқолди. Бир йилдан кейин улар қайтиб келишди. Опам тўлишибди, ҳусни кўз қамаштиргудек бўлибди. Белига тушадиган икки ўрим сочларидан менга нотаниш, дил ўйнатадиган ғалати ҳид таралар, янгича тикилган ям-яшил тасмали кўйлагини, пошнаси икки энлик оппоқ туфлисини кийиб дук-дук юрганда ҳовлимизда ой чиққандай бўларди.

Шу йили бизнинг уйда ҳам ёр-ёр айтилди. Зарифнинг дўстлари тонг отгунча ўйнайвериб, ҳовлимизни шудгор қилиб юборишди. Бироқ келин-куёвнинг бахти узоққа чўзилмади. Тўйга олти ой бўлганда фалокат юз берди: Зариф поччам Қоратоғдаги молчиларга озиқ-овқат олиб бораётиб, машинаси билан жарга учиб кетди...

Опам куйди, ёнди, охири савдойига ўхшаб қолди. Юриб кетаётиб, ўз-ўзидан тўхтаб қолади, нимадир қилмоқчи бўлса, бир нуқтага тикилади-ю, ўтираверади. Супага борса, ариқ бўйида узоқ қолиб кетади. Қайтиб келиб ойимга кўнглини ёради:

— Мама, йиғласам, кўз ёшимга ариқ тошиб кетади-анга ўхшайди.

Ойим уни юпатади:

— Сабр қил, болам. Дунёнинг иши шунақа. Яхши-

ларнинг умри калта бўлади. Ўзингни уринтирма, болам. Неварагинам эсон-омон туғилсин.

«Невара»ни эшитиб, опам бир чўчиб тушади, кўзлари ола-кула бўлиб кетади, лабларини қаттиқ тишлайди...

...Укамга Ҳаётжон деб от қўйдик. Опам биринчи марта она бўлган барча аёлларга ўхшаб, чақалоқни эп-лаб ушлай олмас, атрофида парвона бўлаверар, гоҳо укамнинг юзига соатлаб тикилиб ўтирар, қоп-қора бар-ра сочини, попукдай ингичка сарғиш қошларини, тугма-дай бурунчасини силаб, йиғларди. Унинг кўзёши чақалоқнинг ёшларига қўшилиб, укамнинг кўйлаklarини жиққа ҳўл қилади. Ойим уришиб беради:

— Бўлар-бўлмасга кўзёш қилаверма, болам, хосияти йўқ. Зариф ўлган бўлса, ўрнига мана, ўринбосар бор. Йиғлагандан кўра Ҳаётжоннинг умрини тила.

...Йиллар кечди. Бу орада опам Солижон деган тракторчига турмушга чиқди. Мен саккизинчига ўтганимда Тошкентда турадиган тоғам келди.

— Келининг ёмон ётиб қолди,— деди у чойдан кейин ойимга,— одам бўлмайдиганга ўхшайди. Сен ҳам қаринг. Кўчириб кетай. Уктамжон ҳам энди шу ёқда ўқисин. Ҳарқалай, шаҳри азим, дегандай, тезроқ ақли пишиб қаторга киради.

Мен ҳам бир-икки йилдан бери кўчайлик, деб ойимга ҳиқиллаб юрардим. Ойим рози бўлди.

Вокзалда ойим опамни қайта-қайта бағрига босди, кейин деди:

— Мен берган тузимдан мингдан-минг розиман, сен ҳам хизматларингга рози бўл, қизим. Тошкан қочиб кетгани йўқ; мана, турган ер, келиб тураман. Хатингни узма, хавотир оламан. Ҳаётжонга эҳтиёт бўл, йиғлатсанг, хафа қилсанг қизим демайман.

Опам менга бир боғлам китоб узатди.

— Энди йигит бўлиб қолдинг, мана буларни ҳам ўқиб чиқ. Умуман, китоб ўқишни унутма. Китобни ёмон кўрадиган одамнинг ақли кўр бўлади. Бундай кишининг бировга зарари тегмаслиги мумкин, лекин фойдаси ҳам тегмайди. Хайр, укам, мени унутма, катта бўлиб кетсанг, туғилган қишлоғимда битта мусофир опам бор эди, деб эслаб қўй...

Чидамадим, кўзимдан ёш чиқиб кетди.

Паровоз чинқирди. Ойим Ҳаётжонни опамга узатган эди, у бормайман, деб чириллади. Опам ўғлини тортиб олиб қолди.

Поезд юргач, китобларни кўздан кечирдим. «Ёш

Вертернинг изтироблари», «Бавари хоним», «Ўлик жонлар», Толстой ва Тагорнинг романлари, Тургенев билан Жек Лондоннинг қиссалари... Унгача опам менга кўп китоб ўқитган, бироқ буларни кўрсатмаган эди: «Демак, ростдан ҳам йигит бўлиб қолибман-да», дедим ичимда қувониб.

Тошкентга келганимизга ўн кунча бўлганида опамдан хат олдик. Хатни ҳовлиқиб, кўксимга ҳаяжон тиқилиб, зўрға ўқидим. «Менинг қимматли, суюмли ва топилмас мамажоним!— дебди опам.— Сиз кетиб, уйимиз, ҳовлимизгина эмас, назаримда бутун қишлоқ ҳувиллаб қолгандай бўлди. Илгари дунё учун бир одамнинг нарисси, берисси, деб юрардим. Қаттиқ янглишган эканман? Ҳаётжон тихирлик қилиб ухламаса, ким мулойим мунис товуш билан алла айтиб ухлатади? Хамир қорсам, тузини ким кўриб беради? Хаёлга толсам, хўрсинсам, чарчасам, ким далда бериб, кўнглимни кўтаради, икки оғиз ширин сўз, битта ривоят айтиб, ким бардошли, қаноатли бўлишга ундайди, мамажоним?!

Сизларни ўйласам, ичимга қуёш киргандек бўлади. юрардим. Кеча Ленинграддаги амакимга жавоб бердим. Мен Қайнарда қоламан.

Менинг қоним, эътиқодим, тақдирим ўзбеклар билан қўшилиб, аралашиб кетди. Менга бошқача тақдир керак эмас. Умримни муаллимликка бағишламоқчиман, дунёга энди кўзи очилиб келаётган темирқанот болакайларнинг саводини чиқариб, уларнинг камолини кўрсам, бир оғиз раҳматини эшитсам — бас, шу менга далда, шу менга мукофот!..

Сизларни ўйласам, ичимга қуёш киргандек бўлади. Қачон келасиз, мама, жуда соғиндим. Ҳаётжонингиз, яхши бувим меҳмондан менга нима олиб келади, деб ҳар куни сўрайди. Хайр, омон бўлинг, соғ бўлинг, мамажон! Сизнинг чиройли ажинларингиздан, ақлли кўзларингиздан қайта-қайта ўпиб, мусофир қизингиз Лайлихон».

Хатни эшитди-ю, «неварагинам ичкиб қолмаса гўргайди», деб ойим тараддудга тушиб қолди. Бироқ тоғамнинг хотини бетоб эди, кетолмади.

Бир ойлardan кейин опам келди. Кейин рўмолини қийшиқ ташлаб, Туркистон қайдасан, деб ойим йўлга тушди. Шундай қилиб, сарсонгарчилик бошланди: ўзи кунига икки-уч бор эшикка чиқиб, почтачини пойлайди, менга уч кунда бир хат ёздиради. Опамнинг хати кечи-

киброқ келса, куйинади, ўзи боролмаса, Ҳаётжон билан опамни чақиртириб олади...

Ушандан бери йигирма икки йил ўтди. Ҳаётжон йигирма бешга тўлди. Мана, бугун Лайлихон опам тўнғич ўғлининг келин тушдисини қиляпти...

Ҳаёл билан бўлиб, дарахт ичидан чиққангани билмай қолибман. Таниш овоз эшитилди. Қарасам, Салима холам. Жаранг чилдирмани сайратиб, лапар айтаётир:

Боққа кириб боқаман,
Гул очилса, тақаман,
Ҳаётжоннинг тўйида
Дарё бўлиб оқаман...

Бейхтиёр олға қадам ташладим. Кимдир: «Вой, Уктамжон акам!» деб юборди. Ичкаридан югургилаб Лайлихон опам чиқди. У қулочларини кенг ёйиб, менга талпинаркан, тўла гавдаси оғир чайқалиб, ҳансирар, овози титраб чиқарди:

— Уктамжон, жигарим, бормисан? Йўллариңга қарай-қарай кўзларим тешилди-ку, опагинанг ўргилсин!..

БОҒИ МАЛАК

Неча кундирки, Зулайҳо дала юзини кўргани йўқ. Қўшниси қиз чиқарди, шунга қарашди, укасига дафтар-китоб, мактаблик кийим излади. Қоракўлдаги хешларини кўриб келди.

Кеча кечқурун колхоз правлениесининг йиғилиши бўлди. Раис: «Теримни Зулайҳонинг бригадасидан бошлаймиз. Ўзим кўрдим, пахтаси яхши очилибди», деди. Зулайҳо саҳар туриб, жомакорини кийди-ю, шийпонга отланди. Мана, у кимсасиз дала йўлида билқ-билқ тупроқ кечиб борапти. Гоҳо умид билан ортига ўгирилади.

Аксига олиб, на бир мотоцикл, на бир машина кўринади. Бригадир қиз илдам илгарилайди.

Қайрилмага етганда кун чиқди. Ипак нурларга боқиб, Зулайҳонинг кўзлари қамашди. Энтикди. Чапга— шийпонга бурилмоқчи бўлди-ю, рўпарасидаги қирга қараб, тўхтаб қолди. Кексалар Кўҳи малак дейдиган бу қирда икки чодир қад кўтариб турарди: бири каттароқ, қўнғир, иккинчиси кичик, ҳаворанг. Чодирларнинг ялтироқ тиргаклари офтобда ялт-юлт этиб чақнар, гўё қизни бери кел, деб имларди. Зулайҳо ҳайрон бўлиб шу та-рафга юрди.

Чодирлар олдида тошдан омонат ясалган ўчоқ тутайди. Ўчоқ устида човгум. Шапкасини тескари кийиб олган бир йигит энгашиб ўтни пуфлайди, ёндиролмайди.

Сал нарида бошқа йигит шувоқни бўғзидан ушлаб тортқилайди, «Чиқ! Чиқасан, чиқмаганингга қўймайман! Сан-да, ўжар, ман-да, ўжар!» деб қўяди. Бир четда метин, кичкина белкурак, теша, яна аллақандай асбоблар ётибди.

Зулайҳо бир нафас тек турди-да:

— Ассалому алайкум, — деди тортиниброқ.

Учоқ пуфлаётган йигит чўчиб ортига ўгирилди:

— Вой-ей, опажон, юрагимни ёрай дедингиз-ку! Бир нима бўлиб қолсам... оймга нима деб жавоб берардингиз?

Шувоқ тортаётган йигит ҳансираб гап қўшди:

— Харобалар ичидан... бахтини ахтариб юриб:

У гапини тугатолмади. Гиёҳ суғирилиб чиқиб, йигит гуп этиб ўтириб қолди. Уччаласи баравар кулиб юборди. Учоқ бошидаги йигит кўк чодирга қараб қичқирди:

— Роҳила Умаровна!

— Ҳув!..

— Суюнчи беринг, меҳмон келди.

Зулайҳо ичкарига кирди. Йиғма каравотда бир аёл картошка тозалаб ўтирарди. Қия очилган дарчадан бир ҳовуч нур ёғилади, аёлнинг рангпар, чиройли чеҳрасини, тимқора, ўйчан кўзларини ёритади, қулоқларидаги мўъжазгина зираklarини товлантириб ўйнайди.

— Яхшимисиз, опа, хуш келибсиз, — деди Зулайҳо илжайиб.

Аёл қушдай енгил кўтарилди, омонлашди.

— Раҳмат. Келинг. — У пастак курсини кўрсатди. — Марҳамат!

Зулайҳо ўтирди. Бўш ётган пичоқни олиб, картошка арчишга тутинди. Роҳила унинг эпчил бармоқларига, маржондай тизилиб тушаётган пўчоққа тикилиб, қизга савқни келди. Ўзи битта артгунча Зулайҳо тўртта картошкани тозалаб, сувли товоққа ташларди.

Салдан кейин танишиб олдилар. Роҳила археология отрядига бошлиқ бўлиб келганини, Кўҳималакда куз охиригача бўлишларини айтди. Зулайҳо эса, ҳув ана ерда, қадимий чўлда ер очиб, пахта эканлари, икки йилдан бери бригадир эканлигини гапирди. Кейин хижолат бўлиб деди:

Хафа бўлмайсизлар-да, Роҳила опа, келишларингизни эшитмадик. Яхшилаб кутиб олардик.

Бу қизнинг ўзини эмин-эркин тутиши, самимияти ёқди Роҳилага.

Идишларни кўтариб, ташқарига чиқдилар. Човгум-

нинг қопқоғи шиқирлаб, «рақс»га тушар, йигит транзистор қўйиб, концерт тинглаб ўтиришарди. Зулайҳо пастликни, боғларга кўмилган оқ томни кўрсатди:

— Ҳув ана шийпонимиз. Узоқ эмас. Бориб турингизлар.

У кетмоқчи эди, бизнинг шувоқда қайнаган чойимиздан ичиб кетинг, деб Роҳила қўймади. Катта чодирга йигилиб нонушта қилишди. Кейин қиз жўнади. Роҳила уни кузатиб чиқди. Зулайҳо Кўҳи малакнинг сирғанчиқ, кўчма қумларида тойила-тойила кетяпти. Анча ерга бориб ўгирилди. Роҳилага қўл силкиди. Роҳила ҳам... Зулайҳонинг қип-қизил дурраси бир парча гулхандай ёниб борарди. Ниҳоят, у боғлар қўйнига сингиб кетди.

Зулайҳо шийпонни кўздан кечирди. Айвон бир энлик чанг. Шийпон олдида хазонлар учиб юрибди. Уялди: «Ҳалиги йигитлар тоза кулгандир, ивирсиқ экан деб...». Гулзор тепасига бориб лабини тишлаб туриб қолди. Қовжирай бошлабди. Сув очди. Ариқчадаги япроқлар шитирлади, райҳонлар беҳол чайқалди...

Пахта оралади. Раиснинг айтганича бор экан, пахта яхши очилибди. У, ерга тўкилган пахталарни териб олди, ҳидлади. Гуп этиб таниш, чақалоқнинг исидай уфори ҳид келди. Юраги ҳаприқди...

Яна билқ-билқ тупроқ кечиб уйига қайтди.

Кечқурун уй ишларини саранжомлаб, алламаҳалгача ювилган кирларни тахлади, дазмол урди. Укаси эрта мактабга бориши керак эди. Унинг мактаблигини тузатди, садафдай қилиб, дока парда ичига илиб қўйди. Сўнг анчагача радио қўйиб, журнал варақлаб ўтирди.

Етти хуфтонда ҳовлидаги чорпоёга, онасининг ёнига чиқиб чўзилди. Хира юлдузларга, қорамтир барглар ортидан жилмайиб боқаётган кулчаюзли ойга тикилиб ётди. Ишини, йигирма учга кирган умрини, Роҳилани ўйлади. Роҳиланинг ўзини сипо тутиши, сўзни чертиб гапириши, кулганда бир дона тилла тишини ярқиратиб камтарона илжайишини эслади. Ўзининг ўқиёлмай қолганига ўкинди. Кўксидан енгил бир «ух» сизиб чиқди.

— Зулайҳо, ухламадингми? — деди онаси. Зулайҳо индамади, дарров кўзларини юмди. Ухлапти, деди Фотима биби ва ёнбошига ағдарилди. Қизнинг қийиқ қошларига, кулгига шайланган лабларига термилиб сўзлади:

— Ҳа-а... Осмондаги ойдай ёлғизсан, бачам... Сенга-ям қийин. Не қилай, олдингда отанг бўлмаса, оғанг бўлмаса. Мана бу Сабриддининг қачон одам бўлиб қўлти-

ғингга киради-ю... Остонам тўзиб кетди. Кўк этиклик келди, кўн этиклик келди. Тег дедим, биз ўлмасмиз, эл тўқчилик, бир кунимизни кўрармиз, дедим. Тегмадинг. Не қилай, бачам...

Фотима биби яна нималар деб ғўлдиради, сўнг кўзларини юмди. Бироқ уйқу келмади.

Ташқарида мотоцикл патиллади. Зулайҳо бошини кўтариб қулоқ солди. Юраги дук-дук урди. Лекин мотоцикл тўхтамади, тариллаб ўтиб кетди. Қиз алланечук маъюс бўлиб, қайта ёстиққа бош қўйди.

Икки кундан кейин далага кўчиб чиқишди. Зулайҳо қизлар билан шийпонни супуриб-сидириб тартибга келтирди-ю, кўк чодирга қараб учди.

Кўҳи малакда одам кўпайиб қолгандек эди. Ярим белигача яланғоч уч киши тиззадан келадиган узун хандақ кавлашар, Роҳила қўлини орқасига қилиб уларга қараб турарди. Шогирдлари кичкина қирғич билан хандақ деворини авайлаб қиртишламоқдалар.

— Ҳормангизлар!

Роҳила ялт этиб қаради, камтарона илжайди.

— Келинг...

Чодирлар олдида ялтироқ қоғозга сопол синиқлари, занг босган тангалар, жез буюмлар, санамларнинг парчалари ёйиб қўйилибди.

— Қаранг, Зулайҳо, — деди Роҳила қувониб, — бир ҳафтада шунча нарса топдик.

— Буларни... нима қиласизлар? Музейга қўясизларми? — деб соддалик билан сўради Зулайҳо.

— Музейга ҳам қўйилади, — деди Роҳила. — Лекин мақсадимиз фақат бу эмас. Биз кечаги тунимизни, ўтмишимизни ўрганяпмиз. Биласизми, Зулайҳо, бизнинг тарихимиз оёғимизнинг остида тупроққа қоришиб ётибди. Уни очиш керак. Чанг-ғубордан тозалаб, дунёга кўз-кўз қилиш керак.

Бу камгап, вазмин табиатли аёл бирдан ўзгариб кетди. Унинг кўзлари чақнади, эҳтирос билан, илдамроқ гапира бошлади. Зулайҳо ажойибхонага кириб қолгандай рўмолининг учини тишлаб лол бўлиб турар, Роҳиланинг кўп гаплари унга етиб бормас, қулоқларида «Мезолит... кушон... нумизмат...» деган сўзлар кумушдай жаранглар эди.

Роҳила кулимсиради:

— Кечирасиз, сизни зериктириб қўйдим шекилли. Энди... ҳар ким ўз касбига шоир-да! Сизнинг дардингиз ғўзада, бизники — мана бунақа синиқ-ёриқларда, вай-

роналарда. Юринг, чой ичамиз, термосга қўйиб қўйганман.

— Йўқ, раҳмат... Мен сизни чақириб келдим. Эрталаб кўчиб чиқдик.

— Кўрдим, — деди Роҳила, — боғларингдан тутун чиқаётувди. Сиз тура туринг, мен ҳозир...

Роҳила чодирга кириб, кийим алмаштириб чиқди: камарли оддийгина кўйлак, қошиқдай этикча, сочини турмаклар, тилла чизиқли рўмол ўраб олибди. Зулайҳо унга кўз қирини солди, ичида ҳаваси келди.

Ҳовуз бўйига дастурхон тузалган эди. «Қизлар «олим опа»нинг истиқболига дув туришди. Роҳила ўтириб, атрофга аланглади. У кўпдан бери мана шунақа бахаво ерда ёзилиб дам олмаганди. Айниқса уни жанубий областларимизнинг ўзига хос манзараси мафтун этарди: кенг, бепоён фазолар, чўл шамолида чирсиллаб тебранаётган заранг дарахтлар, йўл четидаги қирмизи юлғунлар, олис-олисларда шитоб билан ерга қўйилиб, яна имиллаб ҳаволанаётган якка-ёлғиз қора қуш...

Эрталаб Зулайҳолар бригадаси теримга тушди. Роҳила ҳам бунни кўрди. У гоҳо қўлини пешонасига қўйиб, бригада ерларига тикилади. Этак орқалаган қизил кўйлакли қизларни, пахта ортилган тележкаларни, сепояга осилган қўл тарозисини кўзи элас-элас илғайди. Тушда ва оқшомда шийпон тарафдан қуюқ-қуюқ тутун чиқади, доғ қилинган пиёз, куйган нон ва аллақандай хушбўй нарсаларнинг ҳиди келади. Зулайҳони соғинади, дангал борай деса, ташвишга қўяманми, деб иккиланади.

Ниҳоят, тўртинчи куни намозгарда йўлга тушди. Зулайҳо узоқдан Роҳиланинг оппоқ жун қалпоқчасини кўрди-ю, югургилаб пахтазордан чиқди, келиб бўйнига осилди.

Улар дала айланиб кетишди. Роҳила янги танишларга «ҳорма-бор бўл» айтди, бир чангал-бир чангалдан пахта теришди. Сўнг шийпонга қайтдилар. Зулайҳо ийманиброқ гап очди:

— Опа, кўпдан сизга бир гап айтмоқчи бўламан. Кўнглингизга келармикан, деб айтолмайман. Шу... бизнинг ёнимизга кўчиб келсангиз бўлмасмикан? Биз то пахтанинг охиригача шу ерда турамыз. Кечқурунлари бўш бўламыз-ку, чақчақлашиб ётардик.

Роҳила бундай таклифни кутмаганди. Уйланиб қолди, кейин: «Раҳмат. Шогирдларим билан маслаҳатлашиб кўрай-чи», деб жўнади.

Эртасига йигитлар Роҳилани шийпонга кўчириб қўйишди. Энди у колхозчиларга қўшилиб саҳар туради, китоб-дафтарларини қўлтиқлаб Кўҳи малакка кетади. Кечқурун вақтлироқ қайтади. Қазилма ҳисоботини ёзади, янги топилмаларни кўздан кечиради. Бўшаса, ошпазга ёрдамлашади, хирмонга бориб тарозибонлик қилади. Шўхроқ қизлар гап отади:

— Олим опа, менга ўн кило қўшиб ёзсангиз, кечаси ғалати чўпчак айтиб бераман.

— Хўп-хўп, — дейди кулиб Роҳила ва бир қулочлик қўл тарозининг тошини укувсизгина наридан-бери суради...

Умуман, шу беш-ўн кун ичида Роҳиланинг тасаввурарида аломат ўзгаришлар содир бўлаётган эди. У катта шаҳарда туғилди, катта шаҳарда улғайди. Институтни Ленинградда битирди, аспирантурани ҳам. Умрини илмга, китобга бағишлади. Далага чиқиб, битта кўрак узишга сабаб ҳам, вақт ҳам бўлмади. Пахта деса: «Ҳа, энди пахта — тилло, унинг меҳнати оғир бўлади», деб юраверган экан. Аммо Роҳиланинг пахта ҳақида китобда ўқиганлари, кинода кўрганлари мана бу ердаги гулдирос, тинимсиз ҳаётга сира ўхшамасди.

Кунлар ўтди. Терим қизиб борарди. Зулайҳонинг бригадаси йигирма кунга қолмай планини бажарди. Аммо олишув давом этарди. Райкомдан ўқтин-ўқтин вакил келар, раис кунда шунда эди.

Мактаб болалари ҳашарга чиқди. Эрталаб бир машина бўлиб келишади, кечқурун яна чувиллашиб кетишади. Одам бўйи ғўзалар орасида пилдираб юрган болакайларга қараб, Роҳила ўғли Рустамжонни ўйлайди: «Ҳархаша қилиб, бувисини чарчатмаётганмикин? Ўқиши қандай экан? Математикага уқуви йўқроқ эди...».

Бирдан юрагини соғинч ўртади. Уғлини, уйини қўмеади. Шошилиб Ташкентга жўнади. Уч кунда қайтди. Қўлида бир даста китоб. Кўпчилиги тарихий... Роҳила уларни ўқув хонасига қўйиб улгурмасдан қизлар талаб кетишди.

Сентябрнинг охирлари эди. Бир куни Кўҳи малакка ҳаллослаб раис келди.

— Бизни... табриклашингиз мумкин, Роҳилахон, — деди энтикиб у. — Ҳозир районга рапорт топшириб келяпман. Планимиз тўлди. Ана энди... Битта лекция ўқиб берасиз. Эртага кечқурун мен ҳаммани клубга йиғиб тураман. Сизга машина юбораман...

... Роҳила минбарга борди-ю, залга қараб бир лаҳза

туриб қолди. У бундан каттароқ йиғинларда ҳам бема-лол гапирарди. Лекин пастдан ўзига жавдираб қараб ўтирган тўпори, меҳнаткаш кишилар бир дам хаёлини қочирди. Ана, олдинда Кўҳи малакдаги қизлар. Зулай-ҳо унга кўз қисиб қўйгандек бўлди. Роҳила ўзини тутиб олди. Шийпондаги ҳамсоя қизларга қараб, аста гап бошлади. Одамларнинг кўз ўнгида Варахшада кўмилиб кетган шоҳона қасрлар, Афросиёб нигоҳхоналари, икки минг йил бурун Зара-утсойда чизилган ов манзаралари ўта бошлади. Роҳила «Пайкент» сўзини тилга олганида залдагилар бир қалқиб тушди. Чунки Пайкент шу колхоз ерида бўлиб, қариялар уни қадимда Бухородай катта шаҳар бўлган дейишарди. Роҳила шунчалик берилиб гапирардики, тингловчилар машҳур ипак йўлида жойлашган Пайкент — шаҳри Ҳайбардан чиқиб, Шому Ироққа кетаётган туялар карвонини кўргандай, уларнинг бўйнидаги кумуш қўнғироқларнинг нафис жиринглашини эшитгандай бўлдилар.

Роҳила неча йилдрки, юрагида авайлаб, асраб юрган мулоҳазаларини ўртага ташлади:

— Азизлар! — деди у тўлқинланиб. — Бир ёзувчининг гапи бор. Сен ўтмишга тўппонча отсанг, келажак сени тўпга тутади, деган экан у. Биз гоҳо қўлимизга қора калтак олиб, ўтмишни савалаб кетамиз. Менимча, ўтмишни ҳадеб қоралайвериш тўғри эмас. «Ўтмиш бўлмаса келажак ҳам бўлмасди», дейди улуғ Максим Горький. Рост, тарихимизнинг шармандали саҳифалари бор. Биз улардан уяламиз, ор қиламиз. Аммо ўша «қора» ўтмишда ҳам бугун кўкрагимизни тоғдай қилиб юришга ҳуқуқ берадиган нурли, қувонсак, фахрлансак арзийдиган даврларимиз кўп. Мен Муқанналар, Форобийлар, Берунийлар, Улуғбеклар даврини кўзда тутяпман.

Залда чапак бўлиб кетди.

Роҳила нафас ростлади. Кейин Кўҳи малакдаги қазилмалар хусусида бир-икки оғиз гапириб, нутқини битта ривоят билан тугатди:

— Дейдиларки, бу жой бурунги замонларда сеҳргар малакларнинг макони бўлган экан. Уларнинг дунё билан иши йўқ, ҳурликда кўнгилхушлик билан кун ўтказаркан. Мен бир ойдан бери Кўҳи малак, яъни малаклар тоғи ёнидан ер очиб, деҳқончилик қилаётган, ўлик ерга жон киритаётган ўн саккиз қиз билан ошнаман. Уларнинг дардига, қувончига, кулгисига, армонларига шерикман. Улар «худо қарғаган» қип-қизил саҳрода жаннатдай жой яратибдилар. Бу жойни нозик қўлчалари

билан кашта тикишга, сурат чизишга, Ой харитасини тузишга аталган қўлчалари билан яратибдилар. Кўҳи малакдаги ишкомлар, сарҳовузлар, боғларга қараб, бу энди Кўҳи малак эмас, Боғи малак, деб атагинг келади!..

Шу кунни Роҳила Зулайҳоларникада ётиб қолди.

Қўл пахтаси тез очилиб, тез тугайди. Зулайҳоларнинг юки енгиллашиб қолди. Роҳила ҳам қазув ишларини якунлаш арафасида эди. Ҳозир иккови ҳовуз лабидаги беҳи тагида гаплашиб ўтирибди. Кун ботяпти. Боғи малак бепоен денгизда чайқалиб турган шойи елканни эслатади. Шу пайт мотоциклини потиллатиб бир йигит келди. Уни кўрди-ю, Зулайҳо лов қизарди. Йигит панжара тўсиқдан сакраб ўтиб, ҳовуз томон юрди. Зулайҳо югургилаб унинг олдига борди, етаклаб келиб Роҳилага таништирди.

— Розикжон. Қўшни колхозда механизатор. Китоб олганди...

— Мана келтирдим... — деди Розикжон уялиб. Роҳиланинг кўзи китоб муқовасига тушди «ДТ-54 трактори».

Зулайҳо билан Розикжон ўқув хонасига кириб кетди. Йигит нимадир деб ғўнғиллаб, Зулайҳо эса, «Кейин... кейин айтасиз гапингизни. Меҳмондан уятли бўламан» дерди. Роҳила бир нарсани баҳона қилиб туриб кетмаганига пушаймон эди.

Улар тез қайтиб чиқишди. Розикжоннинг қўлида иккита китоб. Бирини — ўзиники. «Ҳозирги ёшлар ҳам балода», деб қўйди ичида Роҳила.

Мотоцикл ўт олди. Зулайҳо шийпон ортига ўтиб, у кўринмай кетгунча қараб турди. Сўнг хомушроқ қиёфада қайтиб келди. Аста курсига чўкди. Унинг митти юрагида бир-бирига зид туйғулар ўт билан сувдай тўхтовсиз олишаётган эди.

— Уч ой бўлди, қатнайди, — деди Зулайҳо ўйчан, — яхши муомала қилганимга, кўнгли бор, деб ўйлайдими, қайдам? Менинг одатим шунақа. Бировга бир хил, бировга бошқа хил муомала қилолмайман. Ҳаммага барабарман.

— Нима, кўнглингиз йўқми?

— Билмадим. Лекин кейинги пайтларда кечикиб қолса, хавотир оладиган бўлибман... Опа, юринг, қизлар қайтгунча айланиб келамиз.

Иккови боғ ўртасидан ўтган ёлғизоёқ йўлдан кетишди.

— Бошим қотиб қолди, Роҳила опа,— деди Зулайҳо,— нима қилишимни билмайман. Ҳар келганида уйингизга одам юборсам майлими, деб сўрайди. Пахта тамом бўлсин, дейман. Пахта тамом бўлса, нима дейман?

— Иккиланиясизми?

— Гап иккиланишда эмас. Кўрдингиз, кампир онам, укачам бор. Уйдан чиқиб кетсам, уларнинг ҳоли нима кечади? Розикжонга бизникида турамиз, дейишга тилим бормади. Худди қасд қилгандай, унинг онасидан бошқа ҳеч кими йўқ. Қайси эр йигит, ёлғиз онасини ташлаб, хотинининг уйига бориб туради? Бошим қотиб қолди.

Зулайҳонинг гаплари Роҳилани ларзага солди. У шу дамгача, агар йигит билан қиз бир-бирини қаттиқ севса, ҳар қандай тўсиқни енгади, деб ўйларди. Аммо бунақа «тўсиқ»ни у илк бор эшитиши эди. Бу — оғир тўсиқ, тақдир тўсиғи эди. Шунинг учун Зулайҳонинг «Нима қилсак экан, опа?» деган сўроғига:

— Билмасам...— деди довдираб. Бир оз юриб, тилга кирди,— менга қаранг, икки кампирнинг бошини қўшиб бўлмасмикан?

Зулайҳо ялт этиб унга қаради. Лабини тишлаб хаёлланди. Сўнг бош чайқади:

— Йўқ, бўлмайди

Шу билан мавзу ёпилди.

Боғи малакдан чиқиб, колхоз қишлоғи томон кетдилар. Қоронғи тушди. Ёввойи дашт жамолини кўз-кўз қилмоқчидай ой кўтарилди. Теварак оқимтир нурларга беланди.

Узоқдан хиргойи эшитилди. Биров ёниб алла айтарди. Қимсасиз саҳрода мунгли, сузик оҳанг оҳиста таралар, одамнинг кўнглида чўкиб ётган энг кўҳна ва муқаддас туйғуларни сийпалаб уйғотар, саратонда эсган салқин эпкиндек эркалаб, ором берарди.

Улар яна олга юрдилар. Энди алланинг сўзлари аниқ эшитила бошлади:

Диёр менинг ойдиним, алла,
Сойлардан эсган салқиним, алла,
Салқинининг соясида, алла,
Ором олар аяси, алла...

Роҳила ҳаяжондан тўхтаб қолди. Ўзига-ўзи гапираётгандек деди:

— Она алласига тўймаган одамнинг бағри бутун

бўлмайди, дер эди дадам... Сиз алла айта оласизми, Зулайҳо?

Зулайҳо шўх кулди:

— Урганамиз-да.

— Мен ҳам билмайман,— деди аста Роҳила.— Урганишга вақтим бўлмади.

Эртасига Роҳилалар жўнайдиган бўлишди. Раис машина берди. Асбоб-ускуналарни юклаб, пешинда йўлга чиқдилар: Зулайҳо уларни Саёзгача кузатиб борди. Ахири, биз Бухородан жўнаимиз, сиз кетаверинг, деб Роҳила кўнмади. Зулайҳо икки тарафига саксовул экилган катта асфальт йўлнинг қоқ ўртасида турибди. Юк машинаси гадир-будир йўлда депсиниб-депсиниб кетяпти. Роҳила ҳамон кабинадан оқ қалпоқчасини чиқариб силкитади. Ана, у қўли билан осмонга ишора қилади. Зулайҳо кўкка қаради. Ола-чалпоқ булутлар остида арғимчоқ солиб турналар учар, «қурув-қурув»лаб жануб сари талпинарди. Зулайҳонинг назарида улар қанот қоқаётганга эмас, Роҳила сингари қўл силкиб хайрлашаётганга ўхшаб кетди.

ТУЯ ЛУК-ЛУК ЭТАДИ...

Жаннатхон эшикни авайлаб очди-ю, мушукдай овоз чиқармай ичкари кирди. Бир лаҳза кесакига суяниб турди. Кейин қўшиқнинг авжига яқинлашган хонанда сингари оҳиста томоқ қирди. Урол Мардиевич нозик йўтал соҳибасини таниди. Аммо ўзини газета ўқиганга солиб ўтираверди. Жаннатхон чилласи чиқмаган келинчакдай истиғно билан эркаланди:

— Бизни ташлаб, номард, сизга йўл бўлсин!

Мелиқулов аста бош кўтарди. Жаннатхонни энди кўраётгандек унга суқланиб қаради. Секретарь қиз магазин витринасидаги манекенга ўхшарди. Бел бир тутам. Қизғиш лаблар ибo билан қимтинган. Тимқора жоду кўзлар: «Ака, менга раҳмингиз келмайдими?» дегандек хумор-хумор боқади. Мелиқуловнинг баданига чумоли ўрмалагандек бўлди.

— Келинг, Жаннатхон,— деди у тупугини ютиб,— яхши қиз бўлиб юрибсизми?

Жаннат-манекенга жон кирди. У қийшанглаб тўрга ўтди. Ярим варақ қоғозни Урол Мардиевичнинг хом кўсакдек кўкиш бурнига тақаб сўради:

— Марҳамат қилиб айтсинлар-чи, муҳтарам Мели-

қулип, манави васиқангизни қандоқ тушунсак бўлади?
Мелиқулов қоғозга кўз югуртириб олиб, Жаннатхоннинг заҳархандали кўзларига қаради:

— Узингиз ёзиб, ўзингиз билмайсизми?— деди тумтайиб. — Буйруқ бу. Тўрт-беш кун чўлга бориб келишим керак экан.

Жаннатхон: «Хайрият!..» деди-ю, гурс этиб молга чўккалади ва икки қўллаб Мелиқуловнинг тиззасини қучоқлади.

— Жон ака, ўргилай сиздан! Мениям ола кетинг! Даврингизда бир ўйнаб олай. Дунёга келиб нима кўрдим? Битта пиёниста эрнинг калтагидан энди қутулдим. Ишга келсам — тўрт девор, уйга борсам — тўрт девор, чўлни тушимда ҳам кўрмаганман. Олакетинг, йўқ деманг, акажон!..

Мелиқулов ўтирган еридан креслони ғижирлатиб кетига сурилди:

— Жинни бўлманг, Жаннатхон... Биров кириб қолиши мумкин. Туринг, ўрнингиздан...

Жаннатхон Урол акасининг оёғига баттар ёпишди.

— Тепсангиз ҳам турмайман. Обкетасизми? Хўп дей қолинг... Меҳмонхонада оёқларингизни уқалаб ўтираман. Чой дамлаб бераман. Нима десангиз қиламан. Тур, десангиз — тураман, юр, десангиз — юраман. Жон Урол ака, бир марта хўп денг. Наҳотки Жаннатхонингизга раҳмингиз келмаса?

Мелиқулов ҳадиксираб эшикка қаради, ўрнидан турмоқчи бўлди. Бироқ Жаннатхон чаққонлик қилди. У ирғиб туриб Мелиқуловни бошидан қучоқлади-ю, куч билан ўзига тортди. Урол Мардиевичнинг хумдай калласи шилқ этиб қизнинг қорнига бориб ёпишди. Жаннатхон бошлиғининг юз-кўзини зўр бериб иссиққина қорнига ишқар экан, жонҳолатда шивирлади:

— Урол Мардиевич... бир мартагина хўп денг. Мени ташлаб кетманг. Ахир борган ерингизда ҳам эрмак керак-ку? Қулингиз бўлай, Урол ака! Обкетасиз-а? Ҳа денг...

Мелиқулов сузонғич новвосдек бошини сарак-сарак қилиб гўлдиради:

— Калламни қўйворинг, Жаннатхон... Хўв, бўлди энди, ҳазиллашманг...

— Қўйворадиган... аҳмоқ йўқ!— деди ҳансираб Жаннатхон. — Аввал хўп денг, кейин... бўшатаман. Сочингизни ҳам гараб қўяман.

Мелиқулов бир-икки юлқинди. Бироқ бошини бўша-

толмади. Бу қиз нозиккина бўлгани билан қўллари омбирдек экан. Урол Мардиевичнинг салобатли, бир идорага йўл-йўриқ кўрсатиб турадиган тилла боши ҳозир ана шу нозик қизнинг қорнида асир тушиб ётарди.

Жаннатхон бор кучини тўплаб ‘Мелиқуловни ўзига тортди:

— Охирги марта сўраяпман сиздан! Мениям олакетасизми командировкага ё йўқми?

Урол Мардиевич бошини кўтаролмаслигига кўзи етгач, қўлини ишга солди. Жаннатхон: «А-а-а!» деб чинққриб юборди-ю, сапчиб тушди, Мелиқулов дарров креслога миниб олди. У терлаб кетган эди, дастрўмол олиб юз-кўзини артди:

— Уф!— деди пишиллаб.— Э, ҳазилингиз ҳам бор бўлсин, Жаннатой. Нафасимни қайтариб юбордингиз. Қорнингиз худди... қайноқ грелканинг ўзи экан. Биров кириб қолса нима дердингиз, тентак?

— Хўжайиннинг бошини массаж қиляпман, дердимда. Гипертонингиз бор, ҳамма билади. Ҳа, айтмоқчи, Урол Мардиевич, командировкада ҳар куни бир соат-ярим соат ўзим массаж қилиб қўяман. Қалай, қўлим ёқдимми?

— Ҳе, қўлингизни жин урсин! Бошимни гангитиб юбордингиз-ку... Қани тарақ?

Жаннатхон улоқдай ирғишлаб қабулхонага чиқди-ю, катта елим тарақ олиб кирди. Жилпанглаб хушомад қилди:

— Ўзим текислаб қўяйми, Урол Мардиевич?

— Бу ёққа беринг!— деди аразлаб Мелиқулов.— Утиринг!— Жаннатхон лип этиб пастак стол ортига ўтди. Қалам-қоғоз олди. Номига: «Задание — I», деб ёзди. Сўнг одобли ўқувчидай бошлиғининг кўпчиб турган япалоқ бетига тикилди. Урол Мардиевич сочини шөшмай тарақлади, чирт этказиб четга тупурди, кейин чимирилиб Жаннатхоннинг илтижо аралаш жовдираб турган кўзларига қаради.

— Ўзимга ҳам буйруқ ёзайми, Урол Мардиевич?— бидирлади қиз. Мелиқулов жеркиб берди.

— Эсингиз жойидами ўзи? Мен сизни нима деб олиб кетаман? Ходим бўлмасангиз. Жилла қуриса бухгалтер бўлсангиз экан.

— Қизим десангиз-чи, Урол ака?

Мелиқулов бош чайқади.

— Бўлмайди. Сиз отасига эргашиб юрадиган ёшдан

ўтдингиз. Сиз тенгилар бола-чақасининг иссиқ-совуғига қараб уйда ўтирибди.

— Унда хотиним денг. Хозяйкамиз чўлу биёбонларни кўрмаган эди, бир айланиб келаман, деб изимдан эргашди, дей қолинг. Майлими?

«Хотин»ни эшитиб, Урол Мардиевич чўчиб тушди.

— Ўйлаб гапиряпсизми? Мен бир кам элликка бордим, сиз энди йигирмага чиқдингиз. Одамлар нима дейди, қариганингда қўғирчоқ ўйнамай ўл, демайдими?

— Ажаб бўпти! — Керилди Жаннатхон. — Ҳозир ёш қизларга уйланиш мода. Кўрганлар ҳавас қилади сизга. Фалончиевнинг ёшгина, хўрозқанддай хотини бор экан дейди.

Жаннатхон қоғоз-қаламини кўтариб ўрнидан турди. Бир кам эллик эмас, олтмиш ёшдаги одамнинг ҳам юрагини ўйнатиб юборадиган нозик ибо билан сўради:

— Урол ака, аэропортга иккита билет заказ қилаверайми? Қайси рейсга бўлсин? Эртароғи тузук, а?

Мелиқулов енгил хўрсинди. Жаннатхоннинг паст-баланд бўлиб турган қўш кабутарига қараб ғамгин деди:

— Хафа бўлмайсиз, синглим. Сира иложи йўқ.

Жаннатхоннинг ранги ўзгарди.

— Қитиғимни келтирманг, Урол Мардиевич!— деди совуқ товушда.— Биласиз-ку, мен ҳақ деган еримдан қайтмайман. Яхшиликча обкетмасангиз, самолётнинг думига осилиб бўлсаям бораман!

У чўрт бурилди. Эшикка етганда масхараомуз кулимсиради:

— Ҳа, айтмоқчи, азонлаб Салмонов телефон қилувди. Хўжайин курортдан келибди. Йўқлай олмадик, деди. Яқинда бир машина бўлиб келишармиш.

Жаннатхон эшикни секин ёпди. Урол Мардиевич бошини чангаллаганча ўйланиб қолди. Қизнинг сўнги гапи унга, фиди-биди қилмай мениям олакет, бўлмаса сириггни очаман, дегандай туюлди. Салмонов йирик бир совхознинг директори эди. Мелиқулов анча йилдан бери у билан қатиқ ялашади. Директор йилига бир неча марта Урол акасини зиёрат қилиб туради. Ҳар гал бир баҳона топади. Набиралик бўлибсиз, деб келади, туғилган кунда ё байрам олдида йўқлаб қўяди. Салмонов ҳар сафар келганида Мелиқуловнинг уйига қут-барака кириб қолади. Буни кўпчилик билмаса ҳам, Жаннатхон билади. Чунки Мелиқуловнинг «ички-ташқи» алоқалари мана шу қалдирғочнинг боласидай бижилдоқ қиз орқали битади. Шунинг учун у Жаннатхоннинг эркаликларини

кўтаради, илтимосларига йўқ демайди, икки-уч кунлаб ишдан жавоб бериб юборади. Бултур ҳатто сиртдан институтга ҳам киритиб қўйди. Ишқилиб, бу қиз ҳар ерда лақилламай, тилини тийиб юрса бўлди, деб умид қиладди. Лекин Жаннатхон тобора ҳаддидан ошяпти. Бугун командировкага обкетасиз, деб турибди. Эртага сиз билан курортга бораман, деса нима бўлади? «Ҳе, ука бўлмай ўл, Салмонов, — деб сўқинди ичида Мелиқулов. — Берган қўйингни илиги томоғимдан заҳар бўлиб ўтди-ку? Жаннат деган манави дўзахидан қандоқ қутуламан энди, укағар?»

Соат ўн иккига занг урди. Жаннатхоннинг чангалидан чиқиб кетолмаслигига Мелиқуловнинг ақли етди. Ўйлаб-ўйлаб ахири у таваккал қилди. «Ке, шу сафар ҳам хўп дей. Қизилқумдан омон-эсон қайтсам бир иложини қиларман. Илгариги сурбет шофёрдай, буниям алдаб-сулдаб бир ёққа жилдириб юборарман. Вақт кетяпти, ҳали билет ҳам олинмади».

Ўрол Мардиевич қўнғироқ тугмасини босди. Хўмрайиб Жаннатхон кирди.

— Бу ёққа келинг, ўтиринг,— деди Мелиқулов.— Жаннатхон истамайгина столга яқинлашди-ю, стулни миннат билан суриб ўтирди. Яна ваъзхонликми, дегандек бошлиғининг юзига қаради.

— Бўпти, мен сизни олиб кетаман, — деди Мелиқулов. — Лекин битта шартим бор...

Жаннатхон севинчидан ирғиб турди. Қуралай кўзлари порлаб кетди.

— Вуй, ростданми?!— деди боладай энтикиб.— Қандай ажойиб одамсиз-а, Ўрол ака! Бу яхшилигингизни ўла-ўлгунча унутмайман! Кимингиз бўлиб бораман?

— Ҳар қалай жазманим бўлиб бормайсиз,— деди Мелиқулов энсаси қотиб.— Мен сизни қариндошим дейман. Институтда ўқийди, чўл географияси билан танишгани келди, дейман.

— Вой майли, сиз нима десангиз...

— Бидилламай гапга қулоқ солинг. Ҳозир дўхтирга бориб уч кунга балничний очтиринг. Бирор баҳона топарсиз.

— Топаман. Шу кунларда ўзи нервим қўзиб, ёмон бўлиб юрибман.

— Мен билан кетаётганингизни биров билмасин. Ҳозирдан айтиб қўяй, районда ҳам инжиқлик қилавер-

сангиз биринчи самолётда ортингизга қайтариб юбораман. Қелишдикми?

Жаннатхон кула-кула ўрнидан турди. Унг қўлини кўксига қўйиб таъзим қилди.

— Бир оғиз гапингиз, акажон! Чизган чизингиздан чиқмайман. Боя айтдим-у, юр, десангиз — юраман, тур, десангиз — тураман. Энди рухсатми бизга? Аэропортга телефон қилайми?

Мелиқулов киприк қоқди. Жаннатхон хонанинг ярмигача ёнбошлаб борди-ю, у ёғига югургилаб чиқиб кетди.

Салдан кейин чой кўтариб кирди.

— Тўқсон беш!— деди чойнакка чой қайтариб.— Сизга атаб тишимнинг қавагида асраб юрувдим. Иссиқ-иссиқ ичинг, давлениенгиз тушади.

Жаннатхон эшикка борганда нозланиб сўради:

— Қайси кўйлагимни кияй эртага, Урол ака? Модний кийинсам, чўлдагилар кулмайдими?

«Қафанлигингни киймайсанми!» — ёғинди ичида Мелиқулов. Сўнг товушини чиқариб деди:

— Одмироқ бўлаверсин. Биз циркка бораётганимиз йўқ.

Мелиқулов шундоқ деди-ю, кўнгли бир оз тинчиди. Лекин томошанинг каттаси ҳали Қизилқумнинг қоқ ўртасида бўлишини хаёлига ҳам келтирмасди.

Эртасига Жаннатхон элдан бурун аэропортга чиқиб олди. У дам-бадам соатига қарайди, бетоқат бўлиб Урол Мардиевични кутади. Мени алдаб бошқа йўлдан кетиб қолмаса-я, деб ҳадиксирайди.

Ниҳоят, катта сариқ портфелини саланглатиб келаётган Мелиқулов кўринди. Жаннатхон отасининг дийдорига интиқ боладай унинг олдига югиргилаб борди.

— Келдингизми, Урол ака?— деди ялтоқланиб.— Кечикиб қолармикансиз, деб бирам қўрқдим, бирам қўрқдим... Хайрият!

Жаннатхон хушомад юзасидан Мелиқуловнинг портфелини кўтариб олди, ўзининг сумкасини унга берди. Бир туп сада тагидаги ола-була курсига қараб юрдилар. Одамлар чап ёғига қийшайиб семиз портфель кўтариб кетаётган ниначидай қиз билан аёллар сумкасини боғичидан шалвиратиб олган бақалоқ кишига кулиб қўйишди.

Жаннатхон портфелни тап этказиб курсига қўйди, қўлларини силтади.

— Нима бало олгансиз, билагимни узиб юборай деди-я!

— Тош...— деди Мелиқулов маъюс жилмайиб.— Қизилқумга борганда ё сизнинг бошингизга ураман ё ўзимнинг.

Жаннатхон энкайиб шарақлаб кулди.

— Вой, мен ўлай! Шундан шунга тош орқаламасангиз... У ёқда топилмайдими?

Урол Мардиевич тамшаниб қизга бошдан-оёқ разм солди. Унинг оёғида ўкчаси баланд оқ туфли, эғнида ёқаси катта ўйилган енгсиз ҳарир кўйлак, соч «лайлак уя» шаклида ҳафсала билан турмакланган. «Чўл шамолида кўйлагинг зонтик бўлиб шарманда қилмасайди», деб қўйди ичида Мелиқулов.

— Буёғидан ташвишланманг,— деди қиз гўё унинг фикрини уқигандай.— Сумкада атлас кўйлагим бор. Рўмолни шу ёқдан оларман.

Жаннатхон умрида самолётга чиқмаган эди. Самарқандга боргунча шеригининг қулоқ-миясини еди. Самолёт «ташлаб» юборса, дод солиб Мелиқуловга ёпишди. «Вуй, анави машиналарни! Худди ўрмалаб кетаётган гугурт қутисига ўхшайди!» деб шанғиллайди, гоҳо люкка пешонасини тираб, оппоқ булутларга қўл силтайди, ўз-ўзидан қиқирлаб кулади.

Уларни дабдаба билан кутиб олишди. Жаннатхон янп этиб биринчи машинага чиқиб олди. Мелиқулов, бу шайтон ҳар балони ўтлаб юрмасин, деб Жаннатхоннинг ёнига ўтирди.

Машина Регистонга етай деганда Жаннатхон ўнг томонга қараб қичқириб юборди:

— Бибиҳон! Ана, Бибиҳон!

Мелиқулов, оғир бўлинг, дегандай унинг оёғини босиб қўйди. Қиз тирсағи билан Урол Мардиевичнинг биқинига бир туртди.

— Нега оёғимни босасиз? Бибиҳон эмасми? Бибиҳон! Суратини кўп кўрганман.

Мелиқулов ўсал бўлиб мезбонларга изоҳ берди:

— Бу синглимиз янгангизнинг уруғларидан, яъни-ким илонбош. Самарқандни кўрмаган эканлар, бир айланиб...

Жаннатхон Мелиқуловга еб қўйгудек бўлиб қаради:

— Нега илонбош бўлар эканман? Вой, саватбош-ей!

Урол Мардиевич қовоғини солиб, ёлғондан пўписа қилди:

— Жаннатхон, портфелдаги нарса эсингизда турибдими?

— Қўрқитмай қўя қолинг!— деди Жаннатхон яйраб.— Аллақачо-он очиб кўрганман. Тош тугул балоям йўқ экан. Ҳаммаси қоғоз!

Гапга тушуниб, мезбонлар кулиб юборишди. Мелиқулов ҳам беихтиёр уларга қўшилди.

Самарқандда енгилгина тушлик қилиб, яна йўлга тушдилар.

Уч соатларда бир томони тоққа, бир томони саҳрога туташган қадим районга етиб келишди. Район катталари «шахсан Мелиқуловнинг ўзи» текширишга келаётганини аллақачон эшитишган эди. Меҳмонларни қўшни район чегарасида шон-шавкат билан кутиб олишди.

Уларга райком дачасидан жой ҳозирлаб қўйишган экан. Лекин Мелиқулов кўнмади.

— Эски меҳмонхонага туша қолайлик, шу ёқ тинчроқ, — деди мезбонларни ажаблантириб. У: «Дачада келди-кетди кўп. Мана бу ярамас тагин бир ҳунар кўрсатиб, шарманда қилмасин», деб чўчирди.

Эски меҳмонхона кўримсиз бўлгани билан орастагина эди. Тоғ яқин. Атрофдаги қалин қайрағочзордан ғирғир шабада эсади. Чап томонда бозор. Меҳмонхона сиртида бўйрадек булоқлар қайнайди. Ҳовли ўртасидан бир ариқ булоқ суви оқиб ўтади. Чалов босган ариқда бир қарич-бир қарич «авлиё» балиқлар эркаланиб сузади, Сув бўйидаги сўриларда чекка қишлоқлардан келган чўпон-чўлиқлар чойхўрлик қилишади.

Мелиқулов билан унинг «қайинсинглиси»га атаб икки хос хона ясатишди. Бирор соатда дастурхон атрофига районнинг казо-казоларидан ўн чоғли киши тўпланди. Стол дид билан безатилган, одамнинг жонидан бошқа ҳамма нарса бор эди. Жаннатхон дастурхонга қаради-ю «Вуй!» деб чапак чалиб юборди. Тўрдаги стулга ўтиб ўтирди.

Базм авжига чиқа бошлади. Алёр устига алёр айтилди. «Ўрол Мардиевичнинг пойи қадамлари учун; у кишининг район чорвадорларига кўрсатаётган ғамхўрлиги учун; ой деса — ой, кун деса — кун дегулик Жаннатхон учун...».

Мелиқулов анор суви аралаштирилган шаробдан бир қултум ютиб қўйиб, сипо ўтирибди. Жаннатхон эса яйраб кетди. У кафтларини ишқалаб ҳар таомдан бир тотиб кўрар, аччиқроқ ё совуқ бир нима еса, лунжида айлантириб, «ў-ў» деб ҳаммани кулдирад, гоҳо: «Ие,

олинг, хўжайин, бунақа нарсалар Тошкентда топилмайди», дея Мелиқуловни ўсал қиларди.

Алёр айтиш навбати Жаннатхонга келди. У анча ичиб, кайфи ошиб қолган эди. Шампан тўла қадаҳни кўтариб ўрнидан турди. Мелиқулов унга кўз қирини ташлади-ю: «Йиқилиб тушмаса гўргайди аҳмоқ!» деб ўйлади.

Жаннатхон мастона тебраниб гап бошлади:

— Ҳурмат-ли, эркаклар-р! Мана шу қадаҳни... Сиздай мард, меҳмондўст ва ... соғлом эркаклар учун ичишни иштайман! Эр... эркакларни эҳтиёт қил-лайлик! Негаки... негаки, хуллас, яшасин эркаклар! Олдик!

Мезбонлар кула-кула энди қадаҳ кўтаришмоқчи эди, қиз кўрсаткич бармоғини чайқаб пўписа қилди:

— Йў-ўқ... Бун-нақаси кетмайди! Мен...тикка туриб ичишни таклиф қиламан. Қани, турдик!

Ғала-ғовур қилиб ўн эркак баравар қўзғалди. Мелиқулов ҳам ичида Жаннатхонга минг лаънат айтиб, ўрнидан турди. Жаннатхон шаробни бир кўтарди-ю, қадаҳни тақ этказиб қўйди. Қадаҳнинг тағлиги узилиб тушди.

— Ҳечқиси йўқ, бўлади, — деди, номига ўтирган хўшёр бир йиғит ва қадаҳ синиғини йиғиштириб олди.

— Утиринг-лар-р!! — буюрди Жаннатхон. Ун эркак яна гувлаб жойларига чўкдилар. «Хайрият!.. — деб ўйлади Мелиқулов. — Энди бу маймундан қутуладиган бўлдик. Ҳозир стулдан ағдарилиб тушади».

Дарҳақиқат, Жаннатхон тағин бирпас пойинтар-сойинтар гапириб ўтирди-ю, «вой бошим»лаб ётоқхонага кириб кетди. Бир оз ўтириб мезбонлар ҳам тарқалишди. Жаннатхон сув, деб ғингшиганда Мелиқулов икки думалоқ уйқу дорини майдалаб ичириб юборди: «Зора шу билан эрталабгача тошдай қотиб ухласа».

Эрталаб Урол Мардиевич чўчиб уйғонди. Юзларига ёмғир томчилаётгандай эди. У сесканиб кўзларини очди. Тепасида Жаннатхон йиғлаб ўтирарди. Мелиқулов энсаси қотиб кўзларини юмиб олди. Буни кўриб, қиз хўнграб юборди:

— Мени кечиринг, Урол ака... Кеча эсимни еб қўйибман... Сиз... сизни шарманда қилдим. Энди оғзимга олсам, ҳар нарса бўлай. Ув-в...

Мелиқулов кўзини очди.

— Йўқ, яна ичинг! — деди кесатиб. — Зиёфатнинг каттаси бугун бўлади. Чўлда думалаб-думалаб ичишингиз мумкин!

Жаннатхон стулдан туриб каравотга ўтирди.

— Нима қилай ахир!.. — деди ҳиқиллаб. — Бунақа маишатни тушимда ҳам кўрмаганман. Хурсанд бўлганимдан олаверибман, олаверибман... Сиз ҳам бир оғиз қўй демабсиз.

— Сизга қўй деб бўлармиди? Қўй, деган одамни закуска қилиб еб юборадиган аҳволда эдингиз!

Қиз шойи халатининг енги билан кўзларини артиб хўрсинди:

— Майли, бўлар иш бўлди. Энди сиз айтгандек сузилиб, законний бўлиб юраман. Кечирдингиз-а, Ўролжон ака? Бир оғиз кечирдим денг, садагангиз бўлай!

Қиз тўсатдан аслига қайтди, ўйноқлаб хушомад қила кетди:

— Бошоғриғингиз тутмадими кечаси? Қўлларингизни уқалаб қўяйми? Келинг...

Жаннатхон Мелиқуловнинг иссиққина билагини ҳафсала билан уқалай бошлади. Урол Мардиевич қизнинг тароқ тегмаган сочига, ичкиликданми, уйқуданми кўпчиб кетган тиниқ юзига қаради-ю, «Йиғлаганда ҳам чиройлик-а, лаънати!— деб қўйди.— Бир уйни гулла-тиб ўтирадиган сиёқинг бор. Отанг тенги одамга хушомад қилмай сен ўл, қариганда қўғирчоқ ўйнамай мен ўлай илойим».

Аёл қудрати олдида жаҳонгир Искандар ҳам дош беролмаган. Урол Мардиевич жаҳонгир эмасди, илжайиб ўрнидан тура бошлади...

Чошгоҳдан ўтганда йўлга жўнашди. Жаннатхон бу сафар Мелиқуловнинг йўлини пойлаб туриб бошқа машинага чиқди. У ҳар балони ўтлаб, яна Урол акаси билан жиқиллашиб қолишдан қўрқарди.

Изень экилган яшил яйловлар, саксовуллар чайқалиб турган қумтепаликлардан ўтиб, икки соатларда район адоғидаги бепоён дашт ўртасига келиб тўхташди. Атрофда уч-тўрт қора ўтов, омонат қурилган молхона. Ўтов олдидаги тош ўчоқлардан қуюқ тутун чиқади. Сал нарида ердан бош кўтармай ёйилиб юрган кўкиш қўйлар кўринади. Одамнинг бетига қум уфуриб, шамол увлайди.

Меҳмонларга катта бир ўтовдан жой қилишган экан, Мелиқулов биринчи бўлиб остона ҳатлади. Жаннатхон бир чеккага ўтиб, ўтовни томоша қилиб ўтирди. Икки устига кашта тикилган узун қозиқлунгилар, қўлда тўқилган даста-даста гулдор гиламлар, керагага осилган бурама олқор муюзи, ўтовнинг тепасидаги чанғарақ

туйнук — бари унга ажиб ва афсонавий туюларди.

Совхоз раҳбарлари ҳисоб бера бошлади. Жаннатхон уларнинг гапига бирпас қулоқ солиб ўтирди-ю, сўради:

— Қўчқор билан қўйнинг нима фарқи бор, барибир эмасми?

Ўтов эгалари индамай бир-бирлари билан кўз уриштириб олишди.

— Нега миқ этмайсизлар?— деб бидиллади Жаннатхон.— Фарқини билмайсизларми?

Мелиқулов заҳархандали кулимсиради:

— Қўчқор, бу — мен, сиз — қўйсиз, Жаннатхон, тушундингизми?

— Тушундим,— деди қиз ва шарақлаб кулиб юборди.— Сиз қўчқормисиз?— деб сўради бармоғини бигиз қилиб.— Сиз-а? Шохингиз йўғу? Сузганингизни ҳам кўрмадик. Бўлди, бундан кейин сизни Қўчқор ака дейман. Вой, не могу, ўлиб қоламан!

Жаннатхон кула-кула ташқарига чиқиб кетди. Мелиқулов ўзи билмай қармоққа тушиб қолганига пушаймон бўлди.

Жаннатхон ўчоқбошига борди. Узун кўйлак кийиб, юз-кўзини ўраб олган тўлагина аёл овқат пиширарди. У: «Келинг, пошшоқиз», дея Жаннатхоннинг елкасига қоқиб қўйди. «Пошшоқиз» чорпоядаги саватдан ёнғоқдек қурут олиб оғзига солди. Қозонда тўлиб қайнаётган гўштга қараб сўради:

— Мунча овқатни нима қиласиз, хола, озгина бўлса етади-да?

— Меҳмонлар бор,— деди аёл, ёғоч чўмич билан қозонни ахтариб.— Қолса болалар ер.

Аёлнинг ўн иккита боласи бор эди. Лекин у ирим қилиб биттасини камайтириб айтди.

— Худо берган ўн битта, тилаб олганим ҳам бор.

Жаннатхоннинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди, қуртга тиқилиб қолай деди.

— Ву-уй!.. Қандай боқасиз шунчасини? Қўйларингиз ҳам кўпдир, а? Бирон юзта бордир?

— Билмадим. Кишим билади?

— Чақиринг-да, кишингизни!

Аёл индамай кулиб қўйди.

Ўчоқ бошига бирин-сирин ўн чоғли қора-қура, яланг оёқ бола тўпланди. Улар «сувкўйлак кийган опа»ни ётсираб, ажабланиб томоша қилишарди. Жаннатхон ҳуштак чалиб, бирпас у ёқ-бу ёққа аланглаб турди.

Кейин қўлини пешонасига қўйдию: «Вой, туя!» деб бақриб юборди.

— Опа, минмайсизми?— деди тортиниб бир болакай.

— Минса бўладими? Тишламайдими?

— Ит тишлайди, туя тишламайди.— Билагонлик қилди бола.

— Бўлмаса опкелинглар-да!— буюрди Жаннатхон. Болалар чувиллашиб югуришди. Салдан кейин қулоқчин кийган ушоққина киши туясини етаклаб келиб, ўтов ёнидаги кенг сайхонликка чўктирди. Болалар текин эрмак топилганига севиниб, гир айланиб туришди. Жаннатхон хавотирланиб туяга яқинлашди. Қўрқиб икки қадам чекинди.

— Қандай минади бунга, амаки, нарвони йўқми?

— Йўқ-да, янга, — узр сўраган бўлди туякаш. — Бисмилло дейсизу минаверасиз.

— Келинг, ушлашворинг!

Туякаш Жаннатхонни қўлтиғидан олди. Қиз ўрқачлар ўртасига ташлаб қўйилган наमतга ўтириб улгурмай туя туриб кетди. Жаннатхон чинқириб ўрқачни қучоқлади. Унинг товушини эшитиб Мелиқулов ўтов тирқишидан мўралади. Жаннатхонни кўриб ёжинди, сўкинди. Хаёлига хунук бир фикр келди: «Наҳот мен ҳам анави туяга ўхшасам? Шарманда!..».

Жаннатхон ўзини босиб олди. Атрофга қараб кула бошлади.

— Ҳайё, ҳайт, туяжон! Кетде-ек Тошкентга!.. Ҳўв, амаки, наmunча имиллайсиз, тезроқ юрмайсизми?

Туякаш илдамлади, туя ҳам лўкиллашга тушди.

— Тезроқ! Тезроқ!— деб бақирди Жаннатхон. У энди қўлларини кўтариб: «Ур-ре!» деган эди, мувозанатини йўқотди-ю, бир томонга оғиб кетди. Жонҳолатда яна ўрқачга ёпишди.

— До-од! Ўлде-ем!!!

Туякаш югуриб келди.

— Ташланг, янга, мен ушлаб оламан.

— Йўқ, ётқизинг ордонангизни. — Йиғламсиради қиз. — Ҳозир ўлиб қоламан!

У шундай деди-ю, ўрқачни қўйиб юборди. Шилқ этиб туякашнинг қўлига тушди. Туякаш: «Бу даҳмазани нима қиламан?» дегандай ҳайрон бўлиб турар, қиз эса унинг таёқдай қўлларида балиқдай типирчилаб ётарди. Бу манзарани кузатиб турган Мелиқулов:

— Анави лаънатини чақиринг, Валижон, — деди ерга қараб.

Пойгакда ўтирган йигит шипиллаб чиқиб кетди. Жаннатхон туяни, туякашни қарғай-қарғай ўтовга кириб келди. Унинг сочлари тўзиб кетган, уст-боши жиққа ҳўл эди.

...Меҳмонхонага ярим тунда қайтишди. Мелиқуловнинг асаби таранг, ёмон сўз айтиб юборишдан ўзини зўрға тугиб турарди.

— Сиз ҳеч одам бўлмадингиз-бўлмадингиз, — деди плашини ечиб отаркан. — Тамом, сийлаганни сигир билмас экан. Тошкентга борайлик, биринчи куниеқ ҳайдаб юбораман!

Жаннатхон белини ушлаб, хезланиб каравотга яқинлашди:

— Мени-я? Сиз мени ким деб ўйлаяпсиз? Мен сизга бояги чўпоннинг эчкисимидим, қур-рей, ҳайт, деса кетаверадиган. Мени кимсан — Жаннатхон дейдилар!

— Кўрамыз!

— Кўрамыз! — деди Жаннатхон ҳам ва тарс-турс юриб, ўз хонасига кириб кетди.

Биров елкасидаги юкни усталик билан ерга қўяди, биров ношудлик қилиб ташлаб юборади-ю, лат ейди. Мелиқулов ҳам Жаннатхондан қутилиш йўлини кўп ўйлади. Охири таваккал қилмоқчи бўлди. Лекин қош қўяман деб, кўз чиқаришига сал қолди.

Улар Қизилқумдан жумада қайтишди. Душанба кунини Урол Мардиевич ишга чиқди. Кабинетига кирди-ю, ҳурпайиб ўтириб олди. Икки кундан бери чаккаси лўқиллайди, юрагини жезтирноқли бир нима аёвсиз тимдалайди. Бу жезтирноқлар Жаннатхонга тегишли эканини эслаб, Мелиқуловнинг кўнгли баттар ғаш бўлди. Устма-уст кўнғироқ тугмасини босди. Секретарнинг қораси кўринмасди. «Ҳалиям ноз уйқуда шекилли. — Ғижинди Мелиқулов. — Соат ўндан ошди. — Дарага йўқ. Жуда ўлигини ташлаб олди менга. Асли айб ўзимда. Эркалатиб юбордим. Қизиқ, нега шунақа бўлди, а? Илгари бир ишорамга юз думалаб кетарди. Кейинги пайтда кимга айтяпсан, демайди. Хоҳласа айтганини қилади, хоҳламаса йўқ. Нима бўлди?».

Мелиқуловнинг кўз олдига чўл, Жаннатхонни миндириб лўжиллаб кетаётган туя келди. Бир сонияда бошига қулоқчин кийган, кўримсизгина, қотма-қорача туякаш ўрнида Салмонов пайдо бўлди. У ҳадеб Жаннатхонга муқом қилар, Мелиқулов ўтирган ўтовни кўрсатиб, пиқ-пиқ куларди... Урол Мардиевич ёмон туш кўриб уйғонгандек, бошини сарак-сарак қилди. «Ҳай-

дайман! Иккалангни ҳайдаб юбораман!» деб ўдағайлади ўзича. Худди шуни пойлаб тургандек эшик оҳиста очилди. Жаннатхоннинг шодон чеҳраси кўринди. Эғнида жинси шим, қизил кофта, оппоқ бўйнида бодроқдек йирик шода марварид. «Ака, менга бир қаранг!» дегандек, эшикка суяниб турибди.

Мелиқулов уни ёнига чақирди, олдига бир варақ қоғоз ташлади.

— Манг, ёзинг!

Қиз қалам олиб, бошлиғининг оғзига тикилди.

— Нега лаллайиб ўтирибсиз, бўлмайсизми?

— Айтинг-да ахир, нима деб ёзай?

— Ишдан бўшаш ҳақида ариза ёзинг!

Жаннатхон қоғозни жаҳл билан нари сурди.

— Боринг-э! Нега бўшар эканман? Менга шу ер ёқади. Улсам ҳам бўшамайман!

— Сизга бу ер ёқиши мумкин, — деди Мелиқулов столни чертиб. — Аммо сиз бу ерга ёқмаяпсиз. Яхшиликча бўшамасангиз мажбур қиламиз. Билиб қўйинг.

Жаннатхон ирғиб турди. Курка товуқдек кекирдагини чўзиб шангиллади:

— Беко-орларни айтибсиз! Мен законни сиздан ҳам яхши биламан! Кодексни сув қилиб ичиб юборганман! Мажбур қилармиш-а? Аввал ўзингга боқ — сўнгра ноғора қоқ!

— Менинг тилим қисик жойи йўқ, — деди эснаб Мелиқулов. — Билганингиздан қолманг. Қўрқмайман.

Жаннатхон столни айланиб ўтиб, Мелиқуловга яқинлашди.

— Ҳо-о, шунақа денг? Мана, каттакси бир идоранинг бошлиғисиз, коммунистсиз. Виждонни ўртага қўйиб айтинг-чи, мени неча марта ўпгансиз?

— Бир марта, — деди Мелиқулов ўзини босиб. — Туғилган кунингизда пешонангиздан ўпганман. Ҳамма гувоҳ эди.

— Тўғри! — Тасдиқлади қиз. — Ҳамма гувоҳ эди. Аммо... ҳеч ким йўғида ҳам ўпганлар, десам-чи, нима бўлади? Худога шукур, эмансипация деган процесс бошлангандан бери аёлларнинг гапи қилич кесадиган бўлиб қолди. Айтайми?

— Айтаверинг. Фойдаси йўқ. Қайтанга ўзингиз шарманда бўласиз. Ғунажини кўзини сузмаса ва ҳоказо... Яхшиси, савдолашмай ариза ёзинг. Сиз ўтирган ўрнингизга муносиб эмассиз. Хулқ-атворингиз ночор. Сиздақа кимсалар керак эмас бизга.

Жаннатхон билдики, хўжайин уни бўшатмай қўймайди. Шунинг учун ётиб қолгунча отиб қол, қабилда ҳужумга ўтди:

— Хулқим ночор бўлиб ҳалигача бировга зиёним теккани йўқ. Мабодо ўйнатиб келганингизни миннат қилаётган бўлсангиз — хуш кўрдик! Энди Қизилқум тугул Олтинқумингизга ҳам бормайман! Мен сизни бунчалик бачкана деб ўйламовдим. Хўш, номуносиб кадрларга келсак, идорангиздаги одамларнинг тенг ярни ўз ўрнида эмас. Жаноблари бошчилик қилаётган мана бу даргоҳда қамалиб чиққан ўғри ҳам, хотинбозу пиёниста ҳам, арпа билан бугдойнинг фарқига бормайдиган чаласавод агроном ҳам бор! Тилимни қичитиб нима қиласиз? Чой-чилимингизга қарайдиган югурдакларингиз нечта? Бештами? Унтами?.. Сиз жа-а ҳақиқатгўй экансиз, аввало ўшаларни бўшатиб эди!

— Хўв, оғзингизга қараб гапиринг! Узингиздан ўзингиз нима деб валдираяпсиз?..

— Мен кўрган-билганимни айтаяпман. Уёғини сўрасангиз... Қизингизни қандай қилиб институтга киритганингизни... Салмоновнинг йилига неча марта уйингизга келиб-кетишини... Дадашев деган йўқ одамга ойма-ой мукофот ёзиб беришингизни — ҳаммасини биламан. Ҳатто отангизнинг ўлигини ҳам ишхонангиздагилар кўмиб беришди-ку? Елғон денг-чи? — Жаннатхон бир нарсадан қўрққандек ёқасини ушлади. — Тавба қилдим: етгисини ҳам, йигирмасини ҳам совхоз директорларига юкладингиз-а? Уялинг-э!

Жаннатхон жинси шимининг киссасидан тўрт букланган қоғоз олиб, Мелиқуловнинг башарасига отди:

— Мана, ҳаммасини ипга тизиб қўйибман. Уқинг! Мендан сизга эсдалик!

Қиз чўрт бурилиб, эшикка қараб юрди. Урол Мардиевичнинг япалоқ бети аввал кўкарди, кейин қизарди. Қалин лаблари пир-пир учди.

— Ярамас! Хоин! — деб бақирди у. — Улмасам, сени турмада чиритаман! Мана кўрасан!

Жаннатхон ўгирилди, дарров «салом»га «алик» олди:

— Фақат битта шартим бор. Турмага бирга борамиз. Узим каллангизни массаж қилиб ўтираман. Ахир давлиенингиз бор, ака...

— Йўқол кўзимдан!!

Эшик қарсиллаб ёпилди. Урол Мардиевич шапалоқ

егандай бўлди. Боши айланиб, бадани қизиди. Юраги гупиллаб урди.

У тортмадан дори олиб ичди. Анча вақтгача муштини жағига тираганча шифтга тикилиб ўтирди. Кейин эшик оғзидаги қоровул орқали шофёрини чақиртириб уйига жўнади.

Мелиқулов икки кун кўрпа-тўшак қилиб ётди. Қон босими кўтарилибди. Ҳар сафар дори ичмоқчи бўлиб стакан чангаллаганида сувдан сурати фариштадек, сийрати чаёндек бир қизнинг акси кўринаверди. Бу қизнинг жон олғувчи... йўқ, кўзларини эмас, сўзларини эсласа, ёниб кетай дейди. «Дадашев меники эмас, бош инженерники. Ўзи топган, ўлик-тиригига ҳам ўзи жавоб беради. Хўш, идорадаги думбулсаводларга келсак... бунақа одамлар ҳамма ерда бор. Агар ҳар ким ўз ўрнида ўтирса, ўз ишини ўзи эпласа, аллақачон коммунизм бўларди. Аммо, Салмоновга ўхшаганларнинг сонини сал камайтирсам бўларкан. Ҳалиги сабилни ҳам (пора дейишга унинг тили бормади) озроқ олсам тузук экан. Салмонов ҳам ғирт аҳмоқ. Бировга туймадай яхшилик қилса, туядай қилиб кўрсатади. Оғзининг таноби бўш».

Мелиқулов отасининг таъзиясини хотирлади: «Тўғри, бобойнинг ўлигини кўмишга совхоз директорлари қарашворишди. Бунинг нимаси уят? Ўзим ҳам бир амаллаб кўмардим-у, ака, отахонни бизга беринг, биз ҳам савобталабмиз, деб туришгач... нима қилай?».

Дунёда одамнинг ёлғиз ўзи қиладиган юмуш бор, бировга юкласа ҳам бўладигани бор. Масалан, биров учун туш кўриш, сувда сузиш ёки йиғлаш мумкинми? Мелиқуловнинг наздида мумкин эди. Шунинг учун у, марҳумга кимнинг кўмгани барибир эмасми, ишқилиб кўмилса бўлди-да, деб ўйларди.

Хуллас, икки кун ётиб, Урол Мардиевичнинг топган ақли шу бўлди: «Жаннатхонни, албатта, бўшатиш керак. Лекин унинг қитиқ патига тегмай, алдаб йўлга солган маъқул. Мушукнинг белини силасанг, думини ликиллатади».

Учинчи кун Мелиқулов дадил юриб қабулхонага кирди. Жаннатхон тумтайиброқ бўлса-да, ўридан туриб салом берди. Урол Мардиевич жилмайиб, бошини ликиллатди.

Салдан кейин у қадрдон креслосига жойлашиб ўтирди-ю, қўнғироқ тугмасини босди. Жаннатхон кирди. Одатдагидек эшикни ёпиб, суяниб турди.

— Бери келинг, — деди Мелиқулов очиқ юз билан. Қиз стулга келиб ўтирди. Бошлиқ илжайиб жинжилогини чўзди:— Яраш. Урага сичқон тушди...

Жаннатхон тилла тишларини ярқиратиб ғамгин кулди, индамай бармоқчасини узатди.

Мелиқулов ёқимли, куюнчак товушда гўё сирини очган бўлди:

— Гап бундай, Жаннатой! Мен бошқа ишга ўтйаман. Жойлашиб олсам, кейин сизни ҳам обкетаман. Ҳар қалай, синаштамиз, бир-биримизга тушунамиз. Шунинг учун мендан олдин бўшаб, тахт бўлиб туринг.

Жаннатхон кинода бош роль теккан актрисадай ўйноқлади:

— Ҳа, ёлғончи! — деди бармоғини силкиб. — Пи-ип этказиб алдаб кетмоқчисиз-а? Биламан сизни...

Мелиқулов ажабланиб елка қисди:

— Ёлғон айтсам, ана, тепамда чироқ!

— Бе-е! Ҳозирги одамларга ишониб бўлармиди? Улар чироқни ўчириб худониям алдаб кетяпти-ку!

— Мен кетсам, бу ердагилар сизга кун бермайди. Хўп денг. Сизнинг фойдангизни ўйлаяпман, Жаннатхон.

Жаннат ҳам икки кун ўй ўйлаб, бир қарорга келган эди: «Бу қовоқбош барибир бўшатади. Дод деганим билан фойдаси йўқ. Борингки, ҳалиги қоғозни кўтариб министрликка чиқдим, дей. Нима қиларди у ердагилар. Нар и борса, Мелиқуловга виговор беради. Ишдан бўшатишса, яна бошқа ерга қўйишади. Балиқни денгиздан олиб кўлга ташлагандай гап. Барибир балиқнинг насибаси бутун. Мелиқуловга ўхшаганлар ёмонликка олса, ҳар бало қилиши мумкин. Ўзим бир сағир бўлсам. «Бизнинг Жаннатхон қалай, яхши ишлаб юрибдими?» деб турадиган ишонган кишим бўлмаса. Ийиб турганда берадиганини олай-да, идорасига бурнимни қоқай».

— Майли, мен бўшайман, — деди қиз жиддийлашиб. — Лекин ҳаққимни тўлайсиз. Бекор юрадиган кунларим учун.

Мелиқулов аввалига суюниб кетди. Аммо «ҳақ»ни эшитиб, афтини буриштирди.

— Қанча тўлай... Э, пулни қаёқдан оламан?!

— Билмасам. Топасиз-да! Мукофотингизни беринг. Қарз кўтаринг. Мен рози бўлдим-ку? Кетмайман десам нима қилардингиз?

— Тўғри. Яшанг, Жаннатхон! — деб юборди Урол

Мардиевич шошганидан. Сўнг қаловланиб, стол тортмасини икки марта очиб ёпди. Чўнтақларини пайпаслади. Беихтиёр сейфга қаради.— Очинг сейфни!— Амр қилди қиз. Мелиқулов калит олиб, ўрнидан турганини билмай қолди. Жаннатхон лип этиб унинг ёнига борди.

Сейф шарақлаб очилди. Мелиқулов қора туйнукка қўл юбориб, бир даста пул олди. Тишини суғуриб бераётгандай, минг азобда қизга чўзди:

— Манг, икки юз сўм. Бировнинг омонати эди.

— Пича қўшинг, — деди қиз ҳансираб. — Сиз билан бошқа кўришмаймиз энди. Одам етти ёт бегона отарчига ҳам қистиради икки юзни!.. Тўрт йил қатиқ ялашдик.

Мелиқулов иккиланди. Ниманидир ўйлаб турди-ю, яна бир чангал пул олиб, Жаннатхоннинг қўлига ташлади.

— Мана. Тўрт юз бўлди. Ҳар йилингизга юз сўмдан.

У жаҳл билан сейфни ёпди. Жойига келиб ўтирди. Жаннатхон пулни дарров қоғозга ўраб олди. Қреслога яқинлашиб, ўнг бетини тутди:

— Упинг!

Мелиқулов чўчиб, калласини тортди.

— Ие, ие, жинни бўлманг, Жаннатхон!..

Қиз гўё ҳадиксираб шивирлади:

— Тезроқ бўлақолинг. Биров кириб қолади.

Мелиқулов: «Шу балодан қутулай», деб ўйлади, номига қизнинг бетига лабини теккизиб қўйди. Қиз иккинчи юзини ўгирди.

— Энди буюғидан.

Мелиқулов дарров ўпдию: «Бас, жўнанг!» дегандек қўл силтади. Қиз хохолаб кулди.

— Қўлга тушдингизми, Мелиқулов, гувоҳ йўғида ҳам ўпар экансизу! Энди нима дейсиз?

Урол Мардиевич ўзини йўқотиб қўйди. «Бўшама-са-я? — Қўрқди у. — Пулини олди, ўпичини берди. Кетмайман, деб оёғини тираб турса-я?!».

— Қўрқмасинлар, собиқ хўжайин, — деди қиз кулгидан тўхтаб. — Мен гапидан қайтадиган номардлардан эмасман. Идорангиз ўзингизга буюрсин. Жаннатой омон бўлса, ҳали гул кесади. Чао!

У ғолибона юриш билан чиқиб кетди.

...Ҳамма нарсанинг ибтидоси, интиҳоси бор. Умри тугаса, чинор ҳам йиқилади, булоқ қуриydi, анвойи гулчамбар хор-хасга айланиб, супуриндига тушади. Замоннинг зайли билан Мелиқулов ҳам отдан тушиб,

пиёда бўлиб қолди. Кеч куз. Ёмғир шивалаб ёғяпти. Урол Мардиевич плашининг ёқасини кўтариб, автобус бекатида турибди. Илҳақ бўлиб йўлга қарайди. Шу пайт ёнгинасига физиллаб қизил «Жигули» келиб тўхтади. Рулда сочини чамбарак қилган сулув бир қиз ўтирибди. Қиз ўнг ёнбошига энгашиб Мелиқуловни чақирди:

— Ҳўв, ўртоқ пиёда, ўтирсинлар, ташлаб ўтаман! Урол Мардиевич машинага қараб юрди. Шахт билан эшикни очди. Рулда илжайиб ўтирган Жаннатхонни кўрди-ю, бир зум ўйланиб қолди. Сўнг эшикни қарсиллатиб ёпди.

Жаннатхон қаттиқ газ берди. Машина куч билан олдинга сапчиди. Сўлжайиб турган Мелиқуловнинг башарасига, уст-бошига лой сачратиб кетди.

ОЙ БОРИБ, ОМОН КЕЛИНГ

— Нима дейсан, Гулмат йилқичи Ойга учармиш!.. Қоратор этагига ювошгина бош қўйиб ётган Шакарбулоқ қишлоғида қиёмат кўпти: оқ пошшо тахтидан тушганда ҳам, қишлоққа биринчи трактор келганда ҳам бунчалик тўс-тўполон бўлмаган эди. Қайсиям йили Парпиш деган думбулроқ бир йигит ўлиб, уч кундан кейин гўристондан кафанини судраб келган эди. Ушанда ҳам Шакарбулоқ бунақа чоп-чоп, югур-югурни кўрмаган. «Гулмат йилқичи Ойга учармиш!». Шу биргина калима одамларнинг кўнглига гўлгула солиб, тилларини бийрон, оёқларини чаққон қилиб қўйди. Қишлоқдаги тирик жон борки, Гулмат отаникига қараб югурди.

Тут пишиғи. Ариқ бўйида бургутдай қанот ёйган балх тут ғарқ пишган. Шапалоқдай япроқлар орасида пилладек-пилладек мевалар товланади. Ота баҳавороқ, деб ана шу тут тагига, шоҳсупага жой қилдирди. Супанинг ярми ҳозироқ одамга тўлган. Вағир-вуғур, кулги, қочирик, табрик... Гулмат ота тўрда ўтирибди. Эгнида кўк мовут камзул, бошида носранг тақия. Сарғимтил тишларини йилтиратиб, мийиғида кулади. Гоҳо «қозон қайнадими» дегандай, ўчоқ тарафга қараб, маъноли йўталиб қўяди. Учоқ атрофида келини Назокатхон, қўшни жувонлар пилдираб юришибди. Ана, кампири Жамилабону ҳам кўриниб қолди. Бечора неча кундан бери «оёғим»лаб болдирига ялпиз тортиб ётувди. Турибди-да!

Жамила хола оқсоқланиб тандир бошига борди.

Назокатхонга ариқ тарафни, айвонни кўрсатиб, ниманидир тайинлади. Назокатхон «хўп» дегандек, қайта-қайта бош силкиди ва уйга кириб кетди. Бирпасдан кейин шолча, кўрпача, ёстиқ кўтариб чиқди. Хола Гулмат отага қаради, чолига кўзи тушгач, қўлини чулғаб чақирди. Гулмат ота қушдай сакраб турди-ю, тўнининг барини ҳилпиратиб, кампирига рўпара бўлди. Кампирияк қоқди:

— Ҳай, Гулханнинг отаси, одамларни сариқ сув билан алдаб ўтираверасизми?

— Нима қилай бўлмаса? — деди илжайиб Гулмат ота. — Йўталавериб томоқларим қирилиб кетди-ку?!

Жамила хола чўлоқланиб қозонга ёндошди-да, қоп-қоғини кўтарди. Қозонда суюқ овқат кўпикланиб қайнай-қайнай деб турибди.

— Мана! — деди зарда билан хола. — Етти хотин ҳалигача битта қозонни қайнатишолмайди. Тавба! Мен ўлсам нима қилар экан-а, булар?!

— Улма. Сен ўлсанг, ер тўярмиди. — Уни мақтаган бўлди Гулмат ота. — Оқсоқ бўлсанг ҳам, сени минг йўрғага алишмайман.

— Алжиманг. Бориб жойингизда ўтираверинг. Ҳозир бир косадан аччиққина мастава берамиз.

Чол, айтайми-айтмайми, дегандай иккиланиброқ деди:

— Гулханнинг онаси... супада беш-ўн ёш-яланг йиғилиб қолди. Кўзларини мўлтиратиб ариққа қараб-қараб қўйишади. Бечораларга жабр бўлди. Шунга... бирикки шиша бўлса, чойнакка қуйиб биқинларига қўйиб қўярдик. Сенга шифо тилаб, бир қултум-ярим қултум ютиб ўтиришармиди...

— Шифо тиламай қўя қолишсин, розиман! Мен чақириб келганим йўқ уларни! Ана, ариқ тўла сув, тўйганча ичаверишсин! — Кампир ҳаккалаб бориб ўчоқ олдидаги тўнкага ўтирди. — Тавба! Бир ёқда қурбон ҳайит келиб турибди, оппоқ соқолингиз билан...

Чол супа томонга бир қараб олди-да, товушини пайсайтириб ялинди:

— Секинроқ... бермасанг ҳам майли, бақирма!.. Менинг пенса пулимга уч шиша келарди-да. Ҳай, майли, мен омон-эсон бориб келай, кейин ювишар йигитлар.

Тут тагидан кимдир: «Ҳов, Гулмат», — деб чақирди. Ота йўрғалаб пахта тушиб кетди.

Давра кенгайибди. Учкападан Норқул туякаш, сойдан Ҳасан темирчи, Шўрғомдан Юнус партизан кели-

шибди. Гулмат отанинг Тошкентда турадиган катта куёви Нусратхўжа сурилавериб пойгакка тушиб қолибди. У ёнидаги йигитга гап бериб ўтирибди:

— Энди заводдан келиб ечиниб турсам, эшик тақиллади. Чиқсам — тилгром. Шундоқ-шундоқ, отамиз командировкага кетвотила, тез етиб келинг... Шарт кийиниб кўчага чиқдим. Қарасам, бўш такси кетвотти. Шартта ўтирдим. Вокзалга чиқсам, поезд кутиб турган экан. Шарт ўтирдиму... Мана келдик.

Ота тўрға, ўрнига ўтди. Унинг ёнига тиз чўккан Ҳасан темирчи фотиҳага қўл очди:

— Қани, омин, ой бориб, омон кел, облоҳу акбар, — у узун сийрак соқолини тутамлаб, қўлларини бўшатди-ю, кўксига босиб, ним таъзим қилди: — Эшитиб хурсанд бўлдик. Оббо Гулмат-ей... Ростданам учадиган бўлдингми? Хайрият, биздан ҳам косманат чиқадиган бўлибди.

Гулмат ота негадир хижолат чекди. Унг кафти билан чаккасини ишқаб, секин деди:

— Шунақа бўлиб қолди. Азонда сигирга терт қориб юрсам, «Гулмат ото-ов» деб чақиради. Чиқсам, Комил.

— Қайси, Шўронинг котибими?

— Ҳа, «Тез юринг, сельсоветда сизни кутиб ўтиришибди», дейди. «Нима гап, тинчликми?» «Тинчлик, осмонга учармишсиз». «Ҳазилинг ҳам бор бўлсин, ёшим бир кам етмишга борганда, осмонда нима бор менга, пишириб қўйибдими?» — деб кулдим. Қистаб олиб тушди. Тушсак, раисамиз Малоҳатхон ўтирибди, ёнида саллотча шапка кийган икки йигит. Жуда одобли болалар экан, ўринларидан туриб кўришишди. Бўйчанроқ биттаси: «Қалай ота, соғлигингиз яхшими?» деди. «Худога шукур, отдайман, ҳали дўхтирга ишимиз тушгани йўқ», дедим. Иккинчиси яна сўради: «Сизни Ойга учирмоқчи эдик, нима дейсиз?» «Нима дердим, раҳмат дейман. Биз ҳукуматнинг одамимиз, қайга десанглар, кетаверамиз», дедим. Йигитлар кулишди, маладес, деб елкамга қоқишди. Кейин Малоҳатхон тушунтирди: олимларимиз Ойга қариялардан ҳам учуриб кўрмоқчи экан. Умрида катал бўлмаган, тил-жағи бутун, чайир, жуссаси кичикроқ одамни излаб юришган экан. Кўп ахтаришибди. Ахири менга келиб тўхташибди. Яқин қирқ беш йилдирки, йилқи боққан, тоза ҳавода юрган, сувнинг тиниғини ичган, дейишибди.

— Қимиз-чи, қимиз? — деди аллаким.

Норқул туякаш дарҳол уни қувватлади:

— Ҳа, йилқичи бобо қирқ йил қимиз ичиб, олқорнинг этини еб, пишиб кетган. Ҳаром гўшти йўқ. Гулмат ота уялган бўлиб, яна чаккасини ишқади. Бир қўли билан дастурхонга ишора қилди.

— Қани, олиб ўтиринглар. — У ўчоқ томонга қараб қичқирди. — Ҳов, Гулханнинг онаси, атаганингни олиб кел! Назокатхон бошлиқ аёллар маставани сузиб, қатиқлаб меҳмонларга узата бошлашди.

Яна қутлуғ бўлсинга одамлар келишди. Шақиллаб қайнаётган ўн литрлик сариқ мис самовар ёнига бири беш, бири етти литрлик иккита ялтироқ руҳ самовар қўшилди. Яна бир қозон осилди. Меҳмонлар супага сифмай, қантак ўрикнинг тагига, токзорга тушиб кетди. Нусратхўжа сурилавериб, яна тўрга бориб қолибди. У ёнидаги қайниларидадан бирига ҳамон арзи ҳол айтмоқда:

— Энди заводдан келиб ечиниб турсам, эшик тақиллади. Чиқсам — тилгром. Шундоқ-шундоқ, отамиз командировкага кетвоттила, тез етиб келинг... Шарт кийиниб кўчага чиқдим. Қарасам, бўш такси кетвотти. Шарт ўтирдим...

Райҳон ҳидини гуркиратиб дастурхонга мастава келди. Юнус партизан гулдор қошиқ билан маставанинг қатигини аралаштираркан, косага тикилиб қолди. Гулмат йилқичининг бахти чопгани унга ёқмас, Ойга бошқа одам, масалан, ўзи учмаётганини ўйлаб, ҳасади келарди.

— Майли, яхши бориб кел-у, аммо Ойга чиқиш қийин, — деди уҳ тортиб. Бу Гулмат отага оғирроқ ботди, лекин сир бой бермади. Туякаш ўрнида бир қўзғалиб қўйди, кейин кулиб сўради:

— Сиз чиқмагансиз-ку, Ойга, қаёқдан биласиз, Партизан ака?

— Биламан! — Юнус партизан туякашга ўқрайиб қаради. — Сен этагингни тугиб юрганда мен немиснинг гиниралини асир олганман, биламан.

Юнус партизан Норқул туякашдан икки ёшгина катта эди. Одамлар кулишди. Кимдир унга эрмак учун луқма ташлади:

— Асирдан гапиринг, Юнус ака, асирдан...

Юнус партизан маставадан бир ҳўплаб, лабини ялади. У ёқ-бу ёққа қараб олди, қошларини чимирди. Кейин, қулочини ёйиб, деди:

— Нимани гапирди... Кўпкар чопса бўладиган катта ер... Уқ ёмғирдай ёғиб турибди. Қарасам, ҳув ўрик-

дай ерда оқ от миниб немиснинг гинирали юрибди. Командиримга дедим: «Жон командир, рухсат беринг, шу баччағарни асир опкелай». «Қўй, Юнусвой, сен давлатга керак одамсан», деб командир рози бўлмади. Ахири кўндирдим. Утлаб юрган бир отни миниб, учиб кетдим. Уқ ёмғирдай ёғиб турибди. Шув этиб бориб гинирални орқасидан қучоқладим. Шартта эгарга ўнгардим. «Сени асир олдим, пайдом», дедим. Шунда гинирал баччағар ғарч этказиб сонимни тишлаб олса бўладими! Қўндоқ билан айлантириб солмайманми бошига! От ҳуркиб кетиб кўтариб ташлади. Оёғим чўрт узилиб кетди. Гинирални судраб амаллаб командирга топширдим. Узим самолётда госпиталга кетдим... Мени айтди дерсан, Ойга чиқиш қийин. Икки соат осмонда учганман, биламан...

Юнус партизан маставалик косани қўлига олди.

— Гинирал нима бўлди?

— Гиниралми? Улди, баччағар, — деди партизан бамайлихотир. Утирганлар бу лофга ҳузур қилиб кулишди.

Салдан кейин Юнус партизан мағрур қиёфада чиқиб кетди.

Супада биров кетиб, биров келар, ҳамма Гулмат отани қутлар, унга хайрли сафар тилар, энди сизни Гагарин бобо деймиз, деб ҳазиллашишарди.

Шу пайт кўча тарафда кимдир ўкириб йиғлади. Зум ўтмай ён эшик шарақлаб очилди-ю, арслондай наъра тортиб Гулмат отанинг қирқ йиллик қадрдони Сирбой қозоқ кирди. Тулки тумоғи елкасига тушиб кетган, белини кўк белбоғ билан танғиб олган, узун тери тўни ер супурарди. Қўллари билан юзини бекитиб ҳўнграб йиғларди:

— Вой-бўй, бовирим Гулмат-ов! Мени кимга тастап кеттинг? Узинг кетиб бийикка, мени қўйдинг куюкка, қароғим-ов! Гулмат-ов!..

Ҳамма ҳайрон бўлиб қолди. Сирбой фарёд кўтариб супага яқинлаша бошлади. Гулмат ота ирғиб турди-ю, дўстига пешвоз чиқди: Сирбой кимгадир қучоқ очди. Лекин рўпарасида Гулмат отани кўриб, тўхтаб қолди. Қўзлари олайиб кетди, қовоқларини қайта-қайта уқалади. Кейин... ўй-бой деб кулиб юборди. Сурила-қоқила дўстига отилди. Маҳкам қучоқлади. Отанинг юзига юзини ишқади, яна бағрига босди, ўлмепсин-ғўй, деб қиқир-қиқир кулди, сўнг супага чиқиб, Нусратхўжанинг ёнига ўтирди-да, бўлган воқеани айтиб берди.

Сирбой қишлоқдан ўн беш чақиримча нарида, Қоратор ичкарасида турар, колхознинг қўйини боқарди. Гулмат ота қишлоқ Советидан чиққандан кейин унга Баҳриддин деган жиянини юборган эди. «Қозоқдан ортирган ёлғиз дўстим, эшитса хафа бўлмасин, осмонга учишдан олдин бир кўриб қолай», деди. Баҳриддин мотоциклини миниб, бирпасда Сирбойнинг қўрғонига етиб борди. Сирбой йўқ, кампири ўтов олдида урчуқ йигириб ўтирибди. Баҳриддин мотоциклдан тушмай сўради: «Кўкам қайда?» «Ҳа, мол боқиб кетган». «Келса айтинг, — деди Баҳриддин. — Тез овулга етиб борсин. Гулмат бобом кетиб бораётир. Бир кўриб қолмоқчи экан чолингизни». «Қай жерга кетади?» — деди Қорасоч қўрқиб. Баҳриддин тиржайиб, осмонни кўрсатди ва ишга кечикяпман, деб жўнаб қолди.

Кампир қаққайиб анча турди. Кейин косовга қизиллатта боғлаб, бошига кўтарди-да, яқин атрофни, адирларни қараб чиқди. Чоли кўринмади. Қорасоч тўрт тарафга қараб қизил латталиқ косовни чулғай бошлади. Лекин Сирбойнинг дараги бўлмади.

Сирбой пешин оққанда келди. Қорасоч югургилаб унинг олдида борди: «Ай, уйинг куйди, чол! Гулмат дўстинг новқас экан, розилиқ бериб ётибди экан», деди. Сирбой, ўй-бой, деб сапчиб саман отига минди-ю, Шакарбулоққа қараб елди. Етиб келса, Гулмат бобонинг ҳовлисида тумонат одам... Сирбой Нусратхўжадан ҳол-аҳвол сўради:

— Мол-жон омонми, болам? Қачон келдинг?

— Шукур, — деди Нусратхўжа ва яна эски ашуласини бошлади. — Энди ишдан келиб ечиниб турсам, эшик тақиллади. Чиқсам — тилгром. Шундоқ-шундоқ, отамиз командировкага кетвоттила, тез етиб келинг. Шарт кийиндим...

Нусратхўжа «кийинган» ерида қолди. Сирбой аллакимнинг гапига чалғиб кетди. Қоронғи тушди. Майин шитирлаб турган мирзатераклар учидан ой кўтарилди. Утирганлар икки букланган чалпақдай бўлиб сарғайиб турган ойпарчага қараб Гулмат отага маслаҳат бера бошладилар:

— Учаётганда ерга қарама, — деди Юнус партизан. У уйига бориб, чидамай қайтиб келган эди. — Қарасанг бошинг айланиб, кўзинг тинади. Госпиталга учганимда мен шундоқ бўлганман.

Норқул туякаш қўшимча қилди:

— Қурут оливолинг. Кўнглингиз айниса шимасиз.

— Ойга қўнганда секинроқ юринг, — деди мактабнинг астрономия муаллими Нурбек Расулий. — Ойда гавдангиз олти марта енгил бўлиб қолади. Билмай, каттароқ қадам ташласангиз, чигирткадай дик этиб учиб кетишингиз мумкин.

Колхоз музейининг диркетори Али пучуқ илтимос қилди:

— Ота, бизга ойдаги тошлардан ола тушасиз-да. Фақат оғирроқларини олинг, енгил керак эмас.

Гулмат ота уларга қараб таъзим қилар, «хўп-хўп», деб бош силкир эди.

Етти ҳуфтон бўлди. Одамлар тарқалди.

Тагин икки кун келди-кетди давом этди. Учинчи кунни саҳарлаб Комил чиқди.

— Бўла қолинг, — деди у ўйноқлаб. — Уша йигитлар келишди, мен уларга чой ичириб тураман. Йиғиштириб, тез тушинг, шофёр ташлаб қайтиб чиқади.

Гулмат ота ғалати бўлиб кетди. Ойга учасан, деса уч кундан бери қувониб юраверибди. Гулдай боғ-чорбоғини, шунча жонни, касал кампирини ташлаб кетишни ўйлаб, кўнгли сидирилди. Аксига олиб, ўғли Нодиржон ҳам йўқ. У аптекачи эди. Отчёт топшираман, деб Чимкентга кетувди.

Бирор соатда Гулмат ота тайёр бўлди. Ҳовли тўла одам, тик туриб фотиҳага қўл очди. Қишлоқдаги энг кекса, тўқсон саккиз яшар Абдуқаҳҳор бобо оқ йўл тилади:

— Омин! Илоё бир мўйинг тўкилмай бориб ке, илоё сени Ойга учирадиган олиму фозилларни ҳам эгам ўз паноҳида асрасин, омин!..

Ҳамма: «Оми-и-н!» деб юзларига фотиҳа тортди. Гулмат отанинг кулча, қурут, қази, янги кўйлак-иштон солинган хуржунини Баҳриддин орқалади, халқ кўчага қараб юрди. Шу пайт ота: «Э, кампирга бир гап айтиш эсимдан чиқибди», деб баҳона қилди-ю, ортига қайтди. Катта меҳмонхонада оёғини уқалаб ётган Жамилабонуга рўпара бўлди.

— Гулханнинг онаси, — деди кўзига ёш олиб. — Мен олимларимизга ишонаман. Омон-эсон қайтишимга кўзим етиб турибди. Бориш — олти кун, келиш — олти кун эмиш. Насиб қилса, узоғи икки ҳафтада гаҳ деб яна қўлингга қўнаман... Нодирга айт, ҳеч ерга жилмасин, товукқа мойк қўйишни унутма, мен келганда қуймоқ қилиб берасан. Хўш, сигирга қараб туришсин, йўнгичқага тушса — қорни ёрилиб ўлади, бедана сувсиз

қолмасин, отнинг емидан бохабар бўл. Семириб турса, қайтганда кўпкарга чопаман.

Бу гапларнинг бари шунчаки даромад, аслида Гулмат ота кампирининг юзига яхшилаб тикилиб олмоқчи, эллик йил суқланиб тўймаган саргимтил, кулча юзга гўё энди тўймоқчи, эсида умрбод сақлаб қолмоқчи эди.

У чидамади, икки иссиқ томчи думалаб қаншарига тушди. Кампир ўтирган ерида қўл чўзди.

— Пешонангизни опкелинг, — деди товуши титраб. Чол ўпмоқчи шекилли деб, ҳовли томонга қараб олдиҳ секин энгашди. Кампир кафтини чолининг манглайига босди.

— Нима бало, қўлинг муздай-ку, — деди чол.

— Ҳозир қорда ювиб келдим, бошим оғриб кетди.

— Қизиқмисан, қорга бало борми! Ҳаммаёқ гуллаб ётибди-ку! — деди Гулмат ота.

— Ишонмасангиз, туриб қаранг.

Чол кўзини очди. Очди-ю, қайта юмди. Сўнг киприкларини пирпиратиб у ёқ-бу ёққа қаради. «Ажиб! — деди ичида. — Наҳотки, кўрганларим туш бўлса? Одамлар қани?».

— Гулханнинг онаси, меҳмонлар қани? — деди пешонасидан сидирилиб тушган чит дастрўмолини ечаркан.

— Кетди. Сизнинг рухсорингизга термилиб ўтиришадими? Элдан бурун ўзингиз маст бўлиб қолдингиз-ку?! Туринг! Назокатхон онасиникига кетган эди, сиз гирни соғиб ола қолай, сути оқиб кетмасин десам, ҳаром ўлгур тепиб ёнига яқинлаштирамаяпти. Оёғини боғлаб беринг.

Кампир жавраб чиқиб кетди. Чол инқиллаб ўрнидан турди-ю, деразадан ҳовлига қаради. Дов-дарахтлар оппоқ, худди гижим рўмол ёпиниб олган келинчакдай кўзни эркалаб чиройли товланади. Гулмат ота дарҳол ўзига келди. У кузда орден олган эди. Тенг-тўшлари насиб қилса Янги йилни сеникида ўтқазамиз, шунда юварсан, деб юришарди. Ота тағобидан қўлбола мусаллас солиб қўйганди. Бундан чиқди, ўша уруғинг кўпайгур тағобидан мўлроқ ичиб юборибди-да...

Чол калиш-тўнни кийиб, ташқарига чиқди. Осмонга қаради. Кунботар томонда тандирнинг оғзидек ой кўкариб турарди. Ота ҳали-замон кўрган ширин тушини эслаб хўрсинди. Ойга қараб шивирлади:

— Ҳай майли, биз учмасак, учмабмиз. Бошқа бир

азамат учар. Ишқилиб, осмонни тўлдириб юравер!
Ёмон кўздан асрасин сени...

Гулмат отанинг наздида Ой унинг гапларини эшитгандай, чолнинг фикрини қувватлаб, оҳиста чайқалиб қўйгандек бўлди.

САРВИНОЗ

Тушликдан келсам, столимда қалингина хат ётибди. Адреси йўқ. Ҳайрон бўлиб, конвертни қайчиладим. Энлик, ялтироқ таклифнома чиқди. Сиртида бир-бирига чирмашган тилла узуклар сурати. Таклифнома ичида бир парча қоғоз. «Салом, Содиқжон! Қулунлар кишнашади, от бўлдим деб, деганларидай, ниҳоят, бўйдоқлар оламини ташлаб кетмоқдаман. Августнинг ўн тўртига тўй. Мени бир вақтлар бахтимдан ўзинг жудо қилган эдинг, энди бахтим билан ўзинг қовуштириб кет. Сени соғиниб, дўстинг Тожиқул (Тожигул)».

«Мени бахтимдан ўзинг жудо қилган эдинг...» Этим жимирлаб, ғалати бўлиб кетдим. Кўз олдимга лип этиб, ранго-ранг чироқларга кўмилган вокзал, Тожиқулнинг аянчли қиёфаси, Сарвинознинг вокзални бошига кўтариб, хандон ташлаб кулгани, жингалак сочли хушқад ва чиройли йигитнинг ҳайратдан чақчайган ўткир кўзлари келди.

Биз Тожиқул билан бир курсда ўқирдик, бир хонада ётардик. Тожиқул (биз уни ҳазиллашиб Тожигул дердик) Қашқадарёнинг Лангар деган тоғли қишлоғидан эди. Ўзи ёмон бола эмас, озғин, қорача, бўш-баёвгина, оқкўнгил йигит эди. Ўздан кичиклар иш буюрса ҳам хўп деб кетаверади. Бир оёғини сал судраб босади. Лекин ўзига қарамас, кўпинча соқоли ўсган, кийимбошиғим, туфлисининг чанги етти энлик бўлиб юрарди. Танбеҳ берсак: «Биз қишлоқимиз, бўлаверади, нима, мен чимилдиққа кираяпманми?» деб қўл силтарди. Ана шу соддалиги туфайли болалар, айниқса қизлар унга ҳар хил қалтис ҳазиллар қилар, лекин Тожиқулнинг жаҳли чиқмас, жуда жонидан ўтиб кетса: «Ҳамманг... олифтасанлар!» деб бақирарди.

Институтни битирганимизга саккиз йил бўлди. Саккиз йилда Тожиқулни бир мартагина кўрдим. Беш йил бурун Қашқадарёга йўлим тушиб, Тожиқулнинг районига бориб қолдим. Дўстимни кўргим келиб, кўнглим алағда бўлаверди. Лекин Лангар узоқ экан. Автобус қатнови ҳам жуда чатоқ дейишди. Охири чидама-

дим. Лангарга кетаётган битта бензавозга илашиб, жўнавордим.

Тожиқулнинг қишлоғи табиат алқаган ерда экан. Кета-кетгунча сой ёқалаб борасиз. Саёзгина, ўйноқи жилға гоҳ буралиб ўннга ўтади, гоҳ чапга. Сой бўйида тўп-тўп толлар, баланд оқ тераклар шовуллайди. Дарахтлар ортида ҳовлиси четан билан ўралган лойсувоқ кўк ишкомлар кўзни яшнатади. Майнинг охирлари эмасми, атрофда жийда гулининг димоғни ёрадиган иси келади, шовқин-суронли шаҳар ҳаётидан кейин бу ерлардаги жимжитлик, тиниқ осмон, осуда турмуш ҳаёлингни эркалайди, вужудингни лаззатли бир туйғуларга ғарқ этади.

Шофёр мени оқ тунука томли пастаккина бино олда тушириб кетди. Тожиқул мактабда ишларди, уни қандай топсам экан, деб турувдим, сал нарида қизил от минган киши кўринди. Бордим. Отлиқнинг бошида учбурчак қирғиз қалпоқ, қўлида ўрма қамчи, оёғида этик, баҳорнинг охирлари бўлишига қарамай қалин кийинган. Рўпарадаги мевазорга қараб, кимнидир кутиб турибди.

— Биродар, — дедим, — мактаб қаерда, билмайсизми?

Отлиқ менга ўгирилди, қизғиш юзи сал оқарди, оппоқ тишлари ярқиради.

— Мактаб Хадрада, олифта! — деди кулиб. Де-ди-ю, қўш оёқлаб эгардан сакради. Қарасам, ўзимизнинг Тожиқул.

— Тожиғул! — деб бақирдим унинг институтдаги лақабини айтиб ва қучоқ очдим.

Тожиқул бўйнимга осилди...

Икки кунгача Тожиқул қўлимни қўйиб юбормади. Шошиб турибман, ишим кўп, деганимга ҳам қарамай «Беш йилда бир келдинг, яна уч марта келсанг, пенсияга чиқаман», деб туриб олди. Мактабини кўрсатди, тоғларга олиб чиқиб ўйнатди, арчазорлар тагида меҳмон қилди. Лангар ота мақбарасини, Бобуртепани бо-риб кўрдик.

— Чаккаларинг оқарибди, — дедим кетаётиб. — Энди навбат сочингга келади. Уйланмайсанми?

— Сарвиноздай қиз топилмаяпти, — деб маъюс кулди Тожиқул. — Ҳеч қуриса, «ноз»и бўлсайди...

...Қўлимдаги зарҳал билан ёзилган таклифномага қараб қўйдим. «Келиннинг исми Гулноз экан. Тожиқул

дўстим ахтариб-ахтариб, ахир «ноз»лигидан топибди-да».

Хаёлим студентлик йилларга учди. Учинчи курсда эдик. Хадрада, ҳозирги Ҳамза театрининг биқинидаги кўп қаватли бинода ўқирдик. Рус адабиётидан дарс бўлаётган эди. Уқитувчимиз Валентина Ивановнанинг галати одати бор эди. У лекция бошлашдан аввал аудиторияга бир қараб олар, мабодо йигит-қизлар бўлак-бўлак ўтирган бўлишса: «Яна феодализмми? Қани, битта қиз, битта йигит ўтиринглар!» деб уришарди. Биз опанинг жаҳлини чиқармаслик учун танаффусдаёқ жуфт-жуфт бўлиб олишардик. Курсдагилар тоқ эдимиз ё қизларнинг биттаси ҳам Тожиқулни хўшламасмиди, ҳарқалай, у доим ёлғиз орқада ўтирар, рус адабиёти тугагач, яна менинг ёнимга ўтиб оларди.

Уша куниям рус адабиёти эди. Лекция яримлаганда, эшик очилиб, деканамиз Расулий домла кўринди. Унинг изидан ўрта бўйли, сулув қиз кирди. Деканамиз опадан узр сўраб, бизга қаради.

— Уртоқ студентлар! — деди у тантанавор. — Бугундан эътиборан Сарвиноз Шукурова сизлар билан ўқийди. Сарвиноз яхши қиз. Уни бегоналатиб қўйманглар, бир-бирларингни ҳурмат қилиб, дўст бўлиб ўқинглар... Борақол, қизим. — Декан кулиб, янги курсдошимизнинг елкасига қўл қўйди. Кейин яна опадан узр сўраб чиқиб кетди.

Сарвиноз кафедра ёнида бирпас қаққайиб турди-ю, лов қизарганча аста юриб орқага ўтди. У қаерга ўтираркан, деб ҳаммамиз оптимизга ўгирилдик. Сарвиноз тўғри бориб, Тожиқулнинг ёнига ўтирди. Кимдир уҳ тортди, кимдир маъноли йўталди, ёнимдаги Матсафо: «Е фалак!» деди чўзиб. Болалар кулди, Валентина Ивановна уришиб берди.

Лекция давом этди. Лекин сезиб ўтирибман, ҳеч ким эшитмаяпти. Назаримда деканамиз, янги студент, деб бир тўда оддий инсонлар орасига фариштани қўшиб кетгандай эди. Сарвинознинг чамбарак қилган сочлари, тўлган ойдаи тиниқ юзи, бир оз тўла, дуркун гавдасига ярашган хушбичим кўйлаги, ҳаё билан пир-пираган тимқора кўзлари, ҳатто нўғай қошиқдай оппоқ бежирим тўфлисигача мукамал эди!

Танаффусда мену хоразмлик ҳамхонамиз Матсафога ўхшаган бир-икки «суяги йўқлар» қиз билан танишгани бордик. Сарвиноз ҳар сафар исмини айтиб, қўл чўзганда киприк қоқиб, ширингина илжайиб қўяр,

унинг ўзини ҳушчақчақ, очиқ-ойдин тутиши кўнгли-
миздаги «фаришта» экан, деган фикрни тобора мус-
таҳкамлаб борарди.

— Сарвинозхон, қани, чойга чиқамиз, — деди сер-
такаллуф Комил.

— Морожний оберай? — Жилпанглади Матсафо.

— Юринг, Тожиқул ака?

Тожиқул араз қилган боладай тумтайиб тик турган
эди.

— Раҳмат, мен... чиқмайман, — деди негадир энса-
си қотиб.

Сарвиноз бизга хижолатомуз қаради.

— Узр, йигитлар, биз... мен... кейинги сафар...

Уч йигит, оғзимизда ёлғон кулгу, мулзам бўлиб
йўлакка чиқдик.

— Тожиқулнинг фойдасига биру ноль! — Қийқир-
ди Матсафо. — Тошингни тер, Содикжон!

Комилжон бош чайқади:

— Муҳаббатнинг кўзи кўр деганлари рост экан-
да...

— Сенга қолса, уларни никоҳлаб ҳам кўярсан, —
дедим Комилга. — Уч кун ўтсин, Сарвиноз Тожиқулни
танитай кетади.

— Кўрамиз.

— Нимадан бас ўйнайсан?

— Битта стипендиядан! — Комил қўл ташлади,
Матсафо узди.

Уч кун эмас, бир ҳафта ўтди. Бироқ Тожиқул би-
лан Сарвиноз ажраб кетиш ўрнига қалинлашиб бори-
шарди. Фақат Валентина Ивановнанинг дарсларидаги-
на эмас, бошқа лекцияларда ҳам бирга ўтиришар,
тушликни бирга қилишар, танаффус пайтлари бурчак-
бурчакда чақчақлашиб кулишарди. Матсафо иккала-
миз рашкдан ёнамиз, Комил: «Содикжон, уйингга хат
ёз, пул юборишсин, стипендиянгни менга берсанг, қан-
дай кун кўрасан?» деб жонимга тегади.

Қишнинг қорли-қировли кунлари. Охирги пара
бўлмади. Матсафо иккаламиз троллейбусда ётоқхона-
га кетяпмиз. Қоратошга етганимизда Матсафо бирдан:

— Иби! — деб биқинимга туртди. — Гўрдим, гўр-
дим, нани кўрдим. Анавиларни қара!

Деразадан боқдим. Оппоқ қорли йўлакда Тожиқул
билан Сарвиноз қаймоқлашиб кетяпти. Тожиқул қиз-

нинг чиройли бахмал портфелини кўтариб олибди, муз-лоқ ерга авайлаб қадам босаркан, куйиб-пишиб нималардир дейди, Сарвиноз қотиб-қотиб кулади.

— Ҳа-а, тамом! — Бош чайқади Матсафо. — Стипендиянгни Комилга беравер, садоға, сени ўзим боқиб оламан.

Етоқхонага бориб, Тожиқулни кута бошладик. У бирор соатларда келди. Одатда у тўғри кириб, ботинкасини ечарди-ю, икки пойини икки ёққа отиб юбориб, ўзини таппа чойшабга ташларди. Бу сафар оёғини ечиб, ботинкаларини жуфтлаб қўйди, пальтосини эҳтиётлаб илгакка илди, чойшабни қайириб, астагина каравотга чўзилди. Матсафо менга қараб томоқ қирдию: «Қайта ишлов бериш бошланибди», деб қўйди. Тожиқул парво қилмади, шипга тикилиб ётаверди. Матсафо стакандан чой хўпларкан:

— Тожиқулвой, охирги парада кўринмадилар? — деди.

— Дарс бўлдими? Домла келмайди, дейишганди-ю?

— Домла сени йўқлади. Ишонмасанг, мана, Содиқдан сўра.

— Кутубхонага борувдим, — деб минғиллади Тожиқул.

Кутубхонамиз Инқилоб хиёбонида эди. Шунинг учун:

— Ие, Қоратошда ҳам кутубхона очилибдими? — дедим ёлғондан ажабланиб. Тожиқул ирғиб ўрнидан турди. Матсафо икковимизга ялт этиб қарадию:

— Шпионлар, — деб бақирди. — Ҳа, очилибди! Қоратошда китоб ўқиб юрдим! Бўлдими?

Мен чапак чалиб турдим. Матсафо бармоқларини қарсиллатиб, йўрғалаб ўйнай кетди:

Қоратошда қора қошдан
Сабоқ олган Тожиқул!..

— То-о-жигул! — қувватладим мен.

— Тожи-гу-ул! — Ноз билан салом қилди Матсафо.

Тожиқул оқсаб келиб, Матсафонинг чойини бир кўтариб шимирди, сўнг яна ўрнига чўзилди. Анчадан кейин:

— Содиқ, — деди секин.

— Ҳм, жоним?

— Тожиқул! — деди Матсафо. — Шунча бўлди, юрибсан, ишқилиб... қўл-пўлини ушладингми?

Тожиқул конспект ўқиб ётарди.

— Нима, ушлаш керакми?— деди бетини яшириб.— Ҳар кун эрталаб қўл олишиб кўришамиз-ку?

— У бошқа,— алдади Матсафо. — Кўпчиликнинг олдидагиси ҳисоб эмас. Кечқурун хайрлашаётганингда: «Яхши тушлар кўринг, Сарвинозой», дегину секин энгашиб, қўлини ўпиб қўй. Ҳозир шунақа хайрлашув расм бўлган.

Тожиқул индамади.

Икки кундан кейин ётар маҳали у ҳурпайиб келди.

— Матсафо қани, Содиқжон? Аҳмоқ экан, бошини ёраман!

Маълум бўлишича, Тожиқул Матсафонинг «маслаҳати» билан иш кўриб, ўсал бўлибди. Сарвиноз иккаласи алла-паллагача қизнинг хонасида дарс қилишибди. Кетар чоқда Тожиқул: «Хўп, хайр...» деб қизнинг қўлини ўпиш учун энгашган экан, Сарвиноз шарақлаб кулибдию: «Ие, тинчликми, Тожиқул ака?— дебди жавдираб.— Бунақа... келишмаган одатингиз йўқ эди-ку? Мен олдимда эгилган одамни унча хушламайман».

— Узи... балониям билмас экан Матсафонг!— деди Тожиқул тишларини гижирлатиб. Мен уни овутган бўлдим.

— Хафа бўлма, оғайни. Қизлар ўзи шунақа ҳуркак бўлади. Ахир исмини қара Сарви-ноз! Ошиқ-маъшуқлар ҳақидаги китобларни кўпроқ ўқисанг, Сарвинознинг кўнглини топасан.

— Ўқиб ётибман-ку, ундан ортиқ нима қилай?— деди у соддалик билан. Ичимда кулиб қўйдим. Дарҳақиқат, Сарвинознинг таъсирига тушгандан буён ҳамхонамизнинг зачёткаси ҳам «гуллаб» қолган, «уч»лари «тўрт»га, «тўрт»лари, «беш»га айлана бошлаган эди. Гўё Сарвиноз ҳайкалтарошнинг қўлидаги бояги харсангтош маълум бир қиёфага кирган, энди қиз у тошга жон бағишлаш ҳаракатида эди.

Қиш ўтиб, баҳорги каникул бошланди. Кўпчилик студентлар уй-уйларига кетган. Матсафо ҳам Хоразмда. Сарвинозни Тожиқул Жалолободга кузатиб қўйган. Узи эса: «Бир ҳафтанинг нимасига овора бўлман, уч куним йўлга кетади», деб Тошкентда қолди. Унинг кайфи бузуқ, уззу-кун узала тушиб ётиб китоб ўқийди. Кечқурун аллақайларни айланиб келади-ю, яна китобга муккасидан кетади. Аксарияти муҳаббат

ҳақидаги романлар, қиссалар. Муқовасининг ички бетига «С. Шукурованинг шахсий кутубхонаси» деб ёзилган.

Бир куни тушда магазиндан нон қўлтиқлаб кирсам, Тожиқул юпқагина китобга термилиб йиғлаб ўтирибди. У мени кўрди-ю, тўрт букланган оппоқ дастрўмолига кўзини артди. Кейин:

— Одамлар бунча бешафқат!— деди китобни шап эткизиб ёпиб,— ахир... икки бахтиёр ёшнинг кўнглидаги гавҳарга чанг солишибди-я! Кўнгилда пориллаган гавҳар бўлмаса, ҳаётнинг маъноси қоладими?

Турган еримда анграйиб қолибман. Гўё рўпарамда ўзимиз биладиган лапашанг, бир елкаси баланд, бир елкаси паст, думбулгина Тожиқул эмас, анча ёшга борган, турмушнинг аччиқ-чучугини тотган, ўқимишли, зукко бир кимса ётгандай эди. Китоб муқовасига қарадим. «Тристан ва Изольда». Умримда эшитмаган китоб! «Ҳа, Тожиқул биздан ўтиб кетяпти. Ахир илгари Тожиқулни ҳеч ким менсимасди. Энди болалар бирон масалада талашиб қолишса, Тожиқул нима дер экан, деб хонамизга киришади». Бу фикр рашкимни қўзғади, сўнг рашким ўзимга бачкана туюлди-ю, Тожиқулга ҳавасим келди.

— Менга қара, ўртоқ ошиқ,— унинг тунд хаёлларини тарқатиш учун шўхлик қилмоқчи бўлдим,— сен худди йигит билан юрганга ўхшайсан. Кўзимга қараб айт-чи, шу пайтгача ўша қизни ақалли бирон марта бағрингга босганмисан?

Тожиқул шипга қараб индамай ётаверди. Мен хона ўртасида нари-бери юриб, давом этдим:

— Босмагансан! Чунки Сарвиноз рухсат бермайди. Негаки, у сени севмайди, шунчаки курсдош сифатида ҳурмат қилади. Бугунгидай гуллар очилиб, булбуллар сайраб турган гўзал баҳор айёмларидан бирида у фа-ришта лип этиб бошқа бутуққа ўтиб кетса, додингни кимга айтасан?

— Қалланг ишламайди,— деди Тожиқул китобини йиғиштираркан, тескари қараб.— Қачондан бери муҳаббат чўлп-чўлп бўса-ю, «Мен севаман, сен севасанми?» каби бачкана хитоблар билан ўлчанадиган бўлиб қолган. Муҳаббат — ахлоқий гўзалликдир, деган Ойбек. Муҳаббат — инсоннинг ўзлигини таниши. Тўғри, Сарвиноз ташлаб кетса, менга оғир бўлади, лекин бошимни деворга уриб йиғламайман. Сарвиноз қўлимга антиқа кўзгу бергандай бўлди. Бу кўзгуга қараб

мен кимлигимни, қандай бўлишим кераклигини билиб олдим. Бунинг учун ундан ўлгунча миннатдорман.

Ташқарида қизларнинг кулгуси эшитилди. Тожиқул ўрнидан туриб, дераза ёнига борди. Анча турди. Сўнг:

— Каникулдан қайтишяпти,— деди ғамгин товушда. Бир оздан кейин: «Сарвиноз келганмикин?» деб пастга тушиб кетди.

Тожиқул Сарвинозга қаттиқ боғланиб қолган, энди ундан кўнгил узиши мушкул эди. Буни группамиздагилар ҳам билар, шунинг учун оғизлари бўшади дегунча иккаласининг ғийбатини қилишарди. Қизларимиз ҳам кейинги вақтда Сарвиноздан гап ўғирлаш пайига тушган шекилли, тасодифан ғалати бир суҳбатни эшитиб қолдим.

Ётоқхона ҳовлисининг бир бурчаги гулзор эди. Гулзор ёнидаги ўн қадамча тақир ер тахта билан тўсилиб кир ёйдиган дорлар илинган эди. Бир куни тушдан кейин бир ўзим зерикиб ҳовлига тушдим. Ҳалиги гулзор четидаги скамейкага бориб ўтирдим. Тахта ортида икки қиз шапиллатиб кир ёймоқда. Гоҳо гангур-гунгур сўзлашади. Овозларидан танидим: курсдошимиз Раъно билан Сарвиноз.

— Тожиқул акангизнинг кўйлақларини жа ҳафсала билан ювибсиз, жонингиздай кўраркансиз-да, ўртоқ?— шўхчан товушда сўради Раъно.

— Тожиқул ака яхши йигит,— деди сиполик билан Сарвиноз,— кўнгли тоза.

— Менга қаранг, ўртоқжон, ростданам шу...— Раъно қўполроқ бир гап айтмоқчи бўлди-ю, назаримда тилини тийди,— шу лапашангни яхши кўрасизми? Наҳотки, Сарвиноз Тожиқулга турмушга чиқса, деб қизлар ҳайрон.

— Фикрларинг ўлгудай саёз!— зарда қилди Сарвиноз ва дорга кир ёйиб келиб давом этди:— Биз Тожиқул ака билан шунчаки дўстмиз, холос.

— «Дў-стингиз»... сизга уйланмоқчимиз-ку?

— Ёлғонламай қўя қолинг! Тожиқул акадан ҳеч қачон бунақа гап чиқмайди.

— Тўғри айтасиз, ўртоқжон, бунақа гапни айта оладиган йигит эмас-да, ўзиям.

Сарвиноз жеркиб ташлади:

— Одам бировдан нуқсон қидиргунча ўзидан фазилат ахтариши лозим! Тожиқул аканинг группадаги болалардан зиғирдек кам ери йўқ! Ешлигида касалга

чалиниб, оёғи лат еган экан. Сал... соддалиги бўлса... бу айб эмас. Баъзи бировлардай шайтонга дарс берадиган маккор устомон бўлгандек, асли шунақа соддалик ҳам дуруст. Соддадил одамдан ҳеч қачон ёмонлик чиқмайди.

— Жа-а, дейман, Тожиқул акангизни осмонга чиқариб қўйдингиз-ку!

— Нимага энди у бошқаларнинг олдида елкасини қисиб юриши керак экан? Мен Тожиқул акага одам ўзининг қадр-қимматини бировларга оёқ ости қилдирмаслик кераклигини тушунтирдим, холос. Чунки у кишини туғишган акамдай ҳурмат қиламан. Ака-сингил ўртасида эса, Раънохон, сиз ўйлаган муҳаббат бўлиши мумкин эмас.

Раъно нимадир деб эътироз билдирмоқчи эди, нарёқдан чувиллаб қизлар келиб қолишди-ю, гап узилди. Мен туриб кетдим. Ҳозиргина эшитганим — аччиқ ҳақиқат гўё Тожиқулга эмас, гўё менга тегишлидай юрагим ҳаприқди, хаёлим чувалашади. «Бу гапни Тожиқулга қандай айтаман? Узи эндигина бўй-бастини ростлади. Хаёли гулга кўмилиб, ўзга бир оламда юрибди. Чўкиб, асли ҳолига қайтиб қолмасмикан? Йўқ, айтмайман, вақт-соати етиб, ўзи билиб олар...»

Сарвиноз билан Тожиқул бояги-боягидай бўлиб, яна бир йил юришди. Бир йилдан кейин ёзги сессия олдида машъум воқеа рўй берди.

Ёзнинг латофатли оқшомларидан бири эди. Тожиқул пўрим бўлиб, хонага кирди. Эгнида оқ-сарик энгил финка, «қирраси қовун тиладиган» ҳаворанг шим, бир ўкчаси баландроқ (у оқсаганим сезилмасин деб, туфлисининг бир пойига кўшимча пошна урдириб оларди) янги шиппак, сочлари ялтиратиб таралган. Тўйга розилик олган бахтиёр ошиқдай кўзлари кулиб турибди.

— Бугун биз билан вокзалга чиқасан, — деди у томдан тараша тушгандай қилиб.

— Ҳм, домла зачётни вокзалда олар эканми? — деб ҳазиллашдим.

— Йўқ. Ленинграддан Сарвинознинг азиз бир кишиси келар экан, кутиб оламиз.

— Узларинг чиқаверинглар, ўртага мени тикиштириб нима қиласан?

— Сарвиноз айтди, Содиқ акамниям олиб чиқинг, — деди.

Вокзалга барвақт етиб бордик. Сарвинознинг қўлида бир даста атиргул. У дам-бадам соатига қарайди.

нур ёғилиб турган чеҳраси гоҳ саросимали тусга киреди, гоҳ яна ёришиб кетади.

Поезд соат ўн бирларда келди. У пишиллаб секинлаганда Сарвиноз бир вагон билан ёнма-ён югургилаб кетаверди. Ниҳоят, тормозларнинг шарақлагани эшитилди-ю, вагондан катта бир қора чамадон кўтарган новчароқ, хушқад, оқич юзли, кўзлари чақнаб турган бир йигит тушди. Сарвиноз: «Матлабжон ака!», деб қичқирди-ю, дастагул билан йигитнинг бўйнига осилди. Шу кўйи бир дақиқа қотиб қолди. Бошини кўтарганда кўзларида ёш ялтиларди.

— Танишинг, Матлабжон ака,— деди у кўзёш аралаш жилмайиб. — Курсдошларим — Тожиқул ака, Содиқ ака...

Матлабнинг қандайдир кибр билан чимирилган қошлари туташиб кетгандай бўлди. У бизга қўл бераркан, ним таъзим ила бош силкиб қўйди. Матлаб Ленинградда аспирантурани тамомлаб келаётганмиш, физик олим бўлармиш.

Вокзал майдонига чиқдик. Дарҳон томонда Матлабнинг қариндоши бормиш, Сарвинозлар ҳозир шу ёққа кетармиш. Тожиқул иккаламиз уларни кузатиб бекатгача бордик. Тожиқул ердан бошини кўтаролмас, уятли иш қилиб қўйган одамдай менинг панамда соядай судралиб борарди. Шундагина Сарвинознинг ақлига офарин, дедим. «Вокзалга Содиқ акамниям обчиқинг», деб бекорга айтмабди-да!.. Ҳозир катта майдоннинг ўртасида Тожиқулнинг битта ўзи шўппайиб қолиб кетса нима бўларди?

Сарвиноз билан Матлаб троллейбусга чиқишди. Шу пайт Сарвиноз яна бир антиқа иш қилди. У аввалига қўл силтаб, биз билан хайрлашди. Кейин сакраб турди-ю, пастга тушиб тўғри Тожиқулнинг олдига келди. У лов қизариб бўйнини чўзди ва... Тожиқулнинг пешонасидан чўлп эткизиб ўпиб олди. Фақат муродига етган кишилардагина бўладиган ҳадсиз қувноқлик билан:

— Раҳмат, Тожиқул ака!— деди. Мен ялт этиб Матлабга қарадим. У ўз қудратига ишонган мағрур бургутдай, чиройли қошларини чимириб, тўғрига боқиб турарди.

Троллейбус юриб кетди.

— Биринчи ва охириги ўпич...— дедим дўстимнинг қўлтиғидан олиб.— Тожиқул индамай манглайини ишқалади.

Тожиқул эс-ҳушидан айрилгандай, серрайиб туриб қолди. Сўнг сўзсиз қўлимдан етаклаб, ресторанга олиб кирди. Индамай бориб буфетдан икки юз грамм коньяк олди, индамай иккига бўлди.

— Сарвиноз бахтли бўлсин!— деди қовоқ солиб ва бир кўтариб қадаҳни бўшатди,— юр, энди кетдик.

Бир парча шоколадни йўл-йўлакай чайнаб, унинг изидан чопдим...

...Ана шу Тожиқул уйланадиган бўлиб, мана, бугун тўйга чақириб ўтирибди. Шошиб вокзалга телефон қилдим. Кассир қиз ёшгина шекилли, овози қўнғироқдай эка.

— Ало, болам, Қаршига битта билет тўғрилаб беролмайсизми? Илтимос, қизим, пастки жойдан берсангиз, қари чолман, тепага чиқолмайман.

Кассир қиз шумлигимни тушундими, қиқирлаб кулди:

— Бўпти, «отахон»,— деди енгил киноя билан.— Ҳалитдан тепага чиқолмайдиган бўлсангиз, пастки жойдан берамиз. 7-кассага неварангизни юборақолинг...

ҲОЖИ КАШШОФ

Қўлни ишга моҳир этма,
Тилни гапга уста қил.

Эркин Воҳидов

У кўзларини очди. Юлдузлар ноз билан чарақлар, улар гўё осмонда эмас, ток барглари орасига яшириниб олгандек, қўл чўзса етгудек эди. Ҳожи киприк қоқмай пастаккина ишқомга тикилиб қолди. Фир-фир шабада эсди. Япроқларга жон кирди, юлдузлар рақсга тушди. Яқин ерда бедана сайради, ит ҳурди, ванғиллаб чақалоқ йиғлади.

Ҳожи турмоқчи бўлди. Лекин тонготар малоҳати, иссиқ ўрин, хитойи елпигичдай юзини оҳиста силаб турган эрка шабада уни яна ёстиқ томон чорларди.

Ҳовли этагида хўроз қичқирди. «Ҳаловатни тарк этинг, азизим Кашшофий,— дея пичирлади Ҳожи.— Сизни улуғ ишлар кутмоқда. Бу ишлар бир кун номингизни шарафларга буркагусидир!»

Ирғиб турди. Қўлларини юқори кўтариб муштарини тугди-ю, «Бир-икки, бир-икки!» деб бадантарбия қила бошлади. Сўри чайқалиб, хотини уйғонди. Белини

ушлаб, турган ерида ирғишлаётган Ҳожини кўриб «Худоё тавба», деб минғирладию тескари ўгирилиб олди.

Бирпасда Ҳожи пишиллаб қолди. Кийиниб пастга тушди. Пойгадан қайтган отдай, чуқур-чуқур нафас олиб, наридан-бери юра бошлади. Ҳовли этагига ўтди. Занжирда ғингиб турган Оқбошни бўшатди. Кучук, бандиликда ётган соатларининг ҳиссасини чиқармоқчидай ҳарсиллаб, у ёқдан-бу ёққа чопа кетди.

Ҳожи темир панжарага қапишиб товуқларини санади. Битта камга ўхшади. Қайта санади. Йўқ, тўғри экан, холдор макиён хўрознинг пинжига кириб ўтирган экан. Кўнгли жойига тушди. Шаҳдам одим билан ишхона томон равона бўлди.

Кираверишда ўзини тошойнага солди. Рўпарада ўрта бўйли, қотма, калласи бир оз катта, олакўз киши хиёл чимирилиб турарди. У бошини сарак-сарак қилди. Ялтироқ энсасига ёпишиб турган ҳожи дўпписининг попуги ҳилпиллаб кетди.

Ичкари ўтиб, чироқни ёқди. Хонада ой чиққандай бўлди. Ойнаванд жавонлар, дарпардалар, бежирим шоҳи палаклар узра оппоқ нур инди. Хусусан, зарҳал билан настаълиқ хатида битилган Мирзо Бобурнинг байти лаълдай порлади. Ҳожи, юраги дукиллаб, байтни ўқиди:

Умрни ғафлатда ўткариб борасан,
Эй, йигит, воқиф ўл, қариб борасан.

«Қариб борасан...» пичирлади у ва токчага яқинлашиб, мушки анбар тутатди. Хонани «Минг бир кеча» эртақларининг акс садосидай ғалати бўй қоплади. Ҳожи столга бориб ўтирди. Кўзларини юмди. Унинг кўнгли сайрарди. Мушки анбар қонига араллашиб, томирларида жавлон ураётгандек, Бобурнинг ҳикматли сатрлари эса, унга тонгдай беғуборлик, илҳом тўла ижод ва фазлу камол ваъда қилаётгандек эди.

Ҳожининг кўксига шодиёна тўлқин жўш урди. У шошиб, қоғозга энгашди. Ярим бетча ёзиб тўхтади. Уқиб кўриб, афтини буриштирди. Фикрий парвоз йўқ, рақибларининг оғзини очирмай қўядиган мантиқ етишмасди. Ичидан эзилди: «Нима бўляпти ўзи? Кексалик аломати? Йўғ-э... Ахир, Шайх Саъдий, Гёте, Толстой шоҳ асарларини қариганда битишган-ку? Ҳожининг шоҳ асарлари қачон юзага чиқади? Ахир у илм-урфон майдонида бонг уришга, тарихимизнинг пинҳоний варақла-

рини ойдинлаштириб, одамларни бахтиёр эттишга бел боғламаганмиди? Нега иши олға босмайди? Қўлёзmalar, ўйлар, тахминлар ичида ёз ўтди, ҳадемай сумбула туғади. Аммо унинг дарз этганлари сутнинг юқидай, қўлига илиниб-илинмайди. Шижоат керак, жасорат керак! Ешлигингизда қандоқ эдингиз, азизим Кашшофий?..»

Ҳожи Кашшоф ёшлигида сумбатдай йигит эди. Шапка билан қайтарма ёқалик кителни маҳаллада биринчи бўлиб шу кийган. Мактабни офарин билан битирди, кейин техникумга кирди, ундан дорилфунунга ўтди. У кўп ўқир, кўп гапирар, нуқул ўзидан ўн-ўн беш ёш катта кишиларнинг даврасида ўралашиб юрарди. Қизлар уни ёқтирмас, «Ҳожими? Ўлсин, чолга ўхшайди, гаплашсанг одамни эсноқ босади», деб бир чақирим наридан ўтарди. Ҳожи буни сезмас, ёки сезса ҳам ўзини билмаганга солар, дунёда муҳаббатдан ҳам улуғроқ бир нарса ахтарарди. Унинг асли оти Ҳожимурод Ниёзмуродов эди, лекин у болалигидаёқ ўзига Ҳожи Кашшоф деган лақаб танлади. У биринчиликни яхши кўрарди. Студентлар кенгашидаги маърузаларини, матбуотда босилган катта-кичик мақолаларини кўриб, устозлари мақташар: «Бу бола омон бўлса, бир ердан чиқади», деб башорат қилишарди. Аммо Ҳожи Кашшоф «бир ердан» чиқишга улгуролмади. Ўттизинчи йилларнинг бошида олис сафарга жўнади. Роппа-роса ўттиз йил мусофирчиликда юрди. Ўзи айтмоқчи, бу ёғи Чинмочинни, бу ёғи Шому Ироқни, Фарангистонни кезди. Пайғамбар ёшида қайтди. Ота мерос ҳовлиси хувиллаб ётарди. Қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилар йиғилди. Ҳовлини супуриб сидиришди, таъмир қилишди. Ҳожи икки уйни китоб билан тўлдирди, битта кучук, идиш-товоқ, янги қулф-калит сотиб олди. Ҳамма нарса муҳайё бўлди, аммо ўчоқбоши билан кўрпа-ёстиққа раҳбарлик қиладиган битта... юмшоқ супургидек аёл керак эди. Шунини мулоҳаза қилдим, маҳаллалик бир чол гап қўшди:

— Бу ёғи нима бўлади энди, Ҳожи?

— Ишлаймиз-да, тақсир, ишлаймиз! — деди Ҳожи Кашшоф. — Ана, икки уй тўла китобни кўрдингиз. Шунлар қайта ёзилса, ўн уй бўлади.

— Тайёр китобни... қайта ёзиб нима қиласиз? — Ажабланди чол.

Ҳожи лов этиб ёниб кетди. Фаробийнинг «Метафизика»га ёзган шарҳидан тушиб, Бобилдан чиқди. Ан-

лантика ҳалокатидан бошлаб, Улуғбек расадхонасининг муқарнас услубига келиб бир тўхтади. У зикр тушаётган қаландардек, жазаваси тутиб бошини аёвсиз лиқиллатар, кўзларини олайтириб, чийдай узун қўлларини гоҳ шипга, гоҳ чолга қараб силтар, индамаса урадигандек эди.

— Ахири қария таслим бўлди:

— Майли, майли, — деди чўчиброқ. — Биз авом халқмиз, билмасдан сўрадик-да...

Ҳожи эса, ҳамон ўзини босолмай ҳансирарди. Чол бир нарсани баҳона қилиб, қочиб қутулди. Хешлари Ҳожини аврай бошлашди:

— Ёлғизлик ёмон тоға, — деди жияни. У ёш бўлса ҳам катталарга ўхшаб, сиполик билан гапирарди. — Мозористонда ёлғиз ётишга ўлган одам қўрқади-ю... Хўп десангиз, бошингизни иккита қилиб қўяйлик. Жазаси — битта вечер-да!

Бир мўйсафид қавми уни қувватлади:

— Рози бўлинг. Ҳожи, жинс ба жинс, кабутар ба кабутар, деган машойиҳлар. Бир мусулмони комила хотин топиб, никоҳлаб қўяйлик, ҳарна қўл-қанот бўлади.

Хотин деганда Ҳожининг кўз олдига доим эркакларга ташвиш орттириб юрадиган сайроқи зот келаверарди. Шунини ўйлаб, иккиланди. Аммо «қўл-қанот»ни эслаб, бир қадар юмшагандай бўлди.

Икки ҳафта ўтди. Кўплашиб-кенгашиб Шарофатой деган ўрта яшар, кўҳликкина жувонни топдилар. Тўй бошланди. Зиёфат яримлаганда Ҳожи ирғиб турди-ю, қадаҳ ушлаб, алёр айта бошлади. Ярим соатча ўзининг кўрган-кечирганларини сўзлади, кейин жаҳон халқларининг урф-одатларига кўчди, ундан хитой императорининг нонуштасига ўтди, ниҳоят, меҳмонларни «шундай масрур ва мастона айём» билан табриклаб, нутқини «Шоҳнома»дан байт ўқиб тугатди:

Занонро хуш омад ҳамин як хунар,

Нишасти зонанди шерони нар.

Танглайи тақиллаб ўтирган бир йигит:

— Яшанг, домла, айтганингиз келсин! — деди шеър маъносига тушунмаса-да.

Тўй ўтди. Хотин кишининг қўли тегса, сўлган гул ҳам тирилиб кетаркан. Ҳожи Кашшофнинг ҳовлиси учтўрт кунда чўғдеккина бўлди-қолди. Шарофатой кир

ювади, овқат пиширади, бозор-ўчар қилади, товуқларга дон беради, қолган вақтда ётиб ухлайди. Ҳожи эса шер панжали баҳайбат столга кўксини тираб, азият чекади...

У хаёлдан бош кўтариб деразага қаради. Тонг ёришибди, кўчадан одамлар ўтяпти. Уларни кўрди-ю, афкор омма олдидаги бурчини эслаб, дарҳол қоғозга энгашди. Узини зўрлаб, бир-икки сатр ёзди. Қоғоз тирналиб кетаверди. Патқаламни алмаштирди. Яна икки-уч калима ёзилди. Дастхатига қараб туриб, энсаси қотди, устма-уст чизиқ тортди-да, хўрсиниб ўрнидан турди. Қўлларини орқасига қилиб, у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Бир лаҳза кўнглини тушкунлик чулгандек бўлди. Кейин дарров ўзига таскин берди: «Ғам еманг, азизим Кашшофий, ҳали вақтингиз мўл. Юзга ҳали узоқ. Сиз улкан тоғнинг этагида турибсиз, чўққи-га чиқмоғингиз лозим, чўққи-га!..»

Жавонга яқинлашди. Китобларини бир-бир олиб кўрди. Китоб ҳошияларидаги қайдларга қараб, мамнун бош силкиди. Хомаки қўлёмалари, эсдаликларини кўздан кечирди. Уларни ўқиган сайин Ҳожи Кашшофнинг ич-ичидан қаноат ва ғурур, тантанавор шодлик аралаш ҳайқириқ отилиб чиқаётгандек бўлаверди. «Ё раббий! — хитоб қилди у. — Буларнинг барчаси чоп этилгач, айрим муаррихларнинг ҳоли не кечаркин? Оҳ, нима кечаркин?»

Даҳлизда заифона йўтал эшитилди. Шарофатой кирди. У ҳавода сузиб юрган кўкиш тутунга қараб, бурнини жийирди:

— Пуф-ф... Ҳаммаёқ сасиб кетибди-ку?

Ҳожи Кашшофнинг ғаши келди:

— Бизнинг димоғимиз тезак билан таппининг ҳидига ўрганган, шунинг учун мушқу анбар бизга қўланса бўлиб туюлади.

— Чойга чиқасизми, домла? — деди Шарофатой.

Ҳожининг баттар зардаси қайнади:

— Мен сизга неча марта айтаман, хоним! Чой эмас, нонушта! Зероки, нонуштанинг таркибида қуймоқ ҳам, асал ҳам, ёғ ҳам, чой ҳам бўлади, тушундиларми?

— Ҳм... — деди бечора хотин ва дўмбиллаб чиқиб кетди.

Нонушта ҳазм бўлгунча тушлик келди. Ҳожи биратўла тушлик қилиб, ишга киришмоқчи бўлди. Бироқ таомдан кейин қўл-оёқлари бўшашиб, уйқу элитди.

Бир нафас мизғиб олмоқчи бўлди. Адрас тўшакка чўзилди-ю, шу ётганча уч соат деганда уйғонди. Ҳовлидан кун қайтибди, фақат ошхона тарафдаги ёлғиз шотеракнинг учлари ялтираб турарди. Патқалам ушлашга Ҳожининг тоб-тоқати йўқ эди. У бир оз айланиб юрди. Хотинига картошканинг пўстлоғини қалин арчманг, товуққа мояк қўйинг, деб тайинлади. Кейин пахсадан қўшнисиникига мўралади. Шокир мўйлов девор оқлаётган экан, чақириб олиб, бир соатча гаплашди, унга боғдорчилик ва соқол-мўйлов қўйишнинг қондалари хусусида узоқ маслаҳат берди. Сўнг эшикка чиқди. Ҳожи кимгадир юрак ёргиси келар, кўнглидаги қат-қат армонларини, қиладиган ишларини айтиб, дил тафтини босишни истарди.

У анча кутди. Ниҳоят, муюлишда Шоқосим дурадгор кўринди. Бир қўлида яп-янги буци, иккинчи қўлида қоғозга ўроғлик нарса.

— Бардаммисиз, Ҳожи ака? — деди у омонатгина кўришиб. — Зерикмай ўтирибсизми? Биз ҳам, мана, тупроқдан ташқарида... Катта неvara футбол мактабига қатнайди, денг. Шунга, мана, тупроқдан ташқарида... Катта неvara футбол мактабига қатнайди, денг. Шунга, мана, тўптепгич олиб келаётган еримизда, ҳе!

Ҳожига жон кирди.

— Тўп ўйин яхши нарса, — деди у. — Турган-битгани идмон! Мабодо ошиғич бўлмасангиз, тўпўйин борасида икки оғиз, а, лаббай?

— Шошилиброқ турувдиг-у, майли, сазангиз ўлмасин, — деди дурадгор.

Ҳожи қувониб кетди. Язид аскарлари Қарбалода нима учун Ҳазрат Алининг ўғли Ҳусайнни ўлдирган ва калласини тўп қилиб тепиб юрганларини батафсил гапириб берди.

— Нима, яздилар кофирми, Ҳожи ака?

— Асло! Асло! — деди Ҳожи Қашшоф ва шиалар ҳамда суннийлар мазҳаби тўғрисида йигирма минутча сўзлади. Бу орада уста икки марта оғирлигини у оёғидан бу оёғига олди. Ҳожи тасаввуфга ўтганда дурадгорнинг бармоқларидан қаймоқдай сарғимтил, шилимшиқ бир нима оқа бошлади. Уста нажот истаб, Ҳожига қаради ва ўлганининг кунидан ҳиринглади:

— Ҳи-ҳе... Шу, кичик неvaraга... морожник олувдик. Агар бўлган бўлсангиз қўйворсангиз. Қолган гапларингизни... эрта-перта келиб эшитардик...

У рухсат кутмай жўнаб қолди. Рўпарадан бир йигит кела бошлади. У Ҳожини кўрди-ю, лип этиб, кўчанинг нариги бетига ўтиб олди. Шу ёқда туриб, маъзират қилди:

— Ассалому алайкум, домла! Чопқиллаб юрибсизми? Суҳбатларига жуда мунтазирмиз-у, узр, гўшт олиб келаётгандим, ҳидланиб қолмасин.

Ҳожи ўксиниб, хаёлланди: «Одамлар тирикчилик кўйига тушиб қолибди. Илми донишга хушлари йўқ... Билганларимни олиб қолмайсанми, гумроҳ! Мен ўлгандан кейин нима қиласан?»

Туғилажак асарларига маҳлиё бўлиб, Ҳожи яна икки кунни ўтказди. Учинчи кун чашшоҳда иккита новча йигит дарвоза қоқди. Улардан бири аспирант экан, нодир бир баёзнинг ҳидини олиб келганмиш.

— Бор! — деди Ҳожининг кўзлари чақнаб. — Бу нарса бизда бор! — У олиб бориб сандиқдан китобни олиб келди, узук-юлуқ ўқий бошлади. Аспирант йигит, кўлига дипломи теккандек суюниб кетди. Дарҳол қалам-қоғоз чиқарди.

— Ёзманг! — Ҳожи Қашшоф китобни шап этказиб ёпди.— Ёзманг! Биз бу нарсани минг маротаба чиғриқдан ўтказиб қўйганмиз.

У тағин беш-олти қўлёма келтириб столга ташлади:

— Мана! Мана! Мана! Шуларнинг бари осори-антиқа. Ун-ўн икки йил сабр қиласиз. Биз ошни пишириб, қошиғини солиб қўямиз. Бу ёғи бемалол, араблар айтмоқчи, иштаҳаларига боғлиқ...

Йигитлар шалвираб чиқиб кетишди. Ҳожи икки соатча «мизғиб» олиб, ишхонасига ўтди. Бўлажак рисоланинг чорак бетини ёзди. Кейин бир неча соат ўйланиб ўтириб, ўрнидан турди. Сандиқни очиб, махфий қутидан найча қоғоз олди. Бу васиятнома эди. Ҳожи уни йигирма йилча илгари ёзиб қўйганди. Ҳар гал унга кўз югуртирганда Ҳожининг юрагини ўлим ваҳимаси босар, ўқиб бўлгач эса, шукроналик аралаш ғалати бир туйғудан дили потирлаб кетарди. Васиятномада айтилишича, бўлажак марҳум жума кунни тонг маҳали «гулшани аднодан гулшани аълога» сафар қилади. Видолашув учун бир кун уйда тутилади. Машҳур академик (исм-фамилияси ёзилган) дафн комиссиясининг раиси этиб тайинланади. Чет эллик

сайёҳларни олиб юрадиган сариқ дарпардалик тўртта автобусда таъзиячилар мазористонга боришади. Мақомчилар «Ушшоқ»ни айтиб туради... Қабрига ҳайкал қўйиш шарт эмас (сармоя томони чатоқроқ). Аммо сийнаганч (бюст) қўйилиши лозим. Ганчи фақат Қашқадарёнинг Оқработ ҳавзасидан олинсин. Темур ҳам Оқсаройга ганчни шу ёқдан олдирган. Қабр тепасига аржуманд дарахтининг уруғи экилсин. Аржуманд — юксаклик ва зако рамзи. Уруғ чарм қопчиқда.

Ҳожи Қашшоф васиятномага меҳр билан тикилиб турди-да, жойига солиб қўйди. Ҳовлига чиқди. Кўз олдига хотинларнинг фарёд солиб йиғлагани, катта-катта олимларнинг «Домла, бевақт кетди-да, бунақа одамлар дунёга юз йилда бир келади», деб бош чайқагани келаверди. Шу хаёл Ҳожини ишхонага етаклади. У чақиндай чақнаб, мўъжиза кўрсатиб ишламоқчи бўлди. Патқаламни тоза қирилган даҳанига ишқаб, узоқ ўтирди. Ҳеч қанақа мўъжиза рўй бермади. Ҳожи уф тортиб, ўрнидан турди-ю, ошхонага қараб кетди.

Кечки таомдан кейин парёстиққа ёнбошлаб бир оз ётди-ю, беозор мушукдай хуриллаб ухлади-қолди.

Туш кўрибди. Ҳожи ўлганмиш. Мазористонда маҳаллалик беш-ўн киши ивирсиб юрганмиш. Ҳожи ҳамма солинадиган тобутда эмас, нодир қўлёзмалари сақланадиган катта сандиқда ётганмиш. Одамлар сандиқни қабр тепасига қўйиб, орқа-олдиларига қарамай кетаверибди. Ҳожи ўрнидан даст туриб қичқирармиш: «Ҳой, мусулмонлар! Уликка иззат шуми? Дафн комиссияси қайда қолди? Машшоқлар қани? Мени ким кўмади? Аржумандни ким ўтқазади. Қаёққа кетяпсизлар?! Ҳой, тўхтанглар?! Тўхтангла-ар?!!»

У чўчиб уйғонди. Терлаб кетибди. Елпинди. Ён-верига қаради. Сўрининг нариги бурчагида хотини пишиллаб ухларди. Ҳаво дим. Юлдузларнинг ранги ўчган. Фақат мағриб томонда битта митти юлдуз оламини чулғаётган ёруғликка бўй бергиси келмагандек, ўжарлик билан милтираб турарди.

Ҳожи тушининг таъбирини ўйлаб, андак ётди. Юрагининг дукиллагани пасайгандек бўлди. Ҳовли этагида чўзиб хўроз қичқирди. Ҳожи Қашшоф юпқа лабларини тишлаб, эҳтирос билан шивирлади:

— Хўроз қичқиргани учун тонг отмайди, тонг отгани учун хўроз қичқиради...

И Н Ш О

Уйга келиб энди телевизор олдига ёнбошлагандим, нариги хонадан хоним чиқдилар. Қарасам, ясан-тусан, тўрт тарафига жийда гулининг ҳидини таратиб турибдилар.

— Вахли келганингиз яхши бўлди, — дедилар хоним ўйноқлаб, — бугун битта ўқитувчимизнинг туғилган куни экан, шунга кетаётувдим. — У олдимга бир даста дафтар ташлади. — Мен келгунча мана буларни эрмак қилиб ўтирасиз-да, Роҳатиллака? Иншо. Эркин темада.

Ноилож столга бориб ўтирдим. Уф тортиб, қўлимга қизил қалам олдим. Жаҳл устида хонимнинг бир-икки боласига «икки» қўйиб юбордим.

Навбатдаги иншони Дилором Султонова деган қиз ёзибди. «Ҳурматли Гуландом Қаҳҳоровна! — дебди Дилором. — Бу йил мен ғалати воқеаларнинг шоҳиди бўлдим. Бугунги иншо орқали ана шу воқеаларни айтиб бериб, сиздан маслаҳат сўрамоқчиман...»

Қани, Гуландом Қаҳҳоровнага қараб қолган қанақа маслаҳат экан, деб иншони ўқий бошладим.

«Опа, хабарингиз бор, бултур кузда бутун синфимиз билан пахтага чиқдик. Жўнайдиган кунимиз дадам олдига чақириб:

— Қизим, сени олиб қолишим мумкин эди, лекин эшитган қулоққа уят. Фалончиев қизини пахтага юбормабди, деб гап қилишади. Сен тенгилар олти ой ёзғўзанинг ичидан чиқмайди. Ун-ўн беш кун ҳеч гап эмас. Яхши бориб кел, — деди.

Қий-чув қилиб, колхозга келдик. Бир-икки марта пионер лагерига борганимни айтмасам, ҳеч қачон кўпчилик билан яшамаган эдим. «Бирга ётиб-туриб, ишлайдиган бўлдик», деб қувондим. Аммо, энди юкларимизни тушириб турсак, сариқ китель, брезент этик кийган бир киши шошиб бизга яқинлашди-ю:

— Хўш... Дилором Султонова қайси бирингиз? — деди.

— Мен... — дедим уялиб. Ҳалиги киши шартта юкларимни кўтариб, индамай кетаверди. Мен югургилаб кетидан эргашдим. Ун минутлардан кейин икки тарафида мирзатераклар шовуллаб турган кўчага бурилдик. Ҳалиги амаки пастаккина ҳаворанг эшик олдида тўхтади. Оёғи билан эшикни тепиб очди-да: «Зайнаб!» деганча ичкари интилди. Тўрдаги ойнаванд равондан

узун кўйлак-лозим кийган ўрта бўйли, ориқ аёл чиқиб, бизга пешвоз юрди. Амаки чамадонларимни равонга қўйиб, аёлга ўгирилди:

— Ҳали айтган меҳмон қизимиз — мана шу. Хўш, яхшилаб қараб тур, уқдингми?

Аёл «ҳм» деб мулоим жилмайди ва мени ичкари бошлади. Чамандай қилиб ясатилган хонага кирдик: деворларда гулдор гиламлар, тўрда диван, телевизор, радиола, бир бурчакда холодильник... Бу менга ажратилган хона экан.

— Мен бир ўзим... туrolмайман, — дедим ерга қараб, — ўрганмаганман.

Амак «хў-ўш...» деб ўйланиб қолди. Кейин:

— Майли, мен маслаҳатлашиб кўрай, — деб чиқиб кетди. У киши колхоз бригадири Саидмурод ака экан. Биз унга: «Хўш-хўш амаки» деб от қўйиб олдик.

Бир соатлардан кейин у синфимиздаги Малоҳат билан Назирани бошлаб келди. Биз қучоқлашиб кўришдик.

Эртасига далага чиқдик. Эгатга тушдимү бодраб ётган оппоқ пахтага қараб қўрқиб кетдим. Бунча пахтани қачон териб оламан-у, қачон эгат бошига чиқаман? Умримда ғўза деган нарсани ушлаб кўрмаган бўлсам, қўл чўзиб битта чаноқ узмаган бўлсам...

Кўзимни чирт юмиб бир туп ғўзага энгашдим. Қовжираган чаноқ қўлимни тирнаб кетди. Анчадан кейин бошимни кўтариб қарадим. Синфдошларимнинг кўпчилиги мендан ўзиб кетибди. Айримлари қоп орқалаб, хирмонга кетишяпти. Менинг этагим эса яримламабди ҳам. Алам қилди. Жон-жаҳд билан ғўзага ёпишдим. Белим зирқиради. Қўлларим қонади. Бироқ тишимни-тишимга қўйдим.

Бир маҳал колхоз ранси билан «хўш-хўш амаки» келди.

— Ҳорманг, қизим, ҳорманг! — деди кулиб раис бува, — баракалла-а!

У йўл-йўлакай бир чангал пахта терган экан, этагимга солди. Сўнг қўлимга кўзи тушди шекилли, бир хил бўлиб, серрайиб қолди:

— Э-э! Чатоқ бўлибди-ку! Саид, чоп, дори-дармон келтир!

«Хўш-хўш амаки» турган ерида чирт бурилди-да, учиб кетди. Раис бува чўнқайиб олиб, катта, дағал кафтлари билан қўлларимни силай бошлади, галифе

шимининг чўнтагидан янги дастрўмол чиқариб, шарр этказиб йиртди-да, иккала қўлимни ўраб боғлади.

— Сиз шошилманг-да, она қизим, — деди гуноҳкор товушда. — Дам олиб-дам олиб тера беринг. Ўзингизни уринтириб қўйсангиз... биз қийналиб қоламиз.

Мен индамадим.

Бригадир дори-дармон, термосда чой, қанд-қурс олиб келди. Назира билан Малоҳатни чақирдим. Биргалашиб чой ичдик. Кейин пахтамизни топширгани бордик. Болаларнинг тўла-тўла этаклари ўн уч-ўн тўрт кило. Меники камроқ бўлса ҳам, йигирма кило чиқди.

Тушда раис буванинг машинасида ётоғимизга кетдик. Зайнаб опа товуқ шўрва қилиб қўйган экан. «Олтин сандиқ»ни эшитиб ўтириб овқатландик.

Уч кундан кейин ойим борди. Чошгоҳда «хўш-хўш амаки» келиб, мени олиб кетди.

Ирғишлаб уйга кирдим.

— Пахтазор юлдузларидан алангали салом!

Ойим бир қимирлаб қўйди. Менга бошдан-оёқ разм солди-да, чимирилиб сўради:

— Неча кило оздинг?

— Тортиб кўринг? — дедим илжайиб.

— Сан қиз майнавозчилик қилма! — Ойим жеркиди, — аттанг, уйда бўлмаганим, бўлганимда мардикор ёлласам ҳам сени олиб қолардим.

Ойим бир тоғора сомса, бир тоғора палов, йигирмата нон, ўттиз кабоб, беш торт, бир яшик минераль сув, ўн шиша лимонад, тўрт қути шоколад ва битта оқ капрон қўлқоп олиб келибди.

— Ма, кийим ол, қўл кейин ҳам керак бўлади! — деб, ойим қўлқопни олдимга ташлади. Кийдим. Қарасам, қўлқопнинг учлари пахта теришга мослаб қирқиб қўйилибди.

— Худди қошиқ билан нон егандай бўлади шекилли, — дедим. Ойим уришиб берди:

— Иззатини билмаган! Сенга ҳеч нарса ёқмайди.

Қўлқопни ечиб отиб юбордим. Ойим қўзғолди.

— Мен кетдим. Ўпкангни босиб теравер. Барибир суратинг газетага тушмайди.

Ойимга қараб ўтиришган эканми, эртадан бошлаб менга «ҳорма» айтувчилар кўпайиб кетди. Биринчи бўлиб шошмай юрадиган, баланд бўйли, шляпали киши келди. У районимиздаги ҳамма мактабларнинг бошлиғи экан. Ёнида директоримиз ҳам бор. Ҳалиги

киши қизиқ экан. «Юрибсиз, пахта териб? Дуруст... Эл хирмониға ҳисса қўшиб? Дуруст...» деб қўйди-ю, қўлларини орқасига қилиб, юраверди. Директоримиз яхши-да! Бир-икки кило пахта теришди, кунига қанча ўтказаётганимни, ётоқ-жойимизни, неча соат ухлашимни суриштирди. Сўнгра:

— Хўп, бўлмаса, бизга рухсат, Дилоромхон, — де-ди қўлларини бир-бирига уриб қоқаркан, — адангиз келганда райОНОдан Камолхон акам билан директори-миз келдилар, деб қўйинг, хўпми? Эсингиздан чиқмай-ди-я? — У Камолхон акаға қаради, — Дилоромхон жуда ақлли қизларимиздан, эсидан чиқмайди... Хайр, қизим, хайр...

Камолхон ака ҳам «хайр» дегандай сиполик билан бош силкиди.

Уларни жўнатиб, энди бошқа пайкалга ўтиб тур-сам, хирмон томон қий-чув бўлиб қолди. Ҳамма қўли билан мени кўрсатарди. Ниҳоят, тўдадан оқ кўйлакли семиз киши ажраб чиқди-да, йўрғалаб бизга қараб кела бошлади. Малоҳат пиқ этиб кулди:

— Дилдор, аянгизга айтиб қўясиз-да...

Унғача ҳалиги киши етиб келди-ю, жонҳолатда «Дилоромхон!» деб бақирди. Юрагим ўйнаб, ялт этиб қарадим. Рўпарамда эллик ёшлардаги бақалоқ бир киши ҳансираб турарди. У иккала қўлини кўксига бо-сиб, салом берди, сўнг қўлларимни олиб силай бош-лади:

— Бормисиз, омонмисиз?.. Уф... Чарчамайгина... давлатнинг топшириқларини бажариб... юрибсизми, ойдин қизим? Яшанг, умрингизга... умр қўш... қўшил... Уф!..

У шилқ этиб ўтириб қолди. Қўллари шалвираб ёнига тушди. Чаккаларидан тер қуйилди. Қўрқиб кет-дим. Малоҳат сувға югурди, мен бошимдаги газета қалпоғимни олиб, елпий бошладим.

Амаки бир пиёла сув ичиб, ўзига келди, инқиллаб бошини чайқади:

— Уф... юр... юрак чатоқ...

«Юраги чатоқ бўлса, келиб нима қилади, — дедим ичимда. — Уни биров зўрлабдими? Еки дадам айтган-микан, ҳамманг бориб, менинг қизимни кўриб келинг-лар, деганмикан?»

Амаки чапиллатиб юзини чайди, кейин зўрға ил-жайиб, тилга кирди:

— Айбга қўшмайсиз... яқинда... Уф... эшитиб қол-

днм. Бир укахонимиз айтдики, ўртоқ Султоновнинг қизлари пахтада эмиш, деди. Кимсан — Султонов акамизнинг ёлғиз қизлари пахтада юради-ю, ман бориб кўрмасам, оёғим синмайдими, дедим. Ана шундай қилиб... келдик. Керосин ташийдиган бир гўрсўхта мошинга минган эканман, кела-келгунча ичакларимни узиб, қўлимга берай деди... Сиз пахтагизни тераберинг, ойдин қизим. Мен яна бирпас ўтириб, кетаман... Султонов акам келганда айтиб қўясиз, райкомхозда ишлайдиган семиз амаким мени кўргани келди, деб қўясиз, хўпми, ойдин қизим?..

Райкомхоз амаки инқиллаб-синқиллаб қўзғолди-да, қуюққина хайрлашиб жўнади. У имиллаб борар, уни гўё бўлиқ гўзалар суяб тургандай бўлмаса ағдарилиб тушадигандай эди.

Одамлар сайлга келгандай, тўп-тўп бўлиб кела бошлади. Ҳисоблаб қарасам, беш кунда йигирма етти киши менга ҳорма айтибди.

Уйга кетишимизга бир ҳафта қолганда бўйнига фотоаппарат осган жиккаккина йигит билан район газетасининг редактори келди. Менинг суратимни олишмоқчи экан. Мен рози бўлмадим. Редактор насиҳат қилди:

— Сиз унақа қилманг, Дилоромхон! Биз муносиб кишиларнинг суратини чиқаришимиз керак. Хўп, денг. Дадангиз кўриб хурсанд бўлсин.

— Майли, — дедим сал бўшашиб, — лекин бир ўзим тушмайман. Қизлар билан тушаман.

Редактор сураткашга кўз қисди:

— Майли, қизлар билан туша қолсин.

Бир колхозчинийкидан янги хонатлас кўйлак билан чамандагул дўппи топиб келишди. Қийиндим. Назира, Малоҳат уччовимиз уч этак пахта кўтариб суратга тушдик. Сураткаш атрофимизда пилдираб юрибди: гоҳ чўккалайди, гоҳ ёнбошлайди, дам-бадам: «Кулиб туринглар, яна, яна...» деб қўяди. Редактор эса «профиль, ракурс...» деб ўргатиб турибди.

Икки кун ўтди. Учинчи куни Назира хирмондан дарғазаб бўлиб келди. Қўлида газета.

— Мана, суратингиз чиқибди, кўриб роса тўйдик! Ўзингиз ёнолмасангиз, бизни тутантириқ қилиб нима қилардингиз?! — У миннат билан бурилиб кетди. Газетани олдим. Биринчи бетда дарслик китобимизнинг ярмидай бўлиб менинг суратим турар, тагига «Кўпкилограммчи чевар қизларимиздан Дилором Сул-

тонова» дейилган ва менинг шаънимга бир талай мақтов сўзлари ёзилганди. Лоп этиб кўз олдимга оппоқ сочлари диккайган савлатли редактор, унинг сураткашга кўз қисгани, атлас кўйлак билан болалардан олинган пахта келди. Бирдан иситмам чиқиб кетгандай бўлди. Уятсиз, деб юбордим беихтиёр.

Шартта этакни ечиб, хирмонга югурдим. Номусдан юзларим лов-лов ёнади, миямда ҳадеб бир фикр чарх урарди: «Ҳозир тўппа-тўғри колхоз идорасига бораман. Редакторларга телефон қиламан. Нега ёлғон гапирдингиз, дейман. Нега қизлар билан тушириб, бир ўзимни чиқардингиз? Уртоқларим олдида мени шарманда қилишга қандай ҳаққингиз бор, дейман».

Пахтамни топшириб табелчидан сўрадим:

— Амаки, ҳаммаси қанча бўлди?

У менга ҳўмрайиб қаради:

— Саксон.

— Вой, қанақа саксон бўлади? Тушгача тўрт этак топширдим, бу бешинчиси... Мен унча теролмайман-ку?..

— Тера биласиз, — деди табелчи сирли кулиб, — сиз юз кило ҳам, юз эллик кило ҳам тера биласиз.

Хўрлигим келиб турувди, табелчининг гапига ўтириб йиғладим. Бунинг устига раис бува келиб қолди. Менга ялт этиб қаради-ю, табелчига бақирди:

— Дилоромхонга нима дединг, эшак?!

Табелчи кўрқиб кетди, қалтираб каловланди:

— Ҳеч... шу...

— Иккинчи хафа қилсанг, тилингни узиб оламан, хўкиз!..

Бу сафар табелчини ки ҳам тутиб кетди шекилли:

— Узиб ололмайсиз! — деди раиснинг кўзларига тикка қараб. — Сизга ўхшаганларнинг даври ўтган.

Раис қизарди. Қони томиб турган қип-қизил юзи қорайиб кетгандай бўлди. «Сен шошмай тур ҳали, тўнғиз...» деди-ю, мени овутди:

— Бундан хафа бўлманг, қизим, арзимади. Бу ўзи шунақа, кунига бир одамни қопмаса, туролмайди. Юринг кетдик.

Бошим зирқираб оғриди. Раис бува мени машинасида докторхонага олиб кетди. Бирпасда директориниз, «хўш-хўш амаки», синф раҳбаримиз тўпланишди.

— Офтоб урганмикан-а? — деди директориниз хавфсизраб.

Раис бува шошиб қолди:

— Чатоқ бўлди-ку... Энди нима қиламиз, касалхонага ётқизамизми?

— Йўғ-э! — кулди доктор опа. — Чарчаган-да. Ҳеч нима қилмайди. Қатиқ ичиб, бир тўйиб ухласа, отдай бўлиб кетади.

— Чоп! — деди раис бува бригадирга. — Қатиқ, пиёз, мурч топиб ке!

Бригадир «хўш!..» деди-ю, қуюндай учиб чиқиб кетди.

Директоримиз мени гапга солди:

— Уйдагиларни соғиндингизми, Дилоромхон? — Уч-тўрт кунга бориб, дадаларингизни кўриб, ўйнаб келасизми-а?

— Йўқ! — дедим, — мен ҳеч кимни соғинганим йўқ!

Директор қизариб кулди:

— Сиз дадангизга ўхшамасиз-да, а? Дадангиз унақа... ўжар эмаслар-ку?

— Мен шунақаман! Ужарман!

Шартта ўрнимдан туриб чиқиб кетдим.

Зайнаб опаникига бориб, буюмларимни олдим-да, тўғри синфдошларим турадиган клубга келтириб ташладим. Кейин тахта каравотга ётиб олиб, юм-юм йиғладим. «Гуноҳим нима? — дейман ўзимга-ўзим. — Нега менга бунча азоб беришади? Нега менга бошқача кўз билан қарашади? Нега редактор ёлғон гапиреди? Табелчи нега менинг пахтамни кўпайтириб ёзади? Раис бува-чи? Нега табелчини бекорга ҳақорат қилади? «Хўш-хўш амаки» боласи тенги болаларга чой ташигани уялмайдами? Уялса, нега ташимайман, демайди Нега? Султонова бўлганим учунми? Бундан чиқди, дадам, қизим ўртоқларининг олдида уялсин, деб шу ишда ишлар экан-да?..»

Йиғлаб-йиғлаб ухлаб қолибман. Бир вақт кўзимни очсам, тепамда ойим, Зайнаб опа, раис бува, Малоҳат билан Назира, доктор опа, ўқитувчиларимиз, хуллас, ўн чоғли одам турибди. Қўрққанамдан: «Аа!!» деб чиққариб юбордим. Мени дарров ўраб-чирмаб машинага ўтқазишди-ю, уйга олиб кетишди.

Бир ҳафта иситмалаб ётиб, аранг ўзимга келдим. Кейин пахтада бўлган гапларнинг ҳаммасини дадамга айтиб бердим. Дадам папирос тутатиб, индамай ўтириб тинглади. Охири:

— Биладан, — деди ўйланиб. — Ҳаммасидан хабарим бор. Олдинга кимлар боргани, нима олиб боргани, нима деган, сен қандай жавоб қилганинг — бари-

ни биламан. Умуман, сендан хурсандман. қизим. Сендай қизим борлигидан фахрланаман. Раҳмат..

Мен клубда йиғлаб ётиб ўйлаган саволларимни сўрадим.

— Буларни ўйлама, — деди дадам. — Сен ҳозир ўқишингни ўйла. Фақат ўқишни.

Ана шунақа гаплар, Гуландом Қаҳҳоровна! Менинг иншомга қанча қўйсангиз ҳам, хафа бўлмайман. Фақат сиздан ўтиниб сўрайман, юқоридаги саволларимга албатта жавоб берсангиз. Бу саволларга жавоб топмагунча кўнглим тинчимайди.

Ҳаяжонланиб ёздим. Хатоси бўлса, кечирасиз.

Дилором.

Мен ҳам ўйланиб қолдим. Ҳурматли Гуландом Қаҳҳоровна, яъни, каминангизнинг кўз очиб кўрган садоқатли умр йўлдошлари эртага Дилоромхонга нима деб жавоб берар эканлар?

ЭШИК ОЧИЛМАГАН КУН

Бошига кулфат тушган одам аввалига бировдан кўради. Аҳмаджон ҳам: «Мени куйдирган сен!» деб Юрий Пакнинг мазорига гишт қалай бошлади. Сўнг, ярим йўлда тўхтаб, калласига муштиради: «Йўқ, айб ўзимда... Ўзимда! Шунақа бўлишини нега олдинроқ сезмадим? Наҳотки Моҳинур мени бир умр лақиллатиб келган бўлса? Муҳаббатим қачон дарз кетган эди? Қачон?»

Аҳмаджоннинг муҳаббати бундан ўн тўққиз йил муқаддам дарз кетган эди. Ушанда у ўн тўрт яшар бўз бола эди. У ишқ, ошиқ деган сўзларни эшитса, қулоғи диккаймак, қизлар ўтса, этагининг шамолига маст бўлмас, уларга онасига қарагандай илоҳий бир муҳаббат билан боқарди.

Аҳмаджон ҳаммаёғи зангори осмонга бориб туташидиган поёнсиз чўлнинг қоқ ўртасида туғилди. Қишлоқлари кичкина эди. Бир ҳовучгина одам яшарди. Ўйлар ғуж қилиб, бир-бирига қапиштириб солинган. Томга битта улоқ чиқса, сакраб-сакраб қишлоқнинг нариги бошидан тушарди.

Отаси қўйчивон эди. У камгап, чўрткесар, энди қирққа кирган бўлса-да, улуғвор кўринарди. Қишлоқда бирон кенгаш ё маслаҳат бўлса, Султонмурод ака тўрда, қарияларнинг ёнида ўтирарди.

Онаси Гулжон хола унинг акси эди. У ғайратчан, сўзомол, ҳазил қилиб қўшни хотинларнинг ичагини узар, кўҳна дунё қўшиқларини айтиб ҳаммани йиғлатарди.

Уша кезлар Аҳмаджон нақадар бахтиёр эди. У кунлар эртакка ўшарди. Уша дилбар эртакдан Аҳмаджоннинг кўнгил узгиси келмасди. Лекин чаккалари сўлқиллаб, бугунги даҳшатни ёдига солди. Бу даҳшатнинг бир учини у яна қисиқ кўзли муаллимга олиб бориб улади.

Ердан қор кетиб, юлғунларнинг учи напармон тусга кира бошлаган эди. Кечга яқин мактаб завучи Жамил ака Юрий Пакни бошлаб келди.

Ош-сувдан кейин Жамил ака меҳмонни кўрсатиб деди:

— Султонмурод ака, бу йигит ўғлингизнинг домласи, мусофир. Ҳозиргача мактабда ётиб юрибди. Шунга... уйингиз кенгроқ, бир четидан жой берасизми, деб...

— Сенинг сўзинг сингунча, шайтоннинг бўйни узилсин. Ана уй, кенги уники, тори бизники, — деди Султонмурод ака.

Юрий Пак эртасигаёқ кўчиб келди. Унинг юки енгил эди: бир қўлтиқ кўрпа-ёстик, икки чамадон китоб, икки пудлик тош, карнай қилиб боғланган беш-олти ўрам қоғоз. Унга кичик уйни бўшатиб бердилар.

Меҳмон ўттизларга борган, елкалари кенг, ёқимтойгина эди. Кулганда қисиқ кўзлари юмилиб кетар, бебош сочлари дам-бадам юзига осилиб тушар, у калласини бир силтаб, сочларини тўғрилаб қўярди. Аҳмаджонга айниқса унинг шиддатли ҳаракатлари ёқди.

Юрий Пак Москвада институтни битирибди, кейин Харьковда ишлабди. Касби физик экан. Замонанинг зайли билан ҳозир физкультурадан дарс бериб юрганмиш. Бу ёқларга ҳам «боши оғиб» келиб қолибди. Юра очикроқ сўзламади.

Эрталаб Аҳмаджон муаллимнинг хужрасига мўралади. Юрий Пак китоб ўқиб ётарди. Бола очик эшикни тақиллатди.

— Эҳ, Аҳмад! Қир, киравер, — Юрий Пак китоб варағини қайириб, туриб ўтирди.

— Яхши ухладингизми, Юра ака?

— Раҳмат, қушдай енгилман...

Юрий Пак қизиқ бир нарса эсига тушгандай ялт этиб Аҳмаджонга қаради:

— Сахмат ўйнайсанми?

— Шахматни... унча билмайман. — деди бола муаллимнинг «ш»ни айтолмаганлигига ажабланиб.

— Саска-чи?

— Майли.

Юрий Пак дарров столга шашка терди. Аҳмаджон маҳалладаги болаларни қолдириб юрарди. Лекин тўрт, беш, олти... марта ўйнади-ю, ҳатто дуранг ҳам қилолмади. Юрий Пак етти-саккиз юришдаёқ уни қолдираверди. Ниҳоят, нягини столга тираб, кўзларини юмиб кулди.

— Э, бўлмадинг, Аҳмад! Шунақа ёмон ўйнайсанми?

У бир вақтлар шашка бўйича институт чемпиони бўлганини айтиб ўтирмади.

— Энди дарсингни қил. Кечқурун сенга фокус кўрсатаман.

Аҳмаджон беш соатлик дарсни аранг ўтказиб, уйига қараб чопди. Келса муаллим йўқ. Қўнгли алағда бўлиб, неча бор унинг ҳужрасига мўралаб қўйди. Онаси магазинга бориб кел, деса ҳам унамади. У Юрий Пак келиб фокусини бировларга кўрсатиб қўймасин, деб қизганарди.

Пешинга яқин ўқитувчиси келди. Аҳмаджон унга пешвоз чиқди.

— Фокус кўрсатасизми?

— Майли. — Кулди Юрий Пак. — Битта тухум билан шиша топиб кел.

Аҳмаджон югургилаб чиқиб, қазноқдан тухум билан шиша кўтариб кирди.

— Бир суф десам мана бу тухум шишанинг ичига тушади, — деди Юрий Пак илжайиб.

— Тухум синмайдими?

— Синмайди. Сен тескари қараб кўзингни юмиб тур.

Аҳмаджон юзини ўгирди, Муаллими гугурт талқиди, нимадир визиллади, Юрий Пак: «Туш, тухум, туш!», деб қўйди.

— Ана энди қара!

Аҳмаджон қараб... кўзларига ишонмади. Муштдай келадиган тухум шишанинг ичида ётарди!

Бир неча кун ўтгач, муаллими унга фокуснинг сирини ўргатди.

* * *

Чўлга баҳор келди. Югурик шамол қовжироқ карракларни учириб ўйнайди. Осмонда қўл чўзса етгудай

оқитир-кўкиш булутлар судралади. Шабада қанотида гоҳ қишлоқнинг димоғ ёрадиган ўткир ҳиди, гоҳ чучмоманинг нафис бўйи келади. Ердан бир қаричгина бўй чўзиб очилган қизғалдоқлар офтобда ял-ял ёниб оҳишта чайқалади. Ел турса, бир-бирининг пинжига кириб, ол бахмалдай тўлқин уради. Шунда саҳрога ўт кетгандай бўлади.

Юрий Пак билан Аҳмаджон том бошида ўтирибди. Бола, бирор қизиқ гап айтармикан, деб муаллимнинг оғзини пойлайди. Муаллим энди ниш урган игнадай ингичка майсани узиб олиб тишлайди, баҳор осмонидан кўз узмайди.

— Ие, анавини қара! — деди у тўсатдан олисларга қўл чўзиб, — узун оқ чизиқни кўрдингми?

— Ҳа.

— Нима у?

— Тутун-да.

— Ниманинг тутуни?

— Билмасам. Чўлдаги қўйчивонлар ўт ёққан чиқар.

Юрий Пак кулди:

— Йўқ, у самолётники.

— Самолёт тутун чиқариб учадими, Юра ака? Доим тепамиздан ўтади, тутуни кўринмасди-ку?

— Бу овоздан тез учадиган реактив самолёт.

Бола реактивнинг нималигини билмасди. Юрий Пак соддароқ қилиб тушунтирди. Сўнг бирдан телепатия ҳақида, одам юрагини кўчириб ўтказиш ҳақида, атом билан ёрадиган машиналар, қорни ёмғирга айлантдириб берадиган замбараклар тўғрисида гапира бошлади. Аҳмаджон анграйиб тинглади. Муаллими эртак сўзлаётгандай эди. Онаси ҳам кўп эртак айтарди. Лекин у ўтмишга тегишли, Юрий Пак айтган эртак эса келажакники эди. Боланинг интиқ қалби бу эртакка тезроқ етиб, бахтиёр бўлиш ишқида ёнарди.

Айниқса, Аҳмаджон роботга меҳр қўйди.

* * *

Кунлар ҳафталарни туғди, ҳафталар ойларни... Аҳмаджонларнинг соф шарқча услубдаги ҳаёт тарзига қандайдир янги бир нафас кириб келаётгандай, бу нафаснинг сабабчиси Юрий Пак эди.

Ҳар куни устозу шогирд хонасида чақмоқдай лампочка порлайди. Муаллим ўзининг одам тушунмайдиган чизмалари, ҳисоб-китоблари билан банд бўлади. Аҳмаджон эса, бўлғуси замон техникаси ҳақида

ҳикоя қилувчи китоб-журналлар, лойиҳалар, гипотезаларга муккасидан кетган. У энди Юра акасининг кўмаги билан анча-мунча гапга тушуниб қолган, русчани ҳам чала-чулпа гапира бошлаган эди.

Гоҳо Гулжон хола эрига ялинади:

— Уғлингизга бир гапириб қўймайсизми, отаси? Бу аҳволда миясининг қатиғи чиқиб кетади-ку? На кунтиним билади, на тун. Ётиб олиб ўқигани ўқиган.

— Хурсанд бўл, — дейди отаси, — эшаккўпкардан нима фойда?

Шу зайлда икки йил ўтди. Аҳмаджон тўққизинчи синфни битирганда Юрий Пак хайрлашди. «Менинг ишим тўғри бўлибди Аҳмад, мана, хат олдим» деди-ю, жўнаб кетди. Яна Харьковга борармиш, чала қолган ихтироларини давом эттирармиш... Аҳмаджон паришон ҳолда йиғлаб хўшлашди.

Юрий Пак кетди. Лекин шогирдининг юрагига аллақандай бир безовталиқ, сермашаққат ва лаззатли бир туйғунинг уруғини экиб кетган эди. Аҳмаджон бу туйғуга тамоман асир бўлиб қолди.

Ўша йили кузда у ясаган планер чўлни бошига кўтариб парвоз қилди. Қўлбола «айрипилон»ни кўргани ярим қишлоқ кўчиб чиқди. Аҳмаджоннинг шодлиги кўксига сиғмас, осмонда бургутдай келадиган жажжи моторли планер эмас, унинг орзуларга тўла ўтли қалби учиб юргандай эди.

* * *

Аҳмаджоннинг сийнасидан қайноқ бир нафас узиллиб чиқиб, ҳарир дарпардани тебратди. Оғзи қуруқшади. Деразани очди. Хонага кузак шабадаси бостириб кирди. Димоғига чала доғ қилинган ёғ ҳиди урилди, болаларнинг қий-чуви, фаррош хотиннинг супурги чалғини эшитилди. Ташқарида ҳаёт ўз ҳолича давом этар, Аҳмаджон учун эса, сўниб бораётгандай эди. У кўзларини юмиб, тағин ўтган кунларини ўйлашга тушди.

Институтни битирганда Аҳмаджоннинг пешонасидан юқорига тўрт энлик «қўриқ» очилган, сочлари сийраклашиб, чаккаларида бир-иккита оқ тола ялтираб қолган эди. Бир қараган одам, бу кечагина олий мактабни битирган йигирма уч яшар йигитча эмас, узоқ йил қаттиқ азоб чеккан касалманд кимса, деб ўйларди.

Уни институтда олиб қолмоқчи бўлдилар. Бироқ, у кўнмади. Энг янги техника синаладиган конструктор-

лик бюросига ишга ўтди. Бу ерда иш оғир ва қизиқарли эди. Мамлакатда яратилган автомат ва ярим автомат машиналар, узоқдан туриб бошқариладиган станоклар, телемеханик қурилмалар, электрон алоқа воситалари синалар, такомиллаштириллар, сўнгра ишлаб чиқаришга тавсия этиларди. Аҳмаджон ўзлигини унутиб ишга шўнғиди. У ёшлигида ҳам ғайратчан, жиндек тезоброқ эди. Бу хусусиятлари лабораторияда қўл келди. У ихтиёридаги бутун вақтини, йигитлик шижоатини, соғлиғини суюкли ишга қурбон қилди. Ишхонага саҳарлаб келади. Қоровул чол билан нонушта қилади. Сўнг лабораторияни очиб, ўлчагичларни созлайди-ю, халат кийиб, тажрибага тушади.

Ишдан кеч қайтади. Хужрасидан чиқмайди. Диванга чалқанча ётиб, янги техникага оид китоблар, журналлар варақлайди. Совуқ чой хўплаб, транзистор товушини паст қўйиб, етти хуфтонгача хаёл суради... У роботини ўйлайди. Ҳали яратилмаган, бироқ яқин йилларда яратилажак роботининг ҳаяжонли хаёли унинг кўксини чароғон этиб, ўзини осмонларга олиб чиқиб-кетади.

Ингирма саккиз ёшида, шунда ҳам ота-онасининг қистови билан уйланди. Идора раҳбарларидан бири унга қайинсинглисини олиб берди. Куёвтура шу ерда ҳам «хунар» кўрсатди. Тўйга кечикиб келиб (роботга запчаст ундиргани кетганди), қудаларнинг юрагини ёрай деди. Келин янгасининг ёнида анчагача йиғлаб ўтирди.

Ҳар бир кишининг ҳаётида энг ёрқин, унутилмас кунлар бўлади. Робот оёққа босиб, қисқа программани бажарган кун — Аҳмаджон учун шунақа айём эди. У ҳеч қачон бунчалик суюнмаганди. Чўл осмонига планер учирганда ўн етти яшар ўспирин эди, темир одам тилга кирганда ўттизга чиқди. Демак, роботга умрининг деярли ярмини бағишлабди. Қувонмасинми!

Роботни кўргани ҳамкасблари, дўстлари келишди. Моҳинур яхшигина пазанда эди. Эрталабдан таомга уннади. Аҳмаджон роботга махсус программа тайёрлади: «Тўйсола»ни ётоқхонага қамаб, юз кўрдига шай қилиб қўйди.

Ниҳоят, биринчи қадаҳлар тўлдирилиб, алёр айтиш пайти келганда Аҳмаджон билдирмай диван четидаги тугмачани босиб қўйди. Шу заҳоти ётоқхона эшиги ланг очилди. Кейин гурсиллаган товуш эшитилди-ю, остонада оппоқ робот кўринди. У ўрта бўйли одамдан

Пастроқ, калласи тўртбурчак, кўкраги, биқинлари, тиззаларида турли рангдаги жажжи лампочкалар милт-милт ёниб-ўчиб турарди. Аёллар: «Вой!» деб эрларининг пинжига суқилдилар. Эркаклар қадаҳ кўтарганча роботга маҳлиё бўлиб қолишди.

Зални бир зум жимлик босди. Робот шуни кутиб тургандай, калласини лиқиллатди ва Левитаннинг овозига ўхшаган йўғон, барваста товушда бўғинлаб деди:

— Ас-салом, азиз-лар!... Хуш кўр-дик...

Ҳамма қадаҳни қўйиб, чапак чалиб юборди. Аҳмаджон билан бирга ишлайдиган Исоқ деган йигит сўради:

— Буни оти боми, нима деб чақирамиз?

— Узидан сўра, — деб Аҳмаджон роботга ишора қилди. Меҳмонлар роботга савол ёғдиришди.

— Танишиб қўяйлик, роботбек?

— Исм-шарифлари нима?

Роботдан садо чиқмади. Аҳмаджон соатига қараб кулди. Программа бўйича уч минут эллик секундда робот исмини айтиши керак эди. Уч минут ўтди, яна эллик секунд бор. Меҳмонлар чуввос солишди:

— Паспортини бер, Аҳмад, ўқиб олсин!

— Склероз шекилли бунинг...

— Кўпроқ ширинлик едириб тур.

Шу пайт роботнинг ўнг бетигаги кўк чироқ лип-лип ёнди-ю, гумбирлаган овоз таралди:

— Ме-нинг но-мим А-даш... А-даш-ман...

Робот оёғи остидаги гиламчани сидириб, оғир бурилди-ю, полни дўқиллатиб ичкари юрди. Аҳмаджон унинг кетидан чопди...

Уйни шодиёна бир сурон босди. Ҳамманинг оғзида робот, унинг ижодкори. Биринчи қадаҳ ҳам Адаш учун, Адашнинг «законний отаси» Аҳмаджон учун ичилди.

Бир йил деганда роботнинг янги нусхаси яратилди. Унинг бўйи чўзилган, вазни оғирлашиб, қиладиган ишлари ҳам кўпайган эди. Энди Адаш телефонга жавоб беради, столга газета-журнал келтириб қўяди, эшик очади...

— Одам қилган ҳамма ишни қилади,— дейди Аҳмаджон Адашига мафтун бўлиб.— Лекин, фақат жонни йўқ-да.

Моҳинур истеҳзоли кулади:

— Яхшиям йўқ. Кейин... қиз эмас. Бўлмаса, уйланиб олишдан ҳам тоймасдингиз!

Хотинининг гапи унга қаттиқ ботади. Хижолат че-

кади. «Бу бечорага ҳам қийин,— дейди ўзини фикран койиб.— Келин бўлиб нима кўрди? Гоҳо тўй-ҳашамга ҳам бир ўзи боради».

Эртадан бошлаб у роботни оппоқ ниқобга ўраб бир четга қўяди-ю, хотинининг кўнглини олишга киришади. Кино, театрларга, меҳмондорчиликка олиб юради. Қишлоғига олиб боради. Моҳинурга чўл ўртасидаги сардобаларни, Чингизхон ўтган қизил йўлларни, жи-мирлаган саробаларни кўрсатади.

Шундай қилиб, бир ой, икки ой ўтади. Аҳмаджон ихтиёрсиз равишда тагин Адашининг хаёли, Адашининг камолоти билан яшай бошлайди. Моҳинур ишга руҳсиз кетади, кайфияти бузилиб қайтади. Ҳаётнинг бир хил-лигидан ҳасрат қилади. У ниманидир орзиқиб кутади. Фақат аёлларгина тўла ҳис қила оладиган мўътабар бир туйғу билан, бозиллаган қайноқ юрак билан, бутун аёллик дунёси-ю, жон-жаҳони билан интиқ-интиқ кутади. Тишини-тишига қўйиб кутади.

Аҳмаджон ҳам бир нарсани ўйлаб қўрқади. Назарида кейинги вақтларда у тобора хотинидан узоқлашиб, кўпроқ роботга кўнгил қўйиб бораётгандай эди.

* * *

Ниҳоят, фожиа рўй берди.

Уша куни Аҳмаджон ишдан вақтлироқ қайтди. Бюродаги битта касбдоши ишдан вақтликка ёқлаган, бугун «Гўзал» кафесида зиёфат бермоқчи эди. Аҳмаджон: «Моҳинур ҳам зиёфатга борсин. Кейинги вақтда зерикиб, мунғайиб қолди. Бугун бир хурсанд қилай», деб ўйлади ва зиналардан сакраб-сакраб юқорига чиқди. Шодон минғирлаб кўнғироқ тугмасини босди. Одатда эшикни ҳар куни робот очар, Аҳмаджонни ичкари ўтказиб, яна эшикни ёпарди. Бу сафар роботдан дарак бўлмади. «Контакт бузилгандир-да», деб ўйлади Аҳмаджон ва ёнидан калит олди-ю, эшик очиб даҳлизга кирди. Залга мўралади. Робот кўринмади. Ҳайрон бўлди. Шошиб, у ёқ-бу ёққа аланглади. «Адаш!» деди гўё робот эшитадигандек. Тиқ этган товуш чиқмади. У ётоқхона эшигидан секин боқди. Боқди-ю, миясига қон қуйилгандай, бўсағада тахта бўлиб қолди. Ётоқхона тўридаги катта тошойна олдида сочларини ёзиб хотини турар, унинг чиройли қуралай кўзлари мастона сузилган, сийналари енгилгина кўтарилиб турар, ўзи қизариб, қиқир-қиқир куларди. Хотинидан уч қадамча

берида эса темир қўлларини Моҳинур томон чўзиб... робот турибди! Аҳмаджоннинг дод деб юборишига сал қолди.

— Робот!— деди Аҳмаджон товуши қалтираб. Уни биров бўғаётгандай овози хириллаб чиқди. Моҳинур ялт этиб ўгирилди. Ранги оппоқ оқарди. Лекин бир сўз демади. Эрига нафрат билан тикилди. Аҳмаджон илдам бориб роботнинг орқасига қаттиқ тепди. Робот бақатеракдай аста чайқалди-ю, гурсиллаб йиқилди. Моҳинур чинқириб юборди ва ўзини эшикка урди. Аҳмаджон ақлу ҳушидан айрилгандай эсанкираб, бир неча сония туриб қолди. У ҳанг-манг эди. Ахир робот етти ухлаб тушига кирмаган қилиқни қилди! Аҳмаджон тунлари кўзларини ишқалаб, роботнинг ёрқин ҳаёти билан яшаганда, унинг қиёфасини тасаввур қилиб энтикканда бир куни келиб у хиёнатга ўтишини, Аҳмаджоннинг бахтига чанг солишини ўйлаганмиди? Бу фикр унинг ҳисларини алғов-далғов қилиб юборди. У жаҳл устида роботни яна бир тепди-ю, гандираклаб залга чиқди. Ўзини диванга ташлади. Қўлларини ёстиқ қилиб, кўзини юмди. Чаккаларига чидаб бўлмас оғриқ кирди. Юраги ачишди. Бутун вужуди алам билан, хўрлик билан тўлғана бошлади. Ҳозиргина рўй берган даҳшатли воқеа Аҳмаджоннинг тасаввурига сифмасди.

У кўзларини очди. Пастак шифтга тикилиб, роботни ёмонлади, Моҳинурни ёмонлади. Алам билан пичирлади: «Подачи бўлганимда, кетмончи бўлганимда балки бу кўйга тушмасмидим?» Аҳмаджон туриб, йигирма йил тўплаган асбоб-анжомларини, чизмаларини, нодир китоб-журналларини ахлат яшигига чиқариб ташламоқчи бўлди. Аммо, гавдасини кўтарди-ю, эсига отасининг гапи тушди. Аҳмаджон ўн тўрт-ўн беш ёшларда эди. Бир куни от минаман деб, эгардан ағдарилиб тушди. Аламидан отни боғлаб қўйиб, уни юз-кўзи аралаш қамчилай бошлади. Отаси келиб қолиб, қамчини тортиб олди: «Отдан йиқилган одам ўзини айблаши керак. Эгарда маҳкам ўтиролмасанг, от миниб нима қиласан?» Аҳмаджон ҳозир яна отдан қулаган одамга ўхшарди. У инграб сочларини чангаллади: «Айб ўзимда! Мен темирга юрагимни бердим, аммо юрак ўзимга ҳам керак эканлигини унутиб қўйдим. Мен совуқ темирдан бахтимни ахтарибман-у, ёнимдаги ўтдай иссиқ бахтимдан айрилиб қолай дебман!..»

У хаёлан Моҳинурни кечирди. Бироқ уни йўқлага-

ни бўйни ёр бермади. Ошхонага чиқиб, босиб-босиб сув ичди-ю, яна ўрнига келиб чўзилди. У пешонасини ишқалаб, эртанги кунини ўйлай бошлади...

РАИСНИНГ АҚЛИ ШОШДИ

(Муаллимлар ҳақида янгича ҳикоя)

«Ғалаба» колхозининг раиси Расул Комилов идорада хуноб бўлиб ўтирибди. У ҳозиргина колхоз омборларини айланиб келди. Баҳорга деб сақлаб қўйилган фалон тонна картошканинг беш тоннага яқини чириб кетибди. Сабзини ҳам совуқ ура бошлабди. Ҳали чилла чиққани йўқ. Бу аҳволда кўкламгача омбор бўшаб, уруғлик сув бўлиб оқиб кетади-ку?

Раис омбор мудирини чақириб, ярим соатча тузлади. Кейин қозонхона бош операторига телефон қилиб, унинг ҳам пўстагини қоқди. «Энди бир кило картошка нобуд бўлса, сени судга бераман!» деб пўписа қилди.

Шу пайт эшик ланг очилиб, тўртинчида ўқийдиган кенжатай ўғли Олимжон кирди. Уст-боши лой, ёқавайрон, қовоқлари шишиб кетган. Олимжон отасини кўрдию товушини баралла қўйиб йиғлаб юборди. Ота ўрнидан туриб кетди.

— Ие, ие, той бола, нима бўлди?— деди унинг бошини силаб,— раиснинг ўғли ҳам йиғлайдими? Қимхафа қилди, айт-чи, нақ қулоғини узиб олай.

— Ўқ... ўқитувчимиз...— ҳиқиллади Олимжон,— анув, янги келган-чи? Мирзаев... мирзатерак, ўша... дарсга қўймади. Отангни олиб ке, дейди...

Раис чўнтагидан дастрўмол олиб ўғлининг афт-башарасини артди, овутган бўлди:

— Қандай ҳақи борки, бизни ўғилни дарсга қўймайди: Хафа бўлманг, тойбола, ҳозир мен директорига телефон қиламан, зинғиллаб келиб олиб кетишади. Сен анетга ўтириб тургин-чи, биз ҳозир...

Комилов мактабга телефон қилди. Директор йўқ экан, бир ўқитувчи орқали Мирзаевни топтирди.

— Қим бу, Мирзаевмисан? Менга қара, Мирзаев. Ўзинг-ку, кеча келган бир темирқанот бўлсанг. Нега эл-юртни ичида шарманда қилиб... бизни ўғилни дарсга қўймайсан, а? Биласанми, мен кимман? Миллионер колхознинг раисиман!

— Тўғри, колхоз миллионер,— деди Мирзаев — бироқ сиз эмас. Биз учун сиз юзлаган ота-оналарнинг бирисиз, холос. Аввал ўғлингиз билан гаплашинг, нимага дарсга қўймабман.

— Хўш, нима қипти у? Одам ўлдирибдими ё ўғрилик қилибдими?

— Шу аҳволда кетаверса бир кунни ҳар нарса қиладиган бўлади. Аввало, муттасил дарс тайёрламай келади. Унинг устига хулқи ёмон. Уқитувчиларга лақаб қўяди. Кеча доскага уят сўз ёзиб кетибди.

— Бола-да, бола бўлгандан кейин шўх бўлади. Нима, сен ўзинг бола вақтингда париштаминг? Ҳозир шопирим олиб боради, келган жойидан дарсини олсин.

— Кечирасиз, мен бунақа болани ўқитолмайман.

— Уқитаса-ан!— деди чўзиб Комилов.— Жарақ-жарақ пул олиб турганингдан кейин жон деб ўқитасан! Менинг совунимга кир ювабсан ҳали, шошмай тур, бола!

Раис трубкани тарақлатиб ташлади. Шофёрини чақирди.

— Сотимбой, ғириллаб бориб директорни олиб кел! Ернинг тагидан бўлса ҳам топ! Раис буванг кутиб ўтирибди, де!

Шофёр шипиллаб жўнади. Раис даст ўрнидан турди. Асабийлашиб, кенг хонада у ёқдан-бу ёққа юрди. Фигони чиқиб, ичида Мирзаевни сўқди. «Ҳали сен менга гап қайтарадиган бўлдингми? Менинг ўғлимни дарсдан қувиб чиқарадиган бўлдингми? Ё тавба!»

Мактаб яқин эди, Сотимбой дарров қайтиб келди. Унинг ранги оқариб кетган эди.

— Хўжайин, директор... келмади,— деди қўрқаларча.

Раиснинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди:

— Келмади? Нега келмас экан?!— деб ўшқирди.— Раис кутиб ўтирибди, ҳозир борар экансиз, демадигизми? Ўзини кўрдингми?

— Кўрдим. Шундоқ-шундоқ, хўжайин сизни чақиряптилар, десам, менинг раисда ишим йўқ, керак бўлса ўзи телефон қилар, дейди...

— Вой, падарингга лаънат-ей!— Раис бўшашиб креслога шилқ этиб ўтирди. Анчадан кейин Сотимбойга ўғирилди.— Майли, сен Олимжонни уйга олиб бориб қайта кийинтириб кел.

Шофёр болани етаклаб чиқиб кетди. Раис бошини

чаңгаллаб хаёлга толди: «Нима бўляпти ўзи? Анави Мирзаев-жу, гўр, ҳали мўйчинак кўрмаган. Директорни қайси жин урди? Елғондан йўталсам етти думалаб келарди. Олдимда «раис бува» лаб ўларди. Димоғига қурт тушибди-да. Мени кетади деб эшитдимикан? Йў-ўқ, йигирма йилдан бери мана шу креслода қоққан қозикдай қилт этмай ўтирибман. Ўлмасам, ҳали кўп йил ўтираман. «Керак бўлса ўзи телефон қилсин» эмиш... Майли, ўзимиз сим қоқамиз. Тоғ Муҳаммаднинг олдига келмаса, Муҳаммад тоғнинг олдига боради, акаси. Аммо бу сенга қимматга тушади, Мўминов, билиб қўй!..»

• Раис шощмай телефон қилди:

— Ассалому алайкум, директор бува,— деди масха-раомуз.— Тан-жонингиз соғми? Чарчамай-нетмай болаларимизга хат-савод ўргатиб ётибсизми?

— Раҳмат,— деди директор қуруққина.— Мен укангиз қаториман, пичинг қилмай, тўғрилиқча гапира-веринг.

— Йў-ў, кечирасиз, сизни ука деб бўладими? Сиз отамизсиз, бизнинг пушти паноҳимизсиз! Жанобларининг ширин суҳбатини соғиниб одам юборсак, келмабдилар? Ё бизнинг шалақ аравамизни менсимадиларми? «Чайка» юборайликми? Кўнгиллари тусаса, вертолёт топтиришимиз ҳам мумкин...

— Менга қаранг, ўртоқ Комилов!— деди кескинроқ товушда директор.— Мен омбор мудирин эмасман, минг кишилиқ мактаб директориман! Бачканалиқ қилмай, муддаога ўтинг. Нима демоқчисиз?

Раиснинг жон-пони қолмади. Мўминовнинг мактабга директор бўлганига тўққиз йил бўлди. Шунча йил бадалига у Комиловни жеркиш нари турсин, ақалли юзига ҳам келмаган эди. Нима бўляпти? Бу юмшоқсупургининг тилини ким чиқарди?

Раиснинг оғзидан ёмон гап чиқиб кетай деди, лекин ҳушини йиғиб, пастроқ тушди.

— Ҳўв, ўпкангни бос! Анави Мирзаевга айтиб қўй. Менинг қитиқ патимга тегмасин. Яхшилиқча болани дарсга қўйса-қўйди, бўлмаса энасини кўрсатаман!

— Узр, мен айтолмайман. Мирзаевнинг ихтиёри ўзида. Авал ўғлингизни олиб келасиз, қилиғини эшитасиз, кечирим сўрайсиз. Кейин дарсга қўямиз.

Раис трубкани ёриб юборгудек бўлиб қичқирди:

— Ҳўв, нима деб ўйлаяпсан, тирранча?! Мен аллақандай бир мишиқидан кечирим сўрайманми?! Мен-а?

Расул Комилов-а? «Ғалаба» дегян миллионер колхоз-нинг йигирма йиллик раиси-я?! Ҳамманг нонкўр экан-санлар! Мен сенлар учун данғиллама мактаб солиб бердим! Уй-жой қилинлар деб ўн сотихлаб ер бердим! Тагларингга машина олиб бердим! Сенлардан келадиган оқибат шуми? Суф-э, сенларга!..

Мўминов аста гап қўшди:

— Уртоқ Комилов, ҳалиги нарсаларни ўз ёнингиздан бермагансиз шекилли...

— Бас-бас!! Овозингни ўчир!

Раис трубкани отиб юборди. Чаккаларига оғриқ кирди. Қафасдаги бетоқат шердек нари-бери юрди. Чойнакдан устма-уст чой қуйиб ичди. Уқрайиб телефонга қаради. Трубка «пи-пип»лаб уни масхара қилаётгандек эди. Уни чангаллаб аппаратга тўқ эткизиб қўйди. Уф тортди. Тез-тез юриб эшик томон кетди. Сўнг шахдам яна телефонга яқинлашди. Район халқ маориф бўлимига қўнғироқ қилди.

— Ало, ким бу? Ҳм, секретармисиз? Мен Комиловман. Ҳусанов ўзидами? Мени улаб қўйинг. «Ғалаба»нинг раиси денг.

Секретарь қиз: «Ҳозир», деди-ю, анча жим бўлиб кетди. Кейин «ўн минутдан кейин телефон қилар экансиз, у киши бандлар», деди. Комиловнинг ақли шошди. Ҳафсаласи пир бўлиб трубкани аста жойига қўйди. «Тавба! Тушимми-ўнгимми? Ҳаммаларига бир бало бўлган шекилли. Буниси ҳам одам танимайдиган бўлиб қолибди. Илгари унақа эмасди. Узоқдан кўрса қучоқ очиб келарди. Расулжон ака, деб тилидан қўймасди. Энди банд эмиш...»

У ўн минутча хаёл суриб ўтирди. Юрагини ҳадик чертиб ўтди. «Наҳотки қаридим? Наҳотки иссиқ ўрнимдан... Йўғ-ей, тунов кунини биринчи секретарнинг ўзи мақтади-ку? Ҳали сиз билан кўп ишлашамиз, Расул ака», деди-ку?

Комилов яна райОНОга телефон қилди.

— Синглим, Ҳусанов бўшадими? Мен Комиловман.

Сал ўтиб трубкадан мудирнинг босиқ товуши эшитилди.

— Эшитаман.

— Ало, бу менман, Расул акангиз... Яхшимисиз, Ботиржон? Ишлар билан чарчамай?..

— Раҳмат, ўртоқ Комилов. Хўш, хизмат?

«Уртоқ Комилов»ни эшитиб раиснинг қўнглига муз кирди. У андак довдираб, ҳасратнамо гап очди:

— Укам... ўртоқ Ҳусанов, бу болаларингиз жа-анақа бўлиб кетишдию... Одамни назарларига илмайди. Бугун бизни ўғилча жиндай шўхлик қилган экан, ўқитувчиси дарсдан ҳайдаб чиқарибди. Ҳа, энди бола бўлгандан кейин гоҳо-гоҳо шўхлик ҳам қилади-да, тўғрими?

— Нима қилибди?

— Шу, битта домласига лақаб қўйганмиш. Ҳазиллашган-да. Кегин, доскага ҳалиги, китобда йўқ сўзлардан ёзган дейишади.

— Яъни, уят сўз, деяверинг.

— Аммо одам ўлдирмабди-ку!— деди раис кесатиб,— шунгайм ота гўри қозихонами?

— Шошманг, сиз қизишманг,— деди мудир.— Демак, ўқитувчига лақаб қўйиш мумкин, доскага уят ёзса ҳам майли, ишқилиб, одам ўлдирмаса бўлди, демоқчимисиз?

Раис тилидан илинганига пушаймон еди.

— Йў-ў, мен унақа демоқчи эмасман, лекин кичкина бир ўқитувчига гапимиз ўтмаса, раис бўлиб қаерга бордик, ўртоқ Ҳусанов? Уша Мирзаевга айтсам, мактабга келиб кечирим сўрайсиз дейди. Мўминовга телефон қилсам, ўқитувчининг ёнини олди. Бу қанақа бедодлик, а?

— Мактаб ҳақ. Демак, фарзандингизни ёмон тарбиялагансиз. Менимча, борганингиз маъқул.

Раиснинг хуноби чиқди:

— Қандай бораман ахир? Ўн йилдан буён мактабнинг остонасини ҳатламаган бўлсам!

— Жуда чакки қилган экансиз,— деди мудир совуққина.— Сизнинг хатоингиз ҳам шу. Хайр, саломат бўлинг.

Комилов қўлида трубкани айлантириб, бирпас ўйланиб ўтирди. Кейин ирғиб ўрнидан туриб ташқарига чиқди.

Хадемай Сотимбой Олимжонни чўғдай қилиб ясантириб келди. Раис машинага чиқиб ўтирди. Тўғри мактабга боришди. Дарвоза олдида раис машинадан тушди.

— Бора қол, ўғлим,— деди Олимжоннинг елкасига қоқиб.— Отам олиб келди, ўзлари кўчада турибди, де. Гапи бўлса олдимга чиқсин, уқдингми?

Бола орқасига қараб-қараб ҳовлига кириб кетди. Салдан кейин ҳиқиллаб қайтиб чиқди. Отанинг энсаси қотиб сўради:

— Ҳм, подадан қолган бузоқдай нега изингга қайт-динг?

Бола калласини осилтириб ер чизди:

— Қўймадилар...

— Отам ҳув ана, кўчада турибди, демадингми, соқов?!

— Дедим. Муаллим, бизга отангни бўйи эмас, ўзи керак, чақириб кир, дедилар.

— Тфу!— Раис чап ёнбошига ўгирилиб жаҳл билан тупурди.— Э, худо қандоқ кунларга қолдик-а? Уғлим тенги болалар олдига чақириб, тиз чўкасан, кечирим сўрайсан, деб пўписа қилади! Додингни кимга айтишни билмасанг!

Раис мактаб тарафга ўқрайиб қараб қўйди-ю, Сотимбойга ўгирилди.

— Сотимбой, нима қилдик, а? Булар қачондан бери... бунақа... ҳақини танийдиган бўлиб қолди, а?

Сотимбой елка қисди.

— Билмадим, раис бува. Бизнинг қайин ҳам ўқитувчи. Тунов куни ҳаллослаб келибди. «Почча, суюнчи беринг, бизнинг кўчада ҳам байрам бўлади энди», дейди. Гапига тушунмадим.

— Э, байрамингга куйдирги чиқсин!— деди алам билан раис ва ўғлини судраб машина томон бир-икки қадам юрди. Сўнг тўхтаб, изига қайтди. У ўғлини уйига олиб кетишни ҳам, синфга олиб кириб, узр сўраб топширишни ҳам билолмай, бир муддат гарангсиб қолди.

ҲАЖВИЯЛАР

ЭРКАКЛАР ЭРТАГИ

(Аёллар ўқиса ҳам майли)

Хотин — аямажиз эмас. Биз хотиндан қўрқмаймиз. Биз уни ҳурмат қиламиз. Шунинг учун дунёдаги жамики мағрур эркаклар сингари биз ҳам хотиннинг айтган гапидан, чизган чизиғидан чиқолмаймиз.

Ҳаммаси эсимда. Янги йил арафаси эди. Уйга ой чиққанда қайтдик. Хурсандмиз, уч хонали уйга ордер олган отадай, юрагимиз дук-дук уради. Хоним башарамизга қараб, истехзоли кулдилар:

— Хуш кўрдик, келсинлар...

— Келдик, раҳмат... Шу янги йил баҳона... болалар билан бир сўм-бир сўм қилиб... Узр энди...

Хотин, афтингизга қаранг, деб кафтдай кўзгу келтириб берди Афтимизга қарадик. Унг бетимда қипқизил бўлиб, гунчадек лабнинг ўрни турибди.

— Қизиқ,— дедим минғирлаб.— Бу қаёқдан келиб қолдийкин-а?

— Ҳалиги ўртоқларингизнинг биттасиникидир-да!— лабига учуқ тошгандай илжайди хоним.— Товба, шу замоннинг эркакларига қойилмасман! Лабига бўёқ суртибди-ю, импортнийсини тополмабди.

Мен жонҳолатда ўнг бетимни ишқалай бошладим.

— Э, бўлди топилди, дедим суюниб.— Ҳали трамвайда бир кампирга жой берувдим. Шунда у, яша ўғлим, сен ҳам менинг ёшимга ет, деб чўлп эткизиб ўпиб олса бўладими?

Хотин совуқ егандай дағ-дағ титради.

— Уялинг! Ҳатто ёлғонни ҳам эплаб гапиролмайсиз. Бошқаларнинг ёлғон гапи чинга ўхшайди. Сиз ростни ростга ўхшатолмайсиз. Ечининг!

Ечиндим. Шипиллаб ичкари уйга қуён бўлмоқчийдим, хотин ушлаб олиб, диванга ўтқазди.

— Сизнинг тарбиянгиз билан ўзим шуғулланмасам бўлмайдиганга ўхшайди. Бузилиб кетяпсиз. Эртагаёқ заводдан паттангизни олиб келинг. Бизга ўтасиз. Бухгалтернинг ўрни бўш. Директоримиз, ўрта яшар бир

одам керак, иложи бўлса, эмизикли боласи йўғидан топинг, деб юрувди. Мана, сиз жуда лойиқсиз.

Хотин Модалар уйда ишлайди. Модалар уйи — хотинлар уйи. Шуни ўйлаб чўчиброқ оғиз очдим:

— Майли-ку... Лекин мен ёлғиз бўлсам... сатта хотин чўқиб ташламасмикан?

— Қўрқманг, мен борман!— деди хотин кўкрагига муштлаб.— Ўзининг яккаю ягона эрини бировларга чўқитиб қўйиб, қараб ўтирадиган қанақа номард хотин экан?!

Шундай қилиб, инон-ихтиёримизни хотин келинчаклигида берган рўмолчага тугдигу яна, ма, деб ўзининг қўлига топширдик. Энди хоним эрталаб бизни эргаштириб кетадилар, кечқурун эргаштириб келадилар.

Хотинлар билан салом-алик қилиш бошқаю бир жойда ўтириб ишлаш бошқа бўлар экан. Ҳар куни вақтли келаман. Олдимга қоғозларимни ёйиб қўйиб, чўт қоқишга тушаман. Бирин-кетин ҳамкасабаларим пайдо бўлишади. Ана, қақилдоқ Гулнора, писмиқ Сайёра, эркакшода Шаҳноза... Улар сумкачаларини тақ-туқ этказиб столга қўйишадию лабларини қийшайтириб, пардоз қилишади. Кейин кечаги воқеалардан бир-бирига ахборот беришади. Сайёра уч йил бурун бировнинг лозиматига икки метр бахмал олиб борган экан, кеча ўзига қайтиб келибди. Бахмал четидаги яшил сиёҳдан таниб қолибди. Гулноранинг овсини бетига аччиқтош эритиб суртар эмиш, шунда одамнинг юзига ажин тушмас эмиш. Шаҳнозанинг қайнонаси кеча пайгамбар ёшини тўй қилибди. Кимдир баланд пошнали туфли совға қилган экан, кияман, деб кампир йиқилиб тушибди ва тўпиғи чиқиб кетибди.

Ҳадемай, аёлларнинг қолгани ҳам келади. Олти хотин ачом-ачом қилиб, роса ўпишади. Хонани чулдираган чашманинг овози босиб кетгандай бўлади. Қайта бошдан «сўнгги ахборот» бошланади. Мен чидаман, қоғоздан бош кўтармай, қўш бармоқлаб чўт қоқаман. Бироқ, ўн саккизни ўн саккизга қўшсам, яккаш қирқ олти чиқаверади.

Ниҳоят, ярим соатларда маҳалла-кўй мавзюидаги маҳаллий обзор тугайди. Ҳамма ишга ўтиради. Арифмометрларнинг гижиллаши, ёзув машинкаларининг шақиллаши эшитилади.

Шу зайлда тахминан йигирма минут ўтади. Бир вақт Дилдора пиқ этиб кулади. Мен хавотирланиб, дўстрўмол билан юз-кўзимни артаман. Сайёра маъно-

ли товушда «Ҳм!» деб йўталади. Мен дарров тугмаларимни текшираман. Ҳаммаси жойида.

Яна ўн-ўн беш минут ўтади. Энди қақилдоқ Гулнора гап қўзғайди:

— Хосият,— дейди столдан бош кўтармай,— бир нарсага ҳайронман. Нега хотинларда соқол йўқ, а?

— Айтардиму Роҳатиллака бор-да,— дейди Хосият. Мен пинагимни бузмайман.

— Роҳатиллака, бирпас чекиб келмайсизми?— дейди Латифа.

Мен тихирлик қиламан.

— Вақтим йўқ. Ишим бошимдан ошиб ётибди.

Аёллар ёлворишга тушади:

— Хўп дейқолинг, жо-он Роҳатиллака...

— Одамнинг юраги сиқилиб кетди, бир кулишиб олайлик...

Ноилож қўзғоламан. Эшикни ёпар-ёпмас ортимда гур кулги кўтарилади.

Шундай қилиб, кунлар ўтаверди. Хотинлар билан иноқ бўлиб кетдик. Кўпинча бирга тушлик қиламиз. Улар мени нуқул ширинлик билан сийлашади. Кексдан «Красная Москва»нинг ҳиди келади, тортга лаббўёқ суртилганга ўхшайди, патир есам, упа ялагандай бўламан...

Гоҳо улар мени овқатлантиргани кўчага ҳам олиб чиқишади. Олти хотиннинг ўртасида майда қадам қилиб кетавераман. Уткинчилардан баъзилари учирёқ қилади:

— Олти малика ва бир шаҳзода! Даврингни сур, Давронбек!

Алам қилсин, дейман ва керилиб аёлгиналарни маҳкамроқ қўлтиқлайман.

Ошхонага кирамиз, ундан чиқиб магазин оралаймиз. Ҳамкасабаларим аёллар бўлимидан ўзларига керакли нарсалар сотиб олишади, мен бир чеккада тамаки тутатаман.

Хотин тўралар сумкаларини қаппайтириб, идорага қайтишадю дарров... йўқ, ишга киришмайди. Ҳалиги кийимлару буюмларни ўлчаб ё кийиб кўрмоқчи бўлишади. Бироқ мен борман. Мени тагин кўчага ҳайдагани уялишадими, эшикка қоровул қўйишади:

— Роҳатиллака, сиз ўзимизники бўлиб қолдингиз, тескари қараб тура қолинг,— дейишади. Мен столнинг бу томонига ўтиб ўтираман. Аёллар қий-чув қилиб кийим алмаштиришади. Мен хўмрайиб чўт қоқаман, ле-

кин каллам ишламайди. Йигирма бешни йигирма бешга кўлайтирсам, 725 чиқаверади.

Бу орада директоримиз Маъсуда опа кириб қолади.

— Ие, ҳа, Зухранинг эрини хафа қилиб қўйдингларми? Нега тескари қараб ўтирибди?— деб кулади у.

— Ўзлари, — дейди Дилдора, — бурнингизни кўп тортар экансиз, десак, араз қилиб қолдилар.

Ҳазил ҳазилу лекин бундоқ танамга ўйлаб қарасам, ростдан ҳам бурнимни нормадан ортиқроқ тортар эканман. Хотинларнинг танбеҳидан кейин бурун тортишни кескин камайтирдим. Ҳозир кунига икки ё уч мартагина тортаман.

Бобом раҳматли, одам ҳадеб гулга қарайверса, ўзи мулойимлашиб, ранги ҳам бошқача бўлиб қолади, дегувчи эдилар. Мана, аёллар орасида салкам қирқ кун ишляпману уларнинг кўп хислатларини ўрганиб олганимни билмай қолибман. Чой ичсам, жинжалағимни кўтариб тураман, кулсам, оғзимни юмиб куламан, ичиш-чекишни унутиб юбордим. Бедана юриш қилиб, йўрғалаб юраман. Ҳатто ўрнимдан турсам, орқамни бир силаб қўядиган қилиқ чиқардим. Эркак оғайниларимни учратсам, «Кўришиб турайлик, ўргулай» деб юбораман. Уйда эса хотин билан тез-тез тошойна талашиб қоламиз.

Илгари эмансипация деса, тушунмасдим. Бу хотин пошшо дегани экан. Бундоқ ўйлаб қарасам, ана шу эмансипация гирдобида фарқ бўлиб кетай деган эканман. Бу гирдобдан мени яна хотиннинг ўзлари қутқариб қолдилар. Бир куни уйда биқинларига ўтказдилар-у, кўзларимга тикилиб сўрадилар:

— Сиз аёл билан эркакнинг фарқини биласизми?

— Биламиз,— дедим тутилиброқ.— Хўш, аёл — бу аёл, эркак — бу эркак...

— Сизда мана шу фарқ йўқолиб кетяпти!— деди хоним. На бир гапни кесиб гапира оласиз, на мундоқ зардангиз бор! Ҳатто кўринишингиз ҳам эркакка ўхшамайди. Манг, афтингизга бир қаранг!

Хоним машҳур кўзгучасини бердилар. Олиб, афтимизга қарадик. Кўзгуда икки бети нақш олмадек қипқизил, иболиккина чуваккина йигит, нархимиз неча пул?» дегандек кўз сузиб турарди.

— Нима қилай, айтинг?..— дедим ерга қараб.

Хоним жиғибийрон бўлди:

— Ана, мустақил фикрингиз ҳам йўқ! Яна заводга

борасиз. Эркак деган мундоқ ўзига ярашган ишни қилиши керак!

Хўп, деб дарров паттаминизни олдик. Хотинлар кичкина зиёфатча уюштириб, мен билан хайрлашдилар. Аёлгиналар билан оқ мусалласдан қиттай-қиттай қилдик. «Ўлсин, мунча тахир,— дейман ичимда.— Эркаклар ароқни қандоқ ичар экан-а?»

— Роҳатиллака, зерикканда келиб туринг, ҳасратлашиб, кўнгил ёзиб кетасиз,— дейишди ҳамкасабахонларим.

— Вой, келмай ўлибманми, албатта келаман, қоқиндиқлар!— дедим ва хотинларнинг султониға эргашиб, уйга қараб йўрғаладим.

Қайтиб, яна қадрдон заводимга бордим. Ҳозирча эркакчасига катта-катта қадам ташлаб, залворли юришни машқ қилияман. Эски улфатларим омон бўлса, ҳадемай, ичиш билан чекишни ҳам ўрганиб оламан.

«АФРИКАЛИК МАСХАРАБОЗ»

Эсингизда бўлса, ўтган йили наманганлик бир оғайним ҳақида ҳикоя қилувдим. У мени Наманганга чақириб кетганидан ҳам хабарингиз бор.

Янги йилни ўтказиб поездга чиқдим. Купега кирсам, новча, ориқ киши ўтирибди. Тақасимон кичкина мўйловви, кулиб турган қўй кўзлари, туртиб чиққан ёноқларигача таниш.

— Тошкентга бир айланиб келибсиз-да, амаки,— дедим ундан гап олиш учун.— Болалар ўқийдими?

— Болалар ўқимади, ҳали ёш. Тошкентга келиб, ўзим сабоқ олиб кетяпман.

У муртини силаб кулиб қўйди. Йўл юравериб, ҳар хил одамлар билан учрашавериб ўрганиб кетганман. Бунақа кишилар ҳангоманинг кони бўлади. Ўзи ҳам очик-ёруғ, ичида гап ётмайдиган одамга ўхшайди.

— Уйқунгиз келмаган бўлса, чой дамлаб келай,— деб ўрнимдан турдим.

Хамроҳимнинг исми Сувонқул экан. Ўзи Қирғизистон билан Наманганнинг чегарасидаги тоғли бир қишлоқда тураркан. У гоҳо ўзининг қилиқларига кулиб, гоҳо афсусланиб, яқинда бошидан ўтган воқеани айта бошлади:

— Ерни сув бузади, одамни гап, деб машойхлар билиб айтган экан. Сувонқул, қирқдан ўтдинг, наф-

сингни қирқ, деб сандалнинг четида тұшакка ўраниб ётмайманми? Мени баччағар қизилбош йўлдан урди.

— Қизилбошингиз ким?

— Ҳасан-да! Елтегирмоннинг ёнида туради,— деди Сувонқул ака, гўё мен уни танийдигандай.— Узи колхоз молоковозини минади. Ун беш кун ишлаб, ўн беш кун дам олади. Бир куни кўчада қўлимдан ушлаб ялиниб қолди: «Сувонқул ака, юринг, бир Сибирга олиб бориб ўйнатиб келай», дейди. «Сибирда нима қиламан, пишириб қўйибдими?» дедим. Қизилбош ёш бўлгани билан шайтоннинг илмини ўқиган. «Хоми бўлса, пиширасиз-да, ака,— деб кулди.— Икки чамадон анор олсангиз бўлади. Ҳам тижорат, ҳам саёҳат, дегандай айланиб келамиз. Баҳонада беш-ўн сўмлик бўлиб қоласиз». Ажабтовур ерда анорзорим бор. Бир — икки тонна мева қилади. «Поездни овора қиламанми, Ҳасанбой, дедим. Бозор бор, копторг бор, бир нарса бўлар». Ҳасан кўнмади: «Бе, копторг тийинлаб олади, иритиб-чиритиб, сўмлаб сотади. Эккан — сиз, олган харидор хурсанд бўлмайди. Хўп денг, ака». Бошимни қашиб туриб қолдим. Бир томони юрагим дов бермади. Умримда қишлоқдан нарига чиқмаганман. Ёлғиз онангиз бор экан, деб армияга ҳам олишмаган. Иккинчидан, Сибирларни кўргим келади. Қанақа жойлар экан-а? Радиода мақтагани мақтаган, кўзимни чирт юмиб кетавермайманми, дедим. Йўл ҳаражати ҳалиги аноримдан чиқар. Бозорини берса, Ҳасан айтмоқчи, беш-ўн танга орттириб кассага ташлаб қўярман. Уғилқиз етилиб қолди, ўқишга кирари бор, тўй-тумалоғи бор.

Хуллас, Ҳасанга хўп дедим. Октябрнинг охирлари эди. Чорбоққа чиқиб анорнинг сархилидан бир саксон килоча уздим. Катта икки чамадонга яхшилаб жойладим. Йўлда ебкетарга деб беш-ўн кило олма, узум олдим. Бир чамадонга иссиқ кийимларимни босдим. Қизилбош тўрт яшикда лиқ-лиқ қилиб памилдори олибди. Жўнадик.

— Байрамга етаклаб борсак зўр бўларди-да,— деб қўлғини қўлига ишқайди Ҳасан.— Сибирлик биродарларимизнинг раҳматига қолардик.

Поезд «тақа-туқ»лаб кетиб боряпти. Мен ҳам хурсандман. Деразадан ташқарига қараб хаёл сураман, ўзимча, кўнглимнинг ҳар кўчасига бир кириб чиқаман. «Килосини ўн сўмдан сотсам ҳам салкам саккиз юз бўлади. Ичим оғрийдими? Бу қизилбош тузук бола экан-у, билмай юрган эканман-да, деб қўярман.

Икки кечаю икки кундуз йўл босдик. Учибчи кунни атрофи тап-тақир, ҳувиллаган бир стансага бориб тўхтадик.

— Тушамиз,— деди Ҳасан.

— Ҳм, келдикми?

— Йўқ, яна пича бор. Энди пароходга чиқамиз.

Умримда пароходга минмаган эдим, сувда сузадиган уйни ҳам кўрадиган бўлибман, деб суюндим. Юкларни тушуриб вокзалга обкириб қўйдик. Мен қоровул бўлиб қолдим, Ҳасан пароход гаплашгани кетди.

Ҳасан икки соатларда қайтиб келди. Пароход кетиб қолганмиш. Олти кишилик бир «виллис»ни гаплашибди.

Яшигу чамадонларни дарров машинага ордик. Унқир-чўнқир, ботқоқлик ерлардан ўтиб, қалин ўрмонга кирдик. Не азоблар билан етти хуфтонда Туман деган шаҳарга етдик.

— Тюмень бўлса керак,— дедим Сувон аканинг соддалигига кулиб.

— Ким билади. Ишқилиб Туман дейишаркан. Бу ерда худонинг берган кунни туман бўлар экан, шунгами... Уша Туманда Ҳасаннинг Марпа деган бир ўрис холаси бор экан. Тўғри бориб ўшаникига тушдик. Бечора, бевақт келдинглар, демай бирпасда жиз-биз қилиб картишка қовуриб кирди. Бир яйрадик.

Азонлаб туриб бозорга отландик. Изғирин, совуқ. Ке, олифтагарчилик қилмай иссиқроқ кийиниб олай, деб чамадонни очдим. Очдиму бақа бўлиб қолдим. Қарасам, чамадонда биттаям менинг кийимим йўқ, ҳаммаси... хотинники! Жаҳлим чиқиб чамадонни ағдартўнтар қилиб ташладим. Янгангизни жемпери, жун рўмоли, ич кўйлаклари, пайпоғи, хуллас, упаю сурмасигача тахланиб ётибди.

— Чамадон нега алмашиб кетибди, билмадингизми?

— Қайдам,— деди Сувонқул ака чой ҳўплаб, пиёласини узатаркан.— Йўлга чиқиш олдидан анави захри қотилдан озгина-озгина олувдик. Ҳасан, машина келди, кетдик, деганда шошиб қолдим. Уғилга уйдаги чамадонни олиб чиқ, дедим. Қаллаварам, меники қолиб, онасиникини солибди-да машинага... Ке, қўйинг-чи, бир чамадон латта-путтага ҳайрон бўлиб қараб туравердим. «Хўв, Сувонқул ака, пардозингиз тугадими?» деб Ҳасан кирди. Аҳволимни кўриб, у ҳам сизга ўхшаб кулди, «Анорни сотайлик, сизни ўзим куёвдай яса-

тиб қўяман» деди қизилбош. Юкларимизни аравага ортиб бозорга жўнадик.

Бозорга кириб анграйиб қолдим. Ё қудратингдан! Бу — тупканинг тагидаги бегона юртга эмас, ўзимизнинг Учқўрғон ё Шаҳрихон бозорларига ўхшаб кетарди. Асов отни ўргатса бўладиган катта майдон. Усти ёпиқ узун пештахталарнинг ярмини ўзимизнинг одамлар эгаллаб ўтирибди. Ола дўппилик, қирғиз қалпоқлик, тулки тумоқлик, қорачопон, кўкчопон кийиб, белини бойлаган кишилар. Бировнинг олдида саримсоқ пиёз, бировида туршак, бирови қопининг оғзини қайириб ерёнғоқ сотаяпти. Анор кўпу, памилдори камчилроқ экан.

Чамадонни очиб, анорларимни арча шаклида териб қўйдим. Хаёлимда менинг туятиш аноримни кўрганда харидорлар аридай ғужғон ўйнаб кетиши керак эди. Йўқ, улар бепарво. Бир дона анорни чимчилаб оғзиларига ташлашади-ю, «Пачўм?» дейишади. Оғзимни тўлдириб: «Ўн беш сўм!» дейман. Харидорлар калла чайқаб ўтиб кетишади.

Бирор икки соат ўтди. Совуқ забтига ола бошлади. Қўлларимни куҳ-куҳлаб, ер тепиниб турибман. Бозорим касод. Олган икки юз грам, ярим кило олади, олмаган йўқ. Шу алпозда пешин бўлди. Мундоқ чамалаб қарасам, беш кило ҳам сотмабман. Тишим такиллаб, ер депсиниб ёнимга қарайман. Ҳасан қизилбошнинг тили ҳам, қўли ҳам тинмайди. Бир яшикни бўшатиб, иккинчисини очаяпти. Совуқни писанд қилмайди. Шу, иним, одамнинг қўлида пул ўйнаса, иссиқ-совуққа бепарқ бўлиб қоладими дейман-да? Лаббай?

Совуқ суяк-суягимдан ўта бошлади. Охири чидамадим. Марпа холанинг уйи яқин эди, исингани югурдим. Карам шўрва ичиб қайтиб келсам, Ҳасан анордан икки килоча сотибди. Ўзининг яшиги яримлай дебди. Қўзимни чирт юмиб, анорни килосини ўн икки сўмга тушурдим. Сал нарида ўтирган ҳамюртларим, ўйинбузуқлик қилма, сотишни билмасанг, ўзимизга арзонига ўтказ, деб тўнғиллашди. Индамадим.

Сувонқул ака ёнини пайпаслади. Чўнтагидан носқовоқ олди, шошмай попуклик тиқинини очди. Иягини кўтариб, тилининг тагига нос ташлади. Кейин сал чуқук тилда ҳангомасини давом эттирди.

— Эттасига Ҳасанминан дўконма-дўкон юриб, пальто, этик ижладик. Топилмаша-я занғар? Йўқ эмас, бор аммо менга шифмайди. Худо бўйдан берган-да. Этикни

қирқ түрти керак, пальтони ҳам бир элик саккиз-олтмиш. Эҳ, худо бу Сувонқулинга туядек бўй берганча туймадек ақл берганинга бунчалик ажоб йўқми-ди, дейман...

Ҳамроҳим «шиж» лаб қийнаиб кетдим, ташқарига чиқиб тупуриб кирди. Қалла чайқаб, яна саргузаштига ўтди:

— Кейин таваккал қилдим. Ҳасанни бозорга жўна-тиб, ўзим яхшилаб кийиндим. Марпа хола қарашиб турди. Хотиннинг пайпоқларини болдиримга ўрадим. Иккита ичкўйлагимни устма-уст кийдим. Жун рўмоли-ни белимга боғладим. Катта шерсть рўмолини икки учидан тугиб, елкамга ташлаб олдим. Бир кийимлик бахмали бор экан, йиртиб пайтава қилдим. Марпа хола инвалид қўшнисидан бир пойдан оқ-қора пийма топиб берди. Кийиб олдим. Бозор қайдасан, деб йўлга тушдим. Бошимда тивит рўмол, бир оёғимда оқ, бир оёғимда қора пийма. Утган-кетган қараб кулади. Болалар: «Ана, масхарабоз! Ура, цирк келибди!», деб чувиллашади. «Ўзи қоп-қора экан, Африкадан бўлса керак» деб чапак чалишади. Мен парво қилмайман. Сенларга кулги, менга жон керак, деб болаларга кўз қисаман. Улар бозоргача ортимдан эргашиб боради.

Хуллас, баданим исиб, жоним кириб қолди. Лекин бозорим қизимади. Анорни доналаб сотишга ўтдим. Доналаб қачон бўламану, қачон уйга кетаман, деб хунобим чиқади. Бир хаёлим, бор-э, деб чамадонни ағдариб, ҳалиги ҳамюртларимга арзон-гаров пуллавор-гим келди. Ҳар бири манави чойнакдай келадиган туятиш жониворларни кўзим қиймайди. Не ҳасратда экиб кўкартирганман, қанча машаққат билан шундан-шунга олиб келдим. Унинг устига Ҳасан ҳам ҳали беш-ўн кун сотадиганга ўхшаб турибди.

Азонлаб почтахонага бордик. Этик, палто сўраб уйга тилгром бердик. Кечқурун энди овқатланиб бў-либ, чой ичиб ўтирган эдик, икки мелиса кириб келди. Бири ёш, самбитдай. Иккинчиси кексароқ, сочи оқар-ган.

— Назаров шу ерда турадимиз? — деб сўради ёши улуғи.

— Мен, брат, келинг, — деб ирғиб турдим. Дўп-пимни кийиб олай деб диван томонга ўтмоқчийдим, йигит мелиса ёнбошини ушлаб пўписа қилди:

— Қимирламанг! Қуролга яқинлашманг! Жойин-гизга ўтиринг!

Ҳасан анграйиб қолди. Мен беихтиёр қўлларимни кўтариб, стулга ўтирдим. Ҳасан ялинишга ўтди.

— Акалар, бу жиноятчи эмас. Асл колхозчи. Фермада мол боқади. Ана, паспорти, справкалари бор.

Қатта мелиса Ҳасанни уришиб берди:

— Гражданин, сиз аралашманг, ўзимиз текшира-
миз.

Мелисалар уйни енгилгина кўздан кечириб чиқишди. Кейин иккови мени ўртага олиб ўтирди. Ҳасан костюмидан ҳужжатларимни олиб келиб мелисаларнинг олдига қўйди.

— Ҳурматли акахонлар. Назаров икковимиз ҳам колхозчимиз. Тошкентни биласизлар? Шу Тошкентнинг нариёғида Нанай деган чиройли ер бор. Ана шу Нанайданмиз. Озгина деҳқончилик қилган эдик, сотиб турибмиз. Сотма десангизлар, майли, юртимизга кета-
верамиз.

— Сотаверинглар, — деди кекса мелиса менинг паспортимни варақлаб. — Аммо сал инсоф ҳам керак. Памилдорини ҳам ўн сўмдан сотишадими? Ўзларингда қанча, килоси ўн сўм эмасдир?

Мен ҳовлиқиб, «Э, ака, бизда ҳозир сув текин, 30—40 тийин», деб юборишимга бир баҳя қолди. Яхшиям вақтида қизилбош оёғимни босиб қўйгани.

Мелисалар Ҳасан икковимизнинг паспорту справкаларимизни инжиқлаб роса текширишди. Нима бўпти, денг? Бир одам турмадан қочган экан. Унинг фамилияси Назаров экан. Бояги жиноятчининг бекиниб юрган шериклари бор экан. Бирининг лақаби Этик, бириники Пўстин экан. Бизнинг тилгром мелисанинг қўлига тушибди. «Аҳвол танг. Этик билан пўстин юбор...» деган гапни улар ўзларича тушуниб, мени йўқлаб келишибди.

— Омад юрмаса қийин, — дедим Сувонқул аканинг кўнгли учун. Ишқилиб омон-эсон қутулдингизми?

— Қутулишга қутулдим-у, она сутим оғзимга келди. Кичик мелиса ҳужжатларимни қайта-қайта кўриб, ўрнидан турди. Чамадонимни очтирди. Шампан шишани тўлдириб нос олиб олган эдим. Мелиса шишани чироққа солиб кўрди. «Бу нима» деди. «Нос, брат. Жумавой аканинг ўз агароди» дедим. Мелиса носни ёмон бир дори деб ўйладими: «Буниям сотасизми? Нима ўзи бу?» деб инжиқлайверди. «Бу — ўзбекча сигарет, брат,— дедим. Бир отим олиб, отиб кўрсатдим.— Мана бундай қилиб оғизга ташланса, во маз-

за, кайф қилади». Лекин мелиса ҳеч балога тушунмади. «Бунингизни текшириб кўрамиз», деб қоғозга ўраб олди. Ҳамма ҳужжатларимни чўнтагига тиқди. «Эртага кун бўйи уйда бўлинг, эшикка чиқсангиз хафа қиламиз», деб жўнаб кетишди. Ҳасан икковимиз бир-биримизга қараб лалайиб қолавердик.

Тонг отди. Ҳасан мендан хавотир олиб бозорга бормади. Шўрвани қайнатиб қўйиб, уйда чўзилиб ётибмиз. «Қизиқ бўлди-ю, Ҳасанбой?» дейман энса қашиб, «Буям бир томоша-да, Сувонқул ака», деб кулади қизилбош. Баттар хунобим ошади. Кўчага чиқсам, совуқ жонимдан ўтади, бозорга борсам — бозор касод, уйга кирсам, бир отим нос йўқ. Мелисалар қовоқдаги носимни ҳам қоқиб олишган. Бирам хумор қилади-эй, сўрама, иним. «Улмай уйга қайтиб борсам, иккинчи бу ўтти емай. Доғ сув ичиб, қора нон еб юраверганим бўлсин», деб қасам ичдим.

Кун ботди ҳамки, мелисаларнинг дараги бўлмади. Азониға, чой маҳалда кичиги келди.

— Мана, сигаретингиз, — деб носшишамни берди.— Биз бошқа нарсами деб ўйлагандик. Лаборатория текшириб кўрди, афюн эмас экан.

Кўзим чарақлаб кетди. Шишани ола солиб, бир кафт носни оғизга урдим. Мелиса кулди.

— Бозорингизни қилаверинг. Аммо битта шартимиз бор. Паспортингиз ҳозирча бизда туради. Колхозингизга телеграмма юбордик, Назаров. То жавоб келгунча ё бозорда ё уйда бўлинг. Келишдикми?

«Э, хайрият-эй!» деб суюндим. Ярим чамадон анорни кўтариб бозорга лўкилладим. Бозорга етай деганда миямга бир фикр келиб, таққа тўхтадим.

— Ҳасанбой, чатоқ бўлди-ку! — дедим. — Мелиса уйга тилгром юборибди. Уйдагилар, Сувонқул қамалиб қолибди, деб юраги ёрилиб ўтиргандир. Энди нима қилдик?

— Почтахонага тортинг! — деб Ҳасанбой йўл бошлади. Юklarимизни орқалаб тўғри почтага кириб бордик. «Хавотир олманглар. Омон-эсонмиз. Яқинда бо-рамиз», деб тилгром урдим.

Орадан уч-тўрт кун ўтди. Колхоздан «Сувонқул Назаров жиноятчи эмас, яхши одам», деб жавоб келганми, ишқилиб, мелиса ҳалиям паспортимни бермайди. Бозоркўм, справканг қани, деб тиқилинч қилади. Кун тобора совуб боряпти. Хотиннинг тивит рўмолию пайпоқлари кор қилмай қолди. Энг ёмони, бозорда мен

тўғримда «миш-миш» тарқалди. «Анави қўшиб сотар-миш. Қимки еса бангига ўхшаб мияси айниб қолар-миш». Шундан кейин харидорлар менинг олдимда тўхтамай ўтиб кетадиган бўлди. Саккиз кун деганда бир чамадонни аранг бўшатдим. Ҳасан тўртинчи яшигини очди.

Ниҳоят, бир куни мелиса йигит эшикдан кулиб кирди.

— Гражданин Назаров, мана ҳужжатларингиз, — деди честь бериб. — Ростдан колхозда экансиз. Узр, безовта қилдик, хизматчилик.

Қувонгимдан кўзимга ёш келди. Қўярда-қўймай йигитнинг қўлига тўртта анор тўтқаздим. «Бўлди энди, бир кун ҳам турмайман, — дедим Ҳасанга. — Уйга етадиган пулим бор. Параходга билет олиб бер, кетаман». Қарасам, Ҳасан хафа бўладиган. Ке, номардлик бўлмасин, бирга келдик, бирга кетайлик, деб уни яна икки кун кутдим.

— Қолган анорни нима қилдингиз, текинга улаштирдингизми? — деб сўрадим Сувонқул акадан.

— Текинга десаям бўлади. — Ух тортди ҳамроҳим. — Бир ўн килочасини Марпа холага бердим. Қолганини уч сўмдан ошхонага ўтказдим. Хуллас, сени энди елжамни чуқури кўрсин, Туман, деб уйга қараб равона бўлдик. Уйга келсак, йиғи-сиғи, қариндош-уруғлар йиғилиб ўтиришибди. Нима бўпти денг? Ҳалиги мелисалар уйга хабар берганда: «Бечора Сувонқул Сибирда қамалиб қолибди», деган гап тарқалибди. Бизнинг тилгромни олиб: «Сувонқул бир-икки йилга кесилганмиш», деб баттар ваҳимада қолишибди. Кейин тилгромни кўрдим. Қўлинг синмагур почтачилар «Яқинда борамиз» деган гапимизни, «Бормаймиз» деб ёзишган экан. Бир ёқда мелиса сўраб турса, бир ёқдан ўзимиз «бормаймиз» десак, бола-чақада жон қоладими? Янгангизни укаси билан тоғамни ўғли мени излаб Сибирга кетишибди. Биз Ҳасан билан уйга кирганимизда улар Марпа холаникига бориб тушибди. Ке, қўй-чи, бир ҳафтада улар ҳам омон-эсон қайтишди-ю, уйда кун чиққандай бўлиб қувониб қолдик.

— Тошкентга нима учун келганингизни айтмадингиз, ака...

— Хотинни бир уруғи шифохонада ётувди, шуни кўргани келдим. Майда-чуйда олай, деб бозорга кирсам, ё қурастингдан, меникидан кичкина анорларни етти сўм деб ўтиришибди. Ана холос! Мен фойда кўра-

ман, деб Туманга бориб ўтирибман. Бирам алам қилдики... Шунини айтадилар-да, қаноатли муродига етар, беқаноат ўз оёғидан йитар, деб. Бегона юртда шармисор бўлгунча, ўз еримда дўппимни қийшиқ қўйиб, жонимни ҳузурига сотмайманми? Водариғ-а! Хўш, иним, гап билан бўлиб, соатниям уч қилибмиз. Энди бир мизғиб олайлик-а? Ҳадемай Қўқонга келамиз. Кейин жон Наманган.

Чироқни ўчириб ётдик. Эрталаб мен Наманганда тушиб қолдим. Сувонқул ака қайта-қайта қўлимни сиқиб хайрлашаркан, тайинлади:

— Биз томонларга албатта ўтинг-а, иним? Қутаман. Шундай мактабнинг ёнига бориб, Сувонқул аканинг уйи қайси десангиз, ёш бола ҳам айтиб беради. Жуда бўлмаса, «Африкалик масхарабоз», деб сўранг. Ҳозир қишлоқда мендан машҳур одам йўқ.

Поезд юриб кетди. Сувонқул аканинг қишлоғига боришни кўнглимга тугиб қўйдим. Ортимга қарасам, илжайиб дўстим Элмурод турибди.

— Ҳа, қитмир, ахири келдингми? Сенга кўзим учиб турувди ўзи...

ҒАЛАТИ БИР НАРСА

Одамнинг кўксига ғалати бир нарса бўлармиш. Унинг борй ҳам бало, йўғи ҳам бало дейдилар. Уша нарса бош кўтарганда кишининг кўзига оқ-қора кўринмай, не кўйга тушганини билмай қолармиш. Бу ҳикоя ана шу ғалати нарсанинг қурбони бўлаёзган икки йигит ҳақида.

Умматали билан Файбулла девордармиён қўшни. Иккаласиям механизатор, ёшлариям деярли тенг. Файбулланинг мучали қуён, Умматалиники — балиқ. Гилос пишганда Умматали қирқ тўртга тўлса, Файбулла қовун пишғида қирқ бешга чиқади. Файбулла новчадан келган, шошмай гапиради, шошмай юради. Умматали қотма, ўрта бўй, қўли ҳам, тили ҳам чаққон. Файбулла «Ассалом...» дея оғиз очгунча Умматали «Ваалайкум ассалом вораҳматуллоҳ!» деб қўя қолади.

Файбулланинг ҳам, Умматалининг ҳам саккизтадан боласи бор. Унда ҳам, бунда ҳам тўрт ўғил, тўрт қиз. Иккаласи бир йилда уйланган. Илгари улар қишлоқнинг кунчиқаридаги сувсиз қирда туришарди. Колхоз сой бўйидаги тошлоқ ерларни участка қилиб бўлиб бера бошлади-ю, Файбулла билан Умматали ҳам ёнма-

ён том солиб кўчиб тушдилар. Уникида қанча сигир, бузоқ, қўй, товуқ бўлса, буникида ҳам шунча. Ҳатто итлари ҳам ўхшаш. Бир қозоқи итнинг икки кучугини асраб олишган: бириники Қоплон, иккинчисиники Сиртлон.

Ғайбулла бешинчи бригадада ишлайди. Умматали олтинчи бригадада. Бурноғи йили Умматали тўрт юз йиғирма тонна пахта терганди. Ғайбулла бултур тўрт юз саксон тонна терди. Бу йил Умматали тўрт мингу тўрт юз етмиш беш сўм даромад қилди. Ғайбулла бу йил ҳисоботда тўрт мингу тўрт юз тўқсон тўққиз сўм олди.

Лекин одамларни қойил қолдирадиган нарса бу эмас. Одамлар икки дўст — икки қўшнингиз сиз-бизига, бир-бирига бўлган меҳр-оқибатига ҳайрон қолади. Сой бўйига кўчиб тушганларига ўн йилдан ошган бўлса, шу ўн йил ичида улар бир-бирига ярим оғиз қаттиқ гапирган эмас. Иккаласининг лабидан бол томади. Қўл олишса, хийлагача бир-бирининг қўлини қўйиб юборишмайди. Оҳ, буларнинг ширинсуханлиги, сертаклуф, сермулозиматлиги! Умматали ҳам, Ғайбулла ҳам уйларида бемалол ўтириб овқат емайди, десак лоф бўлмас. Ё У Буни чақиради ё Бу Уни! Оқшом бир коса шўрва Ғайбулланкига чиқса, бир тақсимачада манти Умматалиникига киради.

Ана шундай қилиб, кунлар, ҳафталар, ойлар ўтаверди. Одамлар: «Ишқилиб, буларга кўз тегмасин-да», дея уларга ҳавасланиб қараб қўйишарди. Ниҳоят, бир куни...

Бир куни Ғайбулланинг хотини «ашула»сини бошлади:

— Дадаси, машина олмасангиз бўлмайди шекилли. Сумка кўтаравериб қўлимда қўл қолмади. Магазин ўлгури ҳам яқин бўлса экан.

— Болаларни юбор эди, сенга нима азоб?

— Бе-е! Болани ишга буюр, орқасидан ўзинг югур... Қанд олиб чиқ десанг, шакар олиб чиқади. Тунов куни Ғайратингиз керосин идишни тўлдириб пахта ёғи олиб чиқибди. Тўкиб ташладим. Ойимни кўриб келай десам, бир куним кетади. Қишлоқнинг у бошида турадилар. Ҳадемай ёз. Бу ёқда олма-ўрик пишади, бу ёқда памилдори, бодринг. Машина бўлса, бир эткизиб шаҳарга ташлаб келардингиз, биз сотиб турардик.

— Сотолмасанг, томат қил, қоқи қил. Қишда жонингни ҳузур.

— Бодрингиям қоқи қилайми? Келинг, битта машина олақолинг, жон дадаси! Раисга йўлиқиб, ёлғондан айтсангиз, чиндан беради. Суҳбатиллонгиз йигит бўлиб қолди. Бир-икки ой ўргатсангиз, бинойидек ҳайдайди.

Ғайбулла энсасини қашлаб туриб қолди.

— Машина олсак зарар қилмайди-ю, аммо Умматалининг кўнглига келармикан, онаси?

— Тавба! Нима, Умматали билан киндигингиз бирми? Кўнглига келса, келар! Ҳавас қилса, уям олсин.

Ғайбулла индамай ишга жўнади. У худди дўстига хиёнат қилаётгандай эди. Кўнгли хижил бўлди. Лекин эртасига, бари бир, идорага бориб раисга йўлиқди.

Бир ойдан кейин Ғайбулланинг ҳовлисида тўқ-сарик «Москвич» ярақлаб турарди. Умматали қуллук бўлсинга чиқди.

— Яхши, буюрсин, дўстим, — деди у машинани силаб.

— Энди... шундоқ бўлиб қолди, — ийманиб кулди Ғайбулла, — раис чақириб... оласан, деб қисталанг қилди.

Умматалининг хотини машина сиртига уч метр духоба ёпди.

Энди навбат Умматалиники эди. У раисга ялиниб ўтирмади. Белига икки даста пул тугди-ю, ёнига шофёр қайнисини олиб, Жезқозғон томонга жўнади. Саккиз кун деганда сутдай оппоқ «Жигули» миниб келди. Дўстини «тойчоқ» билан муборак этгани Ғайбулла кирди. Анчагача Умматали «Москвич»ни, Ғайбулла «Жигули»ни мақтаб ўтирди. Ғайбулла дўстининг машинасига саксон сўмлик шойи ғилоф ёпди.

Уч-тўрт кундан кейин «Москвич»нинг оёғини кўрганни Ғайбулланинг қайноғаси Эшпўлат келди. Негадир энсаси қотиб сўради:

— Умматали ҳам машина олдимми?

— Ҳа, уники «Жигули», — деди Ғайбулла.

— Ана! — деди кесатиб Эшпўлат, — дўст бўлса, «Москвич» оларди. «Жигули» олгани — мен сендан ортиқман, дегани, билиб қўй!

Ғайбуллага бу гап ботиб кетди. «Ростдан-а? «Дўстим»лаб юриб, бу нима қилгани? Сенга эшак, бизга от ярашади, деганими? Илгарилари хаёлимга келмабди-я?»

— Майли, хафа бўлма, — деди Эшпўлат, — Мирза-

чўл ёқда оғайниларим бор. Машинангни супер-люксга алмаштириб бераман.

Уч ойлардан сўнг Файбулланинг ҳовлисига чўгдек қип-қизил, яп-янги «Жигули» попоплаб кирди.

Умматалининг қайноғаси йўқ, аммо ерга урсанг, кўкка сапчийдиган қайинлари бор эди. Улар «почча-почча»лаб қўлтиғига киришди. Ҳадемай «Жигули»ни сотиб, Кавказ томонга учишди. Ун беш кунча йўқ бўлиб кетишди. Ниҳоят, ярақлаган «Волга» миниб қайтишди.

— Эски машинанинг мотори ёмон чиқди, — деди Умматали қуллуқ бўлсинга кирган Файбуллага, — қайин тушмагурлар қўймай... манави «Волга»ни олдиришди.

— Ажаб қилибсан, дўстим, — деди Файбулла, — шу «Жигули» бўлмас экан ўзи. Улгудек нозик. Утирсанг, бошинг шипга тегиб қолади. Уйнинг ҳам катта-роғи яхши-да.

Бу унинг «ғам ема, биз ҳам яқинда йўлга тушамиз», дегани эди. Дарҳақиқат, пахта очилмасдан бурун Файбулла ўн кунча бир ёққа бориб келди. Пахта терими айна қизиган кезларда ғалати машина минган грузинбашара икки йигит Файбулланинг уйини йўқлаб келишди. Шундай қилиб у «Тойото»лик бўлди. Пичан ортилган чанадай келадиган бу машина жуда ваҳимали эди. Олди тор, орқаси кенг. Ҳаммаёғи лампочка. Қилт этиб ўрнидан қўзғалса, юлдуздай кўз қисиб, лип-лип ёнади. Қишлоқда машиналик одам борки, ҳаммаси томошага келди. Умматалининг бир қайниси «Тойото»ни кўриб, поччасини овутди:

— Бу машина эмас, дарди бедаво. Бир йилдан кейин сотиб юборади дўстингиз, мана кўрасиз. Зап-част йўқ бунга.

Умматали «Волга»сига ўзимизнинг магнитофондан олиб қўйди. Файбулла «Машина японники, магнитофон ҳам жўровоз бўлсин», деб «Соная» сотиб олди. Умматали кўп ўйламади. Уста ёллаб машинасига жажжи телевизор билан кичкина холодильник ўрнаттирди. Бир куни Файбулла дўстининг машинасига тушиб қолди-ю, астойдил мақтади:

— «Волга» деса, «Волга»-да, жонивор! Сувдай оқади-я! Зериксанг, ана, телевизор, чанқасанг — муздек қимиз! Яша, дўстим.

— Энди, узоқ йўлда эрмак-да, — деди уялган бўлиб Умматали.

Бирор ойдан кейин «Тойото»нинг ҳаммаёғи авто-

матлашиб кетди. Эшикни очсанг, Муножот Йўлчиева «Қаро кўзим»ни айтади, рўпарада рангли телевизор, чапга-ўннга бурилмоқчи бўлиб чироқ ёқсанг, булбул сайрайди, иссиқласанг — кондиционер совуқ ҳаво уфуради. Бу машинанинг энг ажабланадиган ери — рулга ёш бола ўтирса юрмайди ва ҳоказо.

Дўстининг бу қилиғи Умматалининг иззат-нафсига тегиб кетди. У, автоматлаштиришни биздан кўр, деди-ю, шаҳарга тушиб, телеграфда ишлайдиган бир қариндошини бошлаб келди. Пахта йиғим-терими тамом бўлган, шудгоргача бир оз бўш вақти бор эди. Ҳалиги қариндоши билан бир ҳафта уйдан чиқмай уринишди. Аввало дарвозага реле ўрнатдилар. Энди эшикка яқинлашсанг, у ўзи очилади, ичкари кирсанг, яна ўзи ёпилади. Молхона эшигини очсанг — чироқ ёнади, ёпсанг — ўчади. Уйда ўтириб қизил тугмачани боссанг, газ плита ўз-ўзидан ишлаб кетади. Ҳаммаси яхши бўлди-ю, аммо қариндошининг гапига кириб, Умматали сал бўлмаса тоғасидан айрилиб қолай деди. Унинг олис тоғлик қишлоқда турадиган ёлғиз тоғаси бор эди. Шу меҳмонга келган эди. Бир куни тоға бомдод маҳали таҳорат олгани ҳовли этагидаги ҳожатхонага борибди. Шундоқ эшикни очса, ичкаридан кимдир «Дод!! Одамизод бир-бирига беш кунлик меҳмондир!» деб бақарибди. Тоға турган ерида ағанаб тушибди. Яхшиям вақтида кўриб қолишгани. Шундан кейин Умматали у ёққа уланган магнитофонни узиб ташлади.

Энди навбат Ғайбулланики эди. У дўстининг «мўъжиза»ларини обдан томоша қилди, табриклади, ўзича маслаҳат берди ва мийиғида кулиб чиқиб кетди.

Куз ўтди, қиш ўтди. Баҳор келганда икки дўстининг уйи таяниб бўлмас даражада ўзгариб кетди. Уларнинг ҳовлиси ёнма-ён қурилган радиостанцияга ўхшаб қолди. Томларда ўнлаб антенналар, турли хилдаги катта-кичик лампочкалар, қизил, яшил, сариқ, ингичка, йўғон симлар. Ғайбулла ўчакишиб уйини тўла автоматлаштириб юборди. «Время» бошланса, телевизор ўз-ўзидан кўрсата бошлайди. «Тойото» ҳар куни эрталаб соат олтига ўзи «уйғониб» ўзи ўт олади, тонг отса — товуххона катаги очилади, сигир хашагини еб бўлса айвонда қизил чироқ ёнади, дарвозадан биров кирса кўк чироқ липиллайди, молхона эшиги очиқ қолган бўлса, сариқ чироқ ёниб, қўнғироқ чалади ва ҳоказо... Умматали енгилиб бораётган эди. У бир неча кун хаёлга толиб юрди-да, охири таваккал қилди. «Волга»га

қийшиқ ўтириб область марказига жўнади. Тўғри бо-
риб аэропорт бошлиғининг олдига кирди. Ўзини таниш-
тирди. Кейин дардини айтди.

— Сиздан кичкина илтимосим бор эди, ўртоқ на-
чальник. Иложи бўлса менга битта вертолёт тўғрилаб
берсангиз.

— Вертолётни нима қиласиз? Ташийдиган юкин-
гиз борми?

— Юким йўқ. Ўз-ўзимга керак эди. Агар бир эски-
роғи бўлса, сотиб олмоқчийдим.

Бошлиқ «бунинг эси жойидами ўзи», дегандек Ум-
маталига бошдан-оёқ разм солди. Кейин хиёл кулим-
сиради.

— Оғайни, бу ер вертолёт магазини эмас, билсан-
гиз керак. Мен давлат мулкани дуч келган одамга
сотолмайман-ку, тушунасизми?

— Тушунаман, — деди Умматали, — аввало мен
дуч келган бетайинлардан эмасман. Қолхозда йигирма
икки йилдан бери трактор ҳайдайман. Ҳар йили беш
юз тонналаб пахта тераман. Газеталарда неча марта-
лаб суратим чиққан, балки кўргандирсиз. Қолаверса,
вертолётингизнинг пулини нақд тўлайман. Бари бир
эскириб, учолмай қолганларини сотасизлар-ку, тўғри-
ми?

Бошлиқ энди қаршисида овсар эмас, донг чиқарган
механизатор турганини фаҳмлаб, сал пастроқ тушди.

— Тўғри, — деди у очилиб, — эски машиналар со-
тилади. Аммо вертолёт «Жигули» ё «Волга» эмас. Унга
пулингиз етармикан?

— Етади. Буёғидан кўнглингиз тўқ бўлсин.

— Бари бир мен бир нарсага тушунолмаёпман. Уч-
майдиган вертолётни нима қилмоқчисиз?

— Ҳозирча бу сир, — деди Умматали жиддий, —
аммо жуда керак эди-да.

Бошлиқ у билан самимий хайрлашди.

— Бўпти, оғайни, мен бошқарма билан бир гапла-
шиб кўрай. Сиз хабар олиб турунг, келишдикми?

Умматали ҳафсаласи пир бўлиб қишлоғига қайтди.
Кўчасига бурилди. Қараса, ҳовлининг этагидан тутун
чиқаётганга ўхшайди. Хаёлига ҳар хил фикр келди.
«Тинчликмикан? Болалар ўт ёқиб ўйнаган бўлмасин.
Олманинг тагига бензин кўмиб қўйган-а!»

У машинасини учуриб уйга яқинлашди. Тутун Фай-
булланинг ҳовлисидан чиқарди. Умматали дўстининг
эшигида тўхтади. Хавотирланиб тез ичкари кирди.

Ҳаммаёқ қора тутун. Беш-олти киши пақир, резинка
ичак кўтариб югуриб юрибди. Умматали елиб сўри
тагига борди. Борди-ю, тахта бўлиб қолди. Ғайбулла-
нинг уйи бутунлай ёниб кетибди. Том йўқ, қоп-қора
деворлар сўппайиб турибди. Ярми куйган йўгон тўсин-
лар ерда тутаб ётибди. Умматали бир чеккада ҳангу
манг бўлиб турган. Ғайбулланнинг олдига борди, уни
елкасидан қучди.

— Кўп ўкинма, дўстим. Бошинг омон бўлса, уй то-
пилади. Бурунгисидан ҳам яхшилаб соламиз.

Бир қария уни қувватлади:

— Мен ҳам шунни айтдим. Эгам жонингни саломат
қилсин. Боланг ёниб кетганда нима бўларди? Шукур
қил.

Ғайбулланнинг Ғайзулла деган беш яшар ўғли
маҳалладаги болаларни олиб кириб ўйнаб ўтирган
экан. Мақтаниб, ҳар кнопкани бир-бир босаверибди.
Охири симлардан чирсиллаб ўт чиқибди-ю, бирдан том
гуриллаб ёнибди.

Умматали уйига чиқиб, кўча тарафга, молхонага
тортилган ҳамма симларни узиб ташлади. Биронта ав-
томат ё реле қўймади.

Бирор ойда Ғайбулла билан Умматалининг қарин-
дошлари, дўст-ёрлари кўплашиб куйган уйни тозалаб
олишди. Кейин икки дўст биргаликда тахта, шифер из-
лашди, тележкалаб материал ташиб, ҳовлини тўлди-
риб ташлашди. Энди томни ёпиш керак. Деворга тў-
син солинадиган кунни Ғайбулланнинг хотини мингиллаб
қолди:

— Дадаси, барибир томни қайта ёпаяпсиз. Шу де-
вор ўлгурга тўрт қаторгина ғишт териб ёнинг. Уй
бўлганга яраша ҳавоси баландроқ бўлсин. Ўзи илга-
ритдан паст эди.

Ғайбулла иккиланди.

— Нима, паст бўлиб бошинг шипга тегиб қолаяп-
тими? Шунча йил ғиқ этмай юрувдинг-у? Томни кўтар-
сам, Умматалининг кўнглига келади.

— Вой, манави кишимни! Унинг томига бир қа-
ранг, ўзимизникига бир қаранг! Дўстингизникининг
олдида бизнинг уйимиз етим боладай елкасини қиси-иб
турибди!

Ғайбулла бошини қашиб турди-да, деворга тўрт
эмас, икки қаторгина ғишт тердирди.

Умматали дўстиникидан бери келмай қўйди. Ёзинг
ўрталарига бориб уй битди. Янги тўсинлар солиниб,

янгидан шифер босилгани учунми ё орқа-олди ярқиратиб оқланганигами ишқилиб, Ғайбулланинг уйи бавсавлат, ҳашаматли кўринарди. Бунини Умматалининг хотини ҳам пайқагандай бўлди. Бир куни у айвондан Ғайбулланинг уйига тикилиб турди-ю, лабини буриб жавради:

— Тавба, одамнинг ўзига-ўзи ёмонлик қилганини энди кўришим. Ойлаб дўстингизникида ётиб ишлаб, нима қилиб қўйдингиз?

— Нима қилибман? — ҳайрон бўлди Умматали.

— Анавининг томига бир қаранг! Бурунгисидан бир метр баланд-ку! Олдимизга Қоратоғни кўндаланг қилиб қўйганга ўхшайди дўстингиз! Кун кўрмай ўлларинг, деганими бу? Энди агародим нима бўлади? Тўрт пол пиёз ҳам кўкармайди ҳовлида? Йўқ, сиз ҳам томни очасиз! Бир метр кўтарамиз.

Умматали энгилгина қаршилиқ кўрсатди:

Бир-биримизга ўчакишиб нима бўлди охир, кўрдинг-ку? Шундай ўтирганингга ҳам шукур қилмайсанми, лодон?

— Шукур қилса, дўстингиз уйини аслидай қилиб соларди. Мен сендан ортиқман, дегани бу билсангиз! Унинг бейваҳча қайноғалари бор-да, пулига ишонади, Қўрқманг, мен ҳам укаларимга айтаман, қарашиб юборишади. Шу мирзатеракдан қаерингиз кам?

Умматалининг кўксига ғалати бир нарса ғимирлагандай бўлди. У бир дақиқа энсасини қашиб турди-да, секин ўрмалаб томга чиқди. Қўлига болта олиб, оппоқ шиферларни кўчира бошлади...

ҚУДАШ АКАНИНГ «ҚАЛЛИҒИ»

Биз томонларда лақаб қўйишга ўлгудай ўч бўлишди: Эрали пўш-пўш, Ашир нў, Ҳасан кокил, Сотим сумалак...

Девордармиён қўшним Қудаш аканинг лақаби каклик. Қўшним эликларга борган, ўрта бўйли, ориқдан семиз, семиздан ориқ бир қоратўри киши. Доим ерга қараб, какликдай овоз чиқармай йўргалаб юради. Ҳзи юмшоқ супургидай мулойимгина. Нима десангиз ҳам башарангизга қараб кулимсирайдию: «Маъқул, иним», деб қўяди.

Эсимни танибманки, пахсадан унинг бўйини кўриб катта бўлдим. Айниқса армиядан келиб колхозда шофёрлик қилиш бошлаганимдан бери ўртамызда чойнак-

пиёла айланиб қолди. Зериксам, қийшайиб кириб бораман. Қудаш ака кўп аломат ҳангомаларни билади. Гапни шошмай, секин гапиради-ю, эплаб гапиради. Сўзларининг пўчоғи бўлмайди.

— Иним Сотиболди, — дейди дастурхондаги нон ушоқларини териб оғзига соларкан, — одам бўлай десанг, қўйнинг изидан юрма, эчкининг изидан юр.

— Нега, Қудаш ака? — дейман. — Эчки ақлли бўладими?

— Эчки ақлли бўлмайди, қўй аҳмоқ бўлади. Минг қўзини бир улоқ эргаштириб юради. Қўйнинг эси бўлса такага эргашиб кушхонага кирармиди? Бу нима деганим, биласанми? Демокчиманки, эчкидай сая... эпчилроқ бўлиш керак. Тилинг эпчил бўлмасин, қўлинг эпчил бўлсин. Шунда хорлик-зорлик кўрмайсан, бировнинг қўлига қарамайсан, одамларга оёқости бўлмайсан. Маъқулми?

— Маъқул бўлса керак, — дейман кулиб.

Қудаш аканинг ғалати одатлари бор. У киши телевизорни ёқтирмайди, маҳаллага қўшилмайди, гузардаги чойхонага чиқмайди, тўй-ҳашамга ҳам кам юради. Бўш бўлса мол-ҳолига қарайди, томорқаси билан, чорбоғидаги дарахтлари билан гаплашади. Бир куни ҳовлида юрсам Қудаш аканинг ғўнғиллаган товуши эшитилди. Пахсадан қарадим. Қўшним боғ этагидаги битта терагига пўписа қиляпти:

— Сенда инсоф борми ўзи?! Экилганингга беш йил бўлди. Сен тенгилар аллақачон харидорини топиб сотилиб кетди. Қанча ўғит единг, қанча ўғирлик сув ичдинг. Қимир этай демайсан. Энди нима қилай сени? Тепангга вертолёт обкелиб қулоғингдан чўзайми? Гап шу. Келаси ёзгача кутаман. Бўйингни чўзсанг чўздинг, бўлмаса қирқиб печкага ўтин қиламан. Менинг ҳовлимда пишириб қўйгани йўқ. Урнингга гул кўчат экаман.

Қудаш аканинг энг яхши кўрадиган машғулоти — пул санаш. Қиладиган иш топилмаса меҳмонхонасига киради-да, эшик-тешикни бекитиб пул санайди. Бунақа пайтда гоҳо мени ҳам чақиради.

Қовун хазон бўлган пайт эди. Бир куни Қудаш ака пахсадан чўзилиб чақирди. Лаббай, деб олдига бордим.

— Ишинг бўлмаса мунда ке,— деди у кулимсираб.— Қаллиқ ўйнаймиз.

«Қаллиқ ўйнаш» Қудаш аканинг тилида пул санаш.

Қўшним кўча эшикни тамбалаб қўйган экан, пахсадан сакраб тушдим. У итини ечиб юбориб, даҳлизга кирди. Мени тўрга ўтказди. Кейин оёқ учида қазноққа кириб кетди. Анчадан кейин брезентга ўралган тугун кўтариб чиқди. «Бисмилло» деб тугунни еча бошлади. Ечяпти бўғчани, ечяпти — ҳеч адо бўлмайди. Брезент ичидан сув ўтмас қоғоз, ундан кейин клёнка чиқди, сўнг қандайдир ялтироқ қалин қоғоз, ундан кейин шойи мато. Ниҳоят, кўк белбоғ кўринди. Қудаш ака белбоғни авайлаб счди. Анграйнб қолибман! Ишонасизми-йўқми, бир тоғора япроқдекғижимланган пуллар. Мен бунча пулни бир мартагина кўрганман. Бола вақтимизда қишлоққа дорвоз келганди, шунда дорвозга бир белбоғ пул тушганди.

Қудаш ака пулдан бир ҳовуч олиб ҳидлади: «Оҳ, оҳ, оҳ!» деб қўйиб, яна ҳидлади. Кейин менга тутди:

— Иска-чи, иним, нимага ўхшайди.

Мен жиндай зах босиб моғорлай деган пулни ҳидлаб қайтардим.

— Пулнинг ҳиди келиб турибди,— дедим қўшнимнинг кўнгли учун.

— Ундоқ дема, иним,— деди Қудаш ака негадир ялинчоқ товушда.— Пулдан жаннатнинг ҳиди келади! Ҳа, жаннатнинг калити — пул, билиб қўй. Дарахтнинг кўрки нима? Япроқ. Одамнинг кўрки нима? Пул. Уқдингми? Ана энди бу азаматларни саранжомлайми. Мана бундай қилиб... хўрозини хўрозига қўшамиз, макиёнини макиёнига.

Қудаш аканинг айтишича, ўн сўмдан юқори пул хўроз бўлармиш, ўндан пасти — макиён. Мен «макиёнларни» тахлай бошладим, қўшним «хўроз»ига ёпишди. Анча ўтди. Бир вақт ҳовлисида ит ҳурди. Қудаш ака дарҳол белбоққа қўл босиб, жон ҳолатда сўради:

— Нима бало бўлди? Эшик тақилладими?

— Йўқ... Тинчлик шекилли,— дедим.

— Секин деразадан қара-чи,— шивирлади қўшним.— Бўйингни кўрсатма.

Қарадим. Жимжитлик. Қўшним сал ўзига келди.

— Бу лаънати ит қариб қолди,— деди у тағин авайлаб бўғчани очаркан.— Қўрққанидан ҳам ҳураверади. Арзон-гаров бир қозоқи ит топиш керак.

Яна қийиққа энгашдик. Ярим соатча ўтди. Ҳовлида қора қуюн кўтарилди. Шу пайт орқамиздаги дарчағийқ этиб очилди-ю, миёв деган товуш эшитилди. Уғирилдим. Улоқдай келадиган мов мушук кўзларини чақ-

чайтириб турибди. Пишт деб қўл силтадим. Мушук парво ҳам қилмади. Шарт ўрнимдан турдим. Мушук қочди. Лекин дарчанинг иккинчи табақасини ҳам очиб юборди. Гувиллаб шамол кирди. Эшик ланг очилиб кетди. Олдимиздаги бир бўғча пул сомондай совурилиб, ҳовлига учди. Қўшним: «Иҳ!» дедию, юзтубан белбоққа йиқилди. Сўнг ирғиб турди. Яна чўккалади. Қўлларини олға чўзиб остонагача тиззалаб борди. Мен югуриб бориб дарчани ёпдим. Кейин айвонга чиқиб қуюнни кузатиб турдим. Осмонда кўк-сарик бир нималар учиб юрибди. Қайси япроқ, қайси пул — библиб бўлмайди. Салдан кейин йиғлагудай бўлиб Қудаш ака чиқди. Унинг авзойи ҳозиргина суюкли жигарини кўмиб келган одамни кига ўхшарди.

Қуюн тинди. Қўшнимга тасалли бердим:

— Хафа бўлманг, Қудаш ака. Озгина учди шекилли. Топамиз. Узоққа кетгани йўқ. Бизни кига тушди. Асад бобоникига ўтди.

— Уф!.. — деди Қудаш ака ва пўп этиб айвонга ўтирди.— Бундан кўра жонимни олмайсанми, худо!..

Қудаш ака бўкиб қолган қўйдаи ўрнимдан туролмас, яккаш бошини чайқаб мушук билан шамолни қарғарди. Бир пайт амаллаб турди. Икковлаб қочоқ пулларни излашга тушдик.

— Сен дарахт учларини қара,— деди Қудаш ака.— Оёқ остидагиси ўзимизники.

Мен бир-икки бор олма, ўрикка чиқиб тушдим. Бутоқларга беш-олти уч сўмлик илиниб қолибди. Қудаш ака йўрғалаб Асад бобоникига ўтиб кетди, салдан сўнг тўнғиллаб қайтиб кирди. Қўшним: «Болалар устара қайроқни йўқотибди, ҳовлингизга тушмадикин?», деган экан, бобо: «Қайроқ йўқолса ерда бўлади-да, каклик, нега дарахтга қарайсан?» дебди.

Мен ҳовлимиздан битта «хўроз» пул топиб кирдим. Қудаш аканинг ўзи ҳаммаёқни тит-пит қилиб юборди: ўтинхона, том бўғотлари, кўчадаги ариқ, ўчоқ ичи, савзи ўраю кир ўра — ҳеч ер қолмади. Охири у ердаги хазонларни супуриб ташлади, қоплаб саройга таший бошлади...

Икки кундан кейин Қудаш акадан ҳол сўрагани чиқдим. У пешонасини танғиб олибди. Тўшакда аза тутиб ётибди.

— Икки кун, икки тун... ҳалиги япроқларни битталаб саралаб кўрдим,— деди у мотамсаро кўзларини мўлтиратиб.— Йўқ... Эллик етти сўм етмай турибди.

«Ҳа, унчалик бўлса ҳеч нима эмас экан», деб уни эвтуган бўлдим. Қудаш ака норози бўлиб бош чайқайди:

— Сен ёшсан, билмайсан... Эллик етти сўмга қишда битта урғочи қўй беради. Бу қўй қисир қолмай йилма-йил туғиб турса, тўрт йилда саккизта бўлади. Саккизта қўй ёзда саксон сўмдан... Уф, бу мушук мени хонавайрон қилди!.. Ҳа, иним Сотиболди, ҳалиги лаънати мушукни қайта кўрсанг танийсанми?

— Билмадим,— деб кулдим.— Мушуклар бир-бирига ўхшайди. Футболчилардай кўкрагига номер ёзиб қўйса экан. Миёв деди-ю, кетди номард.

Қудаш ака муштини тугди:

— Агар ушлаб олсам дунёга келганига пушаймон қилдираман ярамасни!

Кунлар ўтаверди. Ишим кўпайиб, анча бўлди, Қудаш ака билан кўришолмадим. Баъзан, ҳалиги мушук нима бўлди экан, қўлга тушганмикан, деб ўйлаб қўяман. Куни кеча кўчада қўшнимни учратиб қолдим:

— Қалайсиз, Қудаш ака?— дедим.— Мовмушук топилдими?

— Топилди, иним,— кулимсиради қўшним.— Ҳозирча семиртириб ётибман.

— Семиртириб нима қиласиз, гўштга ўтказасизли?— дея ҳазиллашдим.

Қудаш ака: «Кейин кўрасан», деди-ю, йўргалаб кўнади.

Орадан тўрт-беш кун ўтди. Бир куни эрта билан овлида юрсам, қўшним томондан мушукнинг фарёд олиб миёвлагани эшитилди. Қудаш ака мушукни осиб олдирмоқчи бўляпти шекилли деб, пахсадан мўраладим. Қўшним айвонда чўнқайиб ўтирибди, мушук усунга чирмаб боғланган. У тўхтовсиз миёвлаб, Қудаш акага қараб сапчийди.

Секин чиқиб бордим. Мушукнинг олдида гугурт қутисидай келадиган икки бўлак гўшт ётибди. Бироқ гўшт шундай ташланганки, мушук ҳар қанча интилгани билан унга етолмасди. Кейин билсам, Қудаш ака мушукнинг сўлакайини оқизиб антиқа азоб бераётган экан.

Қудаш ака мен билан бош ирғаб саломлашгач, мушукка ўгирилди:

— Ол, гўштга тиқилгур, е! Сен учун атайлаб Жавлон қассобдан олиб келдим. Янги сўйилган барра қўзининг эти. Тўйгунингча е, ҳароми!..

Мушук ортига тисарилиб туриб зув этиб сакради. Етолмади. Кейин жонҳолатда қўшнимга ташланди. Унга ҳам тирноғи етмади. Сўнг аламига чидаёлмай бошини ерга уриб миёвлай бошлади. Шўрлик мушукка раҳмим келди. «Қудаш ака, қўйворақолинг, ўша йўқолган пулингизни мен тўлай», демоқчи бўлдим-у, гапим ерда қолишини ўйлаб тилимни тийдим.

Мушук урина-урина сулайиб қолди. Қудаш ака ичкари кириб кетди. Анчадан кейин бедана халта кўтариб чиқди. Ичида бир нима питир-питир қилади. Қўшнимни кўриб мушук ирғиб турди. Яна гоҳ гўштга, гоҳ Қудаш акага қараб сапчий бошлади. Аммо тирик гўштга ҳам, ўлик гўштга ҳам етолмай чинқириб миёвлашга тушди.

Қудаш ака устунга яқинроқ келиб чўнқайди, халтанинг оғзини очди. Халтадан бош бармоқдай келадиган сичқон боласи ирғиб тушиб бурчакка қараб қочди. Сичқонни кўрган мушукда жон қоладими? Мушук бурчак томонга яшиндай отилди. Лекин сичқон бола ёш бўлсада, қочишнинг машқини олган шекилли, пилдираб бориб бир тешикка кириб кетди. Мушук ўлар ҳолатда тешикни тимдалади, тирноқлари қонаб, айвоннинг «бир қават терисини» шилиб олди. Сўнг илгаригидан ҳам баттар миёвлаб бошини ерга ура бошлади.

Чидамадим:

— Энди қўйворинг, Қудаш ака? — дедим ялиниб. — Ҳеч нарсангизни емади-ку? Дарчани шамол очди, бу бечорада нима гуноҳ?

— Унинг нияти бузуқ, гуноҳи шу! — деди Қудаш ака. — Мана, сенинг ниятинг тўғри. Бировга ёмонлик қилмайсан.

— Энди бу ҳайвон-да, Қудаш ака, — гапни ҳазилга бурдим. — Тарбия кўрмаган...

— Ҳайвоннинг ҳам эслиги бўлади, — деди қўшним. — Мана, менинг сигиримни ол. Олти ой ёз подага қўшмайман. Эрталаб эшикдан чиқариб юбораман. Кун бўйи буғдой поядами, ўр-қирдами ўтлаб-ўтлаб, кечқурун ўзи кириб келади. Подага қўшсанг ойнага уч сўмдан тўққиз ойда биласанми қанча бўлади? Йигирма етти сўм! Йигирма етти сўмга бир қоп ун беради, чироғим...

Шу пайт кўча эшик тарақлаб очилди. Қалишини шалоплатиб қора Музипа кирди. Музипа опа биздан бир маҳалла нарида турар, ҳали қирққа бормаган бўлса-

да, гўштлиқкина, лекин ҳаракатчан аёл эди. Ундан маҳалладаги хотинларгина эмас, эркаклар ҳам ҳайиқишади. «Қора Музипаники бир тутмасин, тутса, бобокалонингдан тушиб етти пуштинггача қарғишга кўмиб ташлайди», деб кулишади одамлар.

Музипа опанинг авзойи ёмон эди. У қора қуюндай гувиллаб келди-ю, айвон лабидан туриб Қудаш акага бақирди:

— Ҳўв, сассиқ кузан, сенга ким ҳуқуқ бердики, менинг мушуккинамни айвонга боғлаб ўтирибсан?! — Қора Музипа оёғига энгашди. — Мана бу калиш билан бир уриб, оғзи-бурнингни жийда егандай қилайми, пайтаватўра?

Қарғиш дўлдай ёғила бошлади. Қудаш ака ҳали қора Музипанинг қаҳрига йўлиқмаган шекилли, шошиб қолди. Кейин сал ўзига келиб, қўрқа-писа жавоб қайтарди:

— Шанғиллама, мегажин. Нега бақирасан?

Музипа опанинг лўлиларникидай катта-катта, қоп-қора кўзларидан ўт чақнади:

— Мегажин деб сенга кўрпа солиб берадиган хотинни айтади, билдингми, мегажиннинг эркаги?! — У қўлини қиличдай сермаб устунни кўрсатди. — Қани, яхшилиқча ечиб қўй-чи, мушугимни!

— Ечмайман! — деди Қудаш ака бир одим чекиниб. — Аввал пулимни тўлаб қўй. Касофат мушугинг эллик етти сўмнинг бошига етди.

Музипа сакраб айвонга чиқди. Икки бармоғи орасидан бош бармоғини чиқариб Қудаш аканинг бурнига тақади:

— Мана пул! Худо хоҳласа ҳали пулга тиқилиб ўласан! Пулсиротдан ҳам «Пул! Пул!» деб ўтасан!

У мушугини ечиб бағрига босди. Айвондан тушар экан, хезланиб яна Қудаш акага яқинлашди:

— Сендай бели боғлиқ супурғидан манави махлуқ яхши! Бунга бир бурда нон берсанг пишиллаб ухлаб қолади. Сенга ўхшаб итдан суяк тама қилмайди, билдингми?

Зўр зўрни кўрганда писиб қолади, дегандай қўшним сўзга чечан бўлса-да, чурқ этмади. Фақат қора Музипа дарвозага борганда ортидан салом йўллади:

— Қайтиб уйимга кирса, мушугингни осиб ўлдираман, билиб қўй.

Музипа индамай чиқиб кетди. Бир оздан кейин кўча тарафдаги девордан ҳовлига шалоплаб товоқдай гўнг

парчаси тушди. Бу Музипанинг Қудаш акага унсиз жавоби эди.

Қудаш ака анчагача Музипани ёмонлаб ўтирди. Мен:

— Мушукни шунча кун нега боқиб ўтирдингиз? — деб сўрадим.

— Онасини кўзига кўрсатдим, — деди қўшним ва воқеани айтиб берди.

Мушук тўққиз кун аввал қўлга тушган экан. Қудаш ака уни олти кун сандиққа солиб қулфлаб қўйибди. Бир тишлам нон ҳам, сув ҳам бермабди. Очликдан мушукнинг силласи қуриб, ўлар ҳолатга етгач, ҳар кун айвонга олиб чиқиб, мен кўрган қийноқларга дучор қилар экан.

— Агар анави қора товуқ (Музипа) бўлмаганда бир ой-ярим ой боягидек кўзини ўйнатиб мушукнинг адабини бермоқчийдим, — деди Қудаш ака эснаб. — Билсанг, иним, томоқ кўрмай ўлгандан томоқ кўриб, еёлмай ўлган ёмон бўлади.

Шу пайт ичкаридан ранги ўчиб янгам чиқди. (Мен у кишини уйда йўқдир, дебман. Билсам, қора Музипадан кўрқиб бекиниб ўтирган экан). У қандайдир ялтироқ матоларнинг қийқимларини чангаллаб олибди. Манзура хола бир-бир босиб эрига яқинлашдию:

— Сизга шунча айтдим, — деди йиғламосираб. — Уша мов ўлгурни қазноққа қамай қолинг, дедим. Йўқ, деб туриб олдингиз. Мана, ўжарлигингизнинг оқибати!

Янгам чангалидаги мато қуроқларини сочиб юборди. Ҳўнграб йиғлашга тушди:

— Вой, шўрим қурсин, шўргинам қурсин! Энди нима қиламан-а! Емай, ичмай, товонларим тешилиб йиғувдим буларни. Ҳакимани узатсам, бир томонини кўтарар дегандим. Уйим куйди-е!..

Нима бўлибди денг? Тўққиз кун сандиқда қамалиб ётган мушук очлик азобига чидай олмай, қўшним қизига атаб йиғиб юрган сепларни бурда-бурда қилиб ташлабди.

Қудаш ака оёғи билан латта парчаларини четга сураркан, ерга қараб пўнғиллади:

— Бўпти, кўп обидийда қилаверма. Эндиги йили тарвуз сотганимда бошқасини оларсан.

— Вой, ман ўлай, — деди янгам. — Ҳали туғилмаган бузоқнинг сутига бошқоронғи бўлиб юрар эканман-да!..

Ростдан ҳам қўшним баҳорда тарвуз экди. Лекин бу тарвуз ҳам унинг бошига анча даҳмазалар орттирди.

САБИЛ ҚОЛГАН ТУЕНА

Қарши томонда Камол Содиқов деган тутинган акам бор. Ёши элликларга борган, серфарзанд, тўғри-сўз одам. Ўзи менга ўхшаган мухбир. Лекин қалами ўткир. Айниқса фельетоннинг жонини киргизади. Областнинг истаган бурчагига бориб, «Камол Содиқов келмадим!» деб сўрасангиз, «Қўйинг-э, юзини тескари қилсин!» деб бир сакраб туришади.

Анчадан бери Камол акамни соғиниб юрардим. Яқинда редакциядан топшириқ олдим унинг олдига қараб учдим. Камол ака шаҳар биқинидаги кичкина қишлоқда турарди. Мени кўриб қувониб кетди.

— Зап вақтида келдингиз, — деди қучоқ очиб, — ўзим сиздай оёқ-қўли енгил бир дастурга зор бўлиб ўтирувдим.

Чой устида Камол ака дардини айтди:

— Яқинда тўй қилдим. Катта ўғилни уйлантирдик. Лекин четга исни чиқармадим. Қишлоқда ҳам биров билиб, биров билмай қолди. Сизни ҳам айтмадим. Ўпкаламайсиз.

— Намунча... пишиқ бўлмасангиз, — деб ҳазиллашдим. — Ҳозир тўйга одамлар еб-ичгани келмайди, қизиқчиликка келади. Бекор қилибсиз.

Камол ака тўйдан қолган қаттиқ нонни маставага бўктириб, уҳ тортди:

— Илгари мен ҳам шунақа деб ўйлардим. Ёлғон экан. Ҳозир тўйга одамлар тўенасини кўрсатиб мақтангани желишаркан. Ана, қаранг!

Ҳали эътибор қилмабман, кираверишда, девор тагига катта-кичик яшиқлар, капрон ип билан чандиб боғланган қоғоз қутилар қалаб ташланган эди. Камол ака ёнидан бир варақ қоғоз чиқариб берди:

— Уқинг. Овоз чиқариб ўқинг!

Мен ажи-бужи ёзувни ҳижжалаб ўқидим: холодильник — 6 та, гилам — 13 та; телевизор — 7 та (2 таси рангли), чангютқич машина — 8 та, кир ювадиган машина — 6 та, магнитофон — 4 та (биттаси японники), радиола — 8 та, самовар — 17 та, қандил — 5 та, диван — 3 та, сервис — 12 та.

— Бугун икковимиз мана шу совғаларни эгалари-

га топширамиз. Колхоздан машина сўраганман. Турдикми?

Кўчага чиқдик. Эшикка беш тонналик машина келиб тўхтади. Ундан давангидай икки йигит тушиб, ҳалиги яшиқларни орта бошлади.

Камол ака икковимиз «Жигули»да йўл бошладик, юк машинаси бизга эргашди. Деҳқонобод қайдасан, деб жўнадик.

Бирор соат юриб Камол акадан сўрадим:

— Бу тўёналарни адаштириб юбормайсизми?

— Йўқ. Тўёначилар ҳам анойи эмас. Улар бировларга пора беравериб қирриқ бўлиб кетишган. Буюмларининг кўринарли ерига «Фалончидан арзимас эсдалик» деб ёзиб қўйишади. Ёки откритка қистиришади. «Арзимас» эмиш. 700 сўмлик рангли телевизор арзимасми? Минг сўмлик магнитофон-чи? Уларни қачон қайтараман-у, қандай қилиб қайтараман? Ҳали бу ёқда уч ўғил, икки қиз етилиб турибди.

Эртақчилар айтгандай, йўл юрсак ҳам мўл юрдик. Уч район, етти-саккиз қишлоқ оралаб машинани анча енгиллатдик. Икки холодильник, уч радиола, саккиз сервис, тўрт чангютгич, беш гиламни омон-эсон эгаларига топширдик. Яккабонда тушлик қилиб яна йўлга тушдик. Кўклам офтобида кўпчиб, буғи чиқиб ётган далалардан ўтиб, обод бир қишлоққа кириб бордик. Бекпўлат аканинг уйи шундоқ марказда экан, адашмай топдик. Зангори ўймакор эшик. Оқ тунука томли иморат қўшниларникидан бир метрча баландда савлат тўкиб турибди.

Гулдор халат кийган, юзи товоқдек, пучуқ жувон эшик очди.

— Хўжайин йўқлар, — деди оғзини кафти билан тўсиб эснарган. — Гапларинг бўлса кечроқ келарсизлар.

— Бизга йўғи яхши. — Илжайди Камол ака. — Омонатларини опкелувдик. Ўзингиз олақоласиз, янга.

Йигитлар битта диван билан қандилни тушириб дарвоза олдига қўйишди. Жувон Янгийўлнинг шалоғи чиққан диванини айланиб кўрди-ю, кўзлари ўйнаб сўради:

— Импортнийми?

— Ҳа, — деди Камол ака. — Венгрияники. Ҳам чиройли, ҳам пишиқ.

— Финскийдан опкелмабсизлар-да... — Норози бўлди жувон.

Камол ака таъзим қилди:

— Унисига қарздормиз, янга.

Жувон пилдираб машинага яқинлашди.

— Укажон, анави гиламчадан битта ташлаб кетинг!

— Бу автолавка эмас, опа! — Шофёрнинг жаҳли чиқди.— Ҳаммасининг эгаси бор.

— «Шапка»сини берамиз, ташлаб кетақолинг, укажон...

Шофёр индамай кузовнинг орқасини ёпди. Қарасак, жувон лўмбиллаб битта сервисни кўтариб кетяпти. Шофёр: «Хув, опа, қовун эмас бу, жойига қўйинг!», деганча қолаверди. Камол ака қўл силтади:

— Ҳайданг, Аҳаджон! Осон қутулдингиз. Ҳалиям танлаб оламан, деб хархаша қилмади.

Яна бир-икки соат сабил қолган тўёналарни тарқатдигу район марказига қараб ғизилладик. У ерда Камол аканинг Ражаб Дармонов деган эски таниши бор экан, тўйга рангли телевизор олиб борибди.

— Ишқилиб, Дармонов уйда бўлмасин-да!.. — Чўчиди Камол ака. — Бўлса томошанинг каттасини кўрасиз. Ражаб ака тулки одам. Қандай қилиб тузоғига илиниб қолганингизни билмайсиз. Содиқов ўғлини уйлаётган эмиш, деб мен чақирмаган одамларни тўйга бошлаб борган ҳам шу киши.

Аксига олиб Ражаб ака уйда экан. Новча, қориндор, олакўз, тепакал киши ғоздай лапанглаб чиқди-ю, Камол акага кучоқ очди:

— Э, келсинлар, Камолжон ака, келсинлар! Қадамларига ҳасанот! Тушимми, ўнгимми? Биз ғарибларни ҳам йўқлайдиган кунингиз бор экану!

У Камол акани қайта-қайта ўпди, белидан олиб гир-гир айлантирди. Кейин менга ёпишди. Икки чаккамни панжалари билан сиқиб туриб чўлпиллатиб ўпаверди. Димоғимга саримсоқ пиёз билан ароқ ҳиди урилди. Бошим айланиб, кўнглим беҳузур бўлди.

Уй эгаси бизни қўлтиқлаб ичкари судради. Ҳовли ўртасидаги нақшинкор шийпонга чиқдик. Атрофга алангладим. Уй колхоз клубига ўхшар, ҳовли ҳам ўлганда мактаб тажриба участкасича келарди.

Ражаб ака: «Фазлиде-н!», деб қичқирди. Ичкари уйдан ўн ёшлардаги бола чиқди.

— Дастурхон опке, ўғлим! Кейин амакингни чақириб кир. Битта қўчқорни думалатиб ташласин.

Камол ака гапни беғараз дўстликдан, меҳр-оқибат,

мурувват деган нарсалар мол-дунё билан ўлчанмаслигидан олиб келиб, тўёнага тақади.

— Сизни ўзимизнинг одам, хафа бўлмас, деб совғангизни олиб келдим, Ражаб ака...

— Ҳазилкашсиз-да, Камол ака. — Кулди мезбон. — Сиз билан бизнинг орамизда олди-бердиси борми? Мен сизни туққан акамдан ҳам ортиқ кўраман. Шундоқ экан, сиздай қадрдон акахонимга битта телевизор совға қилсам нима бўпти? Худога шукур кучим етади.

— Мен эса сиздай жонажон акахонимга телевизор совға қилолмайман. Кучим етмайди. Саккиз болам бор. Тушунсангиз-чи?

— Тушунмайман! Тушунишни истамайман ҳам! Совғадан бошқа гап очманг. Хафа бўламан.

Аҳаджон билан Фуломжон телевизорни кўтариб киришди. Ражаб ака уларга қараб бақирди:

— Кўзимга кўрсатманг! Қайтинг изингизга!

Йигитлар мезбоннинг важоҳатидан қўрққандек, тўхтаб қолишди.

— Келтиринглар! — буюрди Камол ака қовоқ солиб. Йигитлар телевизорни секин олиб келиб ўртага қўйишди. Ражаб ака қоғоз қутини бир тепди.

— Бизнинг қадримиз шу бўлдими? — деди бўзариб. — Одамлар эшитса нима дейди? Кимсан — фалончининг совғасини Камол қайтариб олиб келибди, деган гап яхшими? Бутун районга шарманда бўламан-ку? Йигирма йилдан бери раҳбармиз, деб бош кўтариб юрибман. Жуда уят иш қилдингиз-да лекин. Уф!..

— Битта сизникини эмас, ҳамманикини тарқатиб юрибмиз. Мана, рўйхатни кўринг.

Ражаб ака рўйхатни ўқиди-ю, ловуллаб кетди:

— Пасткашлар! — деб кимнидир сўқди. — Уялмай-нетмай йигирма бир сўмга самовар ҳам олиб боришибдими?

Бола дастурхон, чойнак-пиёла келтирди.

— Болта ҳам опке! — деди Ражаб ака. Бола зингиллаб бориб катта ойболта кўтариб келди. Ражаб ака қоғоз қутини ғирчиллатиб кесди. Телевизорни яланғочлаб қўйди.

— Камол ака, гап шу! — деди гезариб. — Агар телевизорни қайтариб олиб кетмасангиз, кўз олдингизда чопиб қийма-қийма қилиб ташлайман.

Уй эгаси сал иккиланиб болта кўтарди. Камол ака индамай, кулимсираб ўтираверди. Мен чидамадим. Жонҳолатда унинг қўлига ёпишдим.

— Ражаб ака, шошманг! — деди Камол ака. — Синдиришга улгурасиз. Сизга битта саволим бор.

Мезбон болтани тиззасига қўйиб, Камол акага қаради.

— Бу ўз пулингизга келганми ё...

— Ие, гапингиз қизиқ бўлди-ку! Бу она сутидай ҳалол. Сиз мени ким деб ўйлаяпсиз?

— Ҳалол пулга олган бўлсангиз, синдирманг. Агар синдирсангиз, фалончига совға қиламан деб бировлардан ундирган бўласиз. Ана энди уринг, болта қўлингизда.

Ражаб ака калла чайқади-ю, болтани отиб юборди.

— Оббо сиз-ей! — деди ўғрилиқ устида қўлга тушган одамдай кулиб. — Аммо боппладингиз. Нозик ердан олдингиз-да. Балосиз. Мухбирларга гап топиб бериш қийин ўзи.

Бирор соат меҳмон бўлиб, бу ердан ҳам жўнадик. Янгибод посёлкасида турадиган Хўжамов деган кичкина амалдорнинг уйини излаб кетяпмиз. У Камол ака йўғида бориб битта гилам ташлаб кетибди.

Хўжамов бир ёққа чиққан экан, кутиб турдик. Ярим соатларда тишини кавлаб Хўжамов келди. У Камол акани биринчи марта кўриши экан: «Хўш, хизмат?» деб чимирилди. Камол ака бу сафар гапнинг пўсткалласини айтиб қўя қолди.

— Мен Содиқовман. Гилагингизни олиб келдим. Аввало сизни танимайман, қолаверса, тўйга ҳам айтмаганман. Одамни овора қилишнинг нима кераги бор? Марҳамат, ана, гилагингиз.

Хўжамов жилпанглаб қолди:

— Энди бизни тўйга айтмаган бўлсангиз ҳам, ўзимиз ният қилиб бордик-да, ака! Шунгаям ота гўриқозихонами?

У гиламни шартта қучоқлаб машинага отиб юборди. Фуломжон қайта олиб тушди. Бироқ Хўжамов, ўламан саттор, олмайман, деб туриб олди. Ахири Камол ака менга кўз қисиб ҳийлага ўтди:

— Илтимос, Хўжамов, вақтимни олманг. Шошиб турибман. Саҳар ишга боришим керак. Хўжайиндан гап эшитаман.

— Сизнинг хўжайинингиз йўғу, ака?

— Энди бор. Мухбирликни топширдим. Уқитувчилик қиляпман.

Хўжамов Фуломжоннинг қўлидан гиламни тортиб олиб бағрига босди:

— Ие, чатоқ бўпти-ю!.. Янги мухбир билан таништириб қўясиз-да. Тузук болами ўзи?

— Зўр!— деди Камол ака,— бировнинг бурнига чертган эмас. Нуқул мақтов ёзади. Сизбоп.

Хўжамов дарров гиламнинг қатини ёзиб кўрди, ўзимники экан, деб мингиллади. Чамаси у бизнинг кетганимизни ҳам сезмай қолди.

Қоронғи тушганда ҳориб-толиб уйга қайтдик. Қарасак, ҳовлини меҳмон босибди. Улар тўйга келолмай қолган мухлисларнинг оқаваси экан. Меҳмонлар совғасаломларини кираверишга, девор тагига тахлаб қўйиб, маишат қилиб ўтиришибди. Етти хуфтонгача алёр айтилди: «Республикада машхур мухбир Камол Содиқовнинг синмас қалами учун!», «Келин-куёвнинг порлоқ келажаги учун!» «Шу хонадонни яшнатиб-гуллатиб юрган қаҳрамон янгамизнинг саломатлиги учун!» Каминангизнинг шаънига ҳам бир қултумдан ичилди.

Эрталаб кўзимизни ишқалаб турдик. Машина келди. Кейин кечаги совғаларга бугунгиларини ҳам қўшидигу сабил қолгур тўёналарни тарқатгани яна зингиллаб кетдик.

УЗИНИ КУТАРАДИГАН ОДАМ

Эшик очилиб, бир кишининг боши кўринди.

— Кирсак мумкинми?

Фельетончи янги фельетонига сўнгги нуқта қўйиб, эзилиб ўтирганди. «Яна бир шикоятчи», деди ичида баттар эзилиб. Бунгача ҳалиги киши хонанинг ўртасига келиб қолди.

— Ўтирсак майлими?

Фельетончи башарасига ғарибона тус бериб, дивани жўрсатди:

— Марҳамат, ўтиринг.

Номаълум киши миннатдорчилик билдириб ўтиргач, сайраб кетди:

— Қасбингизга барака... Яхшимисиз, чарчамайгина ёмонларнинг жазосини бериб юрибсизми? Бола-чақа дегандай, ҳаммалари саломатми?

Фельетончини ҳозир бола-чақадан кўра рўпарасидаги одамнинг ҳасратлари кўпроқ қизиқтирарди. Шунинг учун қуруққина раҳмат деди-ю, дардингизни айтақолнинг дегандай, унинг юзига тикилди. Номаълум киши бидирлади.

— Сиз олижаноб одамсиз. Сизнинг шарофатингиз

туфайли веласипедга қудрати етмайдиган одамлар «Волга» миниб юрибди. Энди... биз бечораларга ҳам бир ёрдам қилиб юборсангиз. Ула-ўлгунча хизматингизда бўлардик...

Хона эгаси индамади. Келувчи буни рўйхушликка йўйиб, давом этди:

— Аввало танишиб олайлик,— у отини айтди.—15-магазинда сотувчи бўлиб ишлайман... Остонангизга бош уриб келишимдан мақсад шуки, мени фельетон қилиб газетага ёзиб чиқсангиз...

Фельетончи кўзларини катта очиб сотувчига тикилди:

— Нима дедингиз?

Сотувчи чўчиб тушди, диванни гичирлатиб, бир қимирлаб қўйди.

— Мени фельетон қилсангиз, деб келувдим.— Мингирлади у.— Агар иложи бўлса-да... Тагин хафа бўлманг, ака...

Фельетончи қулоқларига ишонмади. Неча йилдирки, редакцияда ишлайди, юзлаб фельетон ёзди. Лекин, бунақа, мени фельетон қилинг, деб ўзини ўтга уриб келган парвонани биринчи марта кўриши. Эси пастми-кан? Ё бўлмаса...

— Калака қилаяпсизми?— деди у ўзини босиб.

Сотувчи яна безовталанди. Жонҳолатда тилга кирди:

— Йўғ-е, йўғ-е!.. Шундай улуғ даргоҳда сизни калака қилиб... мени жин урдими? Рост айтаман... Бир газетага уриб чиқинг мени. Сиздан ўтиниб сўрайман. Ахир, сиз яхши одамсиз-ку, кўп эшитганмиз...

Фельетончи беихтиёр тишининг оқини кўрсатди:

— Хўш, қанақа айбингиз бор?

— Айбим кўп, жуда кўп!— деди сотувчи.— Аввало ўлгудай қўполман. Менинг дастимдан дод демаган харидор йўқ. Сал нарсага жеркиб ташлайман, ёшроқларини сўкиб беравераман.

— Шикоят қилишмайдими?

— Бизга худди мана шу шикоят керак-да, ака! Қани энди устимдан қоп-қоп ариза ёғилса!.. Жон дердим.— Фельетончининг таажжуби ортди. Сотувчи ютиниб давом этди.— Яна айбим шуки, биринчи сорт прогулчман. Кўпинча тўрт-беш кун ишдан гумдон бўламан. Дўконни қулфлаб, калитини кассага ураман-да, улфатлар билан чойхонама-чойхона ош қилиб юрамиз. Хўжайин хуноб, излайвериб, товони тешилади. Аранг топиб, дўконни очтирса, товарга кетдим, деб икки соат

йўқоламан, болам касал, аптекадаман, деб ярим кун қорамни кўрсатмайман. Одамлар тўзиб кетади, қовоқаридай гўнғиллаб дўкон олдида айланишаверади.

— Унда сизни ишдан ҳайдаб юбориш керак экан.

— Ҳайдашмаяпти-да! Шуниси алам қилади одамга.— Сотувчининг фиғони чиқди.— Ҳар гал танқид қилишади, мажлисга солиб бир-икки дашном берган бўлишади, кейин: «Узи ҳалол, эски сотувчиларимиздан, келинлар, ишлаб турсин, аммо қўполлигини ташласин», деб қўйиб юборишади. Лекин, эски, ҳалол, деганлари тўғри. Ҳали айтганимдай, ўн йилдан бери сотувчиман. Лекин харидорнинг ҳақиға хиёнат қилганим йўқ. Мана, кимлар ўтмаган ерда ўтирибман, бировнинг бир тийинига кўз олайтирган бўлсам, қўлим оғзимга етмай қолсин. Аммо, қўполлигимни ташламайман. Сизнинг фельетонингиз чиқсин, кейин кўрамыз...

Фельетончининг тоқати тоқ бўлди:

— Сизга ҳеч тушунолмаяман. Фельетонни нима қиласиз? Умуман, ўз оёғингизга ўзингиз болта уришдан муддао нима?

Сотувчининг юзига кулги югурди. Лаблари ип қочирди:

— Гап бор... Сиз ёзаверинг. Бир ғарибнинг кўнглини овламоқ бир шаҳар қурмоқдан афзал дейдилар. Сиз ўн шаҳар кўрганнинг савобини оласиз. Хўп денг...

Қаламкаш бош чайқади:

— Бўлмайди. Сизга ўхшаган дилозорлар тўлиб ётибди. Ҳаммасини фельетон қилаверса қоғоз етадимми?

Сотувчи ваҳима ичида ўрнидан туриб кетди. Юзидаги бояги табассум сўнди, ранги оқариб, лаблари учди:

— Ахир... мен сизга... сиздан шундай умид қилувдимки... Ахир, сиз ҳам йигитсиз... бир ерингиз камайиб қолармиди...— У йиғлаб юборди, кўз ёшлари орасидан ҳиқиллади.— Менга раҳмингиз келмаса... олти боламга раҳм қилинг... Сизнинг ҳам... қорақўзларингиз бордир, ахир...

Фельетончилар бағритош бўлади, дейишади. Эҳтимол. Лекин бизнинг фельетончимизнинг кўнгли пахтадай бўлмаса-да, ҳар қалай тош ҳам эмас эди. Рўпарасида пиқиллаб турган эркакка қараб, кўнгли бўшашди. Унга жиндай раҳми, жиндай нафрати келди.

— Кўз ёшингизни артинг, уят бўлади!— деди у.— Бўпти, ёзаман.

Сотувчи суючиб кетди. Кафтларининг орқаси билан қовоқларини уқалади:

— Артаман, мана, мана... раҳмат... Илоё, кам бўлманг, илоё...

— Эртага ўша шикоятлару мажлис қарорлари, ҳаммасини олиб келинг,— деди ходим қовоғини осиб.— Ё сизга беришмайдами?

Сотувчи куйиб-пишди:

— Йўқ, беришади... Олиб келаман. Хўжайиндан сўраб оламан... Энди менга рухсатми, кетаверайми?

Фельетончи бош силкиди. Сотувчи саккиз марта таъзим қилди-да, орти билан чиқиб кетди. Ходим ўйланиб қолди: «Қизиқ бўлди-ку. Одамнинг ишонгиси келмайди. Майли, ҳужжатларини олиб келаверсин-чи. Эҳтимол, умумлашма бир фельетон ёзиб, бу зотниям тиркаб юбораман».

Эртасига редакция очилмасдан сотувчи етиб келиб, йўлакка ўтириб олди. Бир вақт фельетончи ҳам кўринди. У хонани очди. Сотувчи унинг ортидан йўрғалаб ичкари кирди. Газетага бежиримгина қилиб ўралган ҳужжатларни столга қўйди. Кейин фельетончидан ижозат олиб, тавозе билан чиқиб кетди.

Ходим шикоятларни ўқий бошлади. Сотувчи алдамаган экан. Бу одамнинг дастидан харидорлар фарёд кўтариб ёзишибди. Фельетончи баъзи жумлаларни кўчириб олди: «Сўхтаси совуқ, худди тўқайда ўсганга ўхшайди. Дўксончининг уруғи Ҳиротдан келган бўлса ҳам, алмаштириш керак бу юзиқорани. Карим партизан». «...Тили мунча заҳар, онаси қалампирга бошқоронги бўлиб туққанми, нима бало!.. Тохир, студент». «Турқини кўришга тоқатим йўқ, гаплари арзон атирдай бош-шингни оғритади. Сайёра, хизмат кўрсатган артист...»

Магазин мудирини телефон қилди:

— Ҳужжатларни сўраган экансиз, бериб юбордим,— деди мудир ташвишланиб.— Лекин ўзи яхши сотувчи, тажрибали... Фақат тили сал аччиқроқ. Кейин оз-моз прогул ҳам қилиб туради. Икки марта муҳокама қилдик, бир марта мукофотдан қолдирдик... Энди сиздан илтимос, фельетон қилмай қўя қолинг бечорани. Коллективимизнинг шаънига ҳам яхши эмас. Ўзимиз тузатиб оламиз...

Лекин фельетончи ваъда бериб қўйган эди... Шунинг учун мудирнинг илтимосини жавобсиз қолдирди.

Икки кундан кейин «фельетоннинг ҳолидан хабар олгани» сотувчи келди. Ходим уни тинчитди.

— Якшанба куни чиқасиз. Отингиз «Дилозор».

— Раҳмат,— деди сотувчи, худди ўзининг дилозорлигига қувонгандай.

Ходим кулди:

— Энди ҳам айтмайсизми сирингизни?

Сотувчи қизаринди:

— Йў, йўқ... Аввал чиқсин, кейин... Кейин ҳаммасини айтаман.

...Ниҳоят, фельетон ҳам чиқди. Уч кун деганда, пешинга яқин сотувчи кириб келди. Қўлтиғида ўзи танқид қилинган битта газета, ҳадеб қижирлаб кулар, худди олиша-олиша севганига етган ошиқ йигитдай, огзининг таноби қочган эди. У фельетончига қайта-қайта раҳмат айтди. Кейин уялиқираб деди:

— Энди мухбир ака, шу фельетонимизни бир ювсақ, дегандим...

Фельетончининг энсаси қотди:

— Нима, сиз лотереяга гилам ютибсизми, ювадиган? Роса пўстагингиз қоқилган-ку?

— Майли, қоқилган бўлса ҳам... Хўп денг. Охирги илтимосим. Скверга чиқиб, бир кружкадан пива ичамиз, вассалом!

Ёзнинг иссиғида фельетончи ҳам чанқаб ўтирганди, йўқ деёлмади.

— Фақат битта шартим бор,— деди ўрнидан туриб.— Ҳар ким ўз пулига олиб ичади.

Сотувчи дарров рози бўлди:

— Майли, сизнингча бўла қолсин. Шу бир тангага ҳам борди-келдими...

Иккаласи узун-қисқа бўлиб скверга чиқишди. Аввал фельетончи автоматга йигирма тийин ташлаб ўзига пиво олди, кейин сотувчи... Иккаласи мрамор столчага келиб ўтиришди. Бараварига пивонинг кўпигини пуфлаб юборишди-да, биттадан хўплашди, кейин бир-бирининг кўзига тикилишди. Сотувчи тилга кирди:

— Ана энди картагни очаман, ака... Сизни шунча ташвишга қўйиб, ўзимни қийнаб, ишхонадагилардан гап эшитиб, одамларнинг тавқи лаънатига қолиб фельетон чиқаришдан мақсадим нима эди?

— Нима эди?— деди фельетончи ҳам.

— Мен яхши хизматчиман, буни биласиз. Ҳалолман, бундан ҳам хабарингиз бор. Бироқ ўн йилдирки, оддий сотувчиман. Оддий сотувчи! Илгарилари ўлга-

нимни билмай ишлардим. Оёғим олти, қўлим етти. Сўзимдан бол томарди. Қари-қартанг, бола-бақранинг дуосини олганим-олган эди. Елкамга урсангиз олқиш тўкиларди. Прогул деганингизнинг кўчасидан ҳам ўтмасдим. Дўконни бир соат олдин очиб, бир соат кейин ёпардим. Нимага? Нимагаки, план тўлиб турса, харидорлар хурсанд бўлса, зора биз ҳам хўжайиннинг назарига тушсак, прилавканинг олдида зах босиб ётавермай, аста-секин нарвондек томга чиқсак, деб умид қилардим. Йўқ, бўлмади. Биз бу ёқда қолиб, посанги билан тошнинг фарқига бормайдиган меров болалар кўтарилиб кетди. Бири бўлим бошлиғи, бири яна алламбало... «Шошма,— дедим ичимда.— Агар сен яхшиликча кўтармайдиган бўлсанг, ўзим йўлини топаман, ўзимни-ўзим фельетон қилдираман», дедим. Ахир, ўша болалар ҳам фельетон бўлгандан кейин кўтарилишган-да! Бўлмаса юришувди аммамнинг бузоғига ўхшаб. Хўжайин, газетага жавоб бермасак бўлмайди, деб уларни бизнинг бошимизга чиқариб қўйди...

Сотувчи бир симириб, кружкани ярим қилди. Нафас ростлади:

— Сизнинг «Дилозор»ингиз чиққан куни югургилаб хўжайиннинг олдига олиб кирдим. «Мана, хўжайин, биз ҳам чиқдик!», дедим. «Чиқмай ўл»,— деб уришиб бердилар.— Энди сенга қаердан иш топаман? Газетага жавоб қилиш керак». Ҳамкасбларим ҳалитдан мени каттароқ бир вазифа билан табриклашяпти. Уша оғайнингга айт, бизни ҳам фельетонга қўшсин, дейишяпти... Қани, олдик, сизнинг саломатлигингиз учун!..

Сотувчининг оғзидаги оғзида, бўғзидаги бўғзида қолди. Фельетончи ўрнидан турди-ю, чала ичилган пивосини ташлаб идорага қараб кетди...

Орадан бир ой ўтди. Фельетончи янги асарига сарлавҳа қўйиб, хаёл суриб ўтирганди, гул-гул очилиб сотувчи кириб келди:

— Ассалому алайкум, халоскорим!.. Яхшимисиз, чарчамайгина ёмонларнинг жазосини бериб юрибсизми? Сиздан яна мадад истаб келдим. Уша фельетонингиздан кейин мени ишдан ҳайдаб, 7-гастрономга бўлим бошлиғи қилиб тайинлашди. Энди, ўзингиз айтгандай, тагин бир пўстагимизни қоқсангиз. 19-магазинга директор керак экан, лип этиб ўша ёққа ўтиб олардим...

Фельетончининг бсшига биров гурзи билан урганлай бўлди.

ТИЛХАТ

Ҳалимий бир вақтлар адабиётга кирдию чиққиси келмай қолди. Эпини қилган одамга адабиёт ҳам ажабтовур емхона экан. Ҳалимий иложи борича кўпроқ ёзишга уринди. Кейин китоб чиқаришнинг йўлини ахтарди. Нашриётнинг тешигидан кириб эшигидан чиқди. Бировга ялинди, бировга пўписа қилди, баъзида кўзини лўқ қилиб ёлғон гапирди. Ишқилиб, уч-тўрт китоб чиқариб олди. Энди у: «Биз, ёзувчилар...» деб гап бошлайдиган бўлди. Олис-яқиндан делегация келса, элдан бурун аэропортга чиқади, меҳмонларнинг ёнида туриб суратга тушади. Мажлисларда ҳам олдинги қаторга ўтиради. Уқтин-ўқтин районларга чиқиб «жондан азиз» ўқувчиларига ўзини таништириб келади, Бироқ... О, фалак, Ҳалимийнинг катта ёзувчи бўлиб қолганини танқидчилар тугул, ўқувчилар ҳам тан олгиси келмасди. Қайси дўконга кирса, китоблари саргайиб ётибди. Бир марта магазинда «Ола қарға қағ этади» деган китоби аллақандай Жек Лондонга қўшиб сстилаётганини кўриб, дод деб юборди. Директорга кириб тўполон қилди. «Сиз тушунмабсиз», ёзувчи ака,— деди бечора директор,— аслида Жек Лондонни сизга қўшиб сотяпмиз». «Ундай бўлса майли,— деди Ҳалимий,— ўша Лондон ҳам кун кўрсин. Англияда тирикчилик қийин дейишади».

У бундай кўргиликларга чидаб келаётган эди. Лекин яқиндагиси ошиб тушди. Тешабой Болтаев деган чиллашир бир танқидчи газетада шунақаям пўстагини қоқдики... «Алаҳсирашми, нима бу?» деб Ҳалимийни ҳаётдан узоқликда, тилни билмасликда, бировлардан қслин кўчиришда, лақмаликда... хуллас, одам ўлдиршдан, бошқа жамики ишда гуноҳкор қилибди! Ҳалимий куйди, ёнди. Кейин ўзини овутди.

Тушдан кейин «Заркент» дам олиш уйига чиқиб кетди. «Заркент» шаҳардан ҳийла олис, холи жой эди. Рўпарада оқ қалпоқли қоялар, ундан пастда кўм-кўк арчазор. Ҳовли ҳам ғиж-ғиж дарахт, қорақатдан олмуртгача бор. Ҳалимийнинг қўлида кичкина магнитофон. Хилват хиёбонлардан бир-бир босиб ўтганида, одамлар: «Ана ёзувчи...» деб шивирлашади. Буни эшитиб баттар семиради.

Шу алпозда уч-тўрт кун ўтди. Жума кунини эрталаб... оёқ остидан илон чиқиб қолди. Ҳалимий нонуштадан сўнг «Илҳом курсиси» деб ном қўйган айвончада ўтир-

ган эди, кўзи ярқ этди. Рўпарасидан ҳассасини йўқотган қариядай, сал букчайиб Тешавой Болтаев келарди. У сакраб турди, иккала қўлини кўтариб хитоб қилди:

— Э, марҳабо, ўртоқ Болтаев, марҳабо! Тўқмоқларга оташин саломлар!

Тешавой тишининг оқини кўрсатиб алик олди:

— Тўмтоқларни кўрганимдан ғоят хурсандман! Қалайсиз?

— Аъло, азизим, аъло! Нечук бу, иссиқ ўлкаларни ташлаб салқин ҳаволарга йўл олибсиз? Сизнинг қадрдон бронхитингизга бу ерлар тўғри келармикан?

Ҳалимийнинг «Сен касалмандсан-ку», деб масхара қилаётгани Тешавойга ботиб кетди. Шунинг учун:

— Ҳалимий Заркентда ёнғоқ еб юрибди деб эшитдим, суҳбатингизни соғиниб келавердим,— деди илжайиб.— Ҳалимий ўзининг айиққа ўхшатилаётганини сезмади.

Икковлон боғнинг этагига қараб кетишди. Уларнинг юриши айиқ ўргатувчи билан айиқни эслатарди: Тешавой ориқ, новча, енгилеёқ. Ҳалимий пакана, қориндор, лапанглаб одим ташлайди.

— Зап иш қилибсиз-да, келиб!— дейди Ҳалимий танқидчини биқинига туртиб,— бу ерда тилингни тушунадиган одам бўлмаса қийин.

Шундай дейди-ю, ўйлайди: «Сени кўргим келиб, кўзим учиб турувди. Оч арвоҳдай изимдан судралиб келганингга ўлайми?»

— Сизни кўриб мен ҳам қувондим,— дейди Тешавой сиполик билан,— рост айтасиз. Булбул тилини булбул, қарға тилини қарға тушунади.

Ўзича ўйлайди: «Сен билан нимани гаплашаман, галварс! Қорнингдан бўлак қайғунг бўлмаса. Аттанг, ўн икки кунимни ҳаром қиладиган бўлдинг-да!»

Боғ этагидаги сойга етганларини сезмай қолишди. Сой суви гувиллайди, сандиқдай тошларга урилиб кўпиради, атрофга кумуш тўзон пуркайди. Ҳар икки қирғоқ қалин дарахт. Мажнунтоллар сувда соч ювиб ётибди, бутазорлар ваҳимали кўринади. Дарахт кўплигидан атроф ним-қоронғи. Сойга қурилган иккита йўғон теракни ташлаб қўйишибди.

— Нариги томонга ўтайлик, Болтаев,— деди Ҳалимий бир қадам олға босиб,— онаси ўпмаган табиатни кўриб келамиз.

— Анави ёғоч кўтарармикан? Қилкўприжка ўхшай-

ди-ку?— деди Тешавой иккиланиб. Ҳалимий терак устига дангал чиқди.

— Мен тўқсон киломан, кўтаряпти-ю, капалакдай жисмингиз билан сизни кўтармайдими?— У турган ерида бир-икки депсинди.— Мана! Мана! Қўрқманг, азизим, адабиётимизнинг бахтига иккаламиз ҳам омон қоламиз.

Тешавой Ҳалимийнинг билагидан маҳкам ушлаб олди-ю, оёқларини дорбоздай судраб «қилкўприк»дан ўта бошлади. Соҳилга етай деганларида Ҳалимий завқдан оҳ тортиб юборди.

— Буни қаранг, Болтаев! Табиатнинг мана бу неъматини кўринг!

Уларнинг шундоққина бошида азим дарахт соя солиб турар, қип-қизил мевалари юз-кўзингга уриларди. Ҳалимий улардан бирини узиб оғзига солди.

— Оҳ, оҳ! Асалнинг ўзи-я! Заб олча эжанми?

Тешавой кулди:

— Ҳаётни билмайсиз, десам хафа бўласиз. Бу олча эмас, дўлана-ку...

У ҳам битта мевани узиб чайнаб кўрдию туфлаб ташлади.

— Бемаза экан-ей!..

— Сизнинг мақолангизга ўхшаб-а?

— Йўқ, ўзларининг асарларига ўхшаб!

Ҳалимий қорнини селкиллашиб хохолади. Тешавойнинг елкасига астойдил шапатилади. Тешавой мувозанатини йўқотиб нари-бери чайқалди-ю, чумчуқдай пир этиб пастга учиб кетди.

— Ҳўв, Болтаев! — деб бақирди Ҳалимий. — Бу нима қилганингиз? Оббо-о!..

Тешавой сузишни билмасди. У илк бор ҳовузга тушган боладай қўлчаларини силтаб сувдан чиқмоқчи бўлди. Бироқ Тентаксой уни ўйинчоқдай оқизиб кетди. Ҳалимий қирғоқ бўйлаб югурди.

— Толнинг шохига ёпишинг, толнинг шохига!— деб бақирди у. Тешавой қирғоққа қўл чўзди. Қўлига бир бута илинди. Ҳалимий энгашди. Қўл чўзса Тешавойга етмайди. Қирғоқ тик, бунинг устига, тойғончоқ. Пастга тушай деса, ўзи ҳам оқиб кетадиган.

— Мен бир арқон топиб келмасам бўлмайди,— деди Ҳалимий,— унгача сиз мана бу шохниям қўшиб, маҳкам ушлаб туринг.

У танқидчига бақувватроқ бир шохни эгиб берди-да, лўмбиллаб жўнади. Бир оздан кейин гижимланган

чойшаб кўтариб келди. Чойшабни эшиб, арқон ясади, бир учини сувга ташлади.

— Маҳкам ушладингизми?

— Ҳм,— деди Тешавой чойшабни билагига ўраб олгач,— тортинг.

Ҳалимий индамади.

— Ҳўв, нега ишшасиз, тортмайсизми?

— Унча тортгим келмаяпти.

— Бўлди, майнавозчилик қилманг. Совқотиб кетдим. Сув муздек экан. Тортинг чойшабди.

— Тортаману фақат битта шартим бор-да...

— Ҳар қандай шартингизга кўнаман,— деди Тешавой дийдираб,— олдин чиқиб олай. Ҳаммаёғим музлаб кетди.

— Бу ёққа чиққанингиздан кейин айниб қолсангиз-чи? Сизга ўхшаганларга ишониб бўладими? Сувдаги гап ерга тўғри келмас, хи-хи-хи... Яхши мақол тўқибманми, Болтаев?

— Ҳув, жин ургур! Бас қилинг ҳазилни! Ё шартингизни айтинг, ё чойшабни тортинг. Биласиз-ку, бронхитим бор, шамоллаб қоламан.

— Ҳа, баракалла!— деди Ҳалимий яйраб,— ажалингиздан бурун ўлмай десангиз, мен ҳақимда тўрт оғиз илиқ сўз айтасиз.

— Минг оғиз бўлсаям айтаман. Сизни учта Абдулланинг қаторига қўшиб қўйишга ҳам розиман. Аввал сувдан чиқаринг.

Ҳалимий калла чайқади:

— Сувда туриб айтасиз. Матбуот учун.

— Унда, ўлсам ҳам айтмайман.

Ҳалимий хўрсинди.

— Ихтиёрингиз, Болтаев. Абетгача шундай ўтиравераман. Дод десангиз биров эшитмайди. Сойнинг гуллашани кўриб турибсиз... Ҳўш, зериксангиз, мана, магнитофон тайёр. Бобомуродни қўйиб беришим мумкин.

У магнитофонни яқинроқ суриб тугмачасини босди. Ҳазин қўшиқ янгради:

Сабр керак балосина, ризо керак қазосина...

— Ана, эшитдингизми?— деди Ҳалимий қош қоқиб,— ризо керак деяпти. Сиз ҳам хўп денг, Болтаев. Оғзингизга микрофон тутаман. «Севимли ёзувчимиз Ҳалимий ҳақида» деб, уч-тўрт минут гапирасиз — олам гулистон. Кейин бирга абетга борамиз. Ҳандалак сўйиб бераман.

— Ёвуз одам экансиз!— деб бақирди танқидчи. Чойшабга ёпишиб қирғоққа интилди. Ҳалимжон чойшабни сал бўшатди. Тешавой яна белигача сувга ботди. Чойшабга ёпишди.

— Ахир... қандай қилиб мақтайман сизни?— деди ялинчоқ товушда.— Уртамиёна бир ёзувчи бўлсангиз. Куракда турмайдиган гаплар тўқиб ўқувчиларнинг бошини қотираётган бўлсангиз. Сизга ўхшаганлар халтура ёзиб, таланти ёшларнинг нонини яримта қилиб юрибди. Мен виждоним буюрганини ёзаман.

Ҳалимий масхараомуз кулди.

— Шунақами? Фақат виждонингиз буюрганини ёзасизми? Хўш, виждонли экансиз, нега Гирёнийни танқид қилмадингиз? Ҳайбаракаллани-чи? Жаброил Ҳотамни-чи? Ахир улар ҳам, сиз айтмоқчи, ўртамиёна ёзувчи-ку? Уларнинг китобларига ҳам носфурушнинг носи ўралаяпти-ку? Хўш?

— Ёзганман,— деди Тешавой дир-дир титраб,— жур... наллар чиқармаган.

— Чунки уларнинг амали бор-да, тўғрими? Бири лауреат, бири хизмат кўрсатган, яна бири алламбало. Йўқ, асли сиз билан келишиб бўлмас экан. Мен сизга яхшилик қилмоқчи эдим. Ҳаёт лаззатидан баҳраманд бўлиб қаторимизда юрсин дегандим. Ношу... Энди ўзингиздан кўринг. Мен кетдим. Ҳандалак егим келяпти.

Ҳалимий кўзгалди. Чойшабнинг учини ёнидаги дарахт шохига илди-да, магнитофонни кўтариб Тешавойнинг тепасига келди.

— Доктор наук бўлиб кетганингизда тузук бўларди-да, Болтаев! Некрологга, обрўлироқ кишилар қўл қўярмиди.

У терс ўгирилди-ю, шошмай кета бошлади. Тешавой бақрайиб қолди. Юраги музлаб кетди.

— Тўхтаг!— деб қичқирди жон талвасада.— Тўхтаг!

Ҳалимий тўхтади. Секин ўгирилди.

— Микрофонингизни олиб келинг, жин урси сизни!

Ҳалимийнинг рапидадек ялпоқ, қорамтир бетига кулги ёйилди. Тез-тез юриб келиб чойшабни ечди-ю. билагига ўради, бир қўллаб микрофонни Тешавойга тутди:

— Марҳамат, азизим, севимли ёзувчингиз ҳақида икки оғиз юрак сўзингизни эшитишга мунтазирмиз...

Тешавой узун уҳ тортди, Ҳалимийга мунгайиб қаради.

— «Севимли» дейишга сира тилим бормаяпти...

— Майли, сеvimли демасангиз, қадрли дей қолинг. Биз розимиз.

— Қад... қадр... менга қаранг, адабиётимизга баҳолиқудрат хизмат қилиб келаётган ёзувчимиз, деб бошласак-чи гапни? Катта ёзувчилар камтарин бўлишган. Миртемир домла ҳам «Баҳоли қудрат хизмат қилиб турибман», дердилар.

Ҳалимий «баҳоли қудрат»га норози бўлди, лекин Миртемирни эшитиб, хўп деди.

— Майли, Болтаев бошлай қолинг.

Тешавой негадир оғзини чайиб олди, четга қараб тупурди. У Ҳалимийни осмонга ҳам олиб чиқмади, ерга ҳам урмади, мана бу қутуриб турган тошқин сойдан омон-эсон чиқиб олиш учун нима дейиш лозим бўлса, шуни айтди. Ора-сира Ҳалимий унга асарларининг номини эслатиб, маслаҳат бериб турди.

Танқидчининг тавбаси тугади. «Банди» сувдан чиқарилди. Лекин у ҳали ҳам магнитофондан кўз узмасди. Ҳалимий чойшабни сиқиб тахлаётганда, у мушукдай сапчиб магнитофонга чанг солди.

— Овора бўлманг, Болтаев,— деди Ҳалимий ва кўкрагига уриб қўйди,— кассета мана бу ерда. Энди каминани камтарин ҳақида бир оғиз ёмон сўз айтолмайсиз. Тилхатингиз бор. Келинг, ундан кўра дўст бўлайлик. Мен сизга тегмайман, сиз менга тегманг. Келишдикми? Юринг, ҳандалакхўрлик қиламиз.

Тешавой индамай Ҳалимийнинг олдига тушди.

Шу-шу, Ҳалимий билан Тешавой на мажлисларда, на матбуотда чўқишади. Яқинда уларни ғалати аҳволда кўришибди: «икки дўст бир-бирига пешона тираб... «Зарафшон» ресторанининг иккинчи қаватида жўжакабоб еб ўтиришган эмиш.

«ДАДАНГГА САЛОМ АЙТ!..»

Тунов куни билет олгани вокзалга чиқсам, собиқ курсдошим Элмуродни кўриб қолдим. Қўлида катта сариқ портфель, вокзалнинг нақш-нигорли шифтига анқайиб қараб турибди. У телеминиатюраларда чиқадиган бақалоқ йигитга ўхшаса-да, доим елиб-югуриб юрадиган қувноқ йигит эди. Шунинг учун кўпинча ҳазиллашиб Элмурод дердик.

Секин бориб биқинидан туртдим:

— И-и, оғзингни юм, Елмурод, пашша киради.

Элмурод ялт этиб ўтирилди.

— Ҳалиям қитмирлигинг қолмабди, ҳарфхўр!— де-ди ёлғондан қовоқ солиб. Қучоқлашиб кўришдик.

Элмурод Наманганнинг олис бир қишлоғида ўқи-тувчи бўлиб ишлар экан. Уч кунлик семинарга келибди.

— Уйга обкетай, окаси,— дедим жиғига тегиб.— Офтобда ўтириб, бир қатиқ ялашамиз.

У қўл силтади:

— Ке, қўй, бошимни қотирма. Ҳозиргина биттаси-нинг ўтакасини ёриб келяпман. Жуда кўнглинг ийиб турган бўлса, иккита морожний олиб бера қол. Ичим ёниб кетяпти. Унгача поезд ҳам келиб қолади.

Анҳор бўйидаги кафега бориб, четроққа ўтирдик. Элмурод кула-кула бояги «ўтакаси ёрилган» одамни айтиб берди.

— Болаларга совға-салом олиб кетай деб «Болалар дунё»сига кирсам, Миржалилни учратиб қолдим.

— Қайси, анави мирзатеракми? Олифта?

— Ҳа,— деди Элмурод қошиқча билан морожний-ни аралаштириб.— Қўлини орқасига қилиб айланиб юрган экан.

— Унинг иши йирик,— дедим.— Профессорнинг қизига уйланган. Кандидат бўлмоқчи.

— Шунақа экан. Хуллас, мени кўрди-ю, уйга опке-таман, деб ёпишиб олди.

Ўқиб юрганимизда Элмурод билан Миржалил кўп ҳам чиқишавермасди. Ҳайрон бўлдим.

— Ҳм, тинчликми? Қаёқдан кун чиқибди. Миржа-лилнинг бунақа... одати йўқ эди-ку!

— Коса тагида ним коса бор, дўстим,— деб кулди Элмурод.— Баҳорда у хотини билан дам олгани Чор-тоққа борган экан. Мени йўқлатибди Қўлимдан кел-ганча хизмат қилдим. Почтаотага олиб чиқдим. Сари-челакни кўрсатдим. Ғовасойларни айлантирдим. Ишқи-либ, хурсанд бўлиб кетишди шекилли.

— Тушунарли. Энди мен ҳам одамгарчилик қилай, дегану, сени қўярда-қўймай уйига олиб кетган. Топ-дикми?

— Йўқ,— бош чайқади Элмурод.— Олдинига ҳадеб қистайверди. «Хотин ҳалигача сени тилидан қўймайди. Мақтагани-мақтаган. Бизникига кетамиз. Зўр-зўр оғай-ниларим бор. Беш-олтитасини чақирамиз. «Новча»си-дан битта олиб келиб, тонг отгунча майдалаб ўтира-

миз», деб туриб олди. Соатга қарасам икки. Кечқурун-гача бўшман-ку, деб рози бўлдим. «Майли, Мирзатерак! Сенинг гапинг сингунча, шайтоннинг бўйни узилсин!» демайманми? Бирдан Миржалилнинг қовоқ-тумшуги осилиб кетди-ку!

Мен кулиб юбордим.

— Ҳалиям соддалигинг қолмаган-да! Унинг қуруқ манзиратига ишониб ўтирибсанми, овсар?

Курсдошим уҳ тортди:

— Қайдан билай. Аввал ишондим. Кейин олифта-гарчилигини пайқаб қолдим-у, қайсарлигим тутди. Шу қилганингга, поезддан қолсам ҳам уйингга борганим бўлсин, дедим.

Элмурод битта ликобчани бўшатиб, нари суриб қўйди. Олдига иккинчисини тортиб давом этди:

— Хуллас, судралишиб кўчага чиқдик. Трамвайда кетамизми, жўра десам, биз томонда трамвай нима қилади, деб жеркиб берди. Унда автобусга чиқайлик, дедим. Миржалил менга, бу жинни бўлганми, дегандек қаради.

— Шунақа пайтда автобусга чиқиб бўладими? Одамни қара! Минди-минди бўлиб ётибди. Бу сенга Чортоғинг эмас. Тошканинг бир маҳалласида ўнта Чортоқнинг одами туради.

— Ҳай, унда энг осони такси. Ҳозир тўхтатаман, дедиму йўлни кесиб ўтмоқчи бўлдим. Миржалил енгимдан тортди.

— Тайёр таксини пишириб қўйибдими сенга? Ўзим зўрға грузовойда келиб олдиму...

— Ҳм, тинчликми?— дедим хавотирланиб, Миржалил ҳозиргина жанозадан келаётган одамдай ғамгин товушда деди:

— Иш расво. Шу десанг, кичик ўғлимиз жуда шўх чиқди. Эрталаб, кўчада футбол ўйнаётган экан, бир бола оёғига тепибди. Тўпиғи ёрилиб кетибди. Шунга мўмиё излаб кетаётган эдим.

— Э, чакки бўпти,— дедим кўнгли учун.— Палакатда, палакат. Иссиқ-иссиқ шўр пахта босса, тузук бўлиб кетади.

Миржалил мени ўғлидай уришиб берди:

— Шўр пахта қайнатишга олов керакми ахир?

— Газ ўтмаганми уйларингга?

— Худога шукур, оқма газим бор,— деб керилди у.— Бироқ уч кундан бери келмай қолди. Чой қўйиб ичишга ҳам зор бўлиб ўтирибмиз.

— Электр бордир?

— Икки кун бўлди у ҳам йўқ. Кабель узилганмиш. Миржалил мени етаклаб битта ола курсига олиб бориб ўтқазди. Енидан «Кент» олиб тутатди.

— Э, дўстим, бизнинг кўрган кунимизни сўрама,— деди афсусланиб.— Уй совуқ. Учоқ ёқишга ўтин қолмабди. Магазиндан консерва-понсерва олиб кириб еймизу қоронғи тушмасдан кўрпага шўнғиймиз. Уч бола, эр-хотин, ҳаммамиз бир уйда тикилиб ётибмиз. Иморат чала. Бирёқда уста ишлаяпти. Шунақада меҳмон келиб қолмаса гўргайди, деб хотин ташвишда.

Қарасам, у мени остонасига ҳам йўлатмайдиган. Аҳмогингни топибсан, бари бир уйингга бораман, деб кўйдим ичимда.

— Менга қара, Миржалил,— дедим,— ҳозир тўғри Эски Жўвага тушамиз. Мен икки кило гўшт, тўртта шам, битта керогаз, беш литр керосин оламан. Студентлик йилларимизни эслаб бир яйраб ўтираммиз. Биласан, мен унақа нозик меҳмонлардан эмасман. Кетдикми?

Миржалил чайналди:

— Майли-ю, лекин биласанми, кейинги пайтларда ошқозон сал чатоқроқ... Ичолмаяпман...

— Ким сенга ич, деяпти? Ҳали айтган оғайнилариңг бор-ку? Машина тўхтатайми?

— Шошма-чи,— деди Миржалил, иккиланиб. Қейин шап этказиб пешонасига урди.— Ие, бугун уйда хотин йўр-у! Азонлаб ойимларни кўриб келаман, деб ўтиривди.

— Унда йўл-йўлакай келинни ҳам ола кетамиз.

— Қизиқмисан? Качон менга машина келар экан, деб кутиб ўтирибдимиз у? Ойисиникидан акасиникига ўтиб кетган бўлиши керак. Қайноғам Франция, Италия қилиб айланиб келисди. Ҳали ўзим ҳам кўролмадим.

— Жуда соз!— деб ўрнимдан турдим.— Бир йўла табриклаб ўтамиз. Хурсанд бўлади. Машина тўхтатайми?

Миржалилнинг нафаси ичига тушиб кетди.

— Майли-ю, мен меҳмондан қочадиган номард эмасман, биласан, лекин...

Ўткинчи машинага қўл кўтаргани энди йўл четига чиқувдим, Миржалил бақириб юборди:

— Ие, оғайни! Мановини қара!!!— У чўнтагидан бир шода калит олди.— Эрталаб эшикни қулфлаб чиқаверибман! Видеомагнитофоним сайраб ётганди, ранг-

ли телевизоримиз ҳам ўчмаган эди! Уйим куйди, кечирасан, оғайни, мен бормасам бўлмайди.

У шоша-пиша қўлимни қисди-ю, лўкиллаб кетди. Кўчанинг нариги бетига ўтиб олиб қичқирди:

— Хув, Элмурод, бемалол бўлиб келгин-а, дўстим? Ётиб олиб отамлашамиз! Албатта кел! Хайр! Дадангга салом де!..

— Хуллас, профессорнинг куёви қочиб кетди, — деди Элмурод ва соатига қаради-ю, ирғиб турди.— Ие, Намайғанининг поезди ҳам қочиб кетишига сал қолибди-ку!

У чўлп этказиб, манглаймдан ўпди, сўнг портфелини кўтариб югурди. Анча ерга бориб ўгирилди:

— Хув, қитмир, бемалол бўлиб бир боргин! Сув кўшилмаган қатиқдан бир ичиб келасан!

Мен қўл силкидим:

— Бораман. Дадангга салом айт, Елмурод!

«ОВОЗИНГДАН АКАНГ!»

Қишлоғимизда Давлат ака деган кўшнимиз бор. Сувчи. Ўзи жуда қизиқ одам. Юрган йўлида ерга қараб хиргойи қилиб юради. Лекин биронта ашулани охиригача билмайди. Қандай қўшиқ бошласа ҳам, «Э, севгонидан айрилмасин!» деб тугатади.

Ҳар сафар қишлоққа борганда Давлат аканинг қўлини олиб, икки оғиз гаплашиб қайтаман. У кишининг турган-битгани саргузашт. Бу гал кечлатиб уйига ўтдим. Ҳовлида ҳеч ким йўқ, ичкарида гангур-гунгур товуш эшитилади. Давлат ака неча йилдан бери уй солиб битиролмас эди. Томи ёпилган чала иморатга тикилиб туриб қолдим. Катта уйда янгам билан Давлат ака гаплашар эди.

— Машина олишга пул керак эмас, хотин,— дейди Давлат ака.— Ҳаммаям қарз-ҳавола қилади. Мундоқ каллангни ишлатиб кўр. Маҳалланинг ярми машиналик бўлди. Кўчанинг у бошидан Холтой пучуқ билан Жуман сариқ қолди, бу бошидан биз. Хўп деявер, онаси.

— Шу тўрт оёқли темирнинг ўрнига битта соғин сизгир олсак-чи, адаси,— дейди янгам.— Қайтанга яхши эмасми? Қиши билан болалар сут-қатиғини ичишади. Ёзга чиқиб сотсангиз, бузоғи ёнингизга қолади.

— Афандимисан? У сизгиринг туғадими ҳали, туг-

майдими? Қисир сигирнинг думига қараб ўтиргунча, ол, деганда янги «Жигули» олиб қолмайсанми, нодон?

Томоқ қириб секин кириб бордим.

— Ана, мухбир бола айтсин!— деди Давлат ака менга қўл чўзиб.— Ҳе, иним. Мана, янганга ўзинг тушунтирмасанг, жаврайвериб оғзим қуриб кетди. Кеча идорага борувдим. Машина бўлишаётган экан. Раис мени кўриб, Давлатбойга ҳам беринглар, шунча йил бадалига битта палос ҳам олгани йўқ, деди. Хотинга суюнчи айтиб чиқсам, олмайман, деб оёғини тираб турибди-да. Ана энди сен сўйла, иним!

Мендан аввал гапни янгам илиб кетди:

— Манави эгасиз қолмагур уйнинг ётиши бу! Беш йилда аранг томини ёпдим. Қўрада қўй, катакда товуқ қолмади. Кассада шумшайиб беш сўм олтмиш тийин ётибди. Комиссия келса нимани кўрсатасиз, тўрт дорними?

— Қанақа комиссия?— деб Давлат акага қарадим. Янгам жавоб берди:

— Колхозда бир комиссия бор экан. Кимки машина оламан деса, шунга ариза берармиш. Кейин икки одам келиб, туриш-турмушини кўрармиш. Уй рўзгорингиз бут бўлса, кассада беш-ўн танга йиғиб қўйган бўлсангиз, майли, олсин деб хат қилиб берармиш. Бизга ўхшаб қарзга ботиб ўтирганларга қўя туринг дермиш.

— Яхши ўйлаб топишибди, Давлат ака,— дедим.— Бир оз сабр қилиб турсангиз бўларкан. Қийналиб қоласиз-ку?

Давлат аканинг аччиғи келди:

— Э, сабр қилсам, юз йилда ҳам ололмайман! Комиссиянинг хати билан берилса, молдўхтир олади, сельпонинг экспедитори олади, семун ташийдиган шопир олади! Сувчи Мирдавлат аканг икки қўлини бурнига тиқиб қолаверади!

— Майли, мен розиман,— деб ҳазиллашдим.— Лекин янгам айтмоқчи, комиссияга нимангизни кўрсатасиз?

Давлат ака муртидан кулди:

— Ҳе, мени ким деб юрибсан? Содда бўлганим билан аҳмоқ эмасман. Йўлини топиб қўйганман. Ўзимизда йўқ нарсаларни қўшнилардан олиб турамыз. Саиджонникида яхши гилам кўрганман, шуни сўраймыз. Бир кунга йўқ демас, ўлибдими? Хўш, ерга иккита палос керак. Уларни акангникидан олиб келармыз, онаси? Кичикроқ бўлсам телевизоримиз бор. Энди битта

кир ювадиган машина билан чангютқич топиш керак. Булар ҳам сенинг бўйнингда, хотин. «Жигули»нинг орқасида керилиб ўтираман десанг — топасан. Мен хозмагдаги болага ўн сўм закат ташлаб чиқдим. Эртага тушгача катта қандилини бериб турадиган бўлди.

Давлат ака бошини қашлаб, пича ўйланиб ўтирди.

— Ие, диван билан иккита кресло эсан чикай дебди-ку,— деди шошиб.— Буларни... манави Кувноқбой топади.— Давлат ака менга ўгирилди,— сен ҳам бир яхшилик қил, иним. Машиналик бўлиб қолсак, сени ўзим поездга обориб тураман.

Давлат ака тагин энса қашиб, ўзича бировдан сизир, бировдан биллур ваза, кимдандир чиройли стол-стул ундирган бўлди.

— Тамом!— деди ўрнидан туриб.— Битта рўзғор бўлса шунчалик бўлади-да, нима дединг, онаси? Худо хоҳласа, тўрт оёқли тойчоқ гижинглаб эшигингга келиб турибди-да! Ҳе, овозингдан аканг!

Янгам этак силтаб ташқарига йўналди.

— Кулгим келади,— деди бўсағада.— Томингиз чала ёпилган. Ичи лойсувоқ. Ромларга ойна қўйилмаган. Лекин шипда биллур қандил, деворда афгон гилам. Ерда палосу тўрда диван... Комиссия айтади-да, Давлат аканинг хотини жинни экан, деб.

Давлат ака гадир-будир деворни негадир шапатилаб қўйди:

— Демайди. Барака топсин, Давлатнинг хотини сариштагина экан, дейди. Чала битган иморатни қўғирчоқдай қилиб ўтирибди, дейди. Мана кўрасан.

Бирпас ўтириб қўзғолдим. Давлат ака тайинлади:

— Иним, азонлаб етиб кел. Номинг мухбир, комиссия келганида ёнимда турсанг, мен кесиб-кесиб гапирман.

Қани, томоша нима билан тугар экан, деб эрталаб Давлат аканикига чиқдим. Кираверишга катта ола сизир боғлаб қўйилибди. Сал нарида иккита қўчқор шох ташлашиб турибди. Кечаги чанги чиқиб ётган уйга гилам осилган, ерда қип-қизил палослар. Шипда театрга осиладиган шокилалик қандил. Столда нознеъмат тўла патнислар, вазалар. Бурчакда магнитофон «Эй, сарви равон»ни айтиб турибди.

Оғзининг таноби қочиб, Давлат ака кирди.

— Зўр-ку, ака!— дедим бировларнинг буюмларига имо қилиб.— Бунақа дабдабани кўрган комиссия «Волга» бериб юборса ҳам ажаб эмас.

— Берсин-да, иним,— деб Давлат ака магнитофонни баландлатиб қўйди.— Инсоф қилсанг, сен ҳам «Сувчи «Жигули» рулида» деб газетага бир нарса ёзарсан.

Ҳадемай комиссия аъзолари келишди. Бири қишлоқ Совети раиси Восил ака, иккинчиси колхоз экономисти Йигитали. Меҳмонлар чой ичиб, ясатиғлик уйни томоша қилиб ўтиришди.

— Тузук, тузук,— деди ниҳоят Восил ака.— Рўзгорни анча тиклаб олибсизлар. Аммо гиламнинг зўридан топибсиз, Давлатбой! Буюрсин. Енадия жонивор. Йигитали луқма ташлади:

— Худди шунақа гиламни Саиджонникида ҳам кўрувдим. Қизиқ...

Секин Давлат акага разм солдим. У Восил акага пиёла узатаётган эди, чой чалпиниб кетди. Бироқ қўшним ўзини йўқотмади.

— Саиджон иккаламиз бир ердан олувдик,— деди зўраки илжайиб.— Беш-олти йил бурун Жалолободга борсак — турибди-да. Кўзни чирт юмиб...

Восил ака қоғоз-қалам чиқарди.

— Давлатбой, бу чорвадан ҳам борми?

— Бор, ака. Кўп эмас-у, лекин бор,— деди шошиб Давлат ака.— Ана, йўлакда сигир билан қўчқорни кўрдингиз. Яна бир сигир подада. Саккизта қўй бор, қўзиси билан. Иккита оқ эчкимиз туғай деб турибди. Биласиз, жуни қиммат бўлади. Йилига беш-олти юз сўмлик сотаямиз.

— Кассага кириб бировнинг пулини суриштириш одобдан эмас. Узингиз айта қолинг, жамғармангиз қанчага борди?

Қўшни довдираб қолди.

— Кассада ҳам пича бору... мен билмайман. Пулга хотин хўжайин, ўламан саттор, машина оберамасиз, деб хархаша қилаётган ҳам мана шу.— У нажот истаб янгамга қаради.— Хотин, пулинг қанча эди? Уч-тўрт мингга бордими? Ҳа, уч мингу етти юз қирқ сўм экан. Қолгани тилла заём.

Қишлоқ Совети раиси шеригига юзланди:

— Йигитали, Давлатбойнинг рўзгори ёмон эмас-а? Машинага лойиқ деб ёзамиз-да?

— Майлингиз,— деди Йигитали атрофга аланглаб.— Бироқ манави буюмлар негадир кўзимга иссиқ кўриняпти. Тавба.

Давлат ака ёлғондан хохолади:

— Заводи бир бўлгандан кейин иссиқ кўринади-да, иним. Мен буларни кечалари ухламай сув суёриб... битталаб, уҳ... сотиб олганман.

Йигитали яна тавба, деб қўйди.

Меҳмонлар хайр-хўшлашиб ҳовлига чиқишди. Шу пайт Саиджоннинг Азиз деган кенжатоёғли чопқиллаб кирди.

— Давлат тоға, аям айтди, гиламимиз бўшаган бўлса тез берармишсиз. Бугун Манзура холамникига ҳам комиссия келармиш. Холам бизникида кутиб ўтирибди.

Восил ака ялт этиб Давлат акага қаради. Қўшним болани қулоғидан чўзиб эшикдан чиқариб қўйди.

— Жинними бу!— деди қизариб.— Ҳеч замонда бировнинг гиламини ҳам биров уйига осадими?

Кўчанинг нариги бетидан Азизнинг йиғлагани, ойсининг «одамларда уят қолмади, кўрпангга қараб оёқ узатмайсанми?» деб шанғиллагани эшитилди.

Шох ташлаётган кўчқорлар қозигини суғуриб, уйларига қараб қочди. Кўчанинг бошида турадиган Самад чўтир кирди. У биз билан наридан-бери саломлашдию: «Давлат ака, сигирга харидор келиб қолди, хафа бўлмайсиз», деб говмишини етаклаб чиқиб кетди. Восил ака, ажаб дунё-ё... деб қаламини дафтарига тўқ-тўқ урди. Давлат ака эндиги уринишлари бефойда эканини билдими, ерга қараб минғиллади:

— Биз ҳам бир «Жигули»жоннинг дарчасидан тирсак чиқариб юрсак, дегандик-да, э!

Восил ака эшикни тепиб очди:

— Бунақа қилиб машина олгунча... анави кетмон сонни миниб юрсанг ҳам бўлаверади, Давлатбой! Суф-э, сенга!

Давлат ака аввал, қурумсоқ бўлмай ўлларинг ило-йим, деб қўшниларини сўқди, кейин, комиссияни гап билан чалғитиб турмадинг-да, деб менга ёпишди. Сўнг кўчага чиқиб, қараб турди. Восил акаларнинг қораси ўчгач, осмонга муштини ўқталиб бақирди:

— Барибир машина оламан! Томни сотсам ҳам оламан! Дут, ду-дут! Ҳе, овозингдан аканг!

ТАНИШИМНИНГ ТАНИШИ

Ҳидоят биби саҳар туриб, кўмирхонага борди. Қараса, шифтнинг элакдай ери ўпирилиб, туйнук очилиб қолибди. Остона ҳатлагани юраги дов бермади. Хаёлида том босиб қоладигандай эди.

У хокандоз-пақирни даранглатиб, изига қайтди. Келиб, чолига зуғум қилди:

— Неча марта айтдим, сизга шу кўмирхона савилни тузатиб қўййлик, деб. Телевизорга ёпишиб қолдингиз! Ана энди тепасидан юлдуз кўриниб турибди.

Бурҳон ота ётган ерида жавради:

— Жазза керак сенга! Дўмга кўчганингда юз-қўлингни қоракуяга бўяб юрмасдинг. Сен ҳам супрадай ҳовлига ёпишиб қолдинг.

Илгари бу ҳовли обод эди. Чол-кампир кенжа ўғиллари Зариф билан туришарди. Ҳидоят бибига келини қўл-қанот, Бурҳон отага неваралари эрмак эди. Бир йилдирки, ўғли давлатнинг уйига кўчиб кетди. У кўнгил учун ота-онасини ҳам таклиф қилди. Чолнинг кўчгиси бор эди-ю, қирқ йиллик маҳалласини кўзи қиймади. Кампир шу ерга келин бўлиб тушганман, ўлигим ҳам шу ердан чиқади, деб туриб олди.

Ота инқиллаб-синқиллаб кўмирхонани кўриб келди:

— Энди у ёққа қадам босма, — деди кампирига. — Керагингни ўзим ташиб бераман. Қариганда бева бўлиб қолмай.

Чойдан кейин Бурҳон ота ойнага қараб ҳафсала билан кийинди. Кейин мўйсафидлик кўрки учунгина ушлаб юрадиган ҳассасини ўйнатиб йўлга тушди.

Чол паст кўчани қўйиб, рост кўчадан юрди. Наманганнинг азамат чинорлари мудроқ уйқуда. Япроқлари қип-қизил, худди биров эринмай битта-битта бўяб кетгандай. Икки тарафдаги баланд иморатлар осмонни тўсиб турибди. Уларнинг нонсаватдай келадиган айвонларида кир ёйиб юрган хотинлар кўринади. Бурҳон ота яна кўмирхонасини ўйлади. Кўнглида куёвлари, невараларини ҳашарга айтиб қўйди.

Бирор соатдан кейин ўғлининг олдида тикка бўлди. Зариф телефонда ким биландир уришиб турган экан. Отасини кўриб, келинг, дегандай калла қимирлатди. Бурҳон ота тўрга яқинроқ бориб ўтирди. Зариф телефондаги киши билан уришиб бўлиб, трубкани тақ этказиб ташлади-ю, отасига ўгирилди:

— Келинг, дада, тинчликми?

— Тинчлик, болам, — деди чол, ўғлининг қўлини олиб. — Шу десанг, кўмирхонамиз ярамай қолди. Бу йил қишдан чиқмайдиганга ўхшайди. Шунга элликта шипр билан ўнта ёғоч берасанми, деб келувдим.

Зариф кулди. Унинг кулгуси мурувват қилавериб, чарчаган одамнинг камтарин кулгусига ўхшарди.

— Қўнглингизга келмасин-у, лекин иложи йўқ, дада. Бу — давлатнинг мулки бўлса. Қандай қилиб, элликта шифер билан ўнта ёғоч бераман сизга? Беролмайман.

Ота ҳассасини тиззаларига қисиб, ёнини ковлади:

— Текинга эмас-да, болам, ўз пулига. Онанг икковимиз пенсиямиздан йиғиб-териб 47 сўм қилибмиз. — Чол дастрўмолга тугилган пулни олиб столга қўйди. — Мана, етмаса, жиндай қўшиб турасан-да, болам. Кейин суришиб кетармиз...

Зариф дастрўмолга менсимайгина назар ташлади:

— Иложи йўқ, дада. Ўз пулигаям беролмайман. Хафа бўлмайсиз.

Бурҳон отанинг кайфи бузилди. Ҳалидан бери кўнглида янграб турган қўшиқ сўнди. У мунғайиб, ўғлининг кўзларига боқди:

— Ҳечам чораси йўқми? Нима қилдик энди? Кўмирхона ўйилиб ўртасига тушиб ётаверсинми?

— Билмадим, — деди ўғил ва энгашиб кулдондан тўкилган кулларни пуфлади, — бунақа ишларни домком орқали қилиш керак. Маҳалладан беш-олти киши кириб, кўмирхонани кўрсин, кейин акт тузиб, раисполкомга олиб борасиз. Раисполком решение чиқариб беради. Решениени бизга олиб келиб берсангиз... биз ёғоч-поғоч беришимиз мумкин. Тушундингизми?

— Тушундик, — деди чол ва индамай чиқиб кетди.

Ҳидоят биби эшикда чолини кутиб ўтирган эди, унинг қорасини кўрди-ю, дик этиб ўрнидан турди. Бурҳон ота етиб келганда, ялтоқланиб сўради:

— Келдингизми, дадаси? Нима деди, бераман, дедими?

Чол гап-сўзсиз ичкарига ўтди. Чакмон билан қундуз телпакни ечиб, отиб урди. Кейин уҳ тортиб, кўрпачага чўзилди:

— Кўнмади баттол, — деди пешана терини артиб. — Қоғоз қилиб келасан, дейди.

— Вой, шўригинам қурсин! Бетини қаттиқ қилиб шунақа дедими, а? Отанг бўламан-ку, Зарифжон, демардингизми?

— Э-э, сен ҳам гапирасан-да, отаси эканимни танимади, дейсанми? Балодай таниб турибди.

Ҳидоят биби иссиқ-иссиқ чой қуйиб бериб, чолини ҳовуридан туширди. Анчагача гангур-гунгур қилиб ўтирдилар. Бурҳон ота «Нима қилдик, энди онаси?» дегандай мўлтираб, кампирига тикилди.

— Ғуломжонга йўлиқиб кўрмайсизми, — деди Ҳидо-

ят биби. — Кўздай қўшнимиз. Қачон қараса, бировларнинг ҳожатини чиқариб юради. Зора топиб берса.

— Қўлидан келармикан? Ўз ўғлинг эплай олмаяпти-ку...

— Сиздан нима кетди? Хўп деса — хўп, бўлмаса — қайтиб кирасиз. Дўппингизни олиб қолармиди?

Ғулумжон Бурҳон отанинг гапини эшитиб, қўлини кўксига қўйди.

— Бўпти, тоға! Менинг Қиличбек деган яхши бир дўстим бор. Ўзи институтда муаллим. Шунинг танишларини ишга соламиз. Ишқилиб, ўғлингизнинг юрагига йўл топамиз-да. Ҳозир ҳамма гап йўл топишда қолган.

Чол хурсанд бўлди:

— Улма, ўғлим. Қадамингга гул битсин.

Икки кундан кейин Ғулумжон Қиличбекни излаб институтга борди. Лекциядан чақириб, дардини айтди.

— Шошма, қайси Бурҳон ота? — деди Қиличбек, — Зариф деган сўхтаси совуқнинг отасими?

— Уша.

— Э, омон бўл! Чолинг ғалати экан-у... Ўғли базага директор бўлса... Дарёнинг лабида ўтириб, чанқадим, дейдими? Ҳовучлаб-ҳовучлаб олиб ичавермайдими?

— Дарё бўлгани билан тўғони бор экан-да, дўстим...

Қиличбек пайроқ қилди:

— Тўғонни бўлса, бир амаллаб очиш керак. Ҳа, майли. Мен ўртанча божамга айтиб кўраман. Анча эсли йигит. Унинг Муҳит деган укаси бор. Гўшт дўқонида ишлайди. Ҳалиги Зарифнинг ўша Муҳит билан доим бир лаганда ош еб юради.

Хуллас, Қиличбек божасига айтди, божаси — қас-соб укасига. Муҳит эса ҳуши келганда ҳамтовоғи Зарифга телефон қилиб, акасининг илтимосини етказди. Унгача ўн саккиз кун ўтди. Ун саккиз кун Бурҳон ота чойхонага чиқмади, кампирига печка ёқишиб ўтирди. Бу орада бир-икки ёмғир ёғиб, кўмирхонанинг яраси катта борди. Элакдай туйнук ғалвирдай бўлди.

Ниҳоят, Зариф бойвачча Муҳитга қўнғироқ қилди:

— Гўштилло, чолингга айт, келсин.

Муҳит бу хабарни акасига айтди, акаси Қиличбекка, Қиличбек Ғулумжонга, Ғулумжон оёғини қўлга олиб, Бурҳон отаникига югурди:

— Ишингиз битди, тоға, — деди ҳансираб. — Азонлаб ўғлингизнинг олдига борасиз. Машинани ҳам тўғри-лаб берадиган бўлишди.

Эртасига чол яна ҳассасини тўқиллатиб, ўғлининг хузурига кириб борди.

— Ҳа, дада, келинг, дунёда нима гап? — деди ўғил эснаб.

— Гап шуки, яна кўмирхона важдан келувдим...

Зариф жеркимаса ҳам, жеркигандан баттар қилди:

— Уша куни айтдим-ку, мен сизга илож йўқ деб. Исполкомнинг решениеси борми?

— Йўқ...

— Унда бекор овора бўлибсиз, — деди Зариф чўрт кесиб. — Мен қонунни бузолмайман. Хафа бўлмайсиз, дада, хизматчилик...

Бурҳон ота ён-верига қараб олиб, ўғли томон энгашиди-ю, паст овозда деди:

— Болам, мени Муҳит қассоб юборди.

Зариф лов қизарди, кейин гул-гул очилди, кейин қулочини ёйиб, хитоб қилди:

— Муҳит айтган чол сизмидингиз? Уни қатдан танийсиз?

— Таниймиз-да! — Керилди чол. — Одамлар сўраб-сўраб Маккани топган экан.

Ўғил тавозе билан чой қуйиб узатди.

— Қани, чойга қаранг... Оббо... сиз-эй, дадам! Шундай қилиб, Муҳит билан қалинмиз, денг? Тузук, тузук... Илгарироқ айтмабсиз-да шуни. Хўш... Элликта шифер, ўнта тахта дедингиз-а? Элликта нима бўлади, юзта қилиб бера қолай?

— Шу етади, ўғлим, ақчам ҳам озроқ эди.

Зариф яна мурувватли кимсага айланди.

— Э, беш-ўн сўм нима деган гап? Қўлнинг кири... Мана, биз қўшиб турамиз. Бир-биримизда қолармиди.

У ўринбосарини чақириб, кўрсатма берди. Сўнг отасини даҳлизгача кузатиб қўйди:

— Бўпти, дада. Мана шунақа келиб туринг. Муҳитни кўрсангиз салом денг.

— Хўп-хўп, албатта, салом айтаман. — Ота мўйловини силаб, кулиб қўйди.

— Кампирингизга ҳам биздан дуо деб қўйинг.

...Бурҳон ота дарвозадан бақириб-чақириб кўрди:

— Онаси? Ҳов онаси! Қайдасан? Суюнчини чўз!

Ҳидоят биби келинчакдай ўйноқлаб, чолнинг истиқ-болига чиқди:

— Вой суҳанингизга садақа, болагинам кўндими-а?

— Қўниш ҳам гапми? Айтганингдан зиёда қилиб, ўзлари олиб келиб берадиган бўлишди. Аммо-чи, она-

си, ҳалиги Муҳит қассоб дегани жуда зўр экан. Номи-
ни айтишим билан ўғлинг сапчиб туриб кетди, дегин.

— А-а? Утирган еридан сапчиб туриб кетдимиз, а,
дадаси?

— Ҳа, сапчиб туриб кетди!

— Ана айтмадимми! Таниш-билишнинг бори яхши.

Бурҳон ота ҳассасини осмонга ўқталди.

— Танишим — тилла тишим, деган экан бир бечора.

— Илоё ўша тилла тишларингиз омон бўлсин, да-
даси!

— Танишларимнинг танишлариям...

— Уларнинг танишлариям, ҳамма-ҳаммалари омон
бўлишин!

— Айтганинг келсин, онаси — деди Бурҳон ота бош
силкиб. — Айтганинг келсин!..

Чол билан кампир ҳовлининг ўртасида туриб олиб,
бир-бирига илжайр, уларнинг наздида ҳозир икковидан
бахтли киши йўқдай эди.

УЗИМ ЕМОНМАН

Каминангиз район газетасининг пешқадам ходим-
ларидан. Каминангизнинг жуфти ҳалоли эса ўша газе-
танинг анча пешқадам машинисткаларидан. Кўпроқ
ҳажвий нарсалар машқ қиламиз. Фельетонларни Аб-
дулла Қодирий билан Ғафур Ғулом даражасига олиб
боролмасак ҳам, кучимиз етган ергача олиб борамиз.
Факт тополмай қолсак, ҳикоя ёзамиз. Ҳикоянинг ғал-
васи йўқ, биров ғиринг-пиринг қилса, бу тўқима, уй-
дирма, деб қутулиб кетамиз.

Эрталаб ишга келдим корректор йигит билан икки
қўл шахмат сурдим. Кейин нима ёзсам экан, деб па-
пирос бурқсатиб ўтиргандим, шефимиз чақириб қолди.
Қирдим.

— Шанба сонига битта ҳажвия ёзиб берасиз, қа-
риндош, — деди редактор. У ҳаммани, ҳатто онасини
ҳам қариндош деб чақиради. — Темаси... темаси эркак-
лар ҳақида бўлсин. Емонларни бир дўппослаб беринг,
қариндош.

— Кечирасиз, Тоҳир ака, ҳадеб эркакларни ураве-
рамизми? Бечораларнинг соғ жойи қолмади-ку?

— Ураверинг! — деди шеф. — От тепкисини от қўта-
ради. Хотинларни танқид қилсангиз, гапга қоламиз.

Редактор эркак бўлгани учун хотинларга кун бермаяпти дейишади.

Хуллас, муштипар эркакларнинг бошида икки кун калтак синдирдим. Қаҳрамоним Қодир Мирзаевич кўп ичади, ишини эплай олмайди, бировнинг номини сотиб мақтанади, пул қарз олса, бермайди...

Ниҳоят, ҳажвия битди. Уни оппоқ қоғозга кўчирди-му хотиннинг олдига ташладим.

— Мана, хоним, ўқинг-чи, сизга ёқармикан? Маши-нистка бўлсангиз ҳам дидингиз чакки эмас.

Хотин биринчи варақни ўқиди-ю, ялт этиб юзимга қаради.

— Ўзингдан чиққан балога қайга борай давога, — деди кесатиб. — Келиб-келиб менинг акамни ҳажвияга қўшдингизми? Сизга нима ёмонлик қилган эди?

— Қайси акангиз? — дедим тушунмай.

Хотин тутақиб кетди:

— Қодир акамлар-чи? Ишни эплай олмайди дебсиз. Эплай олмаса, райкультурага бошлиқ қилиб қўйишар-миди? Мана, саккиз йил бўлди, балодай эплаб келаяпти!

— Ахир, хотинжон, сизнинг акангиз Қодир Мавло-нович, бу — Қодир Мирзаевич. Акангиз бадий асарни тушунар дейман.

Хуллас, рафиқамизнинг тазйиқи билан «Қодир»ни «Ботир» деб ўзгартирдим.

— Бу бошқа гап, — деди хотин илжайиб. Кейин «Вой!» деб чинқириб юборди.

— Ҳа, нима бўлди?

— Ахир, Ботиржон кўздай қўшнингиз-ку! Биласиз, ўзи ичкилик ўлгурга бир қадам яқинроқ... Кўнглига келиши мумкинми, дейман, адаси...

«Тўғри айтасиз, хоним» деб «Ботир»ни «Шокир» қилиб қўйдим.

Этиб уйқум келмади. Шокир деган исм таниш тую-лаверди. Э, бўлди, ахир Шокир институтда беш йил бирга ўқиган оғайним-ку! Унинг отаси йўқ эди, қийна-либ ўқиган эди. Доим қарздор бўлиб юрарди. Чироқни ёқиб Шокирнинг отини Ҳусанга айлантирдим.

Азонда эр-хотин узун-қисқа бўлиб, идорага бордик... Ҳикояни хотинимнинг олдига ташлаб, хонага кирдим. Бир айланиб чиқсам, хотин қоғозга қараб тумтайиб ўтирибди.

— Ҳм, хоним, кўчирмайсизми? Номерга тушиш ке-рак.

Хотин кўзига ёш олди.

— Кўчирмайман! Улиб кетган одамни ҳақорат қилгунча мард бўлсангиз мени ёзинг эди! Раҳматли отамниям гўрида тинч қўйманг...

Қарасам, Ҳусан — қайнотамнинг исми экан.

— Ҳа, майли, Ҳасан бўла қолсин, — дедим.

Хотин бунга ҳам кўнмади.

— У амаким-ку. Умрида оғзига ароқ олган эмас,

— Хўп, ана Собир.

— Бўлмайди, Собир — ўртанча тоғамнинг ўғли. Магазинда ишларди, яқинда бўшади. Поччамиз пойлаб юрган экан, дейди.

— Унда Тўлқин бўлсин, майлими?

— Майли-ю, лекин... Тўлқин — холамнинг куёви-да. Божангизни ёмонласангиз, айб бўлади. Тўйингизда уч кун тикка туриб хизмат қилган.

— Бўлмаса Ҳошимжон деб қўя қолинг.

— Вой, афандимисиз! Ҳошимжон ака ёнимиздаги ошхонанинг директори-ку? Ёмоннинг кучи япалоққа етибди, демайдами?

Жаҳлим кўзиди. «Боринг, билганингизни ёзинг, фақат тезроқ кўчиринг!» деб чиқиб кетдим.

Икки соатларда ҳикоя тайёр бўлди. Хотин «Ҳусан Мирзаевич»ни «Искандар Зоирович» деб ўзгартибди. Қўрқиб кетдим. Зоир — редакторимиз Тоҳир аканинг акаси-ку! Хотиннинг калласи ишламаган-да. Дарров «Зоирович»ни «Ғойибович» қилдим.

Бўлим мудирини ҳикоямга қўл қўйиб берди. У «Искандар»ни «Самандар» қилибди. Масъул котибдан «Ғойибович» «Назарович» бўлиб чиқди. Редактор ўринбосарининг таҳриридан сўнг қаҳрамоним Тўйчи Муродович, редактордан сўнг Сафар Эралиевич бўлиб, босмахонага тушиб кетди.

Тушдан кейин телефон жиринглади. Ҳавф терувчимиз Сафархўжа ака экан. У астойдил ранжиди:

— Ҳа, укам, бизда хусуматингиз бормиди, пиллатўнга қўшибсиз.

— Фельетон эмас, ҳикоя, — дедим чўчиброқ.

— Барибир пиллатўн ҳикоя.— Кўнмади ҳарф терувчи.— Гоҳо-гоҳо юз грамм отсак, бирга отамиз. Сиз айтганча чираниб мақтанмаймиз. Худога шукур, бировдан тилимиз қисик эмас...

— Сизни эмас, бетайин бир одамни ёзувдим. Майли, отини ўзгартира қолинг,— дедим.

Сафархўжа ака қаҳрамонимга «Бўрибой Қора-

боев» деб исм қўйиб берибди. Корректурa ўқиладиган-да редактор чақирди.

— Бу қанақа ўзбошгимчалик, қариндош?— деди жеркиб.— Нега мен қўйган исмни ўзгартирдингиз?

— Мен эмас, ҳарф терувчимиз...

— И, қачондан бери у редакцияга хўжайин бўлиб қолди?

Редактор кабинетига бутун редакция коллективини тўплади. Кўплашиб менинг нотавон қаҳрамонимга ном излай бошладик.

— Урмон Азизович, — деди кимдир. Шефимиз унга еб қўйгудай бўлиб қаради.

— Эс борми ўзи? Катта хўжайиннинг оти Азиз-ку!

— Омон Бердиевич...

— Бўлмас-ов! — Чайналди фотомухбир. — Омон ака телефонларнинг хўжайини. Керакли одам.

— Ғайрат Камолович...

Бу катта бир колхознинг раиси эди.

— Шунини қўйинглар,— деди масъул котиб.— Ғайрат ака жиртаки одам, бир марта ҳаммомини танқид қилиб, балога қолганман.

— Нурмат Одилов-чи?..

Бунга редактор муовини қарши чиқди.

— Райфинотдел бошлиғининг фамилияси Эрматов. Гумонсираб юрмасин. Пул ўтказмай қўяди. Шундоқ ҳам янги босмахоманиз битмаяпти.

Редактор хуноб бўлди:

— Топинглар бўлмаса! Нима деймиз, Одам Одамович дейсизми?

Қишлоқ хўжалик бўлими ходими уялинқираб луқма ташлади:

— Қизиқ, «Узсельхозтехника»да ҳам Адам Аронович деган киши бор...

— Тоҳир ака, топдим!— деб бақирдим.— Қаҳрамоннинг исмини Саъдулла Саъдуллаевич қўямиз!

Ҳамма хохолаб кулиб юборди.

— Жим!— деди редактор.— Авторнинг таклифига нима дейсизлар? Менимча, у келишмаган нарсани гапирди. Юқоридагилар ўйлашмайдими, редакция ҳам анархия бўлиб кетибди деб?

Қасбдошларим чувиллаб менинг тарафимни олишди.

— Хўп деяқолинг, Тоҳир ака!

— Боланинг ўз гуноҳи ўзига.

— Газетага сенсация ҳам керак-ку?

Хуллас, кўпчилик устун келди. Тоҳир ака бир оз иккиланиб бўлса-да, корректурага қўл қўйди.

Ҳикоя босилиб чиқди. Биров табриклади, биров кулди. «Саъдулладан бошқа ном қуриб кетганмиди?» деб хоним лабини бурди. Аммо гапнинг йўғони кейин чиқди. Душанба куни қабулхонада газета титкилаб ўтирсам, телефон жиринглади. Телефон параллел эди, билмай трубкани олиб қўйдим. Районимизнинг катталаридан экан. У Тоҳир акани сўроққа тута бошлади.

— Менга қаранг, сизда Сайдулла Сайдуллаевич деган бола ишлайдими?

— Ҳа, ҳа, ишлайди, Азиз ака...

— Уша болани газетада уриб чиқибди-ку!

— Ким урибди, қаерда?

— Ўзларингда.

— Э, бу ҳазил, Азиз ака! Ўзи ёзган. Ўз-ўзини танқид маъносиди.

— Ўз-ўзини танқид бўлса, бу болани коллектив орасида муҳокама қилиб, чора кўриш керак! Бизнинг орамизда бунақа пияниста, эгоист ва ҳоказоларга ўрин йўқ! Сиз қандай чидаб келяпсиз, ҳайронман!

— Тўғри-ю... лекин... биласизми, Азиз ака... бу ҳалиги пелетон эмас, ҳажвия, яъни... адабиётда шунақароқ...

— Адабиётни биз ҳам биламиз! Адабиёт ҳаётдаги бор нарсаларни ёзади. Гап тамом. Тезда ўша Сайдуллаевнинг масаласини кўриб, қарорини бизга юборинг. Шахсан ўзимга!

Аввал нариги томонда, сўнг биз тарафда трубка қўйилди. Мен эса трубкани чангаллаганча қотиб қолдим.

БЕПАРВО БУЛМОҚЧИМАН

Кейинги пайтда сал инжиқроқ бўлиб қолдим. Тиқ этган товуш ёқмайди. Икки одамнинг кулишиб турганини кўрсам, гашим келади. Илгари унча-мунча ишни ҳазил-ҳузул билан битириб кетардим. Энди арзимаган нарсага жаҳлим чиқади, асабийлашаман.

Ҳар куни ишдан келаману, диванга таппа ташлайман. Бошим лўқиллаб оғриydi. Дорига ҳужум қиламан. Седальгин, равнатин, пентальгин.

Ахири бўлмади. Судралиб докторга бордим. У энди ўттиздан ошган, паст бўйли, дум-думалоқ йигит экан.

Юзлари қип-қизил. Гапирганда негадир одамнинг кўзига қарамасликка интилади.

— Қаерда хизмат қиладилар?— Четга боқиб сўради у.

— Мактабда ишлайман,— дедим,— завучман.

— У-ў, олижаноб касб эгаси экансиз,— кулимсиради доктор. «Сен бу касбнинг тузини тотиб кўрмагансан, гашираверасан-да», дедим ичимда.

Доктор мени тикка қилиб қўйиб, резинка болғачаси билан тиззамга бир урди. Сесканиб тушдим. Иккинчи тиззамга урганда чўккалаб қолдим.

— Анетга ўтиринг,— деди у оппоқ кушеткани кўрсатиб. Ўтирдим. Доктор энгагимни кўтарди. Кейин кўрсаткич бармоғини ҳавога ўқталиб нари-бери сурди.

— Буёққа қаранг! Энди буёққа! Яна буёққа!

У дўмбоққина панжалари билан бошимни сиқиб кўрди. Соч ивитаётган сартарошдай калламни обдан ғижимлади. Кейин полга бир оёқлаб турғазиб қўйди. Гоҳ чап оёқда, гоҳ ўнг оёқда туриб, аранг ўнтагача санадим.

Ниҳоят, докторим болғачасини тап этказиб столга ташлади-ю, бурчакка бориб қўл ювди. Жойига келиб ўтирди. Бошини чайқаб, уҳ тортди. Биринчи дафъа кўзимга қараб деди:

— Танобингиз сал бўшашибди, домла...

Индамадим. «Танобим бўшашганини ўзим ҳам билман, сен даводан кел, укам!» дедим ичимда. Доктор мендан бир кунлик ишимни, уйқумни, иштаҳамни сўради. Шошилмай, битта-битта айтиб бердим. У киприк қоқмай тинглади. Сўнг туриб, қўлларини кўксига чалиштирди-ю, нари-бери юра бошлади.

— Гапингизга қараганда ишда кўп асабийлашар экансиз,— деди лекция ўқиётган профессордай салмоқлаб,— бу эса сизга мутлақо мумкин эмас. Бир ўқувчингиз ал-Хоразмийнинг кимлигини билмагани учун икки соат бўғилибсиз. Сизга аввало нима зарур? Ал-Хоразмийми, саломатликми?

— Гапингиз қизиқ бўлди-ю, доктор,— дедим фиғоним чиқиб,— бир киши жон керакми, жононми, деган экан...

— Уша киши тўғри айтибди. Жон бўлмаса жононни бошингизга урасизми?

— Узининг кимлигини, ота-бобосининг кимлигини билмайдиган ўлик жонни нима қиламан?! — деб бақирдим.— Пишириб ейманми?

Энди докторнинг жаҳли қўзиди.

— Менга қаранг, ўртоқ бемор,— деди рўпарамга келиб,— бу ерга нимага келгансиз ўзи? Мен билан афсона талашганими ё даволанганими?

— Кечирасиз, даволангани,— дедим сал паст тушиб. Докторнинг оқиш ранги тағин қизарди.

— Унда гапга қулоқ солинг,— у яна лўмбиллаб, хона кеза кетди,— сизга маслаҳатим шуки, бўлар-бўлмасга куйиб пишаверманг. Юракни кенгроқ қилинг. Кенгга — кенг дунё, торга — тор дунё, деб қўйибдилар. Тушунаман, ҳозир бола ўқитиш қийин бўлиб кетган. Акселерация ва ҳоказо... Аммо сиз бепарвороқ бўлишга урининг. Зиғирдек камчилик кўрсангиз, лов этиб кетадиган одатингиз бор экан. Бу одатни ташланг. Бир ўзингиз кучанганингиз билан узоққа боролмайсиз. Ҳаётни мукамал қиламан деб сиздан олдин ҳам не-не одамлар бош қотирган. Ҳозир ҳамма нарсани коллектив ҳал қилади. Сиз коллективга суянинг, шунда умрингиз узоқ бўлади.

Чидамай гап қўшдим:

— Демак, ўртамиёна одам бўлиб... қумурсқадай судралиб юраверишим керак экан-да?

Докторнинг қизил ранги бирдан оқарди. У гурс-гурс юриб тепамга келди-ю, «бедаво экансиз-ку!» дегандек менга олайиб тикилди.

— Узр,— деб ерга боқдим. Доктор остонагача ваъз айтиб борди:

— Шоирлар айтганидек, хаёлингизни доим гулга буркаб юринг. Кўпроқ очиқ ҳавода ухланг. Миянгизни толиқтирадиган даражада қаттиқ ишланг. Тоғларга тез-тез сайр қилиб туринг. Ҳафа бўладиган ерларга борманг. Кулгили китоблардан ўқинг. Ётишдан олдин оғир овқат еманг. Сут-қатиқдан кўпроқ ичинг. Ибн Сино қатиқ ичган одам юзга киради, дейди...

Эшикни зичлаб ёпдим. «Китобни роса ўқибсан, — дедим,— менинг ёшимга ет, кейин сўзлашаман сен билан».

Эртадан бошлаб бепарвороқ бўлишга қасд қилдим. Саҳар турдим-у, кайфиятни созлаб мактабга жўнадим. Тилимда хиргойи. Гоҳо телбадай ўзимдан-ўзим илжайиб қўяман. Йўлда таниш-билишлар учраса, хуш-хандон кўришаман, ярашса-ярашмаса ҳазил қиламан. Улар менинг тажанглигимга ўрганиб қолмаганми, ажабланиб боқишади.

Енгил оёқ билан мактабга ҳам келдим. Зинадан кўтарилиб ўқитувчилар хонасига бурилдим. Қарасам, шундоққина эшик тагига биров ботмондай қилиб нос тупуриб кетибди. Таққа тўхтадим. Илгариги даврим бўлса: «Бу қайси ҳайвоннинг иши?!» деб бақириб берардим. Бу сафар ўзимни қўлга олдим. Ҳовлига чиқиб, фаррош хотинни чақириб келдим.

— Хуршида опа, мановини... опташанг,— дедим иложи борица тиржайишга ҳаракат қилиб. Фаррош хотин афтимга чўчиброқ қаради-ю, носкашни койиб-койиб остонани супуриб олди.

Узун-қисқа бўлиб ўқитувчилар келишди. Уларнинг саломига ўлганимнинг кунидан кулиб алик оляпман. Бироқ ичимни ит кемиряпти. Орамизда беш киши нос чекади, қоровул тоға билан олти киши. Қоровул атай хужрасидан келиб, бу ерга тупуриб кетмайди. Демак, бу ўзимизникиларнинг қилиғи. Бирам тилим қичияпти-ки... Қани энди кеча докторга бормаган бўлсаму оғзига ел тушкур носкашни топиб, таъзирини берсам!

— Ўртоқлар,— дедим сиполик билан ўрнимдан туриб, — бу ер колхознинг картошка омбори эмас, мактаб. Илтимос, йўлакка тупурилмасин. Нос чекадиганлар ҳовлига чиқиб чексин. Мабодо чўнтакка тупуришга ор қиладиган бўлсалар, мана, идиш.

Гулга сув қуядиган банка ёнимда эди, носкашлар тарафга сурдим.

Гала-ғовур бошланди:

— Биз культурниймиз,— деди бир носкашимиз,— уйда нос, мактабда папирос чекамиз.

— Агар шапалоқдай бўлса, Йигиталининг маҳсулоти,— деди иккинчи носкаш,— у ҳар отганда кафтини тўлдириб отади.

— Носкашнинг маркасини аниқлаш керак,— деди учинчиси, мабодо «Холмат — 78» бўлса, Тиловбердининг оғзидан тушган.

...Хаёл суриб ўтирибман. Бир вақт Билолов деган ёшгина тарих ўқитувчимиз қўнғироқдан кейин лўкиллаб кириб келди. Афти-ангорига қараб бўлмайди. Соқол икки энлик, кўйлак-шими ғижим... Индамасам ҳе йўқ, бе йўқ, синф журнаlines қўлтиқлаб жўнамоқчи.

— Кечирасиз, бир минутга,— дедим. Билолов тўхтади.— Қаерда ишлашингизни бир оғиз айтиб кетсангиз, ўртоқ Билолов?

У аввалига «Завучимиз масхара қиляптими», де-

гандай ҳайрон бўлди, сўнг ҳазил аралаш жавоб берди.

— Бемалол, домла. Районимиздаги 5-мактабда педагогман...

— Негадир педагоглигингизга ишонмаяпман, — дедим мен ҳам кулимсираб, — рафторингизга қараб унчалик завқим келмаяпти. Синфга муаллим бўлиб кираяпсизми?

— Уришмайсиз, домла, — деди у бир қадам олға босиб, — сигир подадан қолиб кетган экан, шуни қўшдим у югуравердим...

— Бўпти, сиз уйга бориб ўқитувчига ўхшаб келинг, дарсингизни мен ўтиб тураман, — деб унга жавоб бериб юбордим.

Билоловнинг дарсига кирдим. Йўқлама қилдим. Баъзи ўқувчилардан кечаги дарсни сўрадим. Доскага Туробов деган бола чиқди. У булбул бўлиб кетди:

— Чингизхоннинг икки юз мингга яқин яхши қуролланган аскарлари бор эди. Лекин Амир Темур қўрқмай Чингизхон билан урушмоқчи бўлди...

— Шошманг, Туробов, — дедим, — Темур қачон ўтган?

— Амир Темур... қҳм, Темур Улуғбекдан олдин ўтган, муаллим.

— Чингизхон-чи?

— Чингизхон... Амир Темурни ёмон кўрган...

Жаҳлим чиқди. Туробовга шартта «икки» қўйиб бердим. У жойига бориб ўтирди-ю, кундалигини очиб кўриб, қўл кўтарди:

— Муаллим, менга «икки қўйибсиз-ку?»

— Ҳм, «бир» қўйиш керакмиди?

— Бизнинг ўқитувчимиз ҳеч ҳам «икки» қўймасдилар. Бу баҳонингизни райондаги катталар кўрса, сизга гап тегмайдими, муаллим?

Гуп этиб миямга қон урди. «Бу ақлни сенга қайси аҳмоқ ўргатди?» деб бақирмоқчи бўлдим-у, ҳали пенсиям узоқлигини ўйлаб, тилимни тишладим.

— Гап тегса, икковимиз бўлишиб оламиз, тушундингми? — деб, бошқа ўқувчини доскага чақирдим.

Эртасига мактабга келсам, милиционер кутиб ўтирибди. Бойхонов деган биология ўқитувчимиз бор эди. Уч кун аввал «Бешариқдаги тоғам ўлибди, бориб келай», деб кетган эди. У қишлоқдан чиқибди-ю, йўлни тўғри Нанайга солибди. Белига ўн-ўн беш рўмолни ўраб олиб, чайқов бозорида бемалол олди-берди қилиб

юрган эмиш. Аламимдан дод деб юборай дедим. Кўз олдимга бақалоқ доктор келди. Бир амаллаб ўзимни босдим.

Эртасига Бойхонов йўрғалаб кабинетга кирди.

— Қалай, тоғангизни омон-эсон кўмиб келдингизми?— дедим жиддий.

— Раҳмат. Омонатини топширдик,— деди у ғамгин товушда. Бойхоновнинг кўзига тик боқиб сўрадим:

— Таъзиядан... қанча пул ишладингиз?

У типирчилаб қолди:

— Гапингизга тушунмадим, Қабилов ака? Нима, мени... ёлгончи деяпсизми?

— Йўқ, Бойхонов, сиз қип-қизил ростгўйсиз, — деб олди га милиция қолдирган ҳужжатларни ташладим. Бойхонов қоғозларга кўз югуртирди-ю, ялтоқланиб кулимсиради.

— Аммо ўн етти рўмол сотди, деганлари ёлгон, Қабилов ака, ўн олти эди.

Ўзимни тутолмадим. «Бас, уятсиз!» деб бақириб юбордим. Уёғи нима бўлганини билмайман. Кўзимни очсам, хона бурчагидаги диванда ётибман. Биров юзимга сув сепаяпти, биров валидол тишлатаяпти.

Мактабдан тўғри касалхонага жўнадим. Осуда шароит билан дори-дармоннинг кучими, уч-тўрт кунда ўзимга келиб қолдим. Уйда дорисиз ухлай олмасдим. Энди шундоқ ётаману донг қотиб қоламан.

Бир куни ана шундай ноз уйқуда ётган эканман. «Бемор Бакиров, укол!» деган товушдан уйғониб кетдим. Қарасам, тепамда шприцини шипга ўқталиб ҳамшира қиз турибди. Дарров чап биқинга ағдарилдим. Ҳамшира жизиллатиб укол қилди-ю, «ана энди уйқуни қолган еридан олаверинг», деб жўнади. Қуймичимни сийпалаб бирпас ётдим. Қулоғимга таниш овоз чалинди. Унг ёғимга ағдарилдим. Тўрт қадам нарида ҳув поликлиникадаги доктор йигитим илжайиб турарди. Уни ҳам яқинда укол қилишган шекилли, билагини шимариб, тирсагини букиб олибди.

— Ие, домла, нима бўлди?— деди кўришиш учун қўл чўзиб. Уколнинг заҳридан жоним оғриб турган эди, қийналиб бўксамни кўтардим.

— Сизнинг муолажангиздан кейин... шу ерга келиб қолдик, — дедим инқиллаб, — ўзларидан сўрасак?

Докторнинг кайфияти ёмон шекилли, «саломим»га яраша «алик» олди:

— Биз ҳам сиздақа... касалларни даволай-даволай, етган еримиз шу бўлди, домлажон...

Бир вақт юрагим санча бошлади. Салдан кейин бошим гир-гир айланди. Пул этиб каравотга ўтириб қолдим. Доктор югуриб ёнимга келди. Томиримни ушлади-ю, лўкиллаб чиқиб кетди. Бир зумда ҳамшира кирди. У қалин дафтарчасини очиб кўриб:

— Сиз Бакировмисиз?— деди менга.

— Бакиров мен, бу киши Кабилов!— жеркиб берди доктор. Ҳамшира «Вой шўрим!» деб бошини чангаллади. Қўлтиғидаги дафтар шалолаб ерга тушди.

— Ана, медикларнинг аҳволи,— дедим докторга, оғзимга таблетка ташлаётиб,— ҳавас қилинг.

Бакиров ҳам гапга чечан экан, дарров жавоб берди:

— Ўзингиз ўқитган болалар-да, домлажон, ҳар қанча ҳавас қилса арзийди...

Мен энди оғиз жуфтлаган эдим, Бакиров «Иҳ!» деди-ю, қорнини чангаллаб қолди. Уни суяб каравотга ётқиздим. Кейин навбатчи врачни чақиргани зинғиллаб кетдим.

ҲУРМАТЛИ УРТОҚ РАФИҚАМ

Ўттиз ёшимгача умрим қиз танлаш билан ўтди. Бирини ориқ, деб унамадим, бирини семиз деб. Биттасини қадди-қомати ёқса, қилиғи ёқмайди, қилиғи ёқса, қадди-қомати. Лолахон оғзини катта очиб, хохолаб кулади. Ҳилолахон писмиқ, индамай одамни қон қилиб юборади. Туйғунонинг лаби юпқа, жаҳли тез бўлса керак. Шарофат эркаклардай катта-катта қадам ташлаб юради — югуриб етолмайсан.

Бир куни онам уришиб берди:

— Хўв! Бирини ўпоқ дейсан, бирини сўпоқ. Кимни оласан ўзинг, осмондаги ойни оласанми?

— Бизга аталгани ҳам тургандир,— дедим эснаб. Мени бўйдоқлар олаמידан Ҳабибахон қутқариб қолди. У ҳам институтдан кейин ишга шўнғиб кетибди-ю, эрга тегишга вақти бўлмабди. Қараса, дугоналари шўрпешона йигитларнинг бахтини битта-битта очиб кетаётганмиш. Ҳабибахон ҳам, ке, жамият олдидаги бурчимни бажарай, дебди-ю, менга тегиб олибди. Шундоқ қилиб, бизникида ҳам «келин» сўзи ишлатиладиган бўлиб қолди.

Буринги замонда «келиннинг оёғидан» деган гап бўларди. Менимча, бу гап эскирди. Энди уни «куёвнинг

оёғидан», деб ўзгартириш керак. Нега дейсизми? Мана, қулоқ солинг. Менга тегмасдан олдин Ҳабибахон қайсидир бир лойиҳа институтида шунчаки инженер экан. Ҳовлимиздаги тўйқозонлар совимасдан лип этиб бўлим бошлиғи бўлиб олди. Яна олти ойдан кейин директорнинг биқинига кириб, ёрдамчисман, деб ўтирибди. Шу кетиши бўлса, бир-икки йилда директорнинг ўрнини ҳам эгаллашдан тоймасди-ю, билмай халақит бериб қўйдим. «Ассалому алайкум!» деб ўғлим Ҳикматилло туғилди.

Уйда эркалар сонининг юз фоизга кўпайтиргани учун ўғлимнинг шарафига бир ҳафта зиёфат бердим.

Ҳикматилло бир ёшга тўлган куни Ҳабибахон ишшайиб кириб келди. Бола-чақалик бўлдингиз, деб ишхонасидан квартира беришибди. Уч кундан кейин Ҳикматилло икковимизни мебель ташийдиган машинага солди-ю, янги уйига кўчириб кетди.

Ўғлим деворга суянмай, алпанг-талпанг юра бошлаган кезлар эди. Бир куни хоним оқ балиқдай ўйноқлаб кириб келдилар. Пальтосини ечиб отиб юборди-ю, тўғри келиб бўйнимга осилди. Ҳикматилло туғилганидан бери онда-сонда бўлмаса, хотин мени ўпмай қўйган эди. Нуқул боласини ялаб-юлқайверарди. Бу сафар соғ жойим қолмади, юз-кўзим аралаш чўлпиллатиб ўпаверди...

— Ҳув, бўлди, хотин, саккизинчи мартга узоқ! — дедим гашим келиб.

Ҳабибахон икки қўлимдан маҳкам ушлади. Никох кечасидагидек кўзларимга ажиб бир меҳр билан тикилди.

— Мени... табрикланг, адаси!— деди энтикиб. — Институтга бош инженер бўлдим!

Диванга шилқ этиб ўтириб қолдим.

— Мени қўяверинг, ҳеч бўлмаса анави норасидани ўйламайсизми?— Бир бурчакда чўнқайиб ўтирган Ҳикматиллони кўрсатдим.— Алла айтишни энди ўрганувдим, колготкани қандоқ юваман?

— Ташвиш тортманг,— деди хоним.— Ўзим телефонда маслаҳат бериб тураман.

Хотин пинжимга кириб, суйкаланди.

— Нима қилай, адаси, министримиз қўймади. Лойиҳалардан кетма-кет хато чиқяпти. Тажрибангиз бор. беш-олти йил ишлаб берасиз, деб туриб олди. Ҳикматиллони яслига берамиз. Ҳа, айтганча, мен сизга ажойиб бир нарса олиб келдим.

Хоним ирғиб туриб, «ажойиб нарса»сини кўрсатди. «Уй бекаларига маслахат», деган китоб экан. Энсам қотиб варақладим. Биринчи бетиде менга ўхшаган рангпаргина йигит боласига шишадан сут эмизиб турибди. Тагига: «Аёлларни эҳтиёт қилинг!» деб ёзиб қўйилибди. Китобни отиб юбордим.

Шундай қилиб, бир йилча бош инженернинг эри бўлиб юрдим. Кейин ... даҳшатли воқеа рўй берди. Хотин лоп этди-ю, кўтарилиб кетди. Яна денг, жой қуригандай, келиб-келиб мең ишлайдиган институтга директор бўлди. Сочимни чангаллаб қолавердим.

Кечқурун Ҳикматиллони - ухлатиб қўйиб, хотин билан дўстона, самимий суҳбат ўтказдик. Аризам тайёр эди, тап этказиб олдиға ташладим.

— Мана, ўртоқ директор, қўл қўйсинлар, мен ишдан бўшадим! Хотин аризамни ўқиб кулди.

— Нима бўлди, Роҳатилла ака?

— Мен сиз билан ишлашни хоҳламайман, тамом!

— Мен ҳам қўл қўёлмайман, — деди хотин керилиб. — Биринчидан, бунақа нарсаларни идорада гаплашамиз. Иккинчидан, местком билан маслахатлашишим керак, бошлиғингиздан сўрашим керак. Сизни яхши инженер дейишади.

— Қўл қўймайсизми?

— Йўқ.

— Унда эртадан бошлаб ишға чиқмайман!

— Ишға чиқмасангиз прогул ёздириб қўяман. Кейин виговор беришади.

Жонҳолатда Ҳабибахоннинг қўлларига ёпишдим.

— Менга қара, Ҳабий!— дея сенсирашға ўтдим хуноб бўлиб.— Мен қандоқ қилиб ўз хотинимни директор опа, дейман? Сенга қуллуқ қилиб турсам ярашадими? Оғайниларим билиб қолса, нима дейди? Қалай директорнинг этагидан ушлаб юрибсанми, деб аскияга олишади-ку? Яхшиликча менга жавоб бер, онаси.

— Тилингиз маҳкам бўлса, ҳеч ким сезмайди. Меңга хушомад қилманг. Ишингизни виждонан бажариб юрсангиз, мен сизга ғиринг демайман. Опа дейишға тилингиз бормаса, Ҳабиба Шомуродовна денг.

Чидамай кулиб юбордим.

— Ҳа... Ҳабиба-хон Шо-муродов-на! Жуда ғалати эшитилар экан. Ўртоқ Шомуродовна, каминангизнинг оғиз бўшлиқлари қуриб кетди, чой ичиш масаласини ижобий ҳал қилсак, деган таклифим бор эди...

Хотин ҳазилимни тўғри тушуниб, ўрнидан турди.

— Ҳозир чой дамлайман. Роҳатилла ака, бир нарсани келишиб олайлик. Идорада бир-биримизни танимайли, нима десангиз розиман. Ҳайми?

Директорим... уэр, хотиним чўлп этказиб ўнг бетидан ўпди-ю, шипиллаб ошхонага чиқиб кетди.

Эрталаб эшикка оқ «Волга» келди. Ҳабибахон, чиқасизми, дегандай имо қилди. Мен бош чайқадим. Хотиннинг чўнтагини қоқиштириб кумуш тангаларни олдиму автобусга қараб кетдим.

Одатдагидай ишга ярим соат кечикиб келдим. Директорнинг кабинетида мажлис экан. Секин кириб пойгакка ўтирдим. Ҳабибахон мени кўрди-ю, ўзини кўрмаганга солди.

Нима қилар экан, деб яна уч-тўрт кун атай ишга кечикиб бордим. Ниҳоят, директор чақиртирди. Қийшайиб кириб бордим. Местком раиси, бухгалтеримиз, яна икки киши ўтирибди.

— Келинг, ўртоқ Асқаров,— деди Ҳабибахон чимирилиб.— Утиринг.

Қайсарлигим тутиб ўтирмадим, тикка туравердим. Бири олиб, бири қўйиб, тоза насиҳат қилишди. Местком собиқ улфатимиз эди, мени ёқлади. Бухгалтеримиз — бадбашара, бева хотин табелдан ўчириш керак, деб туриб олди. Хуллас, оғзаки ҳайфсан билан қутулдим.

Ўрнимдан турувдим, директор танбеҳ берди:
— Уртоқ Асқаров, сал... у ёқ-бу ёғингизга қараб юринг. Қўйлак дазмолланмаган, костюмнинг тугмаси йўқ. Ҳар қалай олий маълумотли кишисиз. Ҳайми?
«Нохай», деб чиқиб кетмоқчи бўлдим-у, тилим қичиди:

— Хотиндан ёлчиганмиз, — дедим масхараомуз кулиб,— совуқ мижозига йўлиққанман шекилли, ишдан келади-ю, таппа ташлаб ухлайди...

Билиб турибман, гапим Ҳабибахонга оғир ботди. Лекин сир бой бермади.

— Бўпти, сизга рухсат,— деди совуққина. — Рафиқангизга ўзим тайинлаб қўяман.

Кечқурун костюмни икки буклаб қараб ўтирдим. Хотин келиши билан башарасига отиб юбордим.

— Манг, ҳурматли ўртоқ рафиқам! Костюмни сифатли тугма билан таъминлаб қўйсинлар!

Ҳабибахон индамади. Ёлғиз ўглининг тантиқлигига кўникиб кетган онадай илжайиб қўйди-ю, ичкари кириб кетди. Салдан кейин янги костюм кўтариб чиқди.

— Мана, адаси, атай сизга олиб келдим,— деди яшнаб. — Қийинг-чи, ярашармикан. Бирпас ёлғондан араз қилиб турдим. Хотин ялинди:

— Жо-он Роҳатилла ака, кия қолинг...

Костюм чиройли эди, кўнглим суст кетди. Беихтиёр қўл чўздим.

— Ярашди, қуллуқ бўлсин!— деди Ҳабибахон ёқамни тузатиб. Кейин гина қилди. — Ёлғончи! Қачон ишдан кела солиб ухладим? Доим сиздан кейин ётаман-ку?

— Нега бўлмаса ҳаммани олдида шарманда қиласиз?

— Хафа бўлмайсиз, хизматчилик. Сизнинг чақмоқдай бўлиб юришингизни истайман. Ахир сиз менинг азиз кишимсиз, Роҳатилла ака.

Бизнинг хоним ана шунақа. Уйда «акажон» деб бўйнимга осилади-ю, идорасига борди — тамом, тўни... тфу, кўйлагини тесқари кийиб олади. Йўлақда бешолти кашанда чекиб турсак, бошқаларга индамайди. «Ҳм, Асқаров, турибсиз тутатиб», дея менга учириб қилади. Бошқалар товуқ катагини чизиб келса ҳам мақтайди. Мен икки йил уриниб тўрт юз сигир сиғадиган чорва комплексини тайёрладим. Бошлиғимиз директорга кўрсатса, ҳали хомроқ экан, яна пишитсин, деб қайтариб берибди. Шошмай тур, доно хотин, кечқурун уйга борарсан, дедим.

Ҳабибахон алламаҳалда ош сузиб келди. Бир қошиқ олдимуга лаганни итариб қўйдим.

— Ҳали хомроқ экан, — дедим лойиҳага ишора қилиб. — Бунақа паловни еган одам гастрит бўлиб ўлади-ку!

— Бўпти чолбобо,— деб кулди хотин. Ҳозир юмшатиб келаман.

Салдан кейин хотин лаганни қайта олиб кирди. Биноидек нўхат палов шилпиллаган шавлага айланибди. Қорин оч эди, пок-покиза туширдим.

Кейинги пайтда ҳамхоналарим кун бермай қўйишди. Ҳазил қилишгани-қилишган.

— Роҳатилла, опа сени ёқтирмай қолган шекилли, энди эзаверади.

— Нима қилувдинг, Асқаров?

— Опа янги ишга келган куни Роҳатилла, хотиндан қози чиқмас, деган экан, шуни эшитгандир-да. Менимча, гап бошқа ёқда. Роҳатилла опанинг до-

мида турармиш. Амалдор хотинлар қўшниси билан бир ерда ишлашни ёмон кўради. Идорада нима гап бўлса, дарров домга тарқалади-да.

Хулас, тагин уч-тўрт ой шерикларимга эрмак бўлиб юрдим. Ёз келди. Тасодифан хотин Москвага, бир ойлик ўқишга кетадиган бўлиб қолди. Хурсанд бўлдим. Ун кунда ариза ёзиб бўшадим-у, министрликка ишга ўтиб кетдим.

Маза бўлиб қолди. Кадрлар бошлиғи — эрмак, бухгалтер — эрмак, бошлиғим — эрмак. Биров финг демайди. Ҳикматилло оймникида. Гоҳо бориб кўриб келаману кўча-кўйда пивохўрлик қилиб юравераман.

Хаш-паш дегунча бир ой ҳам ўтди. Бир куни тушликда буфетга кириб кефир ичиб ўтирсак, малла Матниёз гап топиб келди.

— Эшитдингларми, бизга янги замминистр келаётганмиш. Ўзи кийикнинг боласидай кичкина эмиш-у, юрса ерни беш бал қимирлатармиш.

— Унда Зилзилахон экан-да! — дедим лабимни ялаб.

— Зилзилахон эмас, Ҳабиба Шомуродовна, — деди Матниёз.

Мени ҳиқичоқ тутиб қолди:

— Ҳаб... Ҳаб... Шом...

— Ҳа, Роҳатилла нима қилди?

— Анчай... ўша хотиннинг эрига раҳмим кел-япти.

— Сенинг хотининг эмас-ку, барибир эмасми...

Пешиндан кейин министрнинг янги ўринбосари келди. Ҳаммани йиғиб таништирди. Мен, бор-э, ўз хотиним билан танишаманми, деб кирмадим. Бирор соат ўтди. Тинчимни йўқотдим. Оёқларим ўз-ўзидан қабулхона томон тортаверди. Ахири чидамадим. Табрик баҳонасида умр йўлдошимни бир кўриб, дийдорига тўяй, дедиму шартта ичкари кирдим. Ҳабибахон тилла кўзойнагини тақиб хат ўқиб ўтирган экан. Эски мақомчидай аста томоқ қирдим. Министр муовини бошини кўтарди. «Хизмат?» дегандай менга ажабланиб боқди. Кейин... илжайди. Юрагим ҳаприқди. Пилдираб борганимни билмай қолдим.

— Янги лавозимлар муборак бўлсин, Ҳабибахон Шомуродовна! — деб қўл чўздим.

Ҳабибахон қўлимни маҳкам қисиб:

— Яхши юрибсизми, адаси? — деди.

Баданим жимирлаб, ғалати бўлиб кетдим. Ахир
хотин ҳеч қачон идорада «адаси» демаган-да! Мен
Ҳабибахоннинг иссиққина кафти тафтимда. Мен
унинг хиёл жилмайиб турган меҳр тўла кўзларига бо-
қиб, унсиз турибман. «Жоним! Бир ойдан бери сени
соғиниб, жинни бўлаёздим!» деб бақиргим келади.
Шартта бағримга босай дедим-у, уялдим. «Шошмай
тур, ҳали уйга борарсан», дедим ичимда.

ҚИССАЛАР

ОТЛИҚ АЕЛ

1. Бировнинг ўрни

Ушанда ҳам ёз ўртаси эди. Зумрад саҳар уйғонди. Осмонда юлдузлар энди сўнибди. Сойнинг у бетиди, қоровултепа бағрига тушган янги уйлар тарафда итларнинг акиллаши эшитилади. Ҳаво бирам яхшики... Зумрад илиқ тўшакдан тургиси келмай эриниб ётди. Икки томонида пишиллаб ухлаётган эри билан ўғлига қараб ҳаваси келди. Қани энди яна бир соат, йўқ, ярим соатгина мириқиб ухласа! Иложи йўқ. Туриш керак. Ҳализамон Солижон келиб машинасини дудутлатади.

Зумрад керишиб ўрнидан турди. Узум зангига илинган тўқима кўйлагини олиб кийди. Яланг оёқ ҳовлига тушди. Қудуқдан сув тортиб ювинди. Чой кўйиб ичмоқчи бўлди-ю, кўнгли тортмади. «Далада колхозчи аёллар билан нонушта қиларман», деб айвонга кирди. Брезент этикчасини кийди, бошига кўк крепдешин рўмолини ўраб, кўлига дафтарчасини олди. Ўзини тошойнага солди. Ойнада табиатнинг бекаму кўст, мукамал бир фариштаси нозланиб қараб турарди: оқи — оқ, қизили — қизил бўлиб товланган лўппи юз, хиёл чимирилган пайваста қошлар, гўё қора учқун сачратиб, тутаб турган жоду кўзлару шакаргуфторлик учунгина яратилган қирмизи дудоқлар... Зумрад ўз қоматига ўзи маҳлиё бўлиб, нари-бери ўгирилди: «Нархимиз қанча, акажон», дегандек кўз қисди. Тилла тишларини ялтиратиб жилмайди. Ойнадаги аёлнинг табассуми ўзига ҳам ёқиб кетди.

Шу пайт кўчада машина товуши эшитилди. Зумрад кушдай учиб ҳовлига тушди. Катта каравот ёнига бориб, эрининг тепасида андак туриб қолди. Бир кўнгли, уйғотмай кетавер, деди. Сўнг сигирни ўйлаб, Яраш полвоннинг пешонасига қўл босди. Полвон кўзини очди:

— Ҳм, кетдингизми, катта?— деди уйқусираб. У гоҳо ҳазиллашиб хотинини сизлар, «катта» деб тегишарди.

— Сигир подадан қолиб кетмасин, уйқучи полвон,— деди Зумрад эркаланиб.

— Хўп, хўп. Сигирни подага қўшамиз. Товуққа чой. Йигиталига дон берамиз... Бўлдими?

— Товуққа дон, Йигиталига чой-ой, уйқучи!— Зумрад эрининг дўнг пешонасига чертиб қўйди.

Яраш полвон қунишиб кўрпани бошига буркаб олди. Шалағи чиқиб, тўкилай деб турган «Водовоз» тариллатиб қўзғолди. Бир ярим йилдирки, Зумрад колхозда партком. Кунбўйи Солижоннинг ёнида селкиллаб ўтириб дала кезади. Солижон йигирма ёшлардаги дароз, оғиркарвон, камгап йигит. Бир нима сўрасанг, жавоб беради, бўлмаса мум тишлагандек ўтираверади. Колхоз катта, бу ёғи кончилар шаҳри Қенгсойга чегарадош, у ёғи Қоратовга бориб туташади. Зумрад эрта тонгдан дала-туз, яйлов айланиб кетади. Пахтазор оралайди, буғдой ўраётган комбайнчилар ҳузурида бўлади, Қайнарбулоққа тушиб қўйчивонлар билан гап-лашади. Туш маҳали ҳориб-чарчаб, Жомбулоқдами, Учбошдами, бир шийпон олдида Солижонга ўгирилади:

— Энди тўхта, укажон. Бўлди-е, кувидаги қатиқдай пишавадими ёғимни чиқариб юбординг. Бир чойлашиб олайлик.

Зумрад бензин ҳиди анқиб турган кабинадан сакраб тушиб шийпондаги хотин-қизлар орасида ғойиб бўлади. Бирпасдан екйин шийпонда қувноқ кулги кўтарилади. Шийпон тарафга қараб Солижоннинг ҳаваси келади: «Шу опанинг ҳам армони бормикан? Ўзи сулув, ақлли. Оғзи тўла кулги. Яраш полвоннинг омади келган-да асли. Бизгайм шунақаси насиб қилармикин?..»

Зумрад унинг хаёлини фаҳмлагандек, қўл силтаб чақиради:

— Бу ёққа ке, Солижон! Онаси ўпмаган бир қизни ушлаб турибман. Қулоғини тишлатаман.

Солижон уялиб машина ортига ўтиб кетади. Шийпоннинг кўҳна айвонида тағин хандон кулги янграйди.

Ҳа, Зумрад ўт-олов эди. У ўз гўзаллигини биладиган барча аёллар сингари мағрур эди. Одамларга унинг ҳусни-таровати, жиндай ҳазил аралаш сўзи хуш келишини сезгани учун бегоналар ичида ҳам тилига эрк берарди. Зумрад билан бир қур учрашган, икки оғиз гаплашган киши беихтиёр унга маҳлиё бўлиб қоларди. Йўқ, бу аёл ҳеч қачон бировларга ёқиш учун уринмасди. Шунчаки у табиат ато қилган жозоба кучи билан ўзгаларни ром этарди.

Токи Зумрад кетмончи аёллар билан гурунглашиб

бўлгунча Солижон машина тагига ётиб, унинг синиқ-ёригини тузатади ё қулоғига қалам қистирган эркаклар ёнига бориб чой ичади. Жуда зерикса, зингиллаб Кенгсойга ўтади, водопроводдан сув олиб келиб, ошпаз холанинг бидонларини тўлдириб беради. Кейин Зумрадни яна ўнг биқинига, яғири чиқиб кетган қарға шойи кўрпачага ўтқазади-ю, тупроқ йўлни чангитиб жўнайди.

Бу сафар Янгиердаги шийпонда тушлик қилишди. Солижон тракторчи йигитлар билан якка тут соясида икки қўл карта ўйнади. Кейин ғўза оралаб сигирига бир боғ ўт юлиб чиқди. Утни машина биқинига, бензобақ устига боғлаб, шийпонга қаради. Зумрад бу сафар кечикаётган эди. Унинг бир ерда гап сотиб ўтирадиган одати йўқ эди. Солижон ҳайрон бўлиб аёллар хонасига мўралади. Ичкарида, бир тўп қизлар даврасида Зумрад ўсма қўйиб ўтирарди. Қизлар чуввос солиб кулади, дон талашаётган жўжалардай бир-бирини туртиб ўрта-роққа интилади. Зумрадининг қўлида кичкина кўзгуча. Бошини хиёл ўнгга эгиб олган. Кўлидаги чўпни тўнкарилган пиёла тагидаги ўсмага ботириб қошига оро беради.

Шу пайт бир қиз Солижонни кўриб қолдию:

— Қелинг, Солижон ака, ўсма қўйишни ўргатиб қўямиз, бир куни керак бўлади,— деди кулиб. Зумрад: «Ҳозир, Солижон», деб оппоқ бўйнини чап томонга эгди. Солижон тезда изига қайтди.

Зумрад ичкаридан қизариб, аслидан ҳам сулувроқ бўлиб чиқди. Машинага ўтирар-ўтирмас Солижонга ўгирилиб ишва билан сўради:

— Қалай, ярашибдими?

«Сизга нима ярашмайди ўзи?» деди ичида Солижон ва онасининг гапини эслади. «Бир хил одамлар бўз кийса ҳам ярашади. Бир хилларга атласу кимхоб ёпсанг ҳам ўтирмайди».

— Ҳм, нега индамайсан? Ювиб ташлайми?

Солижон бош чайқади:

— Ювманг. Чиройли нарса ювган билан кетмайди.

Зумрад шарақлаб кулди:

— Сен ҳам балосан-а? Индамас бўлганинг билан ичингда гап кўп сенинг.

Солижон ўзининг ақлли гапию Зумраддек қишлоқдаги танҳо ғўзалнинг мақтовидан, Зумрад эса, Солижондек ёш, бўйдоқ йигитларнинг шайдолигидан хурсанд эди.

— Бошчорвоққа ҳайда, а?— деди Зумрад катта йўлга чиққач. Солижон, маъқул, дегандек бош ирғади. Бошчорвоқ қишлоққа кираверишдаги улкан мавзе. Бу ерда колхознинг уч юз гектарча боғи бор. Энг катта боғ шу бўлгани учун унга Бошчорвоқ номи берилган. Азиз меҳмонлар дам оладиган истироҳат уйи ҳам шу ерда. У кўп йиллар бурун, колхоз областа донг таратиб, раис эса мўйловини бураб керилиб юрган пайтларда барпо этилган. Меҳмонхона бир вақтлар жаннатнинг бўлагидек латофатли эди. Айвондаги ўймакор устунлар, Навоий театридаги Бухоро залини эслатувчи хоналар, чех қандиллари, чет эл гарнитури не-не кишиларнинг хаёлини ўғирламаган. Боғ ичкарисидаги мраммар сарҳовузда саратонда ҳам костюм кийиб, галстук боғлаб юрадиган қанча улуғлар чўмилмаган. Мартнинг бошидан то ноябрнинг охиригача пишиб ётадиган сарҳил мевалар не-не чет эллик меҳмонларнинг оғзига тегмаган, ГАИга бўйсунмайдиган оқ «Волга»ларнинг юкхонасини беэмаган! Ана шу «боғи эрам» энди эгасиз уйдай ҳувиллаб ётибди. Сикиқ деразалардан кушлар учиб кириб-чиқиб турибди. Сарҳовуз бетини чалов босган. Эшиклар қулф, ўчоқлар нураб кетган. Уймакор устунга кимдир сигир боғлаб қўйибди.

Зумрад униб-ўсган маскани билан видолашаётган кимсадек, хароб қароргоҳ олдида бир нафас бош эгиб турди, сўнг бир-бир босиб, боғ ичкарисига қараб юрди. Бу хушманзилнинг нега бу қадар вайрон бўлганини у ҳам билади. Колхоз кейинги йилларда ўтириб қолди. Район этагидаги хўжаликлар истаганча артезиан қудуқ қазиб ер ости сувларини тортиб олавергани учун, Қоратовдан келадиган булоқлар суви камайиб кетди. Деҳқончилик қилиш оғирлашди. Унинг устига давлат колхоздан пахтани олиб ташламоқчи бўляпти. Кенг-сойдаги кончиларга кўпроқ мева-чева етиштириб бериш керак экан, шунинг учун энди қорасувликлар пахта экишни камайтириб, полизга зўр беришлари лозим эмиш. Икки йилдан бери «Қорасув» колхозининг пахтазорлари икки ҳисса озайиб, минг гектарга тушиб қолди. Барака пахтада экан, бодринг, карам, бақлажон билан тирикчилик қилиш қийин экан. Устига устак, уч ойдирки, раис бетоб, бир қўли, бир оёғи ишламай уйда ётибди. «Хуш кўрдик, келсинлар!» деб қўлини қовуштириб турадиган мезбоннинг ўзи бўлмагач, меҳмонхонага ким ҳам оёқ босарди?

Олма тераётган аёллар томон кетарканман, Зумрадининг кўнгли баттар ғаш бўлди. Яна раисни ўйлади: «Ҳар қалай, Мирзааҳмад ака тузук эди. Обрўйи бор эди. Райондан, областдан келадиган катта-кичик комиссияларнинг бетини қайтариб турарди. Вой, бу комиссияларнинг кўплиги! Ақл ўргатадиган кимсаларнинг сероблиги! Уларни атайлаб ўқитиб, пешма-пеш қишлоқларга жўнатиб турадимми дейман. Гоҳ район қишлоқ хўжалик бошқармасидан келса, гоҳ область бошқармасидан келади. Эртага райком вакили келса, индинига райисполком вакили келади. Ҳаммаси бир нарсани сўрайди, бир тил ҳисоб талаб қилади: қанча ҳашак йиғилди, қанча помидор, бодринг топширилди, ғўзага ишлаб бердингларми? Ҳўв, нодон, пишиб ётган помидорни териб олмай ерга кўмамизми? Ғўзага ишлов бермай, сувдан қолдириб қувратиб ўтираемизми? Қайси аҳмоқ деҳқон шундай қилади? Ҳадеб ақл ўргатиб одамларни ишдан қўявергунча, идорангда ўтириб ишингни қилмайсанми? Ё давлат сенга колхозчига маслаҳат берганинг учун ойлик тўлайдимми? Жуда биллағон экансан, бу ёққа келиб ишла! Жуда жонга тегиб кетдингизлар-ку!»

Зумрад жаҳл устида илдамлаб кетди. Арава йўлга бир тележка яшик уйиб қўйилибди. Ун-ўн беш хотин эринчоқлик билан олма узяпти. Зумрад улар билан бирпас олма теришган бўлди. Кейин бригадирни топиб буғунги хирмонни суриштирди.

— Опа, мана, олтмиш яшик териб қўйдик, лекин олиб кетадиган тележка йўқ,— деб ҳасрат қилди бригадир.— Термасак, агроном келиб уришади. Терай десак, сўлиб, икки-уч кунлаб қолиб кетяпти. Кечаги олмаларимиз ҳам ётибди, ана! Кенгсой ортиқча керак эмас, деб қайтариб юборибди. Нима қилайлик?

— Термай туринглар, мен райком билан гаплашайчи, эҳтимол вагон беришар,— деди Зумрад ва изига қайтди. Қараса, Солижон икки яшик олмани даст кўтариб машина кабинасига тиқяпти.

— Тушир!— деди Зумрад жеркиб. Солижон яшикларни кўтарганча анграйиб қолди.

— Тушир, деяпман, кармисан? — деб бақирди Зумрад.

— Ана, хотинлар ҳам сумкалаб олиб кетяпти-ку? Яхши олма экан.

— Улар хотин, сен эркаксан! Фарқинг борми — йўқми?

Солижон қизариб машинани ўт олдирди.

— Раиснинг уйига ҳайда!

Мирзааҳмад ака тўшакка миҳланиб қолгандан бери райком Зумрадни вақтинча раисликка тайинлаган эди. У кунига бўлмаса-да, кунора, Мирзааҳмад акани бир кўриб ҳисоб беради, маслаҳат сўрайди, ҳолидан хабар олади. Раиснинг кўнглига келмасин деб машинасига ҳам тегмади, шофёрини Мирзааҳмад аканинг эшигига боғлаб қўйди. Ўзи мана бу писмиқ бола билан шалақ аравада тоғу тош кезиб юрибди.

Колхоз идорасидан районга буриладиган айри йўлда юк машинаси турибди. Кузовда икки йигит тахтага қоқилган катта алвонни туширяпти. Зумраднинг имо-си билан Солижон йўл четида тўхтади. Зумрад ирғиб пастга тушди. Кузовдаги йигитлар парткомни кўриб баравар салом беришди.

— Ҳм, Маъруфжон, нима ҳаракат?— деди Зумрад, алик олишни ҳам унутиб.

— Эскисини олаяпмиз, янгисини илаяпмиз,— деди Маъруфжон ва бисмилло, деб ҳали бўёғи қотмаган алвон тахтани даст кўтарди. Зумрад бир учи ерда, бир учи кузовга тиралиб турган эски тахтани ўқиди: «КПСС XXV съезди қарорларини бажарамиз!» Янги алвон ҳам худди шу даъватнинг ўзи, фақат XXV ўрнига XXVI ёзилибди.

— Шошманглар!— деди Зумрад.— Бўёқ борми?

Маъруфжон ортига ўгирилди. Рассом йигит думлоқ банка билан қора чўтка чўзди.

— Бу ёққа туш ўзинг!— деди Зумрад негадир зардаси қайнаб. Рассом пастга ирғиди. — Мана буни ерга ётқиз.

Рассом эски алвонни кўтариб бир четга қўйди.

— Энди чўткангни ол. Йигирма бешнинг ёнига битта калтак қўйсанг, йигирма олти бўлади. Тушундингми?

Рассом чўткасини қўлига олиб Зумрадга ялт этиб қаради:

— Тушундим, опа.

Зумрад лабини қийшайтириб уни калака қилди:

— А-а! Чучиндим, апа... Шунгаям ақлинг етмадим, галварс!

— Янгисини нима қилайлик, опа?

— Уйингга олиб бориб осиб қўй! Зора сигиринг кўпроқ сут берса! Нима қилардинг, кўчада бирон бўш жой кўрсанг, илиб қўя қол. Кетдик, Солижон!

Зумрад анчагача ичдан ўртаниб борди. «Тавба! Қўчанинг бошидан то Кенгсойгача шиор-а! Қошки уларни биров ўқиса. Яна денг йилма-йил алмаштирилади. Минглаб метр асл мато увол-а, увол!..»

Зумрад олисдан раиснинг эшигида биқинига қўшув аломати босилган «Рафик»ни кўрди. Юраги шув этди.

Дарвозахонада қора қути кўтарган оқ халатлик врачларга дуч келди. Уларнинг ортида ерга боқиб Зебунисо келарди. У Зумраднинг синфдош ўртоғи, Мирзааҳмад аканинг жияни эди. Зебунисо Зумрадни кўрдию, уни қучоқлаб унсиз йиғлаб юборди.

2. СУЮНЧИ

Бир ойча ўтиб Мирзааҳмад акани ерга қўйдилар. Жанозага бутун қишлоқ аҳли чиқди. Қўшни колхозлардан, райондан, областдан одамлар келишди. Эшикда билакларига қора лента боғлаган ўқувчилар тизилиб туришди. Урушдан кейин қорасувликлар бундай катта маъракани кўрмаган эди.

Марҳумнинг хилхонаси қишлоқнинг энг чеккасида, янги мазористонда эди. Йўл олис бўлишига қарамай то қабристонгача тобутни елкама-елка кўтариб боришди.

Сағанага тупроқ тортилгач, бир мўйсафид ўрнидан туриб оломондан сўради:

— Марҳум қандоқ эди, халойиқ?

Ҳар тарафдан бўғиқ овозлар келди:

— Яхши эди раҳматлик. Гўри билан гул бўлсин.

— Бировни қаматмаган эди, бировнинг уйини бузмаган эди.

— Халқпарвар эди Мирзааҳмад ака...

Эл тарқалди.

Зумрад район вакиллари қатори қабристонга бордию эркаклардан четроқда қимтиниб турди. Оқсоқолларни олдинга ўтқазиб йўлга тушди. Таъзияхонага етгунча ўйланиб борди: «Мирзааҳмад акани нега яхши кўраркан одамлар? Ҳалим табиатли эди, бировга озор бермасди, шунинг учунми? Кейинги пайтда одамлар кўрс, бировдан ҳайиқмайдиган, беандиша бўлиб кетди. Мол-дунёга ҳирс қўйди. Қандай қилиб бўлса-да, колхоздан юлиб қолсам дейди. Мирзааҳмад ака эгриқўл кимсаларнинг ўғрилигини кўриб турса ҳам терс ўгирилиб кетарди. «Ке, шунинг ҳам бола-чақаси бор, колхоздан олган пули носга ҳам етмайди», деб қўя қоларди.

Берган худога ёқибди, дейдилар. «Ўзим Мирзааҳмад аканинг ўрнида бўлсам нима қилардим?» Зумрад иссиқ-совуқ маъракаларга гоҳида қатнашиб турса-да, бояги чол айтган гапни эшитмаган экан: «Бировни қаматмаган эди, бировнинг уйини бузмаган эди». Бу бир калима жумла қишлоққа етгунча унга тинчлик бермади, чаккаларидаги қон томирдай уриб тураверди: бировнинг уйини бузмаган эди, бузмаган эди, бузмаган эди...

Мирзааҳмад аканинг йигирмаси ўтгач, Зумрадни районга чақиришди. Уни биринчи секретарнинг ўзи қабул қилди. Ярим соатлик суҳбатдан кейин Зумрад кабинетдан ҳаяжонланиб, юзлари лов-лов ёниб чиқди. Райком бюроси уни раисликка тавсия этибди. Уч кундан кейин колхозда сайлов бўлармиш. Зумрад район марказидан Қорасувгача бўлган йигирма беш километрлик йўлни қандай ўтганини билмади. Юрагида қувонч, фахр, таҳлика, иштибо ўрин талашарди.

Мажлис бўлди. Йиғилишни биринчи секретарнинг ўзи очди. Зумрад ҳақида оғиз кўпиртириб гапирди, номига жиндай танқид қилган бўлди, ҳали сайланмаган раисага истакларини билдирди. Зумрад, гўё Мирзааҳмад аканинг тупроғи совумай туриб унинг ўрнини эгаллаганига уялгандек, йигирма йил бадалида «Қорасув» колхозини ўтдан, сувдан олиб ўтган бир яхши одамнинг тоза руҳига хиёнат қилгандек ерга қараб ўтирарди.

Йиғилиш кўпчилик овоз билан Зумрад Ҳайитқуловани раиса қилиб сайлади. Одамлар ғовур-ғовур билан тарқалишди. Зумрад Насриддиновни кузатиб ташқарига чиқди. Бир пиёла чойга таклиф этди. Лекин секретарь шошиб турганлигини баҳона қилиб кўнмади. Зумрадни тирсагидан тутиб четроққа олиб борди-ю, бир сирни биладиган кишидек муғомбирона кулимсираб деди:

— Ана энди бирга ишлайдиган бўлдик, Зумрадхон. Умумий тил топишиб кетармиз, деган умиддаман. Сизга бир маслаҳатим бор эди. Ўзингиз яхши жувонсизу... жиндай ўжарлигингиз бор. Ўжарлик қилманг, катталар бир нарса деганда, хўп денг. Шунда узоққа борасиз.

Зумрад Насриддиновнинг имо-ишорасини тушунмаса-да, хўп дегандек бош силкиб тураверди.

Кейин секретарь ҳамма билан тезгина хайрлашиб:

— Хўп, ўртоқ Ҳайитқулова, сизга омад тилаймиз!... деди расмийроқ оҳангда.

Насриддинов жўнади. Зумрад унинг ортидан хаёлчан тикилиб қолди. Гулбоғ район партия комитетининг

биринчи секретари Мавлон Исаевич Насриддинов қирқ бешларга борган, яғриндор, босиқ киши эди. Унинг бировга бақирганини, стол муштлаганини биров кўрган эмас. Лекин райондаги катта-кичик раҳбар борки, ундан ҳайиқади. Насриддинов айтибди деса, тамом — колхоз раислари керак бўлса сигирга ҳам тақа қоқтиради. Яқин йиллар ичида биров унинг бетига чопмаган, гапини қайтармаган эди. Тўғри, илгари баъзи бир шаккоқлар «Мен коммунистман, ҳақиқатни гапиришим керак», деб мажлисларда райком шаънига тош ҳам отиб қўйишарди. Насриддинов бунақа «тошбўронлар»ни кулиб қабул қилар, камчиликларимизни кўрсатганингиз учун раҳмат, деб қўярди. Кейин... ўша «мерган коммунистлар» қандай қилиб ишдан кетганини, дардга чалинганини ёки партиядан ўчиб кетганини биров сезмай қоларди. Энг қизиғи шуки, ўзбошимча ҳақпарастларнинг жазосини Насриддиновнинг ўзи бермас, буни кўзга кўринмас одамлар амалга оширарди.

Зумрад Насриддиновни ёқтирмасди. Гоҳо ўзига-ўзи савол беради: нимаси ёмон Мавлон аканинг? Савлатли, сипо, бир районнинг эгаси, бир областнинг эркаси бўлса... Зумрад ўйлаб қараса, гап Насриддиновнинг кўзида экан. Кўзлари ёмон унинг, қанақадир... суқназар. Одамга тикандек ботади. Қўлингни олса, бир озгача қўйиб юбормай кафтида ушлаб тураверади. Зумрад ҳар сафар районга борганида негадир «тасодифан» Насриддиновга дуч келади. Мавлон Исаевич уни албатта кабинетига таклиф этади, тўрга эмас, Зумраднинг рўпарасига ўтиради, Зумраднинг қизариб-қимтиниб туришидан завқлангандек илжайди». Сизга ҳамма нарса ярашади, ҳатто йиғи ҳам ярашса керак, Зумрадхон!», дея мақтаган бўлади. Ва яна тирсагидан тутиб даҳлизгача кузатиб чиқади. Зумрад қабулхонада навбат кутиб ўтирган кишилар ёнидан бошини эгиб ўтади-ю, уйига етгунча Насриддиновнинг олма-кесак терадиган чағир кўзларини эслаб қарганиб боради.

...Хаёллардан Зумраднинг калласи шишиб кетди. «Ҳай, майли, омон бўлсак кўрармиз, иш бошлайверайлик-чи», деди ўзига-ўзи ва ён-веригаги одамларни ҳам унутиб, Мирзааҳмад ака ўтирадиган кабинетга қараб юрди. Остонада тўхтаб қолди. Кўзи тиниб, боши айланди. Қандай қилиб собиқ раиснинг ўрнига ўтиради? Бировнинг креслоси бировга ярашармикан? Мирзааҳмад ака бошлаган хайрли ишларни Зумрад давом эттира билармикан? Халқ нима дер экан? Гапини назарга

илармикан ёки... «Илади!— деди у ишон» билан.— Халқ мисоли бир пода. Унга яхши чўпон бўлса бас, ҳайдовингга юради. Ишлайман! Яхшисининг бошини силайман, ёмонини аяб ўтирмайман. Бир кун бўлса-да нечати қўлимда экан, йўригимга юргизаман!»

Зумрад Мирзааҳмад акадан қолган қоғозларни титкилаб, секретарь қиз Тановорхон иккаласи столни, шкафни тозалаб кунни кеч қилди. Кейин собиқ раиснинг машинасига ўтириб уйига жўнади. Зумрад раисликка сайланганини айтиб, эридан суюнчи олишни ўйлаб, ҳовлиқиб борарди.

3. ПОЛВОН АРАЗЛАДИ

Яраш полвон кеч келди. У район атрофида кўчиб юривчи ПМКда бетончи эди. Шаҳарга қатнаб ишларди. Зумрад ошнинг зирвагини қовуриб, гуручни ивитиб қўйди. Бир вақт кўчада ПМКчиларнинг навбатчи машинаси тўхтади. Ғўнғиллаган товушлар эшитилди. Ён эшик очилди, чинордай бўлиб Яраш полвон кириб келди. Қўйлакчан, кўкраги очиқ, билагида костюми, гурс-гурс қадам босиб каравот томон келаяпти. Зумраднинг юраги потирлади. У қушдай учиб турди-ю, гуруч солгани ошхона тарафга зинғиллади.

Ош ейилди. Йигитали дарсини қилиб бўлиб (у иккинчи синфга борарди) тўшакка кирди. Эру хотин ёлғиз қолдилар. Яраш полвон аста-аста чой шимириб гумбаздай бўлиб чордоңа қуриб ўтирибди. Зумрад лагани йиғиштириб қўйиб, сўрига қайтди. Ерда туриб эрининг бўйнидан қучоқлади.

— Суюнчи беринг, дадаси, — деди энтикиб. — Мен раисликка сайлашди.

Зумрад полвоннинг тиканак бўлиб кетган этлик, кенг бетига юзини ишқади. Хаёлида ҳозир эри ўгирилиб Зумраднинг ловуллаб турган ёноқларидан чўлпиллатиб ўпадиган ёки уни яхши кўриб кетган пайтларидагидек даст кўтариб тиззасига оладигандек эди. Бу сафар Яраш полвон бир муддат нндамади.

— Эшитдим,— деди ниҳоят.— Районда дув-дув гап.

Зумрад уни қаттиқроқ қучди.

— Суюнмадингизми? Мен ўйлабманки...

Яраш полвон пайпаслаб Зумраднинг тиқмачоқдек билагидан ушлади.

— Илгари яримта хотиним бор эди, энди ундан ҳам айрилиб қолдимми, деб қўрқиб ўтирибман. Нега суюнман?

Зумрад қизиқ гап эшитгандек шарақлаб кулди:

— Қўрқманг, қўрқоқ полвоним! Мен ўла-ўлгунча сизникиман.— Зумрад яна эркаланиб эрининг қошу кўзини, пешонасини силади.— Колхозчилар қўймаса нима қилай, дадаси.

Яраш полвон чала ўгирилди.

— Зўрлаб сайламагандир? Ё зўрлашдимми? Бошимда эрим бор, болам бор, уй-рўзғорим бор, десангиз ҳам қўйишмадимми? Ранс бўласан, вассалом, деб туриб олишдимми?

Зумрад эрининг норози бўлишини билган, лекин бунчалик кўнглига қаттиқ олишини кутмаган эди. У полвоннинг елкасига осилиб сўрига чиқди, эрининг пинжигача кириб ўтирди. Анчагача иккаласидан сас чиқмади. Бир маҳал Яраш полвон залворли қўлини кўтариб хотинининг елкасига қўйди, хиёл ўзига тортди. Мулойимроқ товушда деди:

— Биз ўқимаган оми бир одаммиз. Балки хато қиларман. Аммо бир нарсага имоним комил, хотин. Худо аёл кишини асли уй учун яратган. Аёл уйнинг устунни дер эди отам раҳматлик. Бир ярим йил бўлди, саҳар кетасан, хуфтонда қайтасан. Уйимиз мусофирхонага ўхшаб қолди. Икковимиз ҳам фақат бир тунаб кетгани келамиз. Орқанг қичиса кимга қашлатишни билмасанг, кўтир эчкига ўхшаб деворга суйкалансанг. Бир кийим керак бўлса, ахтариб тополмасанг. Йигиталинг ҳам ёлғиз нон-чойга ўтиб олган шекилли, оғзидан сўлаги оқиб юрибди. Муштдай рўзғорни эплай олмаган одам қандай қилиб каттакон бир колхозни бошқаради? Бу ёғини ўйламадингми?

Яраш полвон уҳ тортди. Қўлини тортиб олди. Чойнакдан чой қуйиб совутиб қўйди.

— Мен хотинларни қайта паранжигача ўраб қўйиш керак, демоқчи эмасман, Зумрад. Бу нодонлик бўлади. Аммо ҳозирги қилаётган ишимиз ҳам ғирт аҳмоқлик! Ё тавба, ён-верингга қараб, одамнинг ишонгиси келмайди. Хотин — эркак, эркак — хотин бўлиб кетди-я! Трактор ҳайдаган хотин, кетмон чопган хотин, пахтада ишлаган хотин, вагондан юк туширган ҳам хотин! Эркакларда уят қолмади ўзи!

Яраш полвон бир симириб пиёлани бўшатди. Зумрад мунғайиб гап қўшди:

— Энди нима дейман райкомга? Эрим кўнмаяпти, дейманми?

Полвон каравот ғижирлатиб ўрнидан қўзғолди.

— Билмадим. Раис бўлаётганингда маслаҳат солмаган эдинг, энди сўраб нима қиласан?— У пастга тушиб, молхона тарафга кетди.

Зумраднинг умиди пучга чиқди. У идорадаги «қуллуқ бўлсинлар» дан тезроқ қутулиб уйга шошган эди. Таранг қоматини кўз-кўз қиладиган ярашиқли кўйлагини кийиб, хонтахтага арманий коньякдан қўйиб, девзира гуручни териб.. эрининг йўлига кўз тиккан эди. У эри билан қувончини, омадини баҳам кўрмоқчи, қиттай-қиттай олмоқчи, полвоннинг завқини тошириб, кўнглини овлаб... тонготарда катта колхознинг бекаси бўлиб уйғонмоқчи эди. Бари зое кетди. Яраш полвон гапининг пўсткалласини айтди: менга раис эмас, хотин керак, деди. Энди нима қилади? Бўлар иш бўлди. Энди ортга қайтишнинг иложи йўқ. Тонг отаверсин-чи, бир гап бўлар.

Яраш полвон молхона тарафда бир соатча йўқ бўлиб кетди. Зумрад ичкаридан кўрпа-тўшак олиб чиқди, бир лаҳза ўйланиб турди-да, икки кишилик қилиб ўрин солди. Полвон қайтди, лекин ҳар кунги ўрнига ётмади, ўғлининг ёнига чўзилди.

Етти хуфтон бўлди. Ҳаммаёқ жимжит. Сой тарафдаги саёқ итларнинг ҳам овози ўчган. Бугун олам уйқуда. Ана, полвон ҳам у ён-бошидан бу ёнбошига ағдарилиб-ағдарилиб, ахири ухлаб қолди. Бироқ, Зумраднинг кўзи илинмади. Сунбуланинг оёғи, ҳаво салқин тортган эди. Лекин унинг бадани қизиб кетаверди. У тўшакни тегиб ташлаб сийраклашган узум япроқлари орасидан ғуж-ғуж юлдузларга тикилганча хаёл суриб ётди. Шодлик билан қайғу эгизак деганлари рост экан. Бугун у кичикроқ бўлса-да, бир мартабага эришди. Лекин эри, унинг суйиб теккан полвони, суянган тоғи кўнглини чил-чил қилди! Бир етим қиз шу даражага етибди, ке, ширин сўзимни дариф тутмай, демади. Ақалли бетидан суйиб қўймади. Ахир, Зумрад бугунги кунни орзиқиб, гоҳо ўпкаси тўлиб, бир мўъжизани кутган боладай интиқиб кутмаганмиди? Йўқ, у амалга ўч эмас эди, меҳнатдан ҳам қочмасди. Мана, йигирма саккизга чиқяпти. Шундан йигирма йили қора меҳнатдан бўшамади. Беш ёшида отаси ташлаб кетди. Ун ёшида онаси ўлди. Ёлғиз синглиси Замира билан тоғасининг қўлида қолди. Етимнинг елкаси қисик эмиш. Бироқ, Зумрад билан Замирани тоғаси ҳам, янгаси ҳам ўгайлатмади. Ўз фарзандларидек парваришлади. Зумрад ҳам тоғасининг уйини ўз уйим деди, ўчоғидан кириб, мўрисин-

дан чиқди, ишлади, ўқиди, ишлади, ўқиди — тиним билмади. Баҳор келса мактабдан пиллага кетишади, ёзда — ғўзачопиқ, сўнг колхознинг пичанини йиғиб бериш керак, кузда пахтанинг можароси. Муњдоқ қараса, уч ой қишдан бошқа пайт колхознинг ёлланма корандасига айланиб қолишган экан. Шундай қилиб мактабни битирди. Ўқийман деб икки йил институтга борди, киролмади. Билими саёзлик қилдими ё омади чопмадими, ишқилиб, қора чамадонни даранглатиб яна Қорасувга қайтди. Бир кетмоннинг эгаси бўлиб бутунлай далага чиқиб кетди.

Эрга тегди. Яраш полвон қурилишда ишлаб, шаҳарда яшаб юраркан. Уйлангач, у қишлоқдан ташландиқ бир ҳовли сотиб олди. Яраш полвон ҳовлини икки-уч йилда қўғирчоқдай қилиб безатди. Зумраднинг ҳам юмуши кўпайди. Саҳар туриб ҳовли супур, сигир соғ, уни подага қўш, сўнг далага югур, кунбўйи кетмон чопиб келиб, яна рўзгорнинг кам-кўстига қара, кир юв, самоварга ўтин ёр, деворга таппи ёп, молга терт қор, сабзи-пиёзни ўтаб қўй, бало қил, баттар қил... Гоҳо у қоронғи тушишини интизор бўлиб кутади. Кун ботсаю шом тушса, қолган ишга қўл силтаб тўшакка кирсаю донг қотиб ухласа, ухлайверса, ухлайверса...

Шу алпозда кунлар, ойлар, йиллар ўтаверди. Зумрад гўё бир умрлик туш кўриб яшаётгандек эди. Бу тушнинг ибтидоси бору интиҳоси йўқдек эди.

Кунбўйи кетмон силтаб... нозик бели майишиб-қайишиб... қоқ пешонасидан офтоб уриб ё бўлмаса уззукун пахта териб, эллик-олтмиш килолик қоп-қанорни орқалаб... қўллари тилиниб, елкаси шилиниб... тирноқларига ачишиб, уйга қайтаётганида Зумраднинг хўрлиги келади. «Наҳотки бу дўзахий меҳнат то ўлгунча тамом бўлмаса?— деб пичирлайди.— Наҳотки қишлоқдагиларнинг пешонасига ёзилгани шу бўлса?! Қачон қутуламиз, ким қутқазади, қайси мард жонимизга ора киради?!»

Унинг қалбида бу адосиз уқубатга, зерикарли, бир хил турмушга қарши нафрат туғилган эди. Бироқ, боллари, момоси, ўзи, тенг-тўшлари юз йилдан бери қилиб келаётган юмушни, одамлар миясига сингиб кетган азалий урфий бир силтовда тарк этиш ақлга сифмасди. Гоҳида эрини алдаб кўради: шаҳарга кўчиб кетайлик, қатнайвериб қийналиб кетдингиз, дейди. Полвон хотинининг ҳусни, саломатлигини қора меҳнат еб ташлаётганини кўриб турса-да, узун уҳ тортади. «Ёлғиз кўши бахтли бўлиб қайга борарди,— дейди.— Тўй ҳам.

аза ҳам кўпчилик билан, хотин. Ҳамма қишлоқни ташлаб шаҳарга кўчиб кетолмайди-ку?»

Эмизикли аёлнинг илтижоси мустажоб бўлармиш. Зумрад Йигиталини туғиб бир йилча уйда ўтирди. Яна далага чиқиши керак эди. Юраги сел бўлди. Лекин бахтига уни тўсатдан бригадирликка тайинлашди. Зумраднинг қўли ҳам, тили ҳам чаққон эди. Икки йилдан кейин уни партком қилиб сайлашди. Мана энди у Қорасувдек бир пайтлар донг чиқариб, ҳозир эса ҳансираб қолган катта колхознинг бекаси бўлиб кўк тоқига қараб ётибди. Йўқ, Зумрад пушаймон эмас, аксинча хурсанд. Полвондан эса кўнгли қолди. Эркакларнинг бари бир хил. Хотин кишининг ақл ўргатганини, иш буюрганини ёқтиришмайди. Уларга қолса, аёл кишининг вазифаси — фақат хотинлик. Зумрад бунга кўнмайди. У ҳали ёш, ўттизга ҳам чиқмади. Унинг баҳори олдинда. У ҳали даври даврон суриши, хотиндан қози чиқмайди деган такаббур эркакларнинг оғзига уриши керак.

...Ҳулкар чиқиб, Бўртепа томонга ёнбошлади. Зумрад ўз кучига, хуснига, янги мартабасига мағрур бўлиб яна бир оз ўйланиб ётди. Эрига кўз қирини солди. Унинг бугунги озорини ўйлаб, кўнгли оғриди ва жаҳл билан тескари ўгирилиб, кўрпани бошига тортди.

4. ЭШИК ҚИЯ ОЧИҚ ЭДИ

Мирзааҳмад акадан эски кабинет билан бирга бир папка ариза мерос қолган эди. Уларни ўқиб, тақдирини ечгани Зумраднинг қўли тегмади. Етти кундирки, гоҳ пахтага чопади, гоҳ ғалла хирмонига. Райондан келган вакилларни жўнатиб улгурмай, областдан келади. Райком телефон қилади, раисполком маълумот сўрайди, темир йўл станциясидагилар юборган меваларингга вагон тўлмапти, деб жанжал кўтаради. Соч тарагани Зумраднинг вақти қолмади. У ёққа, бу ёққа ўтганда уйига мўралаб кетади. Йўл-йўлакай эри билан ўғлининг кийим-бошини тоғорага солиб ивитиб кетса, сигирни соғиб қўйинг, деб Марғубага ё Маъмура қўшнисига тайинлайди.

Шундай қилиб бир ҳафта ўтди. Мана энди қўли бўшай деди. Энди ҳалиги папкани очиб бир ўқиш, сарани саракка, пучагини пучакка ажратиш керак. Зумрад барвақт идорага келди. Семиз папкани очиб қўйиб, шошмай, аризалар билан таниша бошлади. Ўттиз икки

киши сомон сўрабди, йигирма уч киши участка қуриш учун ер... Беш киши тўйга рухсат берсангиз дебди. Аризаларнинг кўпчилиги эски, икки, уч ой бўлган, ер сўраганлар йил бошидан ёзишган.

Қабулхонада бирин-сирин одамлар тўплана бошлади. Эшик қия очиқ эди, Зумрадга уларнинг гапи бемалол эшитилиб турарди.

— Опа келмабдими?— деди кексароқ бир киши.

Ёшроқ йигит жавоб берди:

— Бе, тонг-саҳар келиб жинни бўлибдими? Полвон акасининг қучоғида оқ балиқдай ўйноқлаб ётгандирда!..

— Оғзинг шалоқ сенинг. Бекорга сени Митан сасиқ демас экан. Нима ишинг бор эди?

— Ер сўраганман. Берса-берди, бўлмаса Кенгсойга кўчиб кетаман. Шахтага кирсам, ҳар ўн беш кунда даста-даста пул оламан.

— Миянг йўқ, бола. Ер остида ўпкангни чиритиб фалон пул топгунча, Қорасувнинг тоза ҳавосида бори-га қаноат қилмайсанми? Мол-жон боқсанг ҳам кунингни кўрасан.

— Буёғи энди Зумрад сулувнинг ҳимматига боғлиқ. Тапир-тупир қилиб яна бир неча киши келди.

— Салому алайкум, Жумадиллака... Э, Митан сасиқ ҳам шу ерда экану? Деразани очиб қўйиш керак эди, Митаннинг дастидан... Хи-хи-хи...

Митан нимадир деб тўнғиллади. Қабулхонадагилар ҳиринглаб кулишди. Зумрад ҳам беихтиёр илжайди.

— Саҳар думалаб турдимۇ чой ҳам ичмай югуравердим,— деди Митанга ҳазил қилган йигит.— Бугун сомон олиб келмасангиз уйга кирмайсиз, деган хотин акам. Ҳозирча қўшхотинликка ҳукумат рухсат бергани йўқ. Кечқурун қайга бораман?

— Опанг ҳозир келади. Турдивой лайлакнинг ари-засига қўл қўйиб берай деб қизил қаламини йўниб қўйган бўлса керак.

— Умидинг бўлмаса сен нима еб ўтирибсан, сасиқ? Пишириб қўйибдими?

Гапга яна бир арзигўй аралашди. Зумрад уни овозидан таниди. Бўртепа томонда турадиган Дарвишали акага ўхшайди.

— Бу жувонга ҳам осон эмас. Бомдоддан то қора шомгача тиними йўқ. Даладан бери келай демайди. Қалдирғочдай бўлиб учиб-қўниб юргани юрган.

— Сиз қайдан биласиз, изқувармисиз?

— Изқувар эмасману шопиридан эшитиб юрибман. Солижон жияним-ку.

— Шунинг учун бир ҳафтадан бери йўлини пойлайман, беданадай тутқизмас экан-да!

— Унинг устига Яраш полвоннинг жаҳли ёмон. Қозон тезроқ қайнамаса хомлай еб қўяди.

— Э, менга қолса, шу хотинларни катта қилган одамдан хафаман. Хотин кишининг нимаси кўп — дарду касали кўп. Туғиши бор, декрети бор, боласининг касал бўлиши бор, эрининг ноз-фироғи бор... Қозон ўчоқ, идиш-товоқ, сигир-бузоқдан ортиб, колхозни эп-лаб кетишига ишонмайман.

— Тўғри. Мирзааҳмад акадай кишининг кучи етмадию бу колхозга, шу хотиннинг кучи етармиди?

— Сенга ўхшаганлар бурнини жийирмай қўлтиғига кирса, колхоз оёққа туради.

— Бизнинг одамлар бебош бўлиб кетган. Колхознинг бир чўпини у ердан бу ерга олиб қўяй, деб юрган кимса йўқ. Ҳамма ўзини ўйлайди. Қандай қилсам, бирим икки бўлади, эчкимни қўй, қўйимни от қиламан. деб жони ҳалак.

— Ойига ўттиз сўмдан ойлик бергандан кейин ўзини ўйламай сизни ўйлайдими? Ҳаммаёқ ёлғон сводка. Бир ярим минг гектар ерга пахта экиб, минг гектар деб сводка берилади. Қарамни беш тийиндан, сабзини етти тийиндан ўтказасак... памилдори билан бақлажон-ку, Фортепадай бўлиб чириб ётибди. Оғзим бор деб гапираверади экан-да!

— Колхозда текинтомоқлар кўпайиб кетди. Идорада, ўлганда бир саксон одам ишлар-ов! Уларнинг бари нима қилади, ҳайронман!

— Нима қиларди, сенга ўхшаган меровларга йўл-йўриқ кўрсатади.

— Зумраднинг эси бўлса, аввало шуларни ягана қилади.

— Уғриларнинг ҳам пайини қирқиш керак. Кечқурун гузарга кириб турунг, кўрасиз. Семиз-семиз сумка кўтарган хотинлар ўтаверади, ўтаверади... Бир бригададаги ўттиз хотин кунига ўртача ўн килодан сабзи ташиса...

— ...Кунига уч юз кило, бир ойда бир тонна! Колхозда нечта бригада бор ўзи?

— Ун саккиз.

— Ана!

— Хай, сен сумкачи бечораларни айтасан. Қоплаб

ташийдиган ташмачилар-чи? Тракторчи, шопир, бригадир, бошбух, агроном, бош инженер, партком... Вой, бў-ў!..

— Райондан келиб турадиган оқ «Волга»ю қора «Волга»ларни айтмай қўя қолинг, де!

— Уф-ф! Соат саккиздан ўтди. Раис опам келмаяпти-ку? Хотинни ЗАГСга оборганда ҳам бунчалик кутмагандим.

— Мен нима дегандим, лайлак! Кеча кечқурун полвонни магазиннинг олдида кўриб қолдим. Чўнтаги дўппайиб чиқди...

Зумрад ҳалитдан бери даст ўрнидан туриб даҳлизга чиқмоқчи бўлди-ю, шаштидан қайтди. «Ке, шуларнинг ҳам гапини эшитиб қўяй-чи, асқотиб қолар. Бунақа қулай пайт яна қачон келади», деган хаёлда папкани четга суриб қўйиб жимгина ўтираверди. Телефон жирингласа ҳам жавоб бермади. Энди Митан сассиқнинг гапидан кейин чидамади. Индамаса бу сассиқ кузан меҳробга бурнини тикиб тўшак санашга тушиб кетадиган. Зумрад шартта туриб даҳлизга чиқди. Одамларни энди кўраётгандек:

— Ассалому алайкум, келинлар, келинлар!— деди сохта манзират билан.— Уҳу, жамоат жам-ку?— Тинчликми?

Даҳлиздагилар шошиб қолишди. Митан:

— Шу ердамидингиз, опа?— деб ёнидаги йигитга кўз қисиб қўйди.

Зумрад эшикни ланг очиб қўйиб четланди:

— Қани, марҳамат! Кираверинлар.

Арзгўйлар эринчоқлик билан ичкари ўтишди ва деворга қатор териб қўйилган арзон стулларга ўтиришди. Зумрад ўрнига ўтиб уларга разм солди. Унта эркак, йигирма жуфт кўз унга синовчан боқиб турибди. Ҳозир улар билан бўладиган даҳанаки жангни эслаб Зумрадининг юраги ғаш тортди. Бугун Зумрад раис сифатида илк бор колхозчиларни қабул қилди. Унинг кейинги иззати, обрўси — мана бу қоракўзлар билан бўладиган муомаласига боғлиқ. Буни Зумрад билади, аммо шунча кишининг тақдирини бамаслаҳат, ўзбошимча ҳал қилиш ноҳўя эканини ҳам сезиб турарди.

Эрталаб правление аъзолари ўз юмушларига кетишдан олдин бир қур раиснинг кабинетига бош суқиб ўтишарди. Биронтасининг дараги йўқ бугун. «Нима бало, улар ҳам мени ноз уйқуда ётибди, деб ўйлаганми, қоралари кўринмайди».

Зумрад даҳлизга чиқди-ю, бош бухгалтер Низомовга дуч келди.

— Ҳалим ака, правление аъзоларини чақиринг, ўзингиз ҳам кинринг.

Низомов олтишни қоралаган бақалоқ киши эди. Турган ерида пишиллаб бурилди-да, лапанглаб жўнади.

Ҳадемай бош агроном, ветврач, инженер, раис муовини, бош бухгалтер яна бир-икки фаол кириб кабинетнинг бу тарафига тизилиб ўтиришди.

Зумрад кутган даҳанаки жанг бошланди. Правление аъзолари, асосан ҳимояда туришди. Қолхозчилар ҳужумга ўтишди. Зумрад гоҳ у, гоҳ бу тарафга ўгирилиб, савол-жавобларни, ўзаро таъна-дашномларни тинглаб, гўё ҳакамлик вазифасини бажариб ўтирди.

— Мана, бош агроном айтсин,— деди Жумадилла ака Зумрадга қараб.— Ўзи неча тележка сомон олган экан. Агар бир қоп ҳам олганим йўқ деса, ҳозир қўлингиздаги аризамни олиб йиртиб ташлайман. Ўзларинг протовиклар учун ундай қиламиз, бундай қиламиз, деб оғиз кўпиртирасизлар. Икки ой бўлди, бир тележка сомон деб сомондай сарғайиб юрибман. Ана, ҳовлида тўшакдай мрамар тахта турибди. Урушга борганлар ёзилган. Менинг фамилиям ҳам бор. Ўқлоғидай қилиб: «Биз сизларни унутмаймиз, азиз ҳамқишлоқлар!» деб ёзиб қўйишибди. Тавба! Худди масхара қилаётганга ўхшайди. Мрамар тахтада отим бор, сомончилар рўйхатида отим йўқ. Бир арава сомончалик қадрим бўлмаса, мрамар тахтани нима қиламан?..

Зумрад чимирилиб бош агрономга қаради.

— Сомон олганмисиз?

Агроном қирқларга борган, ориқ, рангпар йигит эди. Елка қисди:

— Билмадим. Олмаган бўлсам керак. Агар болалар кеча-печа олиб келган бўлмаса...

— Ўзингизни гўлликка солиб нима қиласиз, Қўчқоров!— деди Жумадилла ака жеркиб.— Бир ҳафта бурун қўшалоқ тележкада сомон тушди-ку, уйингизга. Қўздай қўшним тракторчи, ҳозир агрономнинг молхонасини тўлдириб келдим, деди.

Зумрад яна Қўчқоровга ўгирилди.

— Қўчқоров, эртага ўзингиз бош бўлиб Жумадилла аканикига сомон тушириб берасиз, кейин келиб менга айтасиз. Тушундингиз-а? Ана, Жумадилла ака, агар эртага кун ботгунча сомон келмаса, тунда бўлса-да, биз-

никига келаверинг. Хўш, Дарвишали ака, эшитаман?

Дарвишали Ниёзов колхоз ветеранларидан эди. Урушдан олдин бир-икки йил колхозга раис ҳам бўлган. У пайтлар Қорасувда кичкина-кичкина тўрт колхоз бор эди. Уруш тугаб, қишлоқда ўқимишли кишилар сони кўпайган сари Дарвишали аканинг мансабига пу-тур ета бошлади: ҳосилот бўлди, кейин пахта бригадири, ундан кейин дала қоровули, кўчатчилик бригадасида маслаҳатчи. Охири миробликдан пенсияга чиқди.

— Сизгаям сомон керакмиди, Дарвишали ака?

— Сомон керак эмас,— деди у негадир қулоқчини ечиб тиззасига қўяркан.— Сомон ейдиган сигиримиз йўқ. Уч-тўрт қўй-эчки бор, улар боғдан чиққан япроқ билан хашакка ҳам тўяди. Мен келинимнинг важидан келувдим. Тўрт ойдан бери ойлигини беришмас экан. Тўғри, тўрт ойлик ақчаси от билан туя эмас, нари борса, икки юз сўм бўлар.

Бош бухгалтер Зумраддан олдин рўкач кўрсатди:

— Колхозда бўлса куймайди, Дарвишали ака. Беради. Ўзингиз раис бўлгансиз-ку, биласиз.

— Бизнинг давримизда ақчанинг кераги йўқ эди. Одамлар эмгакка бир-икки тонна ғалла олиб еб ётарди. Ҳозирги ёшларга қалам-дафтардан тортиб қўнжи илгакли этиккача керак экан. Ўзимда бор бўлса, мен сизларни уялтириб келмасдим.

— Кассада пул йўқ,— деди бош бухгалтер.— Госбанк ҳам бермай турибди. Теримчиларга деб аранг ўн минг ундирдим.

— Ҳалим ака, идора хизматчиларининг ведмостини олиб киринг-чи,— деди кутилмаганда Зумрад.

Бошбух каловланиб қолди.

— Олиб киринг, олиб киринг!— деди Зумрад чимирилиб.

Бошбух лапанглаб чиқиб кетди. Бир оздан сўнг бир варақ қоғоз кўтариб кирди:

— Мана.

Зумрад ведомостга тикилиб қолди.

— Ҳм... Мен ойлик олибман. Бошбух, тафтиш комиссияси раиси, завгар, бизнинг муовин... Ҳеч ким қолмабди. Августга ҳам олибмиз. Дарвишали аканинг келини май ойигаям олмабди маошини. У бошбухга қаради.— Сизнингча шу инсофданми, Ҳалим ака? Колхозчи қул эмас-ку? Бир жувоннинг тўрт ой белини синдириб топганини мен, сиз, анавилар ёзда салқин, қишда иссиқ ерда ўтириб олар эканмиз.

У бир варақ қоғоз билан қалам олиб, Дарвишали акани столга таклиф этди.

— Ёзинг. Мен, Дарвишали Ниёзов, келиним Раъно Ниёзованинг май-август ойларида олиши керак бўлган маошини олдим. Жами... пулга жой қолдиринг, Имзо. Ёздингизми? Ҳозир Ҳалимжон ака кассирдан пул олиб беради. Тилхатни ташлаб кетинг. Бўпти, иккалангизга-ям жавоб.

Бошбух:

— Зумрадхон, бунақада... эртага ҳамма ҳақини сўраб келади, қайдан пул топаман?— деб эшикда довдираб туриб олди.

— Ҳақини сўраб келса, яхши-да! Демак, одамларнинг кўзи очилибди, ҳақини талаб қилишни ўрганибди. Ҳалиям уларнинг инсофи бор экан. Сиз билан мени, бир ернинг халқимиз, деб сийлайди. Бегона бўлса чангимизни чиқариб юборарди.

Зумраднинг иккала масалани шиддат билан, муҳими — адолатли ҳал қилганини кўриб, одамлар шивир-шивирга тушди. Гапнинг очиги, улар, бари бир Зумрадга аёл деб қарар, бунинг устига у янги раис, ҳаливери манави алмисоқдан бери идора тупроғичи ялаб ўтирган эски туллакларнинг измидан чиқолмас, деб ўйлашарди. Зумрад парткомнинг дадиллигини билишса-да, Зумрад — раисдан бунчалик шиддату мустақиллик кутишмаган эди.

— Кейинги масалага ўтамиз,— деди Зумрад қоғоз титкилаб.— Участка сўраб йигирма тўрт киши ариза берган. Тўғри, биз колхоз аъзоларига ер ажратиб беришимиз керак. Йилига қишлоқда йигирма-ўттиз ёш оила рўзгор қилиб чиқяпти. Лекин бу — қанча одам ер сўраса ҳаммасига беравериш керак, деган гап эмас. Биз фақат уй-жой солгандан кейин қишлоқда қолиб ишлайдиганларга ер берамиз. Иморатни битириб қўйиб Кенгсойга қараб қочадиганларга беролмаймиз. Нима дедингиз, Митанбой? Сизга ҳам ер керак, а?

Митан бош силкиди.

— Унда келишиб олайлик. Биз ер берамиз, сиз тилхат берасиз. Уйимни битириб колхозда қоламан, Кенгсойга ишга кетсам еримни қайтариб олишларинг мумкин, деган маънода.

Одамлар кулиб юборишди.

— Э, бу қанақаси, опа?— деди Митан.— Может менинг колхозда яшаб, Кенгсойда ишлагим келиб қолар. Бу ерда топганим етмас.

— Шунақа!— деди Зумрад.— Хоҳласангиз шу. «Қорасув» ёзда келиб, қишда кетадиган дача эмас, меҳнатхона. Давлатдан ер олдингизми, марҳамат қилиб ишланг! Бўлмаса, ана, катта кўча. Кенгсойга борасизми, ундан нарига борасизми, ўзингиз биласиз.

— Ахир, уч болам бор, опа! Уларнинг оғзини қандай алдайман? Йигит бошим билан ҳар ойда етмиш сўмга ишлай олмайман-ку?

— Йигитдек ишласанг, йигитдек оласан. Ёзбўйи Қизилўрдага лўкилламай, колхознинг ёнига кирсанг бўлади. Бу йил ғалладагилар ёмон олмади. Пахтамиз ҳам чакки эмас. Олаоғизлик билан колхозни ҳарёғидан кўпқари қилиб тортмай, ўзидан чиққанини ўзига сарфласак, анча қаддимизни тиклаб оламиз. Демак, бу масала ҳам ечилди.— Зумрад тафтиш комиссияси раисига буюрди.— Тошлонов, эртага ер сўраганларникига бориб бирма-бир гаплашинг. Қишлоқ Советидан ҳам вакил олинг. Боягидек тилхатга рози бўлишса, ер ўлчаб берамиз. Ун-ўн беш йиллаб шаҳарда ишлаб юрган қорасувликларнинг ерларини ҳам ўлчаб кўринглар. Менимча, ҳар бирида ўлганда чорак гектаргача боғ бор. Қорасувнинг сувини ичиб қўшиғини шаҳарда айтадиган меҳмонлар керак эмас. Уларнинг ерини қирқиш керак.

Раис муовини Тешабоев секин луқма ташлади:

— Қонунда йўқ шекилли бунақаси...

Унинг ўғли билан куёви неча йилдирки шаҳарда ишлар, лекин қишлоқда мўл-кўлгина, обод боғ-роғлари бор эди.

— Йўқ бўлса киритиш керак қонунга!— деди Зумрад кескин.— Қизиқсиз-а, Тешабоев! Шаҳарда ўлганда юз киши ишлайдими? Ҳар бирининг ўттиз сотихдан ери бўлганда ҳам ўттиз гектар бўлади. Бунини колхозчиларга бўлиб берсак, камида икки юз кишига етади. Тавба! Биров бу ёқда куну тун қора терга ботиб меҳнат қилсин, ота-онаси билан жой таллашиб бир ҳовлида уч рўзгор бўлиб тиқилиб ўтирсин! Биров саккиз соат ишлаб келиб ялло қилиб... оёғини чалиштириб ўтирсин! Яна денг, шанба, якшанба кунлари Қорасувда балиқчилик қилиб, колхозчиларнинг ғашига текканига ўласизми? Колхознинг ерига колхозчиларнинг ўзи хўжайин бўлиши керак! Мен райком билан гаплашаман, керак бўлса обкомга ҳам борамиз.

Одамлар тарқала бошлашди. Зумрад правление аъзоларини олиб қолди.

— Ун кун бўлди, бирга ишляпмиз,— деди ҳорғин

товушда.— Бирингиздан каттаман, бирингиздан кичикман. Бироқ, бир нарсага бошим қотиб қолди. Очиқ айтаверайми?

Маъноли йўтал, шивир-шивир тинди. Саккиз эркак киприк қоқмай Зумрадга тикилди. Зумрад столни чертиб, юпқа, қирмизи лабини тишлаб андак ўтирди. Ешига ярашмаган насиҳатомуз оҳангда давом этди:

— Колхоз бир гавда бўлса, бирингиз қулоқ, бирингиз кўз, тиш, оғиз, қўлсиз.— У синиқ кулди.— Эҳтимол буруни ҳам бордир... Гап шундаки, сезишимча, баъзи аъзолар бири билан бири келишмас экан. Ун кундан бери қулоғим ғийбатдан бўшамайди. Тил олдимга кириб қулоқни ёмонлайди, кўз оғизни, оғиз тилни ва ҳоказо. Бунақада қандоқ ишлаймиз, ҳайронман. Мана, бир ерга йиғилиб қолдингизлар. Ўзларингиз ошкора гаплашиб олинглар. Орқадан ғийбат қилгунча, ҳар қандай гап бўлса, шартта бетга айтиш керак. Правление аъзоларининг оғзи ола бўлса, бири-бирининг кўзига чўп солса, колхозчи бечорадан нима кутиш мумкин? Мен бир сафар аёллигимга бораман, майли, эркакларнинг гапига аралашмай қўя қолай, чиқиб тураман. Ўзларинг йигитчасига келишиб олинглар.

Зумрад бу ғайритабiiй қилиғи (баъзиларнинг наздида «сотқинлиғи») билан ёрдамчиларини лол қолдириб ташқарига чиқиб кетди. Бирдан хонада ғала-ғовур, маломат, ёзғириқ, тортишув, ҳатто бақириқ-чақириқ бошланди. Зумрад бир-икки бор деразага яқинлашдию ҳамон қизишиб, бақириб, қўл силтаб бир-бирининг бетига лой чаплаётган оқсоч кишилару ёш йигитларни кўриб изига қайтди. «Бир-бирини ғажиб ташлашга тайёр-а... Уятсизлар!..», деб ёқа ушлади.

Шу кунни унинг қалбида эркакларга нисбатан яна бир марта нафрат уйғонди.

5. «САҚИЧ ЧАЙНАГАН» УРТОҚЛАР

Телефон устма-уст жиринглади. Зумрад айвонда ўғлини кийинтираётган эди. Тонг отмай сўраётган ким бўлди, деб трубкини кўтарди.

— Лаббай!

Телефонда эркак кишининг овози эшитилди.

— Ало, Зумрад, яхшимисан?

— Раҳмат, отдайман. Кимсиз?

— Ана шунақа-да, кўзингни ёғ босиб, одамни танимайдиган бўлиб қолибсан. Яхши эмас...

— Менга қаранг... Кимсиз ўзи?

— Кимга ўхшайман? Бир эслаб кўр-чи, сен зийрак эдинг-ку?

Зумрад бир нафас ўйланиб туриб деди:

— Агар ўнг бетингда тангадай тиртиқ бўлса... сақич чайнашган ўртоғимсан.

Телефондаги йигит худди йўталаётгандек, қисқа-қисқа хиринглаб кулди. Зумрад уни кулгисидан дарров таниди.

— Э, ўл, Холқўзи!— деди яйраб.— Тирикмисан? Қаердасан?

— Шаҳардаман. Командировкага келган эдим, ишим битди. Энди сени кўргим келиб қолди.

— Келавер, идорада бўламан.

Ўғлини мактабга жўнатд-ю, Зумрад ҳовли ўртасида тик туриб қолди. Бирдан кўнгли равшан тортиди. Аёл киши ҳамиша бировнинг диққат-эътиборида бўлишни ёқтиради. Шу кунларда Зумраднинг кўнгли ғаш бўлиб, юрагига қил сиғмай юрувди. Бир ёқда Яраш полвон араз, бир ёқда идорадаги машмашалар. Шунақа дилтанг пайтда Холқўзининг келгани унга булут орасидан чиққан офтобдек туюлди.

Холқўзи Худоёров Зумраднинг синфдоши эди. Бир маҳаллада катта бўлишди. Синфдаги қизлар ичида энг сулуви Зумрад бўлса, ўғил болаларнинг пешвоси Холқўзи эди. У ҳамма фанлардан бир хилда яхши ўқир, муаллимларнинг башоратига қараганда, хоҳласа математик, хоҳласа ёзувчи бўлиши мумкин экан. Лекин у эгни-бошига қарамасди. Қачон кўрсанг, кўйлаги ғижим шимининг бир почаси паст, бири баланд бўлиб юрарди. Синфда биров тугма топиб олса, албатта Холқўзиники бўлиб чиқарди. Унинг синфдалигидаёқ район газетасида унинг шеърлари чиқиб турар, муҳаббат ҳақидаги шеърларига у Холий деб имзо қўярди. Кейин Тошкентга жўнади, институтга кирди. Ҳозир газетада мухбирлик қилади. Зумрад гоҳо унинг мақолаларини ўқиб қолади. Жуда гапни олиб қочади-да Холи тушмагур! Ҳануз ўша думбуллиги қолмаган. Унинг гапига ишонадиган бўлсанг, «колхозчи хотинлар елкада ўн қадок кетмон билан оқшомлатиб уйга қайтадию... йўқ, тезроқ ўринга кирсам, бир мириқиб ухласам деб ўйламайди. Туни билан хаёл суриб чиқади: қачон тонг отаркин, қадрдон даламга тезроқ борсайдим... Ишқилиб ғўзаларим омон-эсон турганмикан?..»

Идорага боргунча Зумраднинг кўз ўнгидан Холқўзи кетмади.

Зумрад «пятиминутка» деб аталадиган мажлисни аранг бир соатда тугатди. Соатига қаради. Кун кўтарилиб боряпти, Холқўзидан дарак йўқ. Ҳали машина юборайми, деса бўларкан, бечора улов тополмай районда қийналиб ўтирибдими?

У ташқарига чиқди. Солижон машинасининг у ёқ-бу ёғини артиб турган экан, зинғиллаб ёнига келди. Бизга хизмат йўқми, дегандек итоаткорона тикилди. Зумрад раисликка сайлангач, шўрлик шунча йил шалоқ аравани минди, энди бир яйрасин деб уни ўзига шофёр қилиб олган эди. Яп-янги «Уазик»ка ўтгандан Солижон хурсанд, оз-моз тили ҳам чиқиб қолган эди.

— Солижон, бош агрономни айтиб юбор-чи, ҳозир гаражга кирди шекилли.

Солижон лўкиллаб кетди. Зумрад колхоз идораси олдига экилган пахтага тикилиб қолди. Кўнгли гаш бўлди. Ғўзалар бўлиқ, ҳар битта чаноқ пиёладек бўлиб очилиб турарди. Бунақа пахтани далада кўрса Зумрад севинарди, бу ерда, идора олдида кўзига чақиртиканакдай ботди. «Биз ҳамма нарсани пахтага қурбон қилдик. Индамасанг, эртага ҳовлингга ҳам пахта эк дейди анави ёқдагилар. Инсоф ҳам керак-да, э!»

Бош агроном — рангпар, чувакюз, бидиллаб гапирадиган йигит елиб келиб, раис олдида тўхтади.

— Қўчқоров, одам топиб манави пахтани териб олинглар, — деди Зумрад. — Қаранг, очилиб-чочилиб ётибди. Ўрнига гул экамиз.

Қўчқоров, бунинг эси жойидами ўзи, дегандек ажабланиб боқди.

— Майли-ю, опа... лекин гул экиб қўйганимизни кўрса, райондагилар хафа бўлмасмикан?

Зумрад жеркиб берди:

— Идоранинг олдига ҳам пахта экиб қўйинглар, деб райкомдан айтишувдими?

— Йўқ...

— Йўқ бўлса, намунча қалтирайсиз? Наридан борса, икки арава пахта чиқадию... ҳуснбузар бўлиб турибди. Бўпти, эртадан қолмасин. Гулкўчатнинг яхшиси кимда бор?

— Гулкўчат... ҳув қўриқдаги Зокир тоғада бор-у, лекин қиммат сотади.

— Майли, у билан ўзим гаплашаман, — деди Зумрад.

Қўчқоров жўнади.

Салдан кейин идора олдига эски бензовоз келиб тўх-

тади. Ундан Холқўзи тушди, шофёрга нимадир узатиб, тўғри Зумрадга қараб кела бошлади. Зумрад беш-олти йилдан бери уни кўрмаган эди, беихтиёр бир қадам олға босди. Холқўзининг ғалати одати бор эди: худди сув кечаётган кишидек оёқларини кўтариб босарди. Ҳалиям ўша қилиғи қолмабди. Зумрад сездирмай Холқўзининг туфлисига қаради. Ҳамон бир боғичи тугунлик. Эғнида кўкиш костюм-шим, бўйнида олабайроқ галстук. Бошида қора шляпа. «Кўчада сен билан етаклашиб юрадиган хотинга балли-эй!» деди ичиди Зумрад.

— Қорасув бекасига салом!— деди кучоғини очиб Холқўзи. Зумрад қўл чўзди. Холқўзининг сўйлоқ тиши йўқ, унинг ўрнида тилла ярқирарди.

Холқўзи овозини дўриллатиб кулди.

— Агар одамлар бўлмаганда битта ўпиб олмоқчийдим, майли, нася.

Зумрад илжайди:

— Шу кунларда харидорим кўпайиб кетди ўзи. Ҳаманг ўпаверсанг, полвонга нима қолади?

— Айтмоқчи, поччамиз, қалай, яхши юрибдими?

— Поччанг араз. Эски тўнини тескари кийиб олган.

— Э, яхши келибман унда. Яраш полвоннинг яраш ошини ейдиган бўлибмиз.

Зумрад эшикка қараб юрди.

— Идорага кирасанми ё тўғри далага кетаверайликами, Хол?

— Янги раиснинг кабинетини бир кўриб қўймаймизми? Кейин қандоқ тасвирлайман?

Холқўзи бу гапи билан, сен ҳақингда бир нарса ёзаман, демоқчи эди. Зумрад тегишди:

— Э, ҳали сизлар ҳамма нарсани кўриб-билиб ёзасизларми? Мен анойи, мухбирлар дурбинни тескари ушлаб ўтириб ёзаверади, деб ўйлар эканман.

Холқўзи Зумрадга эргашиб ичкари кираркан, осмонга қараб кулди:

— Сен ўзгармабсан, Зумрад! Тилингдаги устаранг ўша-ўша. Хуллас, менга янаям ёқяпсан.

Зумрад унга ғурур аралаш қараб қўйди. Кўксини ҳар жиҳатдан тўкис аёллардагина бўладиган завқиб бир туйғу тўлдирди.

Синфдошлар ташқарига чиқишди. Солижон машина эшигини очиб Зумрад билан Холқўзини ўтқазди-да, югургилаб руль томонга ўтди.

— Солижон, мана бу ёзувчи акангни бир айлантти-

риб келайлик. Қаёққа борайлик. Қайнаргами, Жомбулоққами?

Солижон машинани ўт олдирди.

— Езувчи бўлса, яхши ерларимизни кўрсатайлик, опа!— деди севиниб.

Зумрад ғамгин кулди.

— Кўрдингми, Хол, бизнинг шофёрлар ҳам пишиб кетган.

— Рост-да, опа. Ҳамма шундай қилади. Ким ўзининг айбини очгиси келади. Ана, ёнимиздаги «Коммунизм»ни олинг. Ҳар ойда газетада чиқади, телевизорда кўрсатади. Бўлмаса бизнинг колхоздан ортиқ ери йўқ.

— Ундай бўлса, Жомбулоққа ҳайда!— деди Зумрад.

Солижон ҳайрон бўлди. Чунки Жомбулоқ участкаси мухбир кўрадиган ер эмас эди.

Дунёдаги энг мароқли сайр — болалик йилларинг ўтган кўчаларни сайр этиш бўлса керак. Холқўзи идорадан чиққандан бери машина деразасидан ташқарига мўралайди. Қорасувнинг чала асфальт ётқизилган тор, эгри-бугри йўлларида кўз узмайди. Қадрдон кўчалар... Одамни энтиктириб, сўнгги нафасинггача юрагингни ўйнатадиган азиз ва қайноқ хотиралар, қандайдир ифодасиз, лекин жондай ширин туйғулар...

Иигирманчи йилларда қурилган қизил томли амбулатория ёнидан ўтиб Қоратов томон боришмоқда. Кўҳна тегирмон, ўнгда йўлга туртиб чиққан Оқота деган ёлғиз авлиёнинг қабри, Жума масжид харобаси ортда қолди. Сойкўчага етганда Холқўзи энгашиб узоққа қаради-ю, уҳ, тортди. Бу ўзи туғилган, ўсиб-унган кўча эди.

— Қалай, бизнинг уй... турибдими?— деди титроқ товушда. Холқўзи институтни битиргач, онасини кўчириб олиб кетган, уларнинг ота мулкида узоқ қариндошларининг ўғли яшарди.

— Турибди,— деди Зумрад ҳам сойкўчага хиёл разм солиб.— Зариф бало-да, қўлида ҳўнари бор. Уйларингни кўғирчоқдай қилиб олган.

Машина қишлоқ четидаги қирга ўрмалади. Буёғи чексиз кенглик. Олдинда паст-баланд тепаликлар, ўзанлар, ундан нари — Қоратов. Олисда тоғкелинчакнинг «туя»си элас-элас кўзга чалинади.

Сарғайиб ётган қирларнинг қизиғи қолмади. Холқўзи Зумрадга ўгирилди:

— Қалайсан энди, бекам? Янги вазифалар қуллуқ бўлсин?

— Шунақа бўлиб қолди,— Зумрад ух тортди.— Кўргулик экан.

Холқўзи бош чайқади.

— Кўргулик эмас бу, аксинча, оқилона иш бўлган. Ҳозир партиямизнинг кўрсатмаси бор. Хотин-қизлар орасида раҳбар кадрларни кўпайтириш керак ва ҳоказо. Нимага пушаймон бўляпсан, ҳайронман.

Зумрад ялт этиб Холқўзига қаради.

— Мана, сен мухбирсан, Хол. Бутун республикани кезиб юрасан. Шаҳри азимда катта-кичик одамларнинг гапини эшитасан. Тўғриси айт, раҳбарлик хотин кишининг ишими, йўқми?

— Энди... раҳбарда ҳам раҳбар бор...— чайналди Холқўзи.

— Йўқ, кўзимга тикка қараб йигит сўзингни айт. Агар хотининг раис бўлса сен кўнармидинг? Хўроз қичқирганда иссиқ кўрпадан туриб кетсаю кунни бўйи далама-дала тентириб... уйига бир қур бош суқолмай... итдай чарчаб етти хуфтонда қайтсаю... таппа ташлаб ухлаб, яна тонг отмай туриб кетаверса, нима қилардинг?

Холқўзи ўйланиб қолди.

— Билмадим, Зумрад. Бизнинг хоним, масалан, соат ўнда ишга боради, еттида қайтади. Мен келганда қозон қайнаб турган бўлади. Сен, раис эканман, деб ўзингни ўтга, чўққа ураверма-да, ёрдамчиларингни ишлат. Ҳар ким ўз ишини қилса, сенгайм осон, иш ҳам юришади.

Зумрад жаҳл билан қўл силтади:

— Э-э, ўша ёрдамчиларингдан ўргилдим! Эркак бошлари билан оғизлари ғийбатдан бўшамайди. Биласанми, илгари улар билан унчалик ишим бўлмасди. Партком эдим, ишимни билиб қилаверардим. Энди уларга мундоқ саросат солиб қарасам... вой, шўрим! Бари қанақадир, ишдан зериккан, юрагида ўти йўқ, бир амаллаб пенсия ёшига етиб олсам ёки тирикчилигимни яхшиласам, деб юрган кимсалар экан. Улар билан қандоқ ишлайман энди, Хол?

— Секин-секин алмаштирасан-да.

— Улар мени алмаштириб қўяр. Иссиқ ўрнини ким бўшатиб бергиси келади? Бировнинг тоғаси, бировнинг жияни бор районда.

Холқўзи Зумрадни билади. У осонликча жон берадиган аёллардан эмас. Шундоқ бўлса-да, синфдошининг кўнгли учун:

— Тўғри, бу қийин масала,— деди аста.— Бухородаги эчкининг оёғига урсанг, Тошкентдаги ҳўкизнинг шохи оғрийди, деган гап бор. Оғир масала...

6. ЯРАШ ОШИ

Солижон тўғри кўҳна шийпон олдига бориб тўхтади. Ҳали тушликка узоқ, том бошидаги байроқ оловдай ловиллаб турарди. Бу байроқ колхозчиларнинг ўзига хос қўнғироғи. У ерга олиб қўйилса, тушлик бўлди, келаверинглар, деган маънони билдиради. Зумрад шамолу офтобда тўзиб, четлари йиртилиб кетган байроққа қараб маънос тортди. Бир вақтлар ўзи ҳам беллари доғлиб, ўлар ҳолатга етганда дам-бадам ўгирилиб ўша байроққа термилар, бу зорманда қачон ерга тушаркин, қачон тушликка чиқиб, бир-икки соатгина чўзилиб оларканмиз, деб интиқ-интиқ кутмасмиди?

Шийпонни айланиб кўриб, Зумраднинг кўнгли синди: ҳамон ўша байроқ, ўша гўштсиз обиёвгон, ўша қора қумгон, тол тагига осилган қадимий беланчаклар... Вағиллаб йиғлаётган қора-қура болаларнинг жабдини ёполмай, эртақдагидай қари момо қарғанади: «Ҳай, боланг кўлайгур, бир зумгина кўзингни юмсанг-чи! Ҳозир соғин сигиринг келади, чўлпиллатиб эмасан, ширинтой... Вой, сен ҳам қиҳқа қилдингми? Об-бо-о, қорнинг ёрилмагур-эй!.. Ҳай,—Назира, иштон обке, югур!..»

Назира деган ошпаз хотин жаз-жуз қилиб қозон кавлаётган эди, момонинг гапини эшитмади. Зумрад шийпон олдидаги дордан калта иштон олиб кампирга элтиб берди. Момо бир боланинг бошини қўлтиғидан ўтказиб, юзтубан қилдию кийимини алмаштира бошлади. Зумрад соатига қаради. Тушликка бир соат бор экан. У шийпон ортига ўтди-да, байроқни тортиб туширди. Ҳув олисда, ўн гектарлик карта ичида қумурсқадай қимирлаб юрган турфа либослик аёллар фартуқларини орқалаб шийпон тарафга кела бошлади. Улар орасида Солижон ҳам бор эди. У тол чивикдай нозик, қош-кўзи қоққора, кулча юзли бир қизнинг фартуғини елкалаб олганди.

Хотин-халаж даладан чиқиб, ўчоқ бошидаги катта флягадан чўмичлаб сув ича бошлади. Шийпондаги болалар оналарининг овозларини эшитиб, йиғлашга тушди. Тарози олдида фартуқлар уйилиб қолди.

Табелчи кўринди. У бесабр рақибини куттириб қў-

йиб, ҳузур қилаётган полвондек шошмай, лапанглаб келарди.

— Тезроқ юраверинг, Исомов, бутингиз йиртилмайди,— деди Зумрад.

Аёллар гуриллаб кулди.

Табелчи этигининг қўнжидан қалам-дафтар олиб, пахта тортишга киришди. Зумрад пайтдан фойдаланиб дангал гап бошлади:

— Сизларга бир маслаҳат бор эди. Мана, Тошкентдан мухбир келибди. Уни танийсизлар, ўзимизнинг қорасувлик Холқўзи. «Колхозда эркакларга қийинми, аёлларгами?» деб мақола ёзмоқчи. Тўғрими, Холқўзи?

Зумрад синфдошига айёрона қараб қўйди. Холқўзи ноилож бош силкиди. Зумрад давом этди:

— Қараб турсам, мана табелчи йигитимиз ортиқча гўшт йиғиб қийналиб қолибди. Йигит деган арғимчоқдай ўйноқлаб оёғидан ўт чақнатиб юриши керак. Буни қаранглар, пишиллайди бечора. Бунақада юракдан айриласан-ку, Исомов! Таклифим шу: унинг ўрнига ўрта яшар аёлни қўйсақ. У ҳам боғча момога қарашсин, ҳам ошпазга. Қанча пахта бўлса, бригадирнинг ўзи ҳам тортиб олаверади. Файратжонга бир юмуш топиб берармиз. Нима дединглар?

Ҳамма чузиллаб раиснинг гапини маъқуллади. Файрат қўл кўтарди:

— Опа, менинг белим оғрийди. Табелчиликдан бошқа ишга ярамайман.

— Уйда ҳам белинг оғрийдими ё колхознинг ишигами?

Файрат яна минғиллаб бир нима демоқчи эди, Зумрад унинг гапини кесди:

— Тамом! Биз сенинг фойдангни ўйлаяпмиз. Уттизга кирмай инвалид бўлиб қолма, баданингга қон югурсин. Илгари нима ишда эдинг?

— Шофёр эдим. Шу радикулит бўлиб...

— Жуда соз. Мана, Солижоннинг машинаси бўш турибди. Водовоз. Янги парткомни олиб юрасан.

— Бари бир ишламайман, овора бўласиз, опа,— деди Файрат.

— Кўрамиз,— деди Зумрад унга синовчан кулиб қараб.— Нон керак бўлса ишлайсан.

Табелчи қалам-қоғозини бригадирнинг олдига отиб юбориб, аразлаб кетди.

— Бекор қилдингиз, опа,— деди Солижон йўлга

тушгач.— Энди Исомов қулоғингизни тинчитмайди. У ёзувчи-ку?

— Қанақасига ёзувчи?

— Шу, арз-хат ёзадигон ёзувчи. Ким кўнглига ёқ-маса, райком, обком, Тошкан, Масков қилиб ёзавуради, ёзавуради.

— Қизиқ, эшитмаган эканман.

— Э, опа, у жуда муғомбир. Бировнинг фамилияси-ни қўйиб ёзади.

Зумрад кутилмаганда шарақлаб кулди.

— Сенинг ҳамкасбинг экан, Хол! Ёзувчи! Тавба! Мен уни ялқов деб юрсам, номард ҳам экан-да! Вой, хотинларнинг холаси-ей!

«Мухбир кўрса бўладиган» ерларни ҳам айланиб, бир шийпонда тушлик қилиб қишлоққа қайтгунларига-ча намозгар бўлди. Зумрад Сслижонга жавоб берди.

— Энди бир қозонни қайнатайлик, а?— деди Холқўзини уйига бошлаб.

— Яраш оши қилиб берасанми?

— Ошни соғиндингми?

— Поччамиз ҳам соғингандир?— деб кулди Холқўзи.

Зумрад внинг бурнига чертди:

— Ҳалиям эсинг кирмабди, эси йўқ...

Зумрад ичкари кириб, кийиниб чиқди. Эгнида гулдор пушти халат, дуррани дол қўйган, оёғида қизил бахмал шиппак. Унинг тикмачоқдай оппоқ болдирларига қараб қўйиб, Холқўзи хаёлланди. Назарида, у кун бўйи сурати аёл, лекин ўзи эркаксифат бир кимса билан кезиб келгандек эди. Энди у бирдан суратини ўзгартирди, фариштадек кўҳлик, бир уйга зийнат бўлса арзийдиган назокат соҳибасига айланди.

Холқўзи Зумраднинг ортидан ошхонага борди.

— Зумрад... Ҳалиги гапингни ўйлаб кўрдим. Сенга ўхшаган аёллар уйда ўтирса ҳам ёмон бўлмас экан. Ҳовлига жуда ярашиб турибсан.

Зумрад холодильникдан сабзи олиб юваётган эди, ноз билан кулди:

— Сен ҳам эримнинг гапини айтдинг. Боя кўрдинг ўзинг, Ҳожимуқондай полвон йигит қулоғига қалам қистириб тарозибон бўлиб юрибди. Сенга ўхшаганлар бизга ўхшаганларнинг ишини бўйнига олса, жон деб уйда ўтирардик. Оласанми? Ололмайсан. Эртага юз йигирма сўмлик этик кийгим келиб қолар. Кейин уч юз сўмга шуба. Ким олиб беради? Жилла қуриса упу-эли-

гимизга пул топиб турибмиз, хурсанд бўлмайсанми, Хол!

Зумрад пичоқ олиб столга қўйди.

— Сабзи артишни биласанми? Шаҳарлик хотининг ўргатганми?

— Қани, бер-чи,— деди Холқўзи костюмини ечиб.

Зумрад гўшт, пиёз тўғраб туриб унга зимдан разм солди. Холқўзининг ношудлигини кўриб кулди:

— Хотининг яхши экан. Бошқаси бўлганда сабзи арчиш тугул кир ювишни ҳам ўргатиб қўйган бўларди. Бу ёққа бер, ярмини пўчоққа чиқариб юбординг!

Шу пайт кўчадан «Ая!» деб Йигитали кирди. Эшик очиқлигини кўриб бола суюниб кетган эди. Зумрад қучоғини очиб ҳовлига отилди.

— Келдингми, қўзичоқ? Оҳ, оҳ, оҳ!— У ўғлини ачом қилди.

Холқўзи чиқди. Етти-саккиз ёшлардаги дуркун, гавдали болакайга завқланиб тикилди.

— Отасининг ўзи-я азамат. Қани, бери кел-чи, отинг нимайди?

— Амакингга салом бермайсанми, болам?— деди Зумрад.

— Аш-шамалайким,— деди чучук тилда бола.

— Бу Йигитали, амакиси,— деди Зумрад ўғлининг елкасидан осма портфелини ечиб оларкан.— Менинг йигит ўғлим. Тушгача ўқиб, кейин мактабда дарсини қилиб келяпти.

Холқўзи чўнтагидан сақич олиб чўзди. Бола уялди.

— Ола қол, болам. Бир вақтлар мен ҳам бу амакингга кў-ўп сақич берганман. Ол! Ана энди уйга кириб ечиниб чиқ.

Бола портфелини судраганча чопқиллаб уйга кириб кетди.

— Укалари ҳам борми?— деди Холқўзи боланинг ортидан қараб. У беш-олти йилдан бери Зумрадининг оилавий аҳволидан беҳабар эди.

Зумрад яна столга қайтди:

— Ёлғизим шу,— деди гўшт тўғраб туриб.

— Ие, шундай гўзал синфдошим Яраш полвонга биттагина ўғилча совға қилдимиз? Яхши эмас.

Холқўзи Зумрадининг ярасига туз сепгандек бўлди. Нима, Зумрад ёлғиз бола тарафдори эдими? Йигиталининг укалари, сингиллари бўлишини истамасмиди? Истайди... Начора, насиб қилмади. Ҳаёт уни жазолади. Бунга беш йилча бўлди. Авжи пахта терими эди. Қора-

тов этагидаги янги очилган ерга теримга боришди. Даланинг сассиғига чидаб бўлмасди. Кунни кеча самолёт дори сочиб кетган экан.

Аёллар оғиз-бурунларини маҳкам танғиб пайкалга тушдилар. Ҳадемай кимдир ўқчий бошлади, кимдир: «Вой, бошим»лаб четга чиқиб кетди. Зумрад ҳам беҳол бўлди. Унинг ҳомиласи бор эди, анчадан бери шўртак нарсага ўч бўлиб қолган эди.

Ўша кунни у аранг уйига етди. Иситмалаб ётиб қолди. Кейин... бўлажак фарзандидан айрилди. Шу-шу, қайтиб бўйида бўлмади. Бормаган доктори қолмади. Яраш полвон кекса момоларнинг маслаҳатига кириб, хотинини туркона муолажа қилдирди. Фойда чиқмади. Кейин эр-хотин тақдирга тан бердилар.

Зумрад шуларни ўйлаб, Холқўзига маъжус боқди:

— Борига барака,— деди дардини ичига ютиб.— Бизга аталгани шу ёлғиз бола экан. Узингда нечта, Хол?

— Учта.

— Яхши. Бахтли экансан. Нарини тур, устинга ёр сачрайди.

Зумрад жаз-буз эткизиб қозонга гўшт ташлади. Қоп-қоқ ёпиб бирпас ушлаб турди-да, кумуш капгир билан ағдара бошлади.

Ўша кунни Яраш полвон ишдан вақтли қайтди. Холқўзи Йигитали билан ҳовлида расм китоб кўриб ўтирган эди. Бола учиб бориб отасининг бўйнига осилди. Ичкаридан Зумрад чиқди. У араз-гинаси йўқ, бурунги ёш келинчақдай эрига жилмайиб боқди.

— Келдингизми, дадаси? Қани, костюмингизни менга бера қолинг.

Бирдан Яраш полвоннинг кайфи чоғ бўлди. Хотинининг хушомадли табассуми... ёлғиз боласининг бағрида эркаланиб туриши... айниқса, мана бу мухбир йигитнинг келгани. У неча кундирки, хотини билан ярашгани баҳона тополмай юрганди. «Сени менга худо етказди,— деди ичида.— Аввалроқ келмайсанми, нодон...»

Яраш полвон Холқўзига чорбоғини, мол-холини кўрсатиб келгунча ош ҳам тайёр бўлди. Улар ичкари киришганда дастурхон безаб қўйилган эди. Хонтахтанинг четида ярқираб арманий коньяк билан иккита олма пиёла турарди.

Ош келди. Полвон пиёлаларга тўлдириб ичкилик қуйди.

— Қани, қайин,— деди пиёласини сал кўтариб,— хуш келибсиз, қаламингизга барака берсин.

Холқўзи пиёлани иккиланиб қўлига олди.

— Аслида ичмасдиму... майли, Зумрадхонни табрик-лаб бир марта оламан, мен жуда хурсанд бўлдим, полвон ака. Районни қўяверинг, ҳатто областда аёл кишидан чиққан раис борми? Йўқ! Бизнинг Зумрад биринчи бўлди.

— Шуниси ёқмайроқ турибди-да,— деди полвон.

Холқўзи унинг гапига эътибор қилмади.

— Хуллас, сени табриклайман, Зумрад! Ҳамиша эл назарида бўл!

Полвоннинг томоғи тақиллаб турган эди.

— Бўпти, олдик,— деди ва бир сипқариб пиёлани бўшатди.

Пиёла уч айланганда Холқўзининг кайфи ошиб, чакаги ёпилмай қолди. У шанғиллаб гапирар, Тошкентдаги қизиқ гаплардан айтиб, аввал ўзи кулар, Яраш полвоннинг елкасидан қучар эди.

Алламаҳалда Холқўзи ўзимизнинг уйга кетаман, деб туриб олди. Яраш полвон уни кузатиб келди.

Уша куни Зумрад қадим бир ҳикматга яна бир қарра имон келтирди: «Аёл кишининг бахти оилада экан. Полвоним омон бўлса, бас!..»

7. САИЕД

Насриддинов ўн беш кун илҳақ бўлиб Зумрадни кутди. Лекин ундан дарак бўлмади. На ўзи келади, на телефон қилади. Мавлон Исаевичнинг иззат-нафси лат еди. Бошқа раислар уч-тўрт кунда бир телефон қилар, биринчи секретарда иши бўлмаса-да, бизга хизмат йўқми, деб, баҳонада ҳол-аҳвол сўраб қўярди. Насриддинов ҳам бунга ўрганиб қолган. У районнинг жилови ўзининг қўлида эканлигини ҳар лаҳзада ҳис этиб туришни ёқтирарди. Гулбоғда нимаки қилинаётган бўлса — қурилишми, янги ер очишми, мактаб бино қилишми — у беҳабар қолмаслиги керак, энг муҳими, унинг маслаҳатсиз, розилигисиз амалга ошмаслиги лозим. Йўқ, Насриддинов ҳамма ерга бурнини тиқишни истамайди, лекин ўзбошимчаликка ҳам йўл қўёлмайди. «Одамларга эрк берсанг, нима қилмайди. Уларни умид билан қўрқув орасида ушлаб туриш керак!» — унинг фалсафаси шундай эди. Районда неча йиллардан бери темир қонунга айланган таомилни Зумрад менсимаётгандек эди. «Нима қилгани бу? Ўзимнинг каллам бор, сенинг маслаҳатингсиз ҳам эплаб кетаман, деганими?»

Йўқ, хоним, янглишадилар. Биз сизни ақлингиз ошиб-тошиб кетгани учун раис қилиб қўймадик. Бизнинг ниятимиз бошқа!..»

Мирзааҳмад аканинг оламдан ўтганига ўн кунча бўлган эди. Насридинов обкомга мажлисга борди. Мажлис тугаб ҳамма тарқлаётганда обком секретари уни олиб қолиб сўради:

— «Қорасув»га кимни қўймоқчисиз? Кандидатура-нгиз борми?

Шералиев биронтасини тавсия қилиб юбормасин деган ниятда у дарров жавоб берди.

— Бор, Турғун Шералиевич. Колхоз чўкиб қолган. Шунинг учун у ерга ишчан бир кишини кўзлаб туриб-миз.

Мавлон Исаевич раисликка номзод топиб қўйган эди. Район қишлоқ хўжалиги бошқармасида Баракаев деган агроном бор. Оёқ-қўли чаққон; елвизакдай бола. Бир оёғи Насридиновнинг эшигида. Уйига бормаса бормайдики, Насридиновнинг хонадонида беминнат хизмат қилади, боғ-чорбоғидан, чорвасидан хабар олади. (Насридиновнинг «хоббиси» бир жуфт қўй, ўн-ўн беш товуқ боқиш эди.) Ўша Баракаевни «Қорасув»га раис қилиб, Зумрадни райком аппаратиغا олишни мўлжаллаб қўйган эди.

— Сизга бир маслаҳат бор,— деди Шералиев.— Биз юқоридан кўрсатма олдик. Хотин-қизлар орасида раҳбар кадрларни кўпайтиришимиз керак экан. Шахсан Саркотибнинг ўзлари ҳам тайинладилар. Шуни ҳисобга олсангиз.

Аслида бу «маслаҳат» эмас, тўғридан-тўғри топшириқ эди. Насридинов Зумрадни райкомга олсам, кўз ўнгимда бўлади, деб умид қилган эди. Энди бу жонон яна узоқлашиб кетаётганига ачинса-да, ундан бўлак номзод тополмади:

— Майли, унда Ҳайитқулованинг ўзини сайлай-миз,— деди норозилигини сездирмай.

Шералиев қаноат ҳосил қилди.

— Шундоқ қила қолинг.— У девордаги Саркотиб-нинг портретига ишора қилди.— Ота ҳам хурсанд бўладилар. Биласиз, у кишининг гапини икки қилиб бўлмайди. Начора, Отанинг ҳукми вожиб, унинг иродасига бўйсунмай илож йўқ.

Насридинов обкомнинг истагини Зумрадга ўзининг муруввати қилиб кўрсатди. Шу тариқа уни раисликка сайлашди. Бироқ, бу аёл янги лавозимни меҳнатларим

эвазига мукофот деб ҳисобладими, қорасини ўчириб кетди. «Чучварани хом санабдилар, ойимча!— деб кулди ичида Насриддинов.— Ўзимиз қўлтиғингиздан суяб отга миндирдик, ўзимиз секин тушириб қўйишимиз мумкин. Хаёлингизда, мен ўз ўрнимда ўтирибман, деб ўйларсиз? Йў-ўқ, сулувим. Дунё яратилибдики, биров — бировнинг ўрнига ўтириб келади. Мабодо ҳар ким ўзига муносиб ерда ўтирса!..»

Насриддинов «Кўкорол»га жўнади. «Кўкорол» — чорвачилик совхози, кун ботиш томондан «Қорасув»га чегарадош эди. Мавлон Исаевич қишлоқ олдидан чорванинг аҳволи билан танишиб, сўнг «Қорасув» маликасини зиёрат қилмоқчи эди. Унинг бир одати бор. Бирор ерга борадиган бўлса, олдиндан айтиб қўймайди. Ҳеч кимга сездирмай кутилмаганда пайдо бўлади. Шунинг учун сув босган гўзани ҳам, ўрилмаган бедани ҳам, далада қаровсиз ташлаб қўйилган трактору томи босай деб турган сигирхонани ҳам ундан яшириб бўлмайди.

Насриддинов физиллаб чекинаётган қовжироқ ёвшанзорга тикилиб яна Зумрадни эслади. Унинг расо бўй-басти, қуралай кўзлари, лўппи юзи, ўнг бетигаги кулгичи, сирли бир маъно билан нозланиб кулиши... кўз ўнгидан ўтди. Ундан андак хафа бўлди ва ўзи ҳам телефон қилиб, ҳорма деб қўймаганига ўкинди. Бирдан юрагини ғалати туйғу ўртади. Бу соғинч эди. Мавлон Исаевич ҳозир, айна шу дақиқада Зумраднинг рўпарасида унинг ол ёноқларига тикилиб ўтиришни истаб қолди. Кейин ўзини босди. «Ҳовлиқма, юрак, ақлга қулоқ сол. Сенинг эганг арқонни узун ташлаб ўрганган, биласан. Дунёда кўп одамлар истеъдод, меҳнат билан, соғлиғини йўқотиб етолмаган нарсаларга биз тадбир билан етдик. Одам боласи борки, унинг бир ожиз ери бўлади. Уша ерини топиб олсанг бас, у сенинг қулинига айланади. Ҳожимуқондай улўф полвон ҳам сичқондан кўрқар экан. Сабр қил, юрак!»

Мавлон Исаевич бир-икки соат «Кўкорол»да бўлиб «Қорасув»га ўтди. Одати бўйича идорага бурилмади. Қоратов томондаги лалми ерларни кўрди. Кейин далама-дала кезиб Зумрадни суриштирди. Биров: ҳализамон Қайнарда эди, деса, яна биров уни Аччиқбулоқ томонда кўрганини айтади. Хуллас, Зумрад тутқич бермас. Насриддиновнинг назарида сайёд тузоғидан қочиб юрган оҳуни эслатарди.

У ноилож идорага борди. Мўъжазгина меҳмонхонага ўтиб, чой дамлатиб телевизор кўриб ўтирди. Кол-

хознинг уч хизматчиси раисни излаб уч томонга от чоптириб кетди.

Телевизорда таниш бир артист чимирилиб шеър ўқирди. Мавлон Исаевич азалдан шеърни хуш кўрмас, шоирларни реал ҳаётдан олис, романтик хаёллар билан яшайдиган кишилар деб ўйларди. Лекин, не ажабки, бу сафар шеър юрагини жизиллатди. У хиёл энгашиб экранга тикилди.

Шеър... Мавлон Исаевичнинг ачишиб турган юрагига туз сепгандай бўлди. Шеърни ёзган шоир гўё унинг кўксини алгов-далгов қилаётган изтиробларни, келажакдаги ширин орзуларини сезиб олиб, Насриддиновнинг лаззатли сирларини оламга ошкор этаётгандек эди. Унинг миясига сўнгги икки сатр михланиб қолди. «Куйиб сенинг доғингда, бўлмасайдим жувонмарг,— дея пичирлади у,— куйиб сенинг доғингда... жувонмарг...»

У бирор соат кутди. Чопарлар Зумрадни тополмай қайтиб келишди. «Раисга нима деб қўяйлик?» деб секретарнинг юзига итоаткорона боқишди. Насриддинов ўзини бепарво қилиб кўрсатди. «Ҳеч нима. Йўлакай бир кириб ўтдик-да», деб жўнади.

Районга келиб телефонограммалар билан танишди. Пахта сводкасини олиб қаради. «Қорасув» совхози охириги қаторга яқин турарди. Мавлон Исаевич стол ойнасини бирпас тақиллатиб ўтирди-да, ўрнидан турди. Ўзича Зумрадни бир «мулла» қилиб қўймоқчи бўлди. Умумий бўлимга кирди. Хўжайиннинг самбитдай дуркун гавдасини кўриб мудир ирғиб турди.

— Очилов, мен чўлга кетдим. Ҳайитқуловани чақириб қўйинг. Мени кутсин.

Номоз Очилов қўлини кўксига босиб:

— Хўп бўлади, Мавлон Исаевич!— деди.

Насриддинов чиқиб кетди. Лекин Очилов тикка тураверди. Йўлакда секретарнинг оёқ товуши тингандан кейингина секин жойига ўтирди.

Номоз Очилов қирқни қоралаган, хомсемиз, тепакал йигит. Олти йилча бўлди у райкомда ишлайди. Бир вақтлар Насриддинов унинг тилини қисиб олган: бир кун у кечаси қандайдир ҳужжат керак бўлиб қолиб райкомга келди. Қараса, йўлак охиридаги хонада Очилов фаррош хотинни бағрига босиб ўтирибди. Насриддинов унга ижирғаниб қаради. «Нима қилай сени?— деди.— Хотинингга айтайми, прокурорга топширайми?» Очилов шартта тиз чўкди. «Қулингиз бўлай, хўжайин,— деб йиғламсиради у.— Ёт десангиз ётаман, тур деса-

нгиз тураман. Ишқилиб, шу даргоҳда юрсам бўлди». Насриддинов кулди: «Шундай қутлуғ даргоҳни ҳаром қилиб, яна қандай тилинг боради, ярамас?!» Очилов йиғлаб юборди. Насриддиновга бир маҳрами дил керак эди. Очиловнинг гуноҳидан ўтди. «Оч итнинг худоси суяк. Майли, юраверсин, истаган куним думини тушиш мумкин...»

Шундай қилиб Очилов Насриддиновнинг сирдоши, тўғрироғи, айғоқчисига айланди. Номоз билади, хўжайиннинг чўл дегани — кўл дегани. У областдан гап эшитиб келса, ё диққат бўлса чўл ичкарисадаги Ҳайдаркўлга кетади. У ёқда махсус вагон, қамишлар орасига бекитиб қўйилган моторли қайиқ бор. Бир-икки соат маишат қилиб, кўнгил ёзиб келади.

...Зумрад қоронғи тушганда келди. «Яхши бўлди, лақиллаб вақт ўтказаман», деб Очилов қувонди. У лўмбиллаб даҳлизга чиқди, сув олиб кириб чой қўйди, шкафдан бир қути конфет олди.

— Мавлон Исаевичнинг шарофати билан бир келиб қолибсиз, Ҳайитқулова, — деди ялтоқланиб. — Бизнинг қўлимиздан ҳам бир пиёла чой ичинг.

Зумраднинг энсаси қотди:

— Насриддинов қаерда ҳозир?

Очилов елка қисди:

— У киши шамолдек тиним билмайдиган одам. Менга чақиринг, деди, чақирдим. Энди... кутамиз-да?

— Албатта! — деди Зумрад ва йўлакка чиқди. Йўлак нимқоронғи эди. Зумрад нари-бери юриб хаёл сурди. «Нимага чақиртиради? Пахтасини бериб турибмиз. Бирон ЧП бўлмади. Бухгалтер ҳам ўлгудай ҳовлиқма-да! Райком бова сизни кўп излади, деб уйга тилини осилтириб келибди. Райком бованг азроилмиди, нега юрагинг ёрилади? Қанча ишдан қўйди-я, тавба!»

Зумрад анави ялоқи Очиловнинг башарасини кўришни истамай, йўлакда нари-бери кезиб юраверди. Бир вақт унинг оёқ товуши тинди. Очилов хавотирланди, бу такаббур хотин кетиб қолмадимикан, дегандай ташқарига қулоқ солди-ю, ирғиб турди. Зумрад девордаги қандайдир эълонни ўқиб турарди.

— Ҳайитқулова, чой қайнади, келинг! — деди Очилов бўсагадан бош чиқариб.

Зумрад истамайгина ичкари кирди. Очилов аёллардек эпчиллик билан электр човгумдан чой дамлади. Кийик расми туширилган олма пиёлада чой қайтараркан:

— Лой, чой, мо-ой!— деб чойнакка бахмал епқич ёпиб қўйди. Зумрад масхараомуз кулди:

— Очилов, сиз нега кетмайсиз-а? Уйда болалар билан телевизор кўриб думалаб ётмайсизми? Қачон қараса, чироғингиз ёниб туради.

Очилов қўли билан хонани кўрсатди.

— Иш, иш...— У мамнун ишшайди.— Кимдир райкомнинг чироғини ёқиб ўтириши керакми?

У чой қўйиб узатди:

— Марҳамат.

— Келиноймиз шунчалик ёмонми?

Очиловнинг пиёла ушлаган қўли муаллақ қолди.

— Қайдан биласиз?

— Хотин киши ёмонки, эр уйдан безади. Ёлгонми?

— Ёлгон десам... ёлгон бўлади,— деб кулди Очилов.

Зумрад беихтиёр унинг дардини янгилади. Очилов дунёда икки одамдан қўрқади: хотини Сажиядан, кейин Насриддиновдан. Сажия баджаҳл, тили заҳар хотин, сал нарсага чақиб олади. Шунинг учун Очилов иложи бўлса уни кўрмасам дейди, саҳарлаб ишга кетади, кечлатиб қайтади. Шанба кунлари ҳам идорага келиб ўтиради ёки бирон колхозга даф бўлади.

Икки пиёла чой ичиб Зумрад пиёлага кафтини босди.

— Ичинг яна?

— Раҳмат.— У соатига қаради.— Тагин бирпас кутай, а?

У даҳлизга чиқиб кетди. Этикчасини дукуллатиб яна нари-бери юра бошлади. Анчадан кейин қайтиб кирди.

— Очилов, мен кетдим. Соат ўн бўляпти.

Очилов ўрнидан турди:

— Сўрасалар нима дей?

— Бола-чақаси бор экан, кетди, дейсиз-да.

Зумрад шитоб билан бурилиб чиқиб кетди.

Ярим соатлардан сўнг Мавлон Исаевич кириб келди. У ширакайф эди. Тикка Очиловнинг олдига кирди.

— Қани?— деди иккаласи тушунадиган тилда.

Очилов дағ-дағ титради:

— Келди... кутди... кетди...— деди лабларини ялаб.

Насриддинов ёпқич ёпилган чойнакка, чой юқи қолган бўш пиёлага қараб қўйиб, индамай чиқиб кетди. Кундуз куни у Зумраддан шунчаки ўпкалаган эди, энди газабланди. «Вой қанжиғ-ей! Олдингга бордим — йўқсан, олдимга чақирдим — йўқсан! Шошмай тур!...»

Насриддинов тўғри райком дачасига борди. Пахта пунктига телефон қилиб маълумот сўради. Бугун пунктда район ижроия қомитети раиси навбатчи эди.

— Менга қаранг, Сувонов! Ташқарига бир одам чиқаринг-чи, «Қорасув»дан тележка бормикан... Бўпти, кутиб тураман.

Салдан кейин Сувонов қўнғироқ қилди. «Қорасув» дан тўрт тележка келган экан, навбатда турганмиш.

Насриддинов қоровул чол иситиб берган сувда ювинди, мускат ёнғоқ чайнади, оғзини қалампир мунчоқ билан чайди, бетига «шипр» дан суркаб, қоровулни имлаб чақирди

— Отам, бери келинг! Пуф! Пуф! Хўш, ниманинг иси келяпти?

Мавлон Исаевичнинг оғзидан сезилар-сезилмас ичкилик ҳиди келиб турарди. Қоровул ёлғонлади:

— Гул иси келяпти, гул иси...

— Унда оби замзамдан олиб чиқинг.

«Оби замзам»— анор суви. Қоровул пахта гуллик косада анор шарбати келтирди. Насриддинов косани бошига бир кўтардида, хос хонасига қараб юрди.

— Мен бирор соатдан кейин келаман, а, отам?

Қоровул синашта эди, итоаткорона бош эгди:

— Тушундим, хўжайин.

Насриддинов ечиниб ўзини парёстикқа ташлади.

У уйғонганда соат ўн иккидан ўтган, айвонда телевизор ишлаб турарди. Телевизорнинг товуши ўчирилган, қоровул билан шофёр овозсиз кинони томоша қилиб ўтирарди. Насриддинов керишди. Яна бир пиёла анор сувини симиргач, кийинди. Кейин тик турганча «Қорасув»га телефон қила бошлади.

8. «СИЗ МАЛИКА БУЛИБ ҚОЛИШИНГИЗ КЕРАК»

Зумрад қаттиқ ухлаб ётган эди, устма-уст қўнғироқдан чўчиб уйғонди. Қўйлакчан югургилаб пойгакка ўтди, трубкани кўтарди.

— Алло, эшитаман.

— Уртоқ Ҳайитқулова, яхшимисиз?

Насриддиновнинг «ўртоқ» деб муомала қилганидан Зумраднинг кўнгли гаш тортди.

— Кечирадилар, уйғотиб юбордим чоғи. Тинчликми бу, кўринмайдилар?

— Бугун биз томонга келган экансиз, беҳабар қо-

либмиз, Мавлон Исаевич. Кечқурун икки соатча кутиб ўтирдим. Шу, иш билан бўлиб...

Насриддинов унинг гапини кесди:

— Биз ҳам ялло қилиб юрганимиз йўқ. Ҳозир пунктда турибман. Пахтангизнинг мазаси йўқ. А, сиз бўлсангиз бепарвосиз. Райком секретари билан исполком раиси кечасилаб оёқда турса-ю, колхоз раиси ётиб уйқуни урса! Менимча, чиройли иш эмас. Ҳозир пунктга етиб келинг. Қолган гапни шу ерда гаплашамиз.

Зумрад хўп дейишга улгурмади. Трубкадан қисқа-қисқа гудок эшитилди.

Полвон бошини кўтарди.

— Ким у, аяси?

— Насриддинов,— деди бўшашиб Зумрад,— ҳозир келинг деяпти.

— Эси жойидами унинг? Соат неча бўлди?

Зумрад ҳамон ўзига келолмай, икки ўт орасида қовриларди.

— Соат ўлсин илойим! Эшитдингиз-ку, тез етиб келинг, деди.

— Ҳали бориб келдинг, бўлади. Бировнинг хотинига тунда ҳам хўжайинми у?

Бу гап Зумрадга тегиб кетди.

— У сизнинг хотинингизни эмас, колхоз раисини чақиряпти,— деди аччиқланиб ва шамчироқни ёқиб кийимларини йиғиштира бошлади. Яраш полвон индамай тескари ўгирилди.

Зумрад Солижонга телефон қилди. Иссиқроқ кийиниб ташқарига чиқди. Унинг районга боришга оёғи тортмас, нега Насриддиновнинг жаҳли чиққанини ўйлаб бир куйса, энди ярашганимда тагин эрим билан нари-бери бўлиб қоламанми, деб изтироб чекарди. «Ҳай, аттанг, эрим иккита бўлиб қолди-я!— деди юраги ачишиб.— Энди у тинч қўймайди. Бошланди. Қайси гўрдан ҳам раис қилиб сайлашди. Мирзааҳмад ака, мени не қўйларга солиб кетдингиз? Яна бир оз ўлмай турсангиз бўлмасмиди?»

Насриддинов Зумрадни пахта пунктининг эшигида кутиб олди. Унинг қовоғи солиқ эди. Ёнида исполком раиси, қишлоқ хўжалиги бошқармаси бошлиғи, яна Зумрад танимайдиган икки савлатли киши турибди. Зумрад ўзларининг тележкаларини излаб ён-верига алаңлади. Улар кўринмасди.

— Овора бўлманг,— деди Мавлон Исаевич унинг ниятини фаҳмлаб.— Тополмайсиз. Тележкаларингиз

хув ана, колоннанинг қўйруғида турибди. Эрталаб навбат келса ҳам севининг.

— Пахта теришдан топшириш қийин бўлиб кетди,— деди Зумрад ва турганлар билан қўл бериб кўришди. Бегона кишилар ўзаро кўз уриштириб олишди. Улар область вакиллари эди.

Насриддинов вакиллар олдида Зумраднинг тилини қисиб қўймоқчи бўлдими, кулимсираб сўради:

— Мазангиз йўғ-у, Ҳайитқулова? Кеча йигирма тонна топширган экансиз, бугун унгаям етмайди шекилли, а? Машиналарни ишлатмаяпсизми?

— Ишлатяпмиз. Бироқ кўпроқ қўлда теряпмиз. Биласиз, бизда одам кўп. Минг гектаргина пахта бор. Яхши ҳақ тўланса беш юзча теримчи ишлаши мумкин. Қўл кучи ошиб-тошиб турганда машинага зўр бериш... қандоқ бўларкин, дедик.

Насриддинов хохлаб кулиб юборди.

— Зўрсиз-у, а, Ҳайитқулова! Новаторсиз! Шу гапингизни ўн беш йил бурун айтганингизда сизни антимеханизатор деб ишдан олишарди.

Зумрад бир зум ўзини йўқотгандек бўлди, кейин негадир область вакилларига қараб деди:

— Ҳеч ким механизацияга қарши эмас. Ҳозир техниканинг кучини тан олмаслик...— У тепасида пориллаб турган челақдай машъалага қаради.— Мана бу прожекторни тан олмагандай гап. Мен механизация деб ўзимизнинг фойдамизни унутиб қўймасак яхши бўларди, демоқчиман холос.

Насриддинов Зумраднинг гапини бўлмоқчийди, вакиллардан бири, шошманг, дегандек қўл силтади. Сўнг Зумрадга синовчан боқди:

— Хўш, хўш, гапиринг-чи синглим!

— Биз икки гектар ер ажратиб бир гектарига машина солиб кўрдик. Кейин қўлда тердик. Қўлда терганда 200—300 кило кўп пахта чиқяпти. Толаси ҳам узилмайди. Қолхозчилар беш-ўн сўм ишлаб олади. Ёлғиз бизнинг колхозимиз давлатга камида 200 тонна ортиқча пахта топширар экан. Ёмонми? Машина деҳқоннинг қаноти, бироқ уни қўл кучи етмайдиган ерларда ишлатиш керак. Масалан, чўлда...

Иккинчи вакил шеригига қаради:

— Тўғри айтяпти бу раис. Мен кўп раислардан шунақа гап эшитгандим. Уларнинг фикрини министримишга айтувдим...

Насриддинов кинояли кулди:

— Ёқтирмагандир?

— Ёқтирмади. Аммо, пахтанинг ичида юрган одамларнинг гапини ҳам эшитиб қўйиш керак-да, тўғрими. Мавлон Исаевич?

Насриддинов гапни ҳазилга бурди:

— Сизга тўғри демай бўладими, Жаббор Азизович! Қани, бир чойлашмаймизми энди? Тонг отай деб қолди.

Вакиллар кўнмади. Қўшни районда кутиб туришганини рўкач қилиб, жўнаб кетишди.

Насриддинов пункт бошлиғини чақириб тайинлади:

— «Қорасув»нинг пахтасини тезда қабул қилинлар. Бир-икки кун буларга қарашиб юборайлик, қўшниларига етиб олсин. Хайми?

Пункт бошлиғи қўлини кўксига қўйди. Насриддинов Зумрадни тирсагидан олди.

— Юринг энди, новатор, чойни ўзимиз ичамиз.

— Мавлон Исаевич, агар менинг ишим бўлмаса, бора қолайми, девдим.

— Ишингиз йўқ. Пахтангизни навбатсиз топширишади.— Насриддинов бир оз юриб ғалати товушда деди.— Лекин гап бор, жиддий гап бор сизга, Зумрад.

Зумраднинг юраги увишди. Райком секретари илк бора уни ўзига ўта яқин олиб муомала қилаётган эди. Бу яқинлик Зумрадни сергаклантирди.

Зумрад райкомнинг дачасини илгари кўрмаган эди. У район марказидан ўн километрча нарида, ҳайқириб оқувчи Кўксув бўйидаги қалин боғлар қўйнида экан. Насриддинов узун, ёруғ айвонга чиқаверишда тўхтаб оёқларини қоқди. Ичкари ўтди. Шляпасини, далабон одми костюмини ечиб илгакка илди. Зумрад ҳануз сиртда ийманиб турарди. Насриддинов кулди.

— Ие, келаверинг-да, Зумрадхон! Бу ҳаммамизнинг уйимиз. Кириб-чиқиб ўрганаверинг.

Зумрад истиҳола билан остона ҳатлади. Рўпарасидаги капғирли девор соатга қаради: иккидан қирқ минут ўтибди. «Бўлар иш бўлди, энди, соат учда бордим нима-ю, соат олтида бордим нима. Барибир энди совуған кўрпани иситиб бўлмайди...»

Ҳовли этагидаги ошхона тарафда қоровул чол кўринди. Зумрад бемаҳалда Насриддиновга эргашиб келганига уялди. Чол эса Зумрадга кўз қирини солиб нимтаъзим қилди:

— Келинг, бекам. Хуш кўрдик.

Насриддинов қоровулга мағрур кулиб боқди:

— Нимангиз бор, ота? Меҳмонга у-бу олиб келинг-да. Чол ортига тисарилди. Ҳўланди: «Янгилабди-да. Чертиб-чертиб топади қизталоқ. Ҳаҳ, шўрпешона аёлгина! Бу валади зинонинг чангалига сен ҳам тушдингми? Бировнинг ҳалолени биров суядиган замон экан-да, водариг!»

Зумрад катта меҳмонхонага қадам босиб кўзлари қамашиб кетди. Шифтда оппоқ шокилалик улкан қандил, тўрда девор баравар гарнитур, сунчиқлари лўла-болишни эслатадиган чуқур, юмшоқ креслолар, диван, ерда қип-қизил туркман гиламлари. Зумрад бўсағада қаққайиб қолди. Насриддинов тўрға ўтиб видеомагнитофонни қўйди. Экранда бошларига саватдай похол шляпа кийган отлич йигит-қизлар кўринди.

— Бу ёққа ўтинг!— деди Мавлон Исаевич, пастак стол ёнидаги креслога имо қилиб. Зумрад ўтиб, жойлашиброқ ўтираман деганди, кресло филдираб кетди. Зумрад шарақлаб кулди.

— Вуй, нима бало, одамни ютиб юборапти!

— Шу кресло ҳам сизни ёқтириб қолди,— деди Насриддинов ва Зумрадининг рўпарасига чўкди. Унинг кулиб турган кўзларига, парвозга чоғлангандек ҳар томонга керилган ингичка қошларига ошуфта боқиб, сўради.— Қалайсиз энди, бекам? Ҳорманг энди!

— Раҳмат, юрибмиз,— деди Зумрад ва этагини янада тортиброқ қўйди.

— Намунча ўзингизни олиб қочасиз, Зумрад? Биз еб қўймаймиз-ку? Урисларнинг бир гапи бор: «Насильно мил не будешь», дейишади.

— Эшитмаган эканман. Нима дегани бу?

— Буми? Тахминан... «Суймаганга суйкалма», дегани.

— Яхши мақол экан,— деди Зумрад— Ақлли гап экан.

Бирдан Зумрадининг эски қайсарлиги тутди. У мана бу шоҳона меҳмонхонада қисиниб-қимтиниб ўтиришни ўзига эп кўрмади. «Ҳозирча ундан тилим қисик ерим йўқ, нега гуноҳкордек ерга қараб ўтиришим керак экан? Олса раислигини олади, жонимни оладими? Суймаганга суйкалиш қанақа бўлишини бир кўриб қўйсинлар!»

— Мавлон Исаевич, мени гап билан боқмоқчисиз шекилли?— деди шўхчан, жиндай эрка товушда.— Анави зормандани қўймайсизми? Томоқлар қуриб кетди-ку!

Насриддинов: «Бу аёл дарров гапга кўнади шекилли», деб ажабланиб боқди.

— Бир оғиз гапингиз, хоним!— Шундай деб Насриддинов дастурхонга ёпиб қўйилган докани суриб қўйди. Битта графинни ушлади.— Совуғиданми, иссиғиданми?

— Совуғидан қуя қолинг. Юрак ёниб турибди.

Насриддинов пиёлани тўлдириб анор сувидан қўйди.

— Марҳамат, уйқу қочирадиган хилидан.

Зумрад пиёланинг ярмини ичиб қайтарди. Мавлон Исаевич пиёлани айлантириб Зумрад ичган қиррасидан смирди.

— Табаррук еридан олайлик биз ҳам.

Зумрад таҳқиромуз кулди:

— Лабингиздан мойбўёқ иси келиб турса... янгам, суймаганга суйкалма, деган қўшиғини айтмасин яна, Мавлон Исаевич!

Зумрадинг тобора очилиб бораётгани, ҳатто ҳазил-ҳузил билан жиғига тегаётгани Насриддиновнинг завқини келтирди. У ўзини маррага етай деб қолган спортчидек сезиб, юраги ҳаприқди.

Қоровул чол буғи чиқиб турган шўрва олиб кирди. Чой дамлаб берди:

— Раҳмат!— деди секретарь бош ирғаб.— Энди сизни безовта қилмаймиз. Бемалол дам олаверинг, отам.

Бу бизга биров халақит бермасин дегани эди. Насриддинов ичкари хонадан коньяк билан шампанский кўтариб чиқди.

— Қайси биридан бўлсин?— деди шишаларни бўғзидан ушлаб туриб.

— Ие, атиги биттасини ичамизми, Мавлон Исаевич? Унисини ичиб, бунисини закуска қилмаймизми?

— Сиз ёмон экансиз?— деб калла чайқади Насриддинов ва коньякни очиб, биллур қадаҳларга қўйди.

— Мана шу узумнинг сувини сизнинг келажагингиз учун ичаман, Зумрадхон! Сиз наинки Гулбоғнинг, ҳатто республиканинг маликаси бўлиб қолишингиз керак. Бунинг учун биз кучимизни аямаймиз! Қани, олдик!

Зумрад қадаҳни баланд кўтарди:

— Олинг, олинг.

Насриддинов қадаҳни бир кўтаришда бўшатди. Афтини буриштириб, қўлининг орқаси билан оғзини елпиди. Сўнг ширин табассум қилиб, жон ўртаб ўтирган Зумрадга, олмайсизми, дегандек ишора қилди. Зумрад қадаҳни столга қўйди, кулимсираб ошкора таҳқирга ўтди:

— Бир нарсани ўйлаб қолдим, Мавлон Исаевич. Раис бўлганимдан бери хўжайиним оғзимни искаб кўрадиган қилиқ чиқарди. Ичиб борсам, Яраш полвон хотинликдан бўшатиб юбормасин. Сиз раисликдан бўшатсангиз, уйга бораман, хотинликдан бўшасам, қайга бораман?

— Бунақаси кетмайди, кемага тушганнинг жони бир,— деди Насриддинов ва зўрлаб қадаҳни тутқазди. Зумраднинг тикмачоқдек оппоқ билагидан ушлаганда Мавлон Исаевичнинг юраги тез-тез ура кетди.

— Сабр қилинг,— деди Зумрад ҳам бўшашиб.— Намунча шошасиз?— У Мавлон Исаевич ноҳўя бир ҳаракат қилмасин деб чўчирди. Насриддинов, қачонгача сабр қиламан, икки йилдан бери одамнинг қонини қайнатиб ўлдирадиган бўлдингиз-ку, жонидан, деб бақириб юборай деди. Аммо яна ўзини босди. Шартта ичкилик қуйди, қулт эткизиб ичди-ю, муздек сув симирди.

— Қулоғингизни олиб келинг, бир гап айтаман,— деди хиёл энгашиб.

— Айтаверинг, эшитаман.

— Йўқ, мундайроқ келинг. Бу қулоққа айтадиган гап.

Зумрад хиёл бошини эгди. Насриддинов дона-дона қилиб деди:

— Биз сизни районга олмоқ-чимиз. Хўш, энди ҳам ичмайсизми? Қани, бўла қолинг, бирпасдан кейин яна пунктга бориш керак.

Зумрад ноилож қадаҳни кўтарди. Шу пайт даҳлизда гурсиллаган товуш эшитилди. Зумрад билан Насриддинов эшикка қараб қолишди. Эшик зарб билан очилдию остонада ҳайкалдек бўлиб... Яраш полвон кўринди. Зумрад: «Вой!» деб қадаҳини ерга ташлаб юборди. Ранги бўзариб аста ўрнидан турди. Насриддинов полвонга ғазабнок тикилганча, ғўдайиб ўтираверди.

Яраш полвон икки қадам олға босди. Унинг узун қўллари осилиб турар, муштлири тугилган, кўзлари бежо, қулоқчинининг бир қулоғи осилиб тушган эди.

— Пахтани шу ерда топшираяптиларми, хоним?!— деди тишларини ғижирлатиб.— Ўзим ҳам билгандим-а?!

— Хўв, сиз кимсиз? Бу ерда нима қилиб юрибсиз?— деди Насриддинов пўписа қилиб. У Яраш полвонни танирди-ю, ўзини танимаганга олди.

— Э, сен тек ўтир, энағар!— У Насриддиновга қўл силтаб, хотинига ўгирилди.— Сени туққан хотинга минг лаънат! Сен... сен...

Унинг оғзига уят сўз келди. Бироқ кўнгли нечоғлик

зардобга тўлиб турган бўлса-да, бегона эркак олдида хотинини ерга ургиси келмади.

— Вой, ҳайвонлар-эй! Тфу!— дедию шартта бурилиб чиқиб кетди.

Зумрад йиғламади ҳам, Насриддиновга қараб бир нима демади ҳам. Узун уҳ тортиб қўйди-да, индамай даҳлизга чиқди. Насриддинов унга эргашди. Зумрадининг пальтосини кийдирмоқчи эди, у секин тортиб олиб ўзи кийди.

...Зумрад қишлоққа етиб келганда, тонг отиб қолган эди. У югургилаб ўғлининг хонасига кирди. Йигитали жойида йўқ эди. Зумрад зир титраб ҳамма уйни айланиб чиқди. Хаёлига мудҳиш фикр келди: «У Йигиталини ҳам олиб кетган. Энди келмайди, бир йўла ўғлимдан ҳам айрилиб қолдим!»

Зумрад қўзичоғим... ёлғизим... деб пиқиллаб йиғлаганча ҳовлини, ошхонани, томорқани айланиб югураверди.

Йигитали Нуринисоникида эди. Нури Зумрадининг ҳовлисида чироқ ёнганини кўриб, секин кириб келди. Зумрад яланг оёқ, яланг бош қўшнисиникига учди. Эски кўрпа ичида ғужанак бўлиб ётган ўғлини кўриб, ўзини унинг устига ташлади.

9. АЕЛЛАР ВА ЭРКАКЛАР

Сентябрнинг охирида «Қорасув» совхозига шаҳардан ўқувчилар ҳашарга келишди. Зумрадининг ўзи бошқош бўлиб уларни мактабнинг эски биносига жойлаштирди. «Меҳмон болаларга кўз-қулоқ бўлиб туринг», деб мактаб қоровулига тайинлади, колхоз ҳисобидан ўтин-кўмир туширтириб берди. Пахта мавсуми қизиб борар, Насриддинов ҳар куни телефон қилар, ҳа денг, Зумрадхон, яқинда районимизга Саркотиб келар экан, у кишининг олдида уятга қолмайлик деб шошилтирарди. Қантариб қўйилган машиналар ишга тушди. Правление аъзолари тонг саҳардан уйма-уй изғиб кетади, барчани пахта фронтига чорлайди: ёлворади, нималардир ваъда қилади, керак бўлса дўқ ҳам уради. Колхоз теримчиларга тўланадиган ҳақни андак оширди. Зумрад ҳам даладан бери келмай қўйди. Йигитали мактабдан келадию Нуринисоникига чиқиб чой-пой ичади, кейин унинг болалари билан кўча чангитиб юраверади. Яраш полвондан дарак йўқ. Ун кундирки, бадар кетди. Райком дачасидаги ўша воқеадан кейин уйга қадам

босмади. Бироқ уни ўйлагани ҳозир Зумраднинг вақти ҳам, ҳуши ҳам йўқ. Унинг дарди дунёси фақат пахта, пахта, пахта!.. Хаёлига дам-бадам идора даҳлизида эшитган гап келаверади: «Хотиндан қози чиқмас, шу аёл колхозни эплаб кетса, отимни бошқа қўяман». Номуснинг зўридан Зумрад ўзини аямай ишлайди. Ишқилиб, оғзи билан юрадиган эркакларга кулги бўлмаса бас. Нима қилса-да, планни бажариш керак. Ҳали унинг ғурури поймол бўлмади, тирик бўлса бунга йўл қўймайди.

Ана шундай ҳавойи хаёллар оғушида Солижонни ҳам тиндирмайди, ўзи ҳам тинмайди.

Бир кунни шаҳарлик ўқувчиларга ҳорма дегани Жийдалик мавзеига келди. Тонг отган, лекин кун чиқмаган эди. Кун совуқ. Болалар ҳар ер-ҳар ерда ғуж бўлиб туришибди. Баъзи давралардан тутун чиқади. Зумрад пахта оралаб ўртароққа ўтди.

— Ҳорманглар, азаматлар!

Болалар: «Бор бўлинг, опа! Келинг, ўтга исининг!» деб чувиллашди. Зумрад гулханга яқинлаб борди. Болалар орасидан катта ёшдаги бир қиз чиқди. Зумрад унга қараб кулиб юборди.

— Зеби! Вой, бормисан, онақизим!

Зумрад қучоқ очди.

Зебунисо Зумраднинг синфдоши. Жуссаси чоғроқ, кулчаюз, камгап, мулоҳазали қиз эди у. Дарсда дафтар тутмас, хотирасига ишонар, муаллимнинг гапини уч кундан кейин ҳам шариллатиб айтиб берар эди. Болалар танаффусда синфни бошларига кўтариб шовқин солишаётганда қандайдир китоб варақлаш билан банд бўлар, умуман қўлидан китоб тушмас эди. Зебунисо тарихга қизиқарди. Институтни битириб, шаҳарга ишга келди, келин бўлиб шу ёқда қолиб кетди. Зумрад бирор йилдан бери уни кўрмаганди, маҳкам бағрига босиб турди-да, охири икки билагидан тутиб унинг тўлиша бошлаган қоматига тикилди.

— Қачон келдинг, писмиқ? Нега бир оғиз айтмадинг?

— Кеча келдим. Ўзим кечқурун уйингга ўтмоқчидим.

Улар четроққа чиқишди. Зумрад шу кунларда бир маҳрами дил тополмай эзилиб юрганди, шуни эслади-ми:

— Кечқурун уйга ўт,— деди у.— Иложи борича вақтлироқ келаман. Кечиксам...

— Узим қозонни қайнатиб ўтираман.

Зумрад дугонасини бағрига босди:

— Ичимсан-да, жоним. Хўп, кутаман-а?

Зумрад кетди. Болалар гулханни ўчириб, фартукларини бўйинларига илишди.

Зебунисо башорат қилган экан. Зумрад қоронғи тушганда келди. Унгача Зебунисо газ плитага шўрва солиб қўйди. Нуруниқидан Йигиталини олиб кирди. Катта уйда телевизор қўйиб бола билан гаплашиб ўтирди.

Айвонда енгил оёқ товуши эшитилди. Бола югургилаб чиқиб онасининг бўйнига осилди. Зумрад ётоқхонага кириб уй кийимини кийиб чиқди.

Дугоналар газхона томон кетишди.

— Хўжайининг кўринмайдими?— деди Зебунисо.— Уғлингдан сўрасам, дадам узо-оқ ишга кетганлар дейди. Тинчликми?

Зумрад хомуш тортди.

— Тинчлигимиз йўқолди шекилли. Бошим қотиб қолди. Сенинг ақлинг бутун. Узим сенга бир маслаҳат солмоқчийдим.

— Нима бўлди? Аразлашиб қолдингларми?

— Ҳар куни кутаман. Мантини яхши кўрарди деб бир куни манти қиламан. Эртасига ош, индинига хоним... Йўқ!— Зумрад ўртоғининг юзига қаради.— Бугун нима қилайлик? Ке, ўз қўлим билан чучвара қилиб бера қолай. Ёғли гўшт бор.

— Мен шўрва солиб қўювдим.

— Шўрва ҳам қолмайди. Эрталаб ичамиз. Сен холдильникдан гўшт ол, мен пиёз олиб кираман.

Зумрад пиёз олиб кириб, Зебунисонинг олдига тўкди. Тўрдаги сандиқ устидан клёнка супра олиб ёзди. Ун келтириб хамир қора бошлади. Шу пайт эшикда машина тўхтагандай бўлди. Зумрад бошини кўтариб кўча тарафга қулоқ тутдию яна тоғорага энгашди.

— Қарайми, ким экан?— деди Зебунисо.

— Майли,— Зумрадининг овози титради.

Зебунисо ирғиб туриб ташқарига чиқди. Бир оздан кейин қайтиб кирди.

— Ҳеч ким йўқ. Бир машина чангитиб ўтиб кетди.

Зумрад дўшидек хамирни қаттиқ-қаттиқ муштлай бошлади. Зебунисо қўлига пичоқ олди, енги билан кўзини артиб, пиёз арчаркан, ўзига-ўзи гапираётгандек деди:

— Ҳайронман, нега уришасанлар, а? Қайнота бўл-

маса, қайнона бўлмаса. Яраш полвон меҳнатга туғилган бир бандаи мўмин бўлса. Биттагина болани ўйинчоқ қилиб қулишиб ўтирмайсанларми?

— Узлари кейинги пайтда сал қизғанчиқроқ бўлиб қолдилар.

— Шундай сулув хотинни ким қизғанмайди? Ҳар қандай эркак қизғанади. Сенинг тилинг ёмон. Бир ба-ло дегансан. Ё бир қилмиш қилгансан. Полвон аҳмоқ эмас. Бекордан-бекорга уйдан безиб кетмайди.

Зумрад индамади. Хамирни пишитиб, устига товоқ ёпиб қўйди. Кейин ўрнашиброқ ўтирди-да, ўша воқеани айтиб берди. Зебунисо киприк қоқмай тинглади.

— Бор гап шу,— деди Зумрад маъюс тортиб.— Шундан бери келмай қўйди.

— Ҳалиям полвон инсоф қилибди,— деди Зебунисо, яна пиёз артиб сувли косага ташларкан.— Мен урардим.

Зумрад анграйиб қолди.

— Урардим? Қимни? Меними, Насриддиновними?

— Иккалангни урардим.

— Эсинг жойидами ўзи? Ҳушт деса, қаматиб юборади-я, жинни!

— Қаматса, қаматар. Хотинини тонготар базмга қўйиб қўйган эрдан кўра орийат учун турмада ўтирган эркак кўпроқ ёқади менга. Полвонники тўғри. Ўзингдан ўтган экан...

Зумрад шу пайтгача ўзини бегуноҳ деб юрарди. Ахир, хизмат юзасидан чақирди — борди. Бир пиёла чойга таклиф этди, йўқ деёлмади. Ораларида ҳеч гап ўтмади. Қайтанга Насриддиновни масхаралаб ўтирди... Эрталаб Зебунисони учратганида Зумрад ҳамдард топганига севинган эди. Зора ёнимни олса, кўнглимни кўтарса, деб умид қилган эди. Бу шаккок бўлса, шарт эткизиб, ўзингдан ўтибди, дейди.

— Нима, сенингча доим эркаклар ҳақу биз ноҳақ бўлаверамизми?

— Йўқ,— деди Зебунисо.— Гоҳо биз ҳақмиз, гоҳо улар ҳақ. Лекин кейинги пайтда ҳадеб хотинлар ҳақ бўлиб чиқаяпти. Шунисидан қўрқиб турибман.

— Бунга қувониш керак, тентак. Қачонгача оёқоти бўлиб юрамиз? Нима, эркак осмондан тушганми? Уни ҳам сенга, менга ўхшаган хотин туққан.

— Тўғри. Аммо аёл ҳам осмондан тушган эмас. Унинг ҳам отаси, ака-укаси, ўғли эркак. Мен сенга ту-

шунмай қолдим. Бир қараса, уни соғингансан, кутиб ўтирибсан, бир қараса...

Зумрад қовоғини уйди.

— Ҳеч ким кутаётгани йўқ. У ўғлимнинг отаси. Шунинг учун ҳурмат қиламан. Бироқ калишига патак бўлмайман. Хоҳласа — шу, хоҳламаса...

— Яна битта севгоним, де? Зумрад, биласанми, кейинги пайтда ҳадеб битта нарсани ўйлайвераман. Нега хотинлар эрдан ажрагани қўрқмай қолди, а? Мана, сен... сен қўрқасанми, қўрқмайсанми?

Зумрад индамай елка қисди, сирли кулимсиради.

— Қўрқмайсан. Чунки биласан, эрингдан ажрасанг, сен ҳеч нима ютқизмайсан, у ютқизади. Уй-жой сенга қолади, мол-жон, бола. Яна одамлар, хотин кўр қилгур полвон-а, шундай жувонни ташлаб кетди-я, деб Яраш акани ёмонлайди. Ҳозир қизиқ замон бўлган ўзи. Эр-хотин ажрашса, дарров эркакни айбдор қилишади. Хотиндан ҳам ўтгандир, ҳадеб эркак шўрликнинг бошига маломат ёғдиравермайлик, деган гап бировнинг хаёлига ҳам келмайди. Шунинг учун кейинги пайтда қўйди-чиқди кўпайиб кетди. Газетада ўқидим, шаҳар ерларда ҳар уч оиладан бири ажраб турганмиш. Бу ёмон, Зумрад, жуда ёмон!

Зумрад бошини кўтармай пичинг қилди:

— Бечора эркаклар-эй!.. Жабр бўлибди шўрликларга...

— Сен кулма, Зумрад. Сен беваликнинг азобини тортиб кўрмагансан, билмайсан.

— Сен қайдан биласан? Сен ҳам бева эмассан-ку?

— Биламан. Абдураззоқ ака деган қўшнимиз бор эди. Меҳнаткаш, қўли гул эди. Уйим-жойим деб ўлибтириларди. Хотини гиш-ғиша қилавериб кун бермади. Охири ажрашадиган бўлди. Ишонасанми, хотини бир игна ҳам бермади. Суд олдидан уйдаги жами нарсасини отасиникига олиб кетиб қолибди. Суддан ижрочилар келган экан, тўрт деворни кўрсатиб йиғлабди: «Мана, туриш-турмушим шу. Егани бир бурда нон йўқ. Эрим топганини ичади», дебди. Биз билардик, Абдураззоқ аканинг уйи тўла мол эди. Ичкиликни оғзига олмасди. Бечора қўлини бурнига тикиб чиқиб кетди. Хотин пошша бўлса, шоҳона қасрда ёлғиз қизи билан қолдилар. Сберкнижка қўлида. Бир машинага етгулик тилла заём чўнтагида. Унинг устига алимент оладилар. Бу ҳам етмагандек, сўққабош онаман, деб давлатдан нафақа сўрайдилар. Мабодо алимент кечикиброқ қол-

са, идорама-идора югуриб, «Бемехр ота» деб фельетон ҳам чиқарадилар. Мана сенга тенг ҳуқуқлик!

Зумрад зуваладан бир-икки узим узиб, Зебунисонинг олдига ташлади:

— Ма, эрмак қилиб ўтир. Зеби, сен нега эркакпаст бўлиб кетгансан, а? Илгари унчалик эмасдинг-ку? Эринг бошингни айлантириб ўзига ром қилиб олибдида?

— Йўқ, гап менинг ё сенинг эрингда эмас. Ҳаётга кўзингни каттароқ очиб қараш керак экан. Мен педагогман, лекин ҳаёт мenden кўра минг чандон зўрроқ муаллим экан. Биласанми, биз аёллар бахтли бўлсак ҳам, бахтсиз бўлсак ҳам ўзимиз сабабчи эканмиз. Эмансипация деган сўз бор. Бу хотин-қизларнинг ҳар жиҳатдан озодлиги, тенг ҳуқуқлиги дегани. Эмансипация бизни минг йиллик кишанлардан халос қилди. Шу билан бирга биз бегона кишининг кўзига тик боқишни ўргандик. Назокат, ҳаё, андиша деган «эскилик сарқитлари»дан ҳам воз кечдик. Оғзимизни катта очиб хохлаб куламиз. Чекишни ўргандик, ичишни ўргандик. Секин-аста йигитларни ечинтириб, кийимларини устимизга ёпиштириб олаяпмиз. Баъзан кийимига қараб, бу йигитми, қизми — билиб бўлмайди. Енига бориб, ҳўв, сен кимсан, эркакмисан, аёлмисан, нимасан деб сўрагинг келади. Биз ҳамма ишда эркаклар билан бас бойлашмоқчи бўлдик, улардан қаеримиз кам деб ўйладик. Аёллар хоккей ўйнашяпти! Шармандалик-ку бу?! Бир марта телевизорда кўриб қолдим. Гулдай қизлар тилларини осилтириб майдонда зир югуриб юрибди. Қўлларини калтак. Бири-бирининг сочидан тортади, қорнига тепади, ўмбалоқ ошиб чалқанча йиқилади. Юзлари мўматалоқ, кўзлари бежо... Номусим келди. Аввало, ўзининг кимлигини унутган ҳалиги қизларга лаънат дедим, кейин шундай барно қизларни лўкиллашиб қўйиб ҳуштак чалиб ўтирган эркакларга ҳайф дедим. Биз нима қиляпмиз ўзи, қаёққа қараб кетяпмиз?

— Коммунизмга,— деди Зумрад гапни ҳазилга буриб.

— Йўқ, сен майнавозчилик қилма, ўртоқ,— деди лаблари титраб Зебунисо.— Эркаклар билан аёллар ҳеч қачон тенг бўлолмайди, Зумрад, ҳеч қачон! Эркакларнинг ўрнини босамиз деб эллик йил уриндик. Оқибат нима бўлди? Биз ўзлигимизни йўқотиб эркаклашиб кетдик. Эркаклар эса тобора заифлашиб бораяпти. Бу— даҳшат, тушунасанми, даҳшат! Лев Толстойнинг бир

гани бор: эркакларга тақлид қилувчи аёл хотинчалиш эркак сингари кўзингга хунук кўринади. Табиат ҳамма нарсани бир-бирига мос, мутаносиб қилиб яратган. Қаердаки, бу мутаносиблик бузилса, фожиа келиб чиқади.

Зумрад муштдай хамирни унга булаб, жўва тагига олди.

— Мен сенга ўхшаб институт битирмаганман. Китобни кам ўқиганман. Қишлоқда ўсдим, шу ерда ишлаб қолдим. Лекин бир нарсани яхши биламан. Агар хотинлар бўлмаса, колхознинг иши ҳам, завод-фабрика ҳам тўхтаб қолади. Ҳар куни ўзимиз бош бўлиб кўчама-кўча юрамиз. Хотинларни далага олиб чиқамиз. Улар бўлмаса пахта сабил қоларди. Заводда ҳам, қурилишда ҳам, бошқа ерда ҳам шу аҳвол. Сенга қолса, аёллар эрининг қўлига қараб уйда ўтирса, а? «Берсанг — ейман, урсанг ўламан...» Йўқ, нима десанг, дейвер, мен бунга рози эмасман.

— Ҳозирги ишингдан ҳам рози эмассан, кўриниб турибди.

Зумрадининг кўнглига гумон оралади: Зебунисо раси бўлганимга ғайирлик қиляпти.

— Бекор айтибсан, розиман!— деди ўзини ўзи алдаб.— Минг уйлик қишлоқ измимда. Сен кўкка кўтарган не-не эркаклар оғзимга қараб туради. Айтганим айтган, деганим деган. Яна нима керак?

Зебунисо унга синовчан боқди:

— Ҳеч нима керак эмасми?

Зумрад қизариниб бош чайқади.

— Унда мана бу чучварани кимга қиляпсан?

— Сенга, ўзимизга. Гўштни ол, сув қайнади.

Иккаласи икки тарафдан чучвара туга бошлади.

Вақт алламаҳал бўлганда Зебунисо кетаманга тушди. Зумрад уни тунаб қолишга қистади. Лекин Зебунисо қизларнинг ёнига борай, деб кўнмади.

Зебунисо кетди-ю, Зумрадининг кўнгли алланечук бўлиб ҳувиллаб қолди. У билан талашиб-тортишиб ўтириб ёлғизлигини ҳам унутган экан. Энди танҳолик эза бошлади. Уйга киради, ҳовлига чиқади. Хаёлидан Зебунисонинг гаплари ўтаверади: «Ҳозирги ишингдан розимассан... Чучварани кимга қиляпсан... Бахтимизга ўзимиз завол бўлдик...»

Иигитали барвақт тўшакка кирди. Зумрад ҳам унинг ёнига чўзилди. Телевизорни пастлатиб қўйди. Қўргиси келмади. Қўлига китоб олди — икки бетдан кейин зерикди. Ўзини қаерга қўйишни билмайди. Зебунисони

ўйлади, Яраш полвонни... Хаёлида қора қуюндай бўлиб дачадаги ўша воқеа жонланади. Насриддиновни қаргайди, кейин ўзини... У илгари ҳам Насриддинов чиройли хотинларни яхши кўрармиш, деб эшитганди. Ушанда кулиб қўя қолган эди: «Эркакларнинг бари шунақа!» Афтидан Зумрад чучварани хом санаган кўринади. Мавлон Исаевич баъзи бир «гўзаллик шайдолари»га ўхшаб фақат гулга термилиб ўтиришни эмас, ўша гулни узиб, искаб юришни ёқтиради шекилли. Зумрад парткомликка сайланибдики, Насриддинов ундан ширин сўзини дариг тутмайди, қилмаган ишларини қилди, деб эл кўзида мақтайди, қўшни колхозларга текширувчи борса, бирга олиб кетади. Бошқа колхозларнинг раислари ҳафталаб ўғит ололмай юрганида Зумрад райкомга бориб икки соатда бир вагон селитра ундириб келади. Райком секретарининг бу ҳиммати Зумрад аввалига ёш, тажрибасиз раисга, чўкиб қолган колхозга беғараз кўмак деб тушунди. Энди билса, коса тагида нимкоса бор экан.

...Майнинг охирларида Насриддинов «Қорасув»га телефон қилди.

— Ҳайитқулова, эртага сафар халтангизни тайёрлаб тахт бўлиб туриг, индинга Тошкентга жўнаймиз, — деди. Зумрад, негадир, ёлғиз иккаламиз борамиз шекилли, деб ҳадиксиради. Тортиниброқ сўради...

— Тошкентда нима бўлади, Мавлон Исаевич?

— Катта концерт! — деб кулди секретарь. — Пиллакорларнинг йиғини бор. Шахсан Саркотибнинг ўзлари қатнашади. Аёллардан ёлғиз сиз кетяпсиз.

Барибир Зумрадининг оёғи тортмади. Одатда, каттакичк йиғилишлар бўлса, райкомнинг бирор ходими телефон қилиб огоҳлантирарди. Шахсан Биринчи секретарининг қўнғироғи Зумрадини сергаклантирди.

— Мавлон Исаевич, иш ўлгир кўпайиб кетди. Бир ёқда пилла, бир ёқда чоқиқ. Чорвани тоққа кўчириш керак. Мирзааҳмад ака касалхонада...

— Нима, боролмайман, демоқчимисиз? — Насриддиновнинг овози совуқ эшитилди.

— Иложи бўлса, менга рухсат берсангиз...

— Ўйлаб гапиряпсизми, Ҳайитқулова? Фамилиянгиз Тошкентда рўйхатда турибди. Мен нима дейман бориб, вақtlари йўқ экан, келолмадилар, дейманми? Райком сизни иззат қилибдими, буни қадрлаш керак.

Зумрад икки кундан кейин руҳсиз бир кайфиятда йўлга чиқди. Вокзалда Насриддинов унинг кўнглини

олишга уринди, кўпчилик орасида алоҳида эътибор билан сўрашди, поезд юргач, купесига чақириб, алла-паллагача суҳбатлашиб ўтирди. «Мана шунақа олис-яқин ерларга бориб ўрганаверинг, Зумрадхон,— дея насихат қилган бўлди.— Насиб қилса ҳали депутат бўлиб Масковларга ҳам борасиз».

Кечаси Зумраднинг уйқуси қочди. Йўлакка чиқди. Яғири чиққан шойи пардани суриб қўйиб ташқарига тикилди. Поезд қандайдир қишлоқдан ўтиб борарди. Яккам-дуккам уйлар учрайди. Баъзи эшикларда шамдай бўлиб хира лампочка ялтирайди. Ҳаловатли уйқуда ётган одамларни ўйлаб, Зумрад хўрсинди.

Бир замон сал наридаги купедан гўнғиллаган товуш эшитилди. Зумрад ўгирилди. Бу купеда икки раис кетаётганини у биларди.

— Эшқувват,— деди биринчи раис,— бошим ёмон оғриятти-ю, ҳалиги қуйганинг нима бало эди?

— Бултурги майизнинг суви. Учқораники.

— Э, ҳар нарса бўл! Биласан-ку, давлением бор.

— Ғам ема, Тошкентда саунага олиб кираман. Ондай бўлиб кетасан.

— Сендан қанча киши боряпти?

— Агроном иккаламиз холос.

— Ие, учта эдинглар-ку?

— Насриддинов биттамузми қисқартирибди. Пилла бригадани ҳам қўшгандим. Бечора олти ой ёз тиним билмайди. Уч-тўрт кун айланиб болаларига кийим-кечак олиб келсин, дедим. Отдел рози бўлди, бироқ Биринчи кўнмабди. Урнига «Қорасув»нинг парткоми борсин, дебди.

— Ҳайитқуловами? Унинг пиллага нима дахли бор?

Эшқувват раис бир нафас жим бўлиб қолди.

— Пиллага дахли йўғу... Насриддиновга дахли бор шекилли-да,— деди ғалати товушда.— Каттанинг амри вожиб, нима қиласан?

— Энди «Қорасув»га қармоқ ташлабди-да? Бир эркакнинг шўри қуримаса кошкийди...

Зумраднинг юзига биров шапалоқ тортиб юборгандек бўлди. У бўшашиб купесига кирди. Анчагача дераза олдидаги столчага ёзилган оппоқ сочиқ-салфеткани ёғимлаб ўтирди. Вужудини хўрлик, алам ўртади. «Бу кунингдан ўлганинг яхши, Зумрад! Энди қайси бетинг билан Тошкентга бориб... мажлисда керилиб ўтирасан? Йўқ, кетиш керак, обрў борида уйга қайтиш керак».

Шошиб буюмларини йиғиштирди. Нимқоронғида икки энлик хат ёзди: «Мавлон Исаевич! Тўсатдан тобим қочиб поезддан тушиб қолдим. Уйга бориб даволанмасам бўлмайди. Узр. Зумрад».

Хатни, Насриддиновга бериб қўйинг, деб проводникка топширди. Сумкасини кўтариб тамбурга чиқиб турди. Станция келганда сакраб тушди-ю, тез-тез юриб вокзалга кириб кетди.

Азонлаб уйига кириб келди. Яраш полвон ҳали ишга кетмаган экан. Зумрад ўзини чарчаган қилиб кўрсатди.

— Мажлис қолдирилибди,— деди, эрининг кўзига қарамасликка уриниб.— Областан қайтариб юборишди. Тавба, шундан-шунга овора қилишди-я! Чой ичдингизми?

— Ичдим,— деди полвон ва хотинига гумонсираб боқди. Зумрад дув қизарди.

Шундан кейин у неча кунгача ўзи билан ўзи курашиб юрди. Районга йўли тушса, партбилетини ёнига сола кетади. Шартта Насриддиновнинг олдига кирмоқчи, билетни олдига қўйиб, мени парткомликдан озоғ қилинг, демоқчи бўлади. Лекин журъат қилолмайди. Парткомликдан бўшаса, яна куни кетмонга қолади. Бошқа иш беришмайди. Зумрад бир ярим йилдан бери одамларнинг «опа-опа»лаб кўзига итоаткорона боқиб туришига ўрганиб қолди. Яширмайди, ўзингдан катта кимсаларнинг оғзингга тикилиб фармон кутиб туриши... баъзан мойдай ёқиб кетар экан. Унинг устига бир сафар Мавлон Исаевич: «Мирзааҳмад ака ариза берган, пенсияга чиқарамиз шекилли, ғайрат қилиб ишлайверинг», деб нимагадир шаъма қилди. Зумраднинг кўнглида умид учқуни йилтиради. Ана шу учқун ортидан келадиган ҳавас гулшани уни етаклаб-етақлаб... райком дачасига олиб келди. Мана, энди у Зебунисо айтмоқчи, «тирик бева»лик азобини тортиб шифтга қараб ётибди....

Тўсатдан Зумраднинг хаёли ёришди. Эрининг олдига кечирим сўраб боришни ўйлади. «Полвон ёш болага ўхшайди, кекни билмайди бош эгиб борса, албатта кечиради».

Дарров бу фикридан қайтди. Зумрад шу пайтгача ҳеч кимдан кечирим сўрамаган. Ҳатто ўзидан айб ўтганда ҳам.

Вақтни алламаҳал қилиб кўрпага кирди. Лекин ухлай олмади. Кўзёшидан ёстиқлари ҳўл бўлди.

10. УЗ УИИДА МУСОФИР

Уч кундан кейин Зебунисо кечлатиб Зумрадникига келди. У иложи бўлса, эр-хотинни яраштириб қўймоқчи эди. Зумрад қўшниси Қодиржонни чақириб, сигир-бузоғини топшираётган эди.

— Биз чорва қилолмас эканмиз,— деди Зумрад.— Узингиз боқиб, ўзингиз соғиб ичаверинг. Сотиб олсангиз ҳам майли.

Қодиржон жўжабирдек жон эди, зотдор сигир билан бир яшар бузоққа ҳавасланиб қаради:

— Синглим, боқиб бер, десангиз, майли, биз рози. Ут-чўпингиздан олиб турармиз. Аммо сотиб олгани ҳозир ақча йўқ.

— Э, топганда берарсиз, Қодиржон ака. Ҳайданг!— деди Зумрад Зебунисонинг келганига қувониб.— Ана, чўпми, сомонми, барини олаверинг! Ишқилиб, кўзимдан нари қилинг шуларни. Мўърайвериб жонимга тегди.

Қодиржон, полвон эшитса, хафа бўлмасмикан, демоқчи бўлди-ю, одамларнинг мишмишини эслади: «Полвон шаҳарда битта жувон билан дон олишиб юрар экан, Зумрад билиб қолиб, жавобини берибди».

У сигир-бузоқни етаклаб чиқиб кетди.

Зебунисо, шошиб турибман, бугун қизлар билан концерт қўймоқчимиз, деб ичкари кирмади. Сўри олдига стул қўйиб ўтирди.

— Кеча уйга борувдим, кўчада эрингни кўриб қолдим,— деди кулиб.

Зумраднинг юраги қалқиб тушди. Қалай экан, деб сўрамоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, яна эски ўжарлиги тутди.

— Нима қилай, суюнчи берайми?

Зебунисо ранжиди:

— Жуда такаббурсан-да, Зумрад. Отдан тушсанг ҳам эгардан тушмайсан.

— Худога шукур, ҳозирча отда турибман. Тушмасликка уриниб кўраман.

— Менга қара, тентак. Ярашиш кўнглингда борми ўзи? Йўқ, ажаб бўлди деб ростдан ҳам ажрашиб кетмоқчимисан?

— У кишининг ярашгилари келмаса-чи? Сен бўлманг, сочи пахмоқ яна бири топилар, деб юрган бўлсан-чи?

— Полвон унақа эмас, биламан. Сени яхши кўради. Хўп десанг, гаплашиб кўришим мумкин. Болани тирик

етим қилиб қўйиш керак эмас. Узингинг шаънингга ҳам тўғри келмайди. Илгари гап қилмаган бўлса, энди гап қилади одамлар. Ана, раис бўлди-ю, эридан ажради, раҳбар хотинлар шу-да, дейди. Гаплашайми?

Зумрад ўйланиб қолди. Зебунисо буни розилик аломати деб ўрнидан турди.

— Мен кетдим. Эртага яна уйга бориб келаман. Дадасининг туғилган куни.

— Гаплашсанг, айтгинки, бўлар-бўлмас нарсага қизганавермасин.

— Бўпти, шунақа дейман. Зумрад ҳам энди тонг сарғача... пахта пунктида юрмас экан, дейман. Майлими?

Зумрад индамади.

Зебунисо Яраш полвонни йўқлаб икки марта идорасига борди, лекин тополмади. Бу орада кутилмаганда воқеа юз бердию Зумрад эри билан ярашиб олди.

Бир куни у ишдан келиб ўғлини тополмади. Аланглаб қўшнисиникига чиқди. Ичкарида, нимқоронғи уйда Йигитали кўрпага ўраниб ётар, тепасида Нуринисо чўнқайиб ўтирарди. Зумрад шошганидан этигини ҳам ечмай тўрға ўтди.

— Йигитали, нима бўлди, болам?

— Ай-я...— Йигиталининг овози хириллаб чиқди. Зумрад қўрқиб кетди. Дарров тиз чўкиб, ўғлининг пешонасини ушлади. Қўли куйгандек бўлди. Ялт этиб Нуринисога қаради.

— Иссиғи баланд-ку, Нури?

Нуринисо айбдор кишидек қимтинди:

— Ҳали-замон... тушда бизнинг болалар билан сойга тушувди. Балиқ тутамиз деб. Муздай сув ичганми ё чўмилганми... Абетдан кейин бошимлаб ётиб қолди. Аспирин ичирдим, иссиқ-иссиқ чой бердим.

Ўғил ингранди:

— Бош-шим... Ай-я... жон...

Зумраднинг кўзига ёш қалқди. Ўғлини кўтариб уйга олиб чиқиб кетди. Доктор чақирди.

Кечаси билан муолижа давом этди. Зумрад ўғлини қалин кўрпага ўраб қўйди, бошини, қўлини ишқалаб, дори ичириб тонг отгунча мижжа қоқмай ўтириб чиқди.

Тонгга яқин Йигиталининг иссиғи қирқдан ошди, ўзини билмай қолди. Фақат лаблари қимирлайди, юзининг эти учади, сезилар-сезилмас нафас олади. Жисми жони

Ўт бўлиб ёнади, ёнади, ёнади!.. Зумрад ўзини йўқотиб қўйди.

Йигиталини шаҳар касалхонасига олиб боришди. Зумрад уч кун қилт этмай ўғли ёнида ўтирди. Тўртинчи куни Йигитали кўзини очди, бир қошиқ шарбат ичди. Зумраднинг кўнглига чироқ ёқилгандек бўлди. Колхоздан ҳам хабар олиш керак эди. У битта ҳамширани четроққа тортиб гаплашди:

— Синглим, илтимос, беш-олти кун ўғлимнинг бошида ўтирсангиз. Мен сизни рози қиламан.

Зумрад ҳамширанинг чўнтагига секин пул солиб қўйди. Ҳамшира одмигина кийинган сулув жувоннинг бетига жавдираб боқди:

— Сиз раисмисиз, опа?

— Йўқ, мен онаман! — Чўрт кесди Зумрад. — Келишдик, а, синглим? Мен эртага эрталаб келаман.

— Хавотир олманг, опа, ўзим дориларни бериб, яхшилаб қарайман, — леди ҳамшира қиз.

Зумрад дала айланиб касалхонага келгунча чашмоҳ бўлди. У елкасига ғижим халатни ташлаб, палатага кирди-ю, бўсағада тўхтаб қолди. Йигиталининг қошида, ўғлининг бетига термилиб Яраш полвон ўтирарди. Зумрад саросимада қолди. Юраги ўйнади. Учиб бориб ўзини эрининг бағрига отмоқчи бўлди. Кейин гина қилди. Шунча кундан бери, ҳолинг не демай ташлаб кетганини ўйлаб, қовоғини уюб олди: сенга хотин керак бўлмаса, менга ҳам эр керак эмас.

— Йигитали! — деди Зумрад бир қадам илгари босиб. Яраш полвон ўгирилди. Унинг юзидан хафалигини ҳам, хурсандлигини ҳам билиб бўлмасди. У Зумраддан кўз узмай тикилиб қолди. Назарида, хотини ўзгармагандек, ўша-ўша, фақат қовоқлари бир оз салқибди, ранги оқарибди. Зумрад ҳам бир зум эрига боқди. Аёл кишининг нигоҳи аввало кийимга тушади. Йўқ, эрининг эгни-боши жойида, на кир, на ғижимланган. Хром этиги ярқирайди, соқол тоза қиртишланган, кўйлагининг ёқаси оппоқ. Фақат бир оз озибди, юзининг қизили ҳам йўқ.

— Яхшимисиз... — деди Зумрад, худди бегона эркак билан саломлашаётгандек.

Полвон индамай бош ирғади. Зумраднинг қўлидаги пакетни олиб тумбочкага суяб қўйди.

— Нима қилди? — Яраш полвон ўғли томонга ияк қоқди.

Зумрад елка қисди.

-- Шу, Нуриисонинг болаларни билан сойда чўмилганмиш.

Иккаласи жим қолишди. Зумрад гап қўзғаш учун сўради:

-- Қачон келдингиз?

— Кечқурун,— деди полвон, хотинининг кўзига қарамай.— Зеби айтди.

— Ишга бормайсизми?

Полвон калла чайқади.

— Иш топилади.

Бу гап Зумрадга, сен иш, иш, деб болани шу аҳволга солибсан, дегандек туюлди. У секин уҳ тортиб қўйди. Тили қичиди. Бироқ ўзини тийди.

Дунёда араз одамларнинг ўтиришидан хунук манзара бўлмаса керак. Энди нима десам экан, деб буниси ўйлайди; нега гапирмайди, бўлди-да шунча нозу фироқ, деб униси ўйлайди. Зумрад каравот четида ўтирганча ўғлининг юз-кўзини силайди. Яраш полвон ерга қараб мум тишлаб ўтирибди. «Бир-биримизга айтадиган гапимиз қолмабди-да,— дейди у ўзича.— Унда ёмон бўпти, жуда ёмон бўпти...» Зумрад ўйлайди: «Уйга қайтармикан?.. Ҳозир тиз чўкиб кечирим сўрайми? Қайси гуноҳим учун кечирим сўрайман? Сўрамайман...»

Зумрад ўрнидан турди.

— Мен ишга борай, дадаси,— деди, илжайишга уришиб.— Кечқурун келарман.

— Ишингдан қолма,— деди полвон ҳам андак юмшоқ товушда.— Мен борман.

Эрининг юмшаганини кўриб, Зумрадининг чеҳраси очилди.

— Раҳмат,— деди у, яна бурунгидай бахтиёр аёл қиёфасига кириб. Полвон хотинининг кулиб турган қуралай кўзларига қаради: Наҳотки шундай хотин менга буюрмаса? Нима қилиш керак, сени асраб қолиш учун нима қилай, Зумрад?!

...Уш кундан кейин Йигитали оёққа туриб кетди. Ун кунгача Яраш полвон ўғлининг ёнидан жилмади. Жавоб теккан куни Зумрад ирим қилиб Йигиталига бир сидра кийим-бош олди.

Яраш полвон ўғлини етаклаб кўчага чиқди. Дарвоза олдида Солижон кутиб турарди. Зумрад машина эшигини очди. Полвон ўғлини даст кўтариб орқа ўриндиққа ўтқазди. Ўзи ерда тек туриб қолди. Зумрад гуноҳкорона илжайиб эрига боқди.

— Кетдик, дадаси. Сиз ўғлингиз ёнига ўтира қолинг.

Яраш полвон хотинининг умидвор кўзларига қараб қўйди-да, секин машинага чиқди.

Йигиталининг шарофати туфайли эр-хотин ярашиб олдилар. Лекин Яраш полвон ўз уйида ўзини мусофирдек сеза бошлади. Унинг кўнглида нимадир узилгандек эди.

II. СУВ БЎИИДАГИ ТИЛЛА УЗУК

Орадан икки ойга яқин вақт ўтди. Декабрнинг бошларида Зумрадни Насриддинов чақиртирди. Дачадаги ўша воқеадан кейин у Зумрад билан танҳо учрашувларни бас қилган, уни райком бюросидагина кўрарди. Ҳамон уни соғинч ўртайди. Зумрадни ҳарир кўйлақда... бағрида тўлганиб турган аҳволда тасаввур қилади. Лекин бу ниятининг хомхаёллигича қолиб кетаётганини ўйлаб, юраги ачишади. Неча кундирки, у қандай қилиб Зумрадининг васлига етсам экан, деб йўл излайди. Ўйлаб-ўйлаб... обкомга телефон қилди. Биринчи секретарь Насриддиновнинг таклифини қувватлади. Мана, ҳозир у ўз тадбирдан мамнун бўлиб, айланма креслода чайқалиб ўтирибди. «Сўнгги чора шу энди.— Кўнглидан ўтказди у.— Айтганимизга кўнса-кўнди, бўлмаса катта кўча. Жавобини берамиз. Ҳадемай ҳисобот-сайлов бошланади. Қўлимда бир даста шикоят турибди, энди ҳеч қаёққа боролмас...»

Зумрад кабинетга эмин-эркин кирди. Насриддинов унинг қоматига тикилди. Зумрад атайлаб ясаниб келгандек эди, назарида. Рўмолини дол қўйган... Қирмизи этикчаси чиройли болдирига ёпишиб турибди... Таранг сийналар қора кофтага сиғмай, қўш чўққига айланган... Бел — бир сиқим.

— Э, келинг-да, Зумрадой! — деб Насриддинов ўрнидан туриб кетди.— Марҳамат!

Зумрад дадил тўрга ўтди, узунчоқ стол ёнидаги стуллардан бирини тортиб ўтирди. Мавлон Исаевич тўрдан тушиб унинг рўпарасига чўкди.

— Ҳорманг энди, «Қорасув» бекаси? — деди кулимсираб.

— Саломат бўлинг.

— Табриклаймиз, мана, ўқидик.— Насриддинов газета олиб Зумрадининг олдига қўйди.— Синфдошларингиз тоза мақтабди. Ишқилиб, мухбирдан дўстинг бўлсин экан-да. Яхши, яхши!..

Зумрад газетага кўз қирини ташлади. Уч кун бўрун

Холқўзининг «Қорасув бекаси» деган очерки чиққан эди. Очеркни ўқиб, Зумраднинг елкаси тиришди. Холқўзининг ёзишига қараганда, колхоз асосан Зумрад билан тирик эмиш. Товуқ фермасида тухумнинг кўпайишига ҳам, сигирларнинг кўпроқ сут беришию олма-ўрикнинг яхши ҳосилигача Зумрад сабабчи эмиш ва ҳоказо.

— Ошириб юборибди,— деди Зумрад хижолат тортиб, — ёшлигидан раис бўлишни орзу қиларди, деб ёзмабди холос.

Насриддинов хохолаб кулди.

— Балосиз-да, Ҳайитқулова! Юмористсиз! Хафа бўлмаг, мухбирлар ўзи шунақа бўлади. Жиндай... приписка қилади. Бир томондан шуниси ҳам яхши. Сиз жон койитиб ишлайверсангизу биров, ҳой, ўртоқлар, фалончиги ҳам икки оғиз мақтаб қўяйлик, яхши ишляпти, демаса! Бу ёмон. Насиб қилса ҳали сиз катта-катта ишларда ишлайсиз. Билиб қўйинг, кўпинча ҳалол меҳнат қилаётган одам эмас, мақталиб турган одам кўтарилиб кетиши мумкин. Хай, бу гапга точка қўяйлик. Эндиги масала бундай, Зумрадхон.

Насриддинов яна столга қўл чўзди, темир қисқич билан қистирилган икки варақ қоғоз олди.

— Мана буни бир ўқинг-чи?

— Нима бу?

— Шикоят. Сизнинг устингиздан.

Зумрад область партия комитетининг бланкасига ёзилган хатга тикилди.

— Қизиқ, ҳали шикоятга арзигулик иш қилмадим шекилли.

— Ёш раҳбарсиз-да, хомроқсиз,— деб кулди Мавлон Исаевич. — Қуюшқондан чиққан бошлиқ одамларга ёқавермайди. Нима қилгандингиз?

— Ўқигандирсиз? — деб Зумрад хат тагидаги имзоларга қаради: фамилия йўқ. «Қорасув» аъзолари номидан, жами йигирма уч киши дейилган эди. Зумрад арз хатни бошидан ўқишга тушди. Чимирилди, кулимсиради, қизарди, ва ниҳоят, хатни тугатгач, жаҳли чиққандек, жиддий тортди.

— Олтита айб қўйишибди. Ҳаммаси тухмат, деёлмайман. Тўғрилари ҳам бор...

— Қани, қани, эшитайлик-чи?

— «Ўғрилик авжида, колхоз мулкини талон-тарож қилишяпти», деб ёзишибди. Рост, оз-моз бўлса-да, ўғрилаб туришибди. Олма терганда, бир пақир, ярим пақир

олма олишади, памилдори терганда — памилдори. Картошка, сабзи кавлаганда ҳам кечқурун қора сумкалар тўлиб кетади. Бир марта қишлоқ Совети раиси, участковой, бош агроном, тўртталамиз оқшом гузарда қараб турдик. Колхозчиларни даладан ташийдиган машина келди. Йигирматача хотин тушди. Ҳар бирининг қўлида сумка. Беш-олти килодан картишкаси бор. Уялтирган бўлдик. Сумкаларини олиб қолдик. Эрталаб кўчага чиқсам, эшикда бир уюм картишка сочилиб ётибди. «Ол, тикилиб ўл!», деб кимдир кечаси келтириб ташлаган-да. Далага бордим. Тракторчи билан бригадир бир-бирига тикилиб ўтирибди. Битта ҳам колхозчи хотин йўқ. Ишга чиқмабди. Шу-шу, ташмачиларга тегмай қўйдик.

— Демак: «Ўғрилиқ қилсанг ҳам майли, ишқилиб, далага чиқиб турсанг бўлди!» Шундоқми?

— Уртоқ Насриддинов, мен ўғрилиқни оқламоқчи эмасман. Лекин бошқа иложим йўқ. Уларга ҳам осон эмас. Колхоз берган пулга бола-чақа боқолмайди. Беш-ўн кило картошка ё сабзини сотиб бойиш учун эмас, рўзгорга ишлатгани олиб келяпти. Нима қилай? Далага мелиса қўйиб қўяйми? Унда биттаям одам чиқмайди. Тушунасизми?

— Майли, кейинги гуноҳингизга ўтаверинг-чи.

— Кейинги гуноҳим... «Ўғлини давлат машинасида олиб юради», дебди. Бу туҳмат. Беш ой ичида ўғлим чакка марта чиқди машинага. Қасалхонага олиб бордим, кейин уйга олиб кетдим. Ҳали эрим ҳам, ўғлим ҳам давлат машинасига ўрганмади. Учинчи айб: «Раиснинг олий маълумоти йўқ...» Тўғри, қишлоқ хўжалиги институтида сиртдан ўқирдим. Бола бўлиб тўртинчи курсдан ташлаб кетдим. Бу йил тикламоқчиман. Энди, раис манман, коллектив билан маслаҳатлашмайди, ўз билганича иш қилади деган гапга келсак... бу тўғри. Аввало, колхозда коллективнинг ўзи йўқ. Мирзааҳмад ака яхши одам эди, бировга озор бермасди. Бундан фирром одамлар фойдаланарди. Бу хатда идорадагиларнинг ҳам қўли борга ўхшайди. Мен бир-иккитасининг думини босдим шекилли. Хўш, манманлигим бор бўлса, бордир, одамнинг камчилиги ўзига билинмайди.

— Да-а...— деди Насриддинов ва ўрнидан туриб, нари-берни юра бошлади. Дераза олдига бориб ташқарига тикилиб туриб қолди. Зумрад ҳозир тақдири апави яғричдор, бир сўзлик ва такаббур кимсанинг бир оғиз сўзига боғлиқ эканлигини ўйлаб безовталанди. Кейин ўзига-ўзи таскин берди: «Бор-э, билганини қилмайдими?

Амалнинг лаззатини ҳам, азобини ҳам тотиб кўрдим. Роҳатидан машаққати кўпга ўхшайди».

Насриддинов чўрт ўтирилди:

— Нима қиламиз энди, Ҳайитқулова?

Зумрад елка қисди:

— Ўзингиз биласиз. Хоҳласангиз комиссия юборинг.

Лекин мен думалоқ хатни текширишга қаршиман. Мард одам имзосини очиқ қўяди, қурбақадай кавакда бекиниб ётиб қурилламайди. Ҳозирги замоннинг эркакларига қойил эмасман. Дардини айтибди-ю, фамилиясини айтгани кўрқибди. Ўзининг орқаси ҳам тоза эмас-да, хавотири бор.

— Нима, сиз бу хатни эркаклар ёзган дейсизми?

— Албатта. Эркакларнинг иси келиб турибди.

Насриддинов тўрга ўтиб, ўз жойига ўтирди.

— Ким бўлсаям текшириб жавоб бериш керак. Тартиб шунақа. Ана, бланкани кўриб турибсиз, обкомники. Хай, майли, иккинчи масалага ўтамиз. Мана, йил тугаб боряпти. Қолхозчи ўн икки ой меҳнат қилди. Энди озгина дам олишга ҳаққи бор. Биз кичкина бир группа туздик. Илғор колхозчилар, механизатор, чорвадорлардан иборат. Группага сизни раҳбар қилиб тайинладик. Уларни ўн кун Қримга олиб бориб ўйнатиб келасиз.

«Қрим»ни эшитиб Зумрадининг юраги портлади. Ўқишга кираман, деб уч-тўрт марта Тошкентга борганини айтмаса, Қрим тугул Москвани ҳам кўрмаган эди.

— Қачон кетамиз? — деди Зумрад шодлигини яширолмай.

— Ўн кундан кейин. Демак, сиз розисиз. Обкомга шундоқ дейман.

Насриддинов ўрнидан туриб, хайрлашгани қўл чўзди.

— Омон бўлинг.

Зумрад Мавлон Исаевичнинг кулиб турган чағир кўзларига қаради. Бу сафар секретарнинг кўзлари илгаригидек хунук кўринмади. Зумрад эшикка етганда Насриддинов уни тўхтатди:

— Ҳа, айтмоқчи, ҳалиги масалани... шикоятни сиз Қримдан қайтгандан кейин гаплашамиз.

Зумрад, яхши, дегандек бош силкиди. Секретарнинг гапи унинг қулоғига кирмас, у хаёлан аллақачон Қримга етган эди.

Қрим деса Зумрадининг кўз олдига афсонавий бир ўлка келарди. Рост экан. Уч кундирки, гулбоғлик ўн беш

сайёҳ билан Қора денгиз бўйида сайр қилиб юрибди. Ўзга юртнинг осмони ҳам бўлакча кўринар экан. Бу ерда тиниқ, зангори осмонгина эмас, ҳамма нарса ўзгача эди: япроқлари икки метр келадиган пальмалар, денгизга тўш уриб аста сузиб юрган оппоқ чағалайлар, олмадан каттароқ тарвузлар, ғарам-ғарам апельсину мандаринлар, одамларнинг ҳаёт тарзи... Ҳаво мўътадил, на иссиқ, на совуқ. Эрталаб балконга чиқсанг, рўпарангдagi каштан дарахтида олмахонлар дикир-дикир ўйнаб юради. Жажжи муштчаларига бодомми, ёнғоқми қисиб олган. Сенга тугмачадек кўзларини қадаб тикилиб турадию қарсиллатиб ёнғоқ чақади. Одамдек битталаб пўчоғини ажратиб ейди. Зумрад табиатнинг бу антиқа жонзотига соатлаб тикилиб ўтириб зерикмайди.

Ҳа, Зумрад уч кундан бери лол бўлиб, ёқа ушлаб юрибди. Айниқса, денгизда кўрган бир манзара миясига маҳкам ўрнашиб қолди. Бир куни эрталаб енгил катерга ўтириб Гурзуфга боришди. Гурзуф Ялтага яқин тарихий шаҳар экан. Катер денгизни ёриб, икки ёнида сувни шопириб боряпти. Зумрад «Коммунизм» колхозининг бригада бошлиғи, қорача, тўладан келган Ҳидоятнинг ёнида ўтирган эди. Ялтадан беш-олти километр узоқлашиб денгиз ўртасига етганларида оқ чағалайлар кўпайди. Улар катерни изма-из қувиб келар, сайёҳлар ташлаётган печенье, нон ушоқларини мўлжаллашиб дамбадам сувга шўнғирди. Ҳадемай рўпарада катта кема кўринди. Чағалайлар йирикроқ емиш умидида кема сари учдилар. Гурзуф боғлари кўринди. Шамол турди. Денгиз чайқала бошлади. Зумрад ташқарига қаради. Биров худди улкан, кўм-кўк гиламни кўтариб силкитаётгандек эди. Уркач-ўркач тўлқинлар олисдан шиддат билан келиб катер тагига кириб кетар, кемача ўнқир-чўнқир йўлда бораётган автобусдек қалқиб кетарди. Зумрад баҳайбат долғалардан кўз узмай тикилиб ўтирди-да, бирдан Ҳидоятнинг билагига ёпишди.

— Вой, анавини қара, Ҳидоят!

Ҳидоят денгизга қаради. Икки ғарам пичанга ўхшаш тўлқинлар орасида муштдек қуш қалқиб турарди.

— Вой, бечора-эй!...— деди. Ҳидоят.— Ёлғиз ўзи-я! Биз мана бу ерда қўрқиб ўтирибмиз.

Зумрад чағалайнинг полопонига тикилди. Денгиз чайқалганда улкан тўлқинлар ўзаро қўшилиб, уни кўмиб юборар, тўлқин қайтгач, бир мўъжиза бўлиб қушча яна сув юзига қалқиб чиқарди. Зумрадга бу манзара қаттиқ таъсир қилди. «Онаси ташлаб кетдимикан? Эҳти-

мол, қирғоққа кетиб қайтиб келмагандир ё кеманинг паррагига урилгандир? Полопон нега соҳилга қараб сузмайди? Касалми, мажоли йўқми? Денгиз уни ютиб юборади-ку? Ҳа-а... Дунёда ёлғизлик ёмон экан. Ёлғизлик курсин...»

Қатер илгарилаб кетди. Бироқ Зумрад ўгирилиб, ҳамон бепоеън денгиз қаърида қолиб кетаётган ёлғиз, нажотсиз қушчани анчагача кузатиб борди.

Зумрад ва унинг ҳамроҳлари денгиз бўйидаги ҳашаматли меҳмонхонада туришарди. Бир кунни Боғчасаройни кўриб келишди. Зумрад қўшни хонада аёллар билан бугунги кўрган-эшитганларини гаплашиб ўтирган эди, эшик тикиллади. Қундуз телпак кийган, олакўз, букри бир йигитнинг калласи кўринди.

— Ҳайитқулова шу ерда турадимиз?

Зумрад таажжубланиб даҳлизга чиқди.

— Ассалому алайкум,— деди йигит қўлини кўксига қўйиб,— Зумрад опа сизмисиз?

— Биз,— деди Зумрад, бегона йигитга синовчан тикилиб. Йигит дардини айтди: Зумрадни жуда яқин бир кишиси кутиб турган эмиш. «Ким бўлди экан? Бу ерда таниш-билишим йўқ эди-ку? — деб ўйлади Зумрад.— Еки санаторийга келган битта-яримта гулбоғликмикан?» — Қаерда у? Нега ўзи келмади?

Йигит саволни эшитмадимиз, жавоб бермади. «Мен пастда бўламан» дея дарров изига қайтди. Зумрад хаёл ичида хонасига чиқиб кийинди-ю, пастга тушди. Элчи йигит таксининг эшигини очиб қўйиб, кутиб ўтирарди.

«Волга» автостанцияга қараб юрди, кейин бозорчага бурилди ва денгиз ёқалаб шаҳардан чиқиб кета бошлади. Зумраднинг кўнглига ҳадик оралади:

— Менга қаранг, қаёққа олиб кетаяпсиз мени?

Шофёр ортига ўгирилди, тилла тишларини ярқиратиб илжайди:

— Қўрқманг, опа, мен ҳам Гулбоғданман.

Машина ярим соатча юриб, Ялтанинг жанубидаги Симеиз деган кўркама шаҳарчага кириб борди. Шофёр қуюқ дарахтларга бурканган текис ва тор кўчалардан ўтиб, кичиккина бир чорбоғ олдида тўхтади. Букри йигит илдам тушиб эшик очди. «Ўлдим! — деди ичида Зумрад.— Аҳмоқ бўлмасам, бир бегона йигит юр, деса олди-га тушиб келавераманми? Ҳидоятни ҳам олмайманми?» Олакўз йигит: «Марҳамат, опажон!» дея қўл чўзиб ҳовлини кўрсатиб турар, Зумраднинг иложи қолмаган эди.

Қоронғи тушган, атрофда зоғ учмайди, дод деганинг билан биров эшитмайди.

Зумрад ўзини тутиб олди. Йигитга эргашиб узун айвон орқали катта уйга қараб юрди. Меҳмонхона олдида йигит эшикни секин тиқиллатиб очди-да, Зумрадни олдинга ўтказди. Хона чароғон эди. Зумрад остонада бир зум тўхтаб қолди. Ёруғликдан кўз олди жимирлаб кетди. У истар-истамас олға босди. Тўрда оёқларини чалиштириб... Насриддинов ўтирарди! Зумрад беихтиёр уҳ тортди.

Мавлон Исаевич ирғиб туриб Зумрадга пешвоз юрди. Эшик дарров ёпилди. Зумрад шартта бурилиб чиқиб кетмоқчи бўлди. Кейин эс-ҳушини йиғиб олди: «Олақўз йигит ҳалиям ҳовлида турган бўлса керак. У ўла қолса ҳам қўйвормайди. Насриддиновнинг-ку, феъли маълум. Шундан-шунга эринмай изимдан келибди. Энди ниятига етади, ўлдирса ҳам етади. Ҳай, кўргилик экачда, бўлар иш бўлди..»

Зумрад маккорнинг домига тушган эди, чор-ночор бўйин эгди.

Мавлон Исаевич Зумраднинг қундуз ёқалик бежирим пальтосини ечиб, илгакка илди. Икки қадамча наридан туриб унинг қадди-қоматига суқланиб тикилди. Зумрадни қўлтиқлаб тўрдаги креслога олиб бориб ўтқазди. Яна унга бошдан-оёқ разм солди. Район раҳбари сифатида: «Аҳвол қалай, яхши томоша қилиб юрибсизларми?» деб сўрамади ҳам. Кўпдан бери интиқ бўлиб кутган ўйинчоғига етган боладай ишшайиб тураверди. Бу Зумрадга алам қилди. Мавлон Исаевич спортчиларнинг кўм-кўк бежирим формасини кийиб олган эди. Бу тор, таранг кийимда унинг келишган қомати янада бўртиб турарди. Зумрад унга кўз қирини солди. Бир зум хаёлидан, Яраш полвондан қаери кам, деган хиёнаткорона фикр ўтди. Сўнг дилидаги шайтонни ҳайдаб, таънасмиз, ўзига-ўзи гапираётгандек деди:

— Одамни шундан-шунга овора қилдингиз-а? Шерикларимга нима дейман энди?

Ҳозир Насриддиновни Зумраднинг васлидан бошқа ҳеч нарса қизиқтирмасди. У голибона табассум қилди, секин Зумраднинг билагидан ушлаб қаттиқ қисди.

— Қримни ҳам кўринг, дедик-да, хоним. Хурсанд эмасмисиз?

Зумрад Мавлон Исаевичнинг ишорасини тушунди: «Ахир мен туфайли келдинг бу ерларга, тентак. Бўлма-

са юрардинг ҳозир дала кезиб, отингга гўнг ташиттириб...»

— Бунақа кўргандан... кўрмаганим ҳам яхши эди,— деди Зумрад уҳ тортиб.

Насриддинов хушомад қилди:

— Кўзингизни юминг, бир мўъжиза кўрсатаман.

Зумрад индамай рўпарасига қараб ўтираверди. Энди Насриддинов қандай каромат кўрсатса ҳам унга барибир эди.

— Юминг, юминг! Хурсанд бўласиз.

Зумрад истамайгина кўзларини юмди. Мавлон Исоевич ўрнидан турди. Тумбочка тортмасини очиб бир нарса олди. Аста Зумраднинг чап қўлини тутдию бармоғини силаб узук ўтказди. Зумрад кўзларини очиб қўлига қаради. Бармоғида антиқа узук порлаб турар, у ниҳоятда қиммат, камида ярим «Жигули»нинг нархига тенг эди.

— Кераги йўқ... эди...— деди Зумрад хижолат ара-лаш. Секин узукни силади. Насриддинов андишани йиғиштириб қўйиб, Зумрадни бағрига тортди-ю, юз-кўзларидан ўпа бошлади. Зумрад аввалига енгил қаршилик қилган бўлди...

Зумрад уч кунгача Симеизга келиб-кетиб юрди. Тўртинчи куни Насриддинов жўнайдиган бўлди. Яна ўша хилват ҳовлида учрашдилар. Кетар чоғи Насриддинов Зумрадни бағрига босди.

— Мана шунақа... бизнинг айтганимизни қилиб юрсангиз, бир куни сизни ўрнимга қўйиб кетаман. Биласиз, райком секретари бўлиш учун ё зар керак, ё зўр. Ҳозирча сизда иккаласи ҳам йўқ.— У сирли кулимсиради.— Еки борми?

Насриддинов очиқдан-очиқ, энди менга жазман бўласан, демоқчи эди. Гулбоғда қандай юришини ўйлаб, Зумраднинг эти увишди.

Уйга кетиш олдидан Зумрад ғалати туш кўрди. Тушида денгиз ўртасида турганмиш. Бир вақт лоп этиб эри пайдо бўлибди. Негадир у бўйнига Йигиталини миндириб олганмиш. Асов тўлқинлар Яраш полвонни гоҳ чўқтириб, гоҳ яна сув бетига қалқитиб чиқарармиш. Йигитали: «Ая, дадамни қутқаринг, чўкиб кетаяпти!» деб бақирармиш. Ўзи маҳкам отасининг сочига ёпишиб олибди. Зумрад атрофига аланглаб дод солармиш. Бироқ ён-верида на бир жон, на бир қайиқча кўринармиш. Бир замон ҳув ўша ёлғиз қушча пайдо бўлибди. У бирдан тилга кирибди. «Мен ёрдам берардим-у, ўзим тирик

етимман, онам ташлаб кетган», дебди ва тўлқинлар қаърида ғойиб бўлибди...

Навбатдаги долғалар Яраш полвонни домига тортганда Зумрад чўчиб уйғонди. Жиққа терга ботибди. Энди тонг ёриша бошлабди.

Зумрад аста туриб кийинди. Шеригим уйғониб кетмасин деб чироқни ҳам ёқмади. Ташқарига чиқди. Тушининг таъбирини ўйлаб қўрқди. Пochтага бориб уйига телефон қилмоқчи бўлди. Меҳмонхонадан чиқиб денгиз томон нашлаб туша бошлади.

Денгиз шаффоф, осмон билан қўшилиб кетгандек, сарин елда оҳиста жимирлайди. Соҳил бўм-бўш, ҳувиллаб ётибди. Олисида улкан кемалар кўринади. Ундан берироқда чекловчи белгилар — қизил байроқчалар липиллаб турибди. Зумрад уйини, эрини, ўғлини ўйлади. Юраги сидирилди, кўкси ачишиди. Кўз олдига Насриддиновнинг уч кун оч теватдай ялаб-юлқагани... ҳансираб, терлаб пишгани... нафси ўлар-ўлмас, хириллаб ухлаб қолгани, эрталаб ҳеч нарса кўрмагандек, совуққина хайрлашганлари келди. Зумрад бармоғини силади. Нодир узук бармоғини, йўқ, юрагини сиқаётгандек бўлди. Секин узукни чиқарди. Сувга отмоқчи бўлиб қўлини кўтарди. Қўли бир сония муаллақ қолди. Хаёлидан: «Хизмат ҳақи бу, хизмат ҳақи!» деган машъум маломат ўтди. У жаҳл билан узукни денгизга улоқтирди. Узук гилдираб бориб сув бўйида тўхтади. Зумрад шундоққина соҳилда жилоланиб ётган камёб узукка тикилиб бир зум ўйланиб турди. Уни кўзи қиймади. Беихтиёр олға интилди. Шу пайт денгиздан кучли тўлқин келди. Майда тошчаларга қўшиб узукни ҳам ювиб кетди.

Зумрад ўзининг аҳволига хўрлиги келдими, узукка ачиндими, йиғлаб юборди.

12. ОЗОДЛИК

Янги йилга бир ҳафта қолган эди. Якшанба кунини Яраш полвон шаҳарга тушди. Ўғлига кийим-кечак, совға-салом олди. Бозорга кириб катта қора сумкани мевачевага тўлдирди. Янги йил арафасида қўни-қўшни кириб қолса, уят бўлмасин, деб бир-иккита шиша ҳам харид қилди. Бозорга кираверишда автолавка турган экан. Қараса, одам гавжум. Яраш полвон яқинлаб бўйнини чўзиб қаради. Бир суртелпак кўзига чиройли кўринди. Ўзи кўкимтир, офтобда ялт-юлт қилиб товланади.

— Синглим, анави телпагингиз эркакларникими? —

деди сотувчи қизга. Сотувчи қўли-қўлига тегмай савдо қилаётган эди, бошини кўтармай жавоб берди:

— Йўқ, женский, амаки! Узи биттагина қолди.

«Аёлларники бўлса олсаммикин? — Уйланди Яраш полвон.— Онаси хурсанд бўларди. Узиям бежирим экан. Пулим етса оламан».

— Қани, синглим, бир кўрайлик-чи!

Сотувчи телпакни олиб бир пуфладию чўзди:

— Марҳамат. Олинг, амаки, янгам қувонади. Пулингиз ўзингиз билан кетади.

Яраш полвон телпакни айлантириб кўрди, тўғри келармикан — келмасмикан, дегандек иккиланди. Ёнида турган бир келинчакка кийдириб кўрди. Телпак қимматроқ экан. Бари бир у олишга жазм қилди.

— Уранг! — деди сотувчи қизга. Сотувчи қиз пулни санаб олди-ю, Яраш полвон нари кетмай туриб пастдан ҳалигидай телпак олди-да, машина эшигига илиб қўйди. Полвон қизнинг шумлигига қойил қолди.

Бозор-ўчар қилиб, автостанцияга келди. Қорасувнинг автобуси кетиб қолибди. Яраш полвон биронта машинани кира қилмоқчи бўлди. Уч-тўрт киши билан гаплашди. Бири: «Қорасув узоқ», деди, бири: «Бензиним йўқ», деб кўнмади. Полвон сумкасини саланглатиб ўйчан туриб қолди. Шу пайт катта йўл четига оқ «Волга» келиб тўхтади. Қотма, букри йигит тушиб, автостанция тарафга қараб қўйди-ю, капотга суяниб чека бошлади. Яраш полвон илдам унинг олдига борди.

— Ука, Қорасувга ташлаб қўймайсанми?

Букри йигит соатига қаради:

— Қорасувгами? Э, вақтим йўқроқ эдию... Хай, қанча берасиз, амаки?

Йигитнинг рози бўла бошлаганига суюниб, Яраш полвон орқа эшик томон юрди.

— Эл-юртдан олганингни оласан-да, ука. От билан туя бўлармиди?

Букри сигаретини отиб юбориб рулга ўтирди.

— Кетдик! Баҳонада бир-икки яшик олма ола келаман. Янги йилда болалар мазза қилиб ғажийди. Олманинг зўри Қорасувда бўлади, тўғрими?

Яраш полвон истамайгина: «Ҳа», деб қўйди. Букри йигит маҳмадона экан. Бирпасда олам-жаҳон гапларни гапириб ташлади. Ёзда мана шу «Волга»сида Жезқозғонга ўрик олиб боргани ҳам қолмади, мелисалар билан ака-укалиги ҳам, икки қаватли участкаси ҳам, бензинини пахтага дори сочадиган учувчилардан текин олишию

ўғлига тўй қилганида бутун бир ансамблнинг кўчиб келганигача айтиб мақтанди. Яраш полвон мум тишлаб ўтираверди. Букри йигитнинг ҳам оғзи чарчадими, бир лаҳза жим бўлиб қолди. Сўнг полвонга елкасидан қараб сўради:

— Ҳазрат Қорасувда турасизми ё меҳмонга боряпсизми?

— Қорасувда тураман.

— Лекин раисларнинг зўр-да! Мана бунақа хотин! — Йигит бош бармоғини кўрсатди. Яраш полвоннинг гаши келди.

— Нимаси зўр? — деди ёқтирмай.

— Ҳаммаёғи зўр! — Йигит хиринглаб кулди. — Бошдан оёғигача. Қаймоқ дейсиз, оҳ, оҳ, оҳ! Мавлон акамнинг омадлари бор экан. Мазза қилиб юрибди. Қримгача олиб бориб ўйнатиб келди-я! Қандини урсин, нима дедингиз?

Яраш полвоннинг бошига гурзи билан ургандек бўлди. У букри йигитнинг елкасини чангаллади:

— Тўхта, эшшак!

Шофёр секинлади-ю, тўхтамади.

— Тўхта деяпман сенга, ярамас! Ҳозир мушукдай деразадан отиб юбораман!

Йигит Яраш полвоннинг қора тарвуздай катта калласига, ҳар бири туятовондек келадиган панжаларию олайиб кетган кўзларига қараб, беихтиёр машинани четга чиқариб тўхтади. Полвон шошиб сумкасини кавлади. Қип-қизил патир нон олиб букри йигитга чўзди:

— Мана, нон ушлаб қасам ич! Уша Мавлоннинг... Зумрадни қучоқлаб турганини кўрганмисан? Қачон кўрдинг, қаерда?

Букри йигитнинг ранги оқарди. У тушиб қочмоқчи бўлдим, елкаси билан эшикни туртди. Яраш полвон уни бир қўллаб маҳкам тутиб турарди.

— Ушла, деяпман нонни! Гапир!

Йигит бидиллади:

— Мен сизга нима қилдим, ака, қўйворинг!.. Мен одамлардан эшитганимни гапирдим холос. Лекин Мавлон акамни Қримга ўзим кузатиб бордим. Беш кун хизматини қилдим. Беш кунда... беш юз сўмга куйдим. Ёлғон айтсам, мана нон урсин!

Бу — ўша олакўз, букри йигит эди.

— Бўпти, ҳайда! — деди Яраш полвон ва ўзини ўриндиққа ташлади.

Йигит анчагача миқ этиб оғиз очмади. Қишлоққа етай деганда:

— Кечирасиз, ака, раис опанинг... сизга яқинлигини билмабман,— деди аста.— Ҳозир одамлар ноинсоф бўлиб кетган-да.

— Ана шунақалардан биттаси — сен! — деди полвон юқларини йиғиштириб.— Сен аҳмоқни ҳам хотин туққан. Оғзингни шалоқлигини қара! Тўхта! Бўлди, тушаман!

Йигит шартта тўхтади. Полвон битта ўн сўмлик чиқариб йигитнинг башарасига отиб юборди-да, тескари ўгирилиб кетди. Унинг қалби йиғлар — хиёнатдан, бедодликдан фарёд қилар, фақат номусининг зўридан ўзини йиғидан тутиб борар эди.

Яраш полвон тўғри колхоз идорасига йўл солди. У Зумрадни топмоқчи, шу ерда, эл-юрт олдида шармандасини чиқариб, жавобини бермоқчи эди. «Бир оғиз сўрамай раис бўлиб олдинг — индамадим. Райкомнинг маишатхонасида тонготар базм қилиб ўтирдинг — индамадим. Энди Қримни ўйлаб топдингми? Гулбоғ торлик қилиб қолдимми? Ҳозир бориб Қримингни чиқараман...»

Зумрад идорада йўқ экан. «Социализм» колхозида қандайдир мажлис бор экан, шу ёққа кетибди. Яраш полвон қовоғини очмай секретарь қиздан сўради:

— Қачон келади?

Секретарь қиз полвоннинг ҳурматини қилиб ўрнидан турди:

— Билмадим, почча,— деди кўзларини жавдириб.— Мажлисни райком бованинг ўзлари ўтказаетган экан, демак кечқурунғача борса керак-да. Зумрад опам келсалар нима деб қўяй?

— Ҳеч нарса,— деди полвон ва уҳ тортиб ўрнидан турди.

Узун кўчада сумкасию тўрхалтасини саланглатиб, калласини осилтириб кетиб боряпти. Ён-веридан ўтаётган кишиларни пайқамайди ҳам. Кўз олди жимирлайди, кўз олдида қора-қора шарпалар кезади. Шунча йил бадалига санчиқ нима — билмаган юраги оғрийди, кўксини тимдалаб, эзиб-эзиб оғрийди. Яраш полвоннинг эсига қачондир эшитган гапи тушди: «Хотин киши эрига хушомад қила бошладими, билгинки, у гуноҳ қилган бўлади ёки эрини каттароқ бир нарсага туширмоқчи». Бу жўнгина фикрни ўйлаб, полвон бир дам тўхтаб қолди. Зумрад ҳам кейинги пайтда ўзгармадими? Ўзгарди. Айниқса, Ялтадан қайтди-ю, Яраш полвонни ялаб-юлқашга

тушди. Полвон ёлғондан йўталса ҳам ирғиб туради, қо-
воғини солса, алланечук хавотирланиб боқади... Яраш
полвон аввалига, ҳа, энди ўн беш кун уйда бола боқти-
риб, саёҳатда юриб келганига уялаётгандир, деб ўйлади.
Гап бу ёқда экан-да!..

У уйга келди. Юкларни ошхонага олиб кириб тўқ
эткизиб қўйди. Қудуқдан сув тортиб ичди. Қудуқ боши-
да анчагача хаёл суриб ўтирди. Кейин идорага телефон
қилди. Зумрад қайтмабди.

То оқшомгача у ҳовлини айланиб юрди. Ўзи ўтқаз-
ган кўчатлар ёнига бориб, узоқ-узоқ қараб турди. Со-
вуқда улар ҳам Яраш полвондек жунжикиб турганга
ўхшарди. Полвон қирмизи олма, анжир шафтоли, ғай-
ноли, нашвати... олдига борди. Дарахтларнинг шип-ший-
дам шохларини бир-бир силкитди, гўё улар билан видо-
лашди. Кўзларига ёш қалқди. Дунёдан, одамлардан, бу
тескари ҳаётдан дод дегиси келди. «Қанақа замон ўзи
бу, биродарлар, қанақа замон, а?! Бировнинг хотинига
бирова эгалик қилса?! Кечаси қўйнингдан чиқариб олиб
кетса! Бегона юртларга олиб бориб... юрса?! Лаънат
сенга! Халқ отаси, район каттаси деган номингга лаънат!
Сенга ҳам минг лаънат, ғархотин! Иссиқ уйнинг, ҳалол
боланг, шаръий эринг турганда бировларга белингни
кучоқлатиб... элга бош-қош бўлгунча ҳар нарса еганинг
яхши! Ҳали кўр бўласан, хор бўласан! Мана бу қўлла-
рим сендан бошқа хотиннинг сочини силамаган эди, ме-
нинг номусимни букдингми, сени худога солдим...»

Яраш полвон жаҳл билан айвонга кирди, идорага
телефон қилди. Трубкани Зумраднинг ўзи кўтарди.
Яраш полвон пишиллаб нима дейишини билмай қолди.
Сўнг трубкани тарақлатиб ташлади-ю, эшикни тепиб
очиб кўчага чиқиб кетди.

Унинг кўзига қон тўлган эди, идорага қандай етга-
нини билмайди. Қоронғи тушган, идора олдидаги неон
чироқлар оқ-сарик бўлиб товланар, кираверишга «Янги
йилингиз қутлуғ бўлсин, азиз колхозчилар!» деган узун
шиор осилганди. Полвон гурсиллатиб даҳлизга кирди.
Уч-тўрт одам ўтирган экан. Яраш полвон уларнинг са-
ломига алик ҳам олмади. Эшикни шартта очиб ичкари
кирди-да, дангал тўрга ўтди. Узунчоқ столнинг икки че-
тида идора хизматчилари ўтирибди. Улар ялт этиб пол-
вонга қарашди. Полвоннинг рангида ранг йўқ, қоратў-
ри юзи янада қорайиб, бўғриқиб кетган эди. Зумрад бе-
ихтиёр ўрнидан турди. Эрининг важоҳатини кўриб:
«Тинчликми, адаси?» деб аранг оғиз очди. Яраш полвон

индамади, тикка хотинининг ёнига борди-ю, унинг бети-га тарсаки тортиб юборди. Зумрад гуп этиб ўрнига чўкди. Идора хизматчилари: «Ҳай, ҳай, полвон, бу нима қилиқ?!» деб ўринларидан тура кетишди. Унгача полвон чўрт изига қайтди. Остонага борганда: «Қолганини уйда оласан», дедию эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди.

Бу воқеа бир неча сония ичида кечганидан барча ҳангманг бўлиб қолди. Кенгаш ўз-ўзидан бузилди. Ёрдамчиларига жавоб бериб юбориб, Зумрад оғир хўрсиниб ўрnidан турди.

Зумрад эшикдан қўрқа-писа кирди. Шунча йил давомида эрим чертмаган эди, энди аямайди, ўлгунча калтаклайди, деб ўйлади. Атрофга аланглади. Яраш полвон кўринмасди.

Бир-бир босиб ичкари уйга ўтди. Полвон катта уйда экан. Зумрад бош эгиб, эрининг ёнига бориб ўтирди. Полвон қайрилиб ҳам қарамади. Зумрад нимадир демоқчи бўлади, тили айланмади. Яраш полвоннинг бақиринини сўкишини, ҳатто уришини истайди. Полвон эса индамайди. Тарки дунё қилган девонадек бир бурчакда чордана қуриб, калла осилтириб ўтирибди. Гоҳо туриб қудуқдан сув ичиб киради, уҳ тортади, яна сувга чиқади. Охири бир пақир, муздек сув олиб кириб, ичига ёғлоғи солиб қўйди. Дам-бадам пақирдан сув олиб ичади-ю, ўтган кунларини, етимликда чеккан жафоларини, эр бўлиб, ота бўлиб қувонган чоғларини, ва ниҳоят, йигитлиги яксон бўлиб номуси букилиб... рўзғори касодга, йўқ, фалокатга йўлиққанини ўйлайди. Рўпарасида рўмолининг учини тишлаб ерга боқиб ўтирган мана бу жувон бир вақтлар қандоқ қиз эди-я, қандоқ қиз эди! «Менинг сиздан бошқа кимим бор, сизнинг мендан бўлак кимингиз бор?» деб кечаси билан қулоғига шивирлаб чиқарди. Яраш полвон уни не-не йигитларнинг қўлидан тортиб олганди. Бари бир, у бировники бўлиб чиқди. Водариф...

Полвон тағин биқинига қўл чўзди. Ёғлоғини пақирга ботириб сув ичмоқчи бўлди. Шу пайт Зумрад ирғиб туриб челақни нари суриб қўйди:

— Бўлди энди, хўжайин, томоғингиз шамоллаб қолади.

Полвон унга ўқрайиб қаради:

— Улиб кетмайманми, сенинг нима ишинг бор? «Хўжайин» эмиш! Сенинг хўжайининг мен эмас, бошқа одам!

Зумрад эмаклаб келиб полвоннинг тиззасига бош урди, уввос тортиб йиғлади:

— Мени кечиринг, мен бадбахтни кечиринг, дадаси. Келинг, уринг, ўлгунча уринг! Оёқ-қўлимни синдириг! Бироқ мен шармандани кечиринг! Мен сизнинг тирноғингизга ҳам арзимаيمان... Ув!..

Яраш полвоннинг кўнглига гумон оралади. «Эҳтимол ҳалиги вайсақи букир ёлғон гапиргандир», деб ўйлади. Хотинининг бошини кўтарди.

— Менга қара! Ялтага Насриддинов ҳам бордими, бормадими? Тўғриси айт! Қасам ич! Ёлғон айтсам, ёлғиз ўғлимнинг ўлигида ўтирай де!

Зумрад анграйиб эрининг даҳшатли кўзларига тикилди. Полвон унинг кичкина бошини баҳайбат панжаларида ушлаб турар, агар хотини ёлғон гапирса, анжирдек эзиб юборишга тайёр эди гўё.

— Гапир! Нега миқ этмайсан? Бордими у Ялтага, бормадими?

Зумрад боргани йўқ, демоқчи бўлди, аммо «ўғлининг ўлиги»ни ўйлаб қўрқди. Шилқ этиб ўзини эрининг тиззасига ташлади-ю, яна уввос тортиб йиғлашга тушди. Полвон ўрнидан туриб кетди.

Шу кетганча алламаҳалгача келмади. Зумрад йиғлаб-йиғлаб тонготарда ухлаб қолди. Эрталаб туриб қараса, эрининг ўрни бўш турибди. Тўшак қандай солинган бўлса — шундай. Зумраднинг юраги шув этди. Хаёлидан зувиллаб, кетган, деган фикр кечди. Уйма-уй юриб, шкафларни титкилаб кўрди. Пул жойида, Зумраднинг тақинчоқлари, тўй куни Яраш полвон совға қилган марварид кўзли узук... ҳаммаси ўрнида эди. Полвон ўзининг совринлари, дипломларини, медалини ва янги дўпписини олиб кетибди.

Зумрад шалвираб, меҳмонхона ўртасида карахт туриб қолди.

1988

БЕШ КУН МИСТЕР БУЛГАНИМ

I

Кеч бўлса, тонг отмаса дейман. Чунки тонг отса, яна ишга бориш керак. Сон-саноқсиз қоғозларни титкилаб кунни ўтказиш... Қоғозбозлик жонимга тегиб кетган! Эрталабдан то қора шомгача папка ағдариб қоғоз санаганим-санаган. Бировга ёзма кўрсатма юбор, бировдан кўрсатма ол, кимгадир справка бер, кимдандир ҳисобот сўра... Тавсияномаю ариза, характеристика, илтимоснома, таклифу ахборотларнинг кўплигидан боши ғувиллагани-ғувиллаган. Кечга бориб шалпайиб қоламан. Бармоқларим безиллаб оғрийди.

Агар шунақа қилиб яна беш-ўн кун ишлаганимда... Билмадим нима бўларди. Толеимга ўзи лоп эткизиб Чарльз Стоунни етказди-ю, беш кун қоғоз зулмидан қутулдим.

Ҳаво салқин тортиб, конденционерлар ўчирилган пайт эди. Бир куни пешиндан кейин бошимни чангаллаб ишга кўмилиб ўтирсам, Жавли Мардиевич чақиртирди. Жавли ака ярим хўжайин. У илгарни ўт ўчирувчиларнинг каттаси бўлиб ишлаган экан. Пенсияга чиқиб уйда зерикиб қолибди. Кейин бизга ишга келибди. Ўзи пакангина, тақирбош, лекин унчалик ёмон одам эмас. Фақат жиндай эзмароқ. Қорнинг оқлигини, кўмирнинг қоралигини эринмай тушунтиради. Биз ҳам у кишининг феълига ўрганиб кетганмиз. Хўп, хўп деб тураверамиз. Мабодо гапини бўлсангиз, балога қоласиз. Жавли ака маърузасини бошдан бошлайди.

Хуллас, кундалик ҳисобот дафтаримни қўлтиқлаб Жавли аканинг олдига зинғилладим. Жавли Мардиевич одатдагидек телефон трубкасини кифтига қисиб, ким биландир гаплашаётган экан. Кўзи билан «Ўтиринг!» дегандек ишора қилди. Стул четига омонат чўкиб, дафтаримни очдим.

Жавли Мардиевич телефондаги кишини роса тузлади. Маорифчиларга минг йилдан бери ёд бўлиб кетган қўҳна кўрсатмани икки марта ўқиб берди, кейин бобма-

боб мағзини чақиб тушунтира бошлади. Бир маҳал: «Алло! Пуф, пуф! Алло», дедию трубкини жойига қўйди.

— Эшитилмай қолди. Сўгин ўзи сим қоқар.— деди тишини сўриб.

«Эми бўлса ҳозироқ кабинетдан чиқиб қочади у», дея ўйлаб, қўлимга қалам олиб Жавли Мардиевичнинг оғзига тикилдим.

— Дастурхонни ёпингиз,— деди у ўзининг жанубий шеvasида.— Сизга муҳим топширма бор. Эртага Америкадан меҳмон келаётибди. Адашмасам, оти Соунми, Суонми, шунга ўхшашроқ. У ҳам бизга ўхшаган маорифчи экан. (Ўт ўчирувчининг маорифчи бўлишини энди эшитиб турибман.) Тошкентда беш кун бўларкан. Хуллас, ана шу капиталистни сизнинг ихтиёрингизга топширамиз. Англичани биласиз-а?

— Илгари... ўқитувчилик қилганимда балодай эдим. Ҳозир...

— Ҳозир ҳам биласиз! — Чўрт кесди Жавли Мардиевич.— Битта америкаликка гап топиб беролмасангиз, министрликда нима қилиб юрибсиз?

«Сизга ўхшаб адашиб юрибман», демоқчи бўлдим у тилимни тийдим. Чунки яқинда аттестация бошланади. Унга мана шу собиқ ўт ўчирувчи раҳбарлик қилармиш.

Ярим хўжайин эгни-бошимга тикилди.

— Тузукроқ костюм-шимдан борми?

— Бор. Икки марта химчисткадан чиққан. Лекин кийса бўлади.

— Бўлмаса, гап бундай...

Бошланди! Жавли Мардиевич мени роса қўрқитди. Америкалик илоннинг ёғини ялаган айёрларнинг айёри экан. Мен чет эллик меҳмон олдида совет кишиси деган номга доғ тушириб қўймаслик учун ҳар бир қадамимни ўлчаб босишим, оғзимдан чиқадиغان ҳар бир сўзни ўйлаб гапиришим керак эмиш. Жавли Мардиевичнинг ярим соатлик маърузасидан кейин кўп нарсаларни билиб олдим. Мен беш кун давомида ичмайман, чекмайман, оғзимни катта очиб кулмайман, ҳазиллашмайман, латифа айтмайман, кўчада четга тупурмайман, меҳмондан совға олмайман (лекин унга совға беришим мумкин эмиш). Ундан ташқари мен чет эллик меҳмон билан гап талашмаслигим, уларнинг президентини ёмонламаслигим, қанча маош оласан, деб сўрамаслигим ва ўзимнинг маошимни ҳам айтмаслигим керак экан.

Шу ерга келганда беихтиёр гап қўшдим:

— Кечирасиз, Жавли Мардиевич, маорифчи бўлгандан кейин касбдошнинг ҳаётимга қизиқиши табиий. Болаларинг нечта деб сўраса, нима дей? Ростини айтайми ё айтмайми?

— Бачалар кўпми? Нечта?

— Олтита.

Жавли Мардиевич афтини буриштирди.

— Намунча сиркалагансиз? Ҳай, учта деб қўя қолинг. Американинг ўртача онласида учта бола бўлармиш.

— Тушунарли,— деб ўрнимдан турдим.

Остонага етганимда яна Жавли Мардиевич қайта-қайта тайинлади:

— Бир нарсани унутманг, Раҳматов! Уша Суон ёки Соун бизнинг сиёсий муҳолифимиз. Унинг ниятини яхши деб бўлмайди. У бизнинг устимиздан кулиб кетмоқчи. Сиз бунга йўл қўйманг. Чет элликка астарингизни кўрсатманг, аврангизни кўрсатинг. Сўгин ўз юртига боргонда ёмонлаб ёзолмай доғда қолсин. Уқдингизми?

Шу пайт телефон жиринглаб қолди. Жавли ака трубкани олиб, кимгадир кўрсатма бера бошлади. Мен эса секин-секин эшик томонга сурилавердим. Охири шипиллаб даҳлизга чиқдим у хонамга кириб, столда гарам бўлиб ётган қоғозларни дасталаб тортмага тикдим. Кейин идорадан қорамни ўчирдим. Меҳмоним эртага соат ўнда келиши керак экан. Кечикиб қолмай деб саҳар уйғондим. Дазмол урилавериб ялтираб кетган костюшимни кийдим. Кўкрак чўнтакка оқ дастрўмолни икки буклаб солдим, бўйнимга маймун сурати босилган галстукни боғлаб, хотиннинг атридан икки чаккамга жиндай суртиб олдим. Кейин тошойнага қараб камтарона илжайиб қўйдиму: «О, кей!» деб йўлга тушдим.

Аэропортда «Интурист» ходимлари билан танишдим. Улар ҳам менинг меҳмонимни кутиб туришган экан. Самолёт келди. Трапнинг тагига бориб тепага тикилиб турибман. Одамлар тушаяпти, тушаяпти... Чет эллим кўринмасди. Бир вақт у теракдай бўлиб эшикдан чиқди. Уни дарров танидим. Узун бўйли, малласоч, кўзида қора кўзойнак, эгнида жинси шим, елкасида каттакон қора сумка. У худди бизни юз йилдан бери танийдигандек: «Хелло!» деб қўл кўтарди ва илжайиб трапдан туша бошлади. Агар «Интурист» ходимлари бўлмаганда югуриб бориб уни қучоқлаб олардим.

— Оғирроқ бўлинг,— деди кимдир.— Инструкция олмаганмисиз?

Узимни босдим. Сиполик билан: «Хелло, сэр», деди му нимтаъзим қилиб қўл чўздим.

Кетдик. Йўл-йўлакай ҳамроҳларимдан яна қимматли маслаҳатлар олдим. «Ўзбекистон» меҳмонхонасига келдик. Меҳмонни люксхонага жойлаштирдик. Шерикларим жўнади. Мен пастда чел эллик касбдошимни кутиб турибман. Узимни бир-икки марта ойнага солдим, чўнтагимдаги оқ дастрўмолнинг учини сал чиқариб қўйдим. Қандай қилиб меҳмонни хурсанд қилишни ўйлай бошладим. У рус тилини чала-чулпа билар эмиш, мен мактабда англиз тилидан дарс берардим. Етти йилдан бери райОНО, облОНО, кейин, мана ишлаб юриб, тилни унутай дедим. Бироқ чўчийдиган ерим йўқ. Икки ёрти — бир бутун дегандек, тиллашиб кетармиз.

Меҳмоннинг оти Чарльз Стоун экан,

— Чарльз... Чарли,— дедим, ёлғондан илжайиб.— Чарли Чаплин-да. Сени Чарли дейвераман, майлими?

— Йес, йес, карошо! — деб қўлимни қисди меҳмон.

Мен отимни айтдим:

— Ҳикматилло Раҳматов.

— Хек... хек... матильда! — деди у ҳижжалаб.

«Матильда»га кўнмадим. Негаки, Матильда хотинларнинг исми. Худо кўрсатмасин. Америкасига борганда Матильда деб ёзворса, шарманда бўламан.

— Ноу, ноу! — деб бош чайқадим.— Матильда эмас, Ҳик-ма-тил-ло!

Барибир Чарлининг тили келишмади. У қизариб кулди. Охири келишдик. Мен уни Чарли дейман, у мени мистер дейди. Майли, беш кун мистер бўлсам, бўла қолай дедим. Шу пайтгача ҳеч ким мени жаноб мистер ё сэр деб чақирмаган эди.

Чарли билан меҳмонхона олдида турибмиз. Рўпарада инқилоб хиёбони, тепамизда куз офтоби. Чарлининг бўйнида қўш фотоаппарат. У жилмайиб чор атрофга боқади. Меҳмонни қаёққа олиб борсам экан, деб ўйланиб қолдим. Програмага кўра, бугун пиёда юрадиган кунимиз. Яқин-яқин ерларни айлантириб, Чарлини шаҳарга кўниктиришим керак.

Хиёбонга қараб кетдик. Сув сепиб супурилган тоза йўлкалардан юриб, анча айландик. Чарлига Осиёда ўсадиган гуллар, азамат чинорлар ёқди. У дам-бадам бош чайқаб: «О, кей! Карош!» деб қўяди.

Бир вақт меҳмоним эшиги очиқ телефон будкасига қараб кулди.

— Худди биздагидай экан. Трубкасини юлиб кетишибди.

— Безорилар қилган-да,— дедим мен дарров.— Афсуски, бизда ҳануз тарбиясиз кимсалар учраб туради.

Тўсатдан Чарли сўради:

— Мистер, Тошкентда қанча муаллим бор?

Шошиб қолдим. Кеча жиндай тайёрланиб олсам бўлар экан.

— Муаллим кўп,— дедим таваккалига.— Юзлаб мактаб бор. Ҳар бирида элликтадан муаллим бўлгандаям, биласанми, қанча бўлади?

— Биладан,— деб бош ирғади Чарли.— Кўп бўлади. Раҳмат.

— Юр, энди метрони кўрсатаман.

Поездга ўтириб, Горький бекатига бордик. Чарли ер юзига чиқиб, атрофга алангларкан:

— Максим Гор-ки, да? — деб сўради, буюк ёзувчининг ҳайкалини кўрсатиб.— Горки Тошкентда яшаганми?

— Йўқ, яшамаган,— дедим.— Лекин биз у кишини яхши кўрамыз. Шунинг учун ҳайкал қўйганмиз.

— А, Пушкин, Толстой?

— Биз Пушкинни ҳам, Толстойни ҳам, Киров билан Фрунзени ҳам ўлгудай яхши кўрамыз. Уларга ҳар қадамда ҳайкал ўрнатганмиз.

Чарли менга муғамбирона кулиб қаради:

— А? Неваи?

— Лаббай? Ҳа-а, Алишер Навойими? Э, катта бобомиз-ку!

— Унинг ҳам ҳайкали борми?

— Бўлмасам-чи, бор! Эртага кўрсатаман.

Қаранг-а! Бу Чарльз Стоун ростдан ҳам илоннинг ёғини ялаган айёрлардан экан. Индамасам, у мени чин кўчадан жин кўчага тортиб кетмоқчи. Овора бўласан!..

Парадлар хиёбони, номаълум солдат ёдгорлиги, анҳор бўйларини кезиб юриб, тушлик бўлганини сезмай қолибмиз. Ўйлаб-ўйлаб, Чарлини Кўк гумбаз чойхонасига олиб бордим. Эшикдан киришимиз билан чойхоначи йигитга: «Чет эллик, ҳушёр бўлинг!» деб шипшидим. Чойхоначи зингиллаб бориб, битта столни тозалай бошлади. Бироқ Чарли ерга ўтиришни истаб қолди. Чойхоначи тўрға янги кўрпача олиб чиқиб ёзди, хонтахтадаги эски дастурхонни алмаштирди.

Чарли туфлисини ечиб кўрпачага чиқди. У чойхўрларга ўхшаб чордана қурмоқчи бўлди-ю, эплай олмади.

Қизарди. Кейин тиззаларини қучиб нақшинкор деворларни, вассажуфт шифтни томоша қила бошлади. Бир вақт деворга осиглиқ дуторга кўзи тушиб қолиб:

— Бу нима, мистер? — деб сўради.

— Дутор,— дедим керилиб.— У бизнинг миллий музика асбобимиз. Зерикканда чалиб дам оламиз.

— Кўрсак бўладими?

— Бўлади,— дедим ва ирғиб туриб дуторни олдим, Чарлига узатдим. У торларни тиринглатиб кўрди, ва қани, бир чал, деб менга чўзди. Шошиб қолдим. Умримда қўлимга дутор ушлаган эмасман.

— Мен нотага қараб чаламан,— деб баҳона қилдим. Дуторни ёнимдаги ўрта яшар кишига узатдим.— Амаки, бир машқ қилиб беринг, мана бу чет эллик эшитмоқчи экан.

— Биз ҳам сизга ўхшаб, нотага қараб чаламиз,— деб кулди амаки.

Дутор қўлма-қўл бўлди, лекин уни номига бўлса-да, тинғиллатадиган мард топилмади.

Чойхоначи мис баркашда нон, чой, иссиқ сомса олиб келди. Чарли пичоқ ҳамда санчқи кутиб, тортиниб ўтирган эди, мен унга сомсани қандай ейиш кераклигини кўрсатиб қўйдим. Бирпасдан кейин Чарли кула-кула сомсани оғзи-бурнига ишқаб ейишга киришди.

Навоий театри, Горький боғини кўриб, меҳмонхонага боргунимизча пешин бўлди.

— Энди дам оламиз, яъни адактация,— дедим Чарли билан хайрлашиб. О, кейми?

— О, кей! — деди Чарли ва бош эгиб хўшлашди.

Уни эшикдан киритиб юбордим. Жавли Мардиевичга ҳисоб бериб қўйиш учун телефон-автоматга қараб учдим.

II

Эртаси эшигимизга яп-янги «Рафик» келди. Уни Жавли Мардиевич юборибди. Кеча ярим хўжайинга ҳисоб берган эдим. У: «Меҳмон қанақа экан, нима деди, нима еди, қаёққа бординглар?» деб роса суриштирди. «Ташвиш қилманг, Жавли Мардиевич,— дедим.— Анча этини ўлдириб, отелга киритиб юбордим. Ҳозир хурракни отиб ётган бўлса керак. Капиталистлар ўзи шунақа бўлади, тушликдан кейин Обломовга ўхшаб бир мизғиб олади». «Қайси Обломов? — деди ярим хўжайин.— Бултур статья бўйича бўшаб кетган инспектори?» «Йўқ, Об-

ломов — Гончаров деган ёзувчининг ўгай боласи — дедим, — ўлгудай дангаса, ландавур йигит». «Ҳа-а, уми?...» танимас эканман.

Хуллас, ярим хўжайинни эритиб, машина сўрадим. Гап орасида жиндай ёлғон ҳам ишлатдим: «Чарльз Стоун узоқроқ ерга борсак, кира ҳақини мен тўлайман, деяпти», — дедим. «Ҳечам рози бўлманғиз! деди Жавли Мардиевич ҳовлиқиб. — Биз сиёсий мухолифимизга пул тўлаттириб... идорамизни ерга урмаймиз! Азонлаб машина юбораман. Уша Соунни аэропортга олиб чиқиб қўйгонча сизга хизмат қилади. Ҳар куни телефон қилиб туринг. Тилингизга эҳтиёт бўлинг, Раҳматов!..»

Шундай қилиб, машиналик бўлиб олдик. Шофёрим семиз, оғиркарвон, озгина гўдайган бўлса-да, тилли-жағли йигит экан.

Меҳмонхонага келиб тепага чиқдим. Қарасам, Чарли хонасида йўқ. Калит навбатчининг столида ётибди. Пастга тушдим. Ресторанга кирдим. Чарли бу ерда ҳам кўринмади. Юрагимни ваҳима босди. Қайси гўрга йўқолди экан? ТошМИ томонга бориб эски харобаларни суратга олиб юрган бўлса-я? Унда ўлдим. Юртига борганда, «Шарқ машъали Тошкентнинг қиёфаси мана бу», деб газетада бостиради. Расво бўлди-да!

Чарлини излаб, шофёр иккаламиз икки тарафга кетдик. Хиёбонга, ундан паркка, сув саройига, театр майдонига ўтдим. Тополмай тилимни осилтириб қайтиб келдим. Қарасам, Чарли эшик олдида илжайиб турибди.

«Қаёқда юрибсан, саёҳ?!» деб уришгим келдию ёлғондан кучоқ очиб кулдим:

— Чарли! Мен сени шундай соғиндимки!..

У хафа бўлганимни фаҳмладими, дарров узр айтди:

— Сени куттириб қўйдим, маъзур тут. Пастда эдим...

Чарлининг қаёққа борганини билиб, кўнглим жойига тушди.

Ҳадемай лапанглаб шофёрим ҳам келиб қолди.

— Господин Жониқулов, — деб қўл чўзди.

Чарли таъзим қилди:

— Чарльз Стоун.

— «Господин»га бало борми? — дедим шофёрга. —

Тальят Жониқулов дейвермайсизми?

— Уларнинг расми шунақа, — деди Тальят билағоник қилиб. — Оддий фаррошни ҳам господин деб чақиғади. Кетдикми, ака?

Жўнадик.

— Бугун программа максимум! — дедим Чарлига.—
Музейлар, виставка, шаҳар сайри...

— Шарқ бозорига қачон борамиз?

Чарли кечадан бери, қачон бозорга борамиз, деб икки марта сўради. Бозорда нима бор, пишириб қўйибдими? Э, бўлди, у Эски Жўванинг бузуқ-ёруғ ерларини тезроқ суратга олай деб шошилаётгандир-да. Тавба, шу чет элликларга ҳайронман. Бизга келса, доим қора кўзойнак тақиб келишади. Тирноқ остидан кир ахтаришади. Унақа десак, биз ҳам чет элга борганда қора кўзойнак тақиб оламиз шекилли. Улар ҳам, биз ҳам меҳмонга борганда қора кўзойнагимизни уйга ташлаб борсак бўлмайдими?

Санъат музейига кирдик. Чарли музейга унча қизиқмади. Европа мусаввирларининг чизган расмлари олди-дан тўхтамай ўтаверди. Кўҳна шарқ вазалари, ипак билан тикилган портретлари ёнида бир оз тўхтаб томоша қилди. Кейин яна юриб кетди. Ўзбек мусаввирларининг полотноларига узоқ тикилди, ён дафтарига нималарнидир ёзиб қўйди. Сўнгра: «Бўлди, мистер», дегандек менга илжайиб боқди. Неча йилдан бери бу музейга қадам босмаган эдим. Бемалол айланар эканман, деб суюниб турган эдим. Ноилож меҳмоннинг кўнглига қарадим.

Тарих музейига келдик. Бу ерда ҳам кўпгина заллар Чарлини қизиқтирмади. Ўрта асрлар кўргазмасига келганда у ҳар бир буюмни шошилмай, синчиклаб томоша қила бошлади. Дарранинг нималигини, жодининг вазифасини, қўл тегирмоннинг нимага ишлатилишини сўради. Утмишда камбағалларнинг ғариб турмуш тарзини кўрсатувчи макет-уйча олдида узоқ турди. Сурат олишга рухсат сўради. Бир амаллаб ижозат олиб бердик. Чарли найза, камон, совут, қалқон, чўқморлар ёнида ҳам чимирилиб турди. Кейин ўзбек генералларининг ҳарбий кийимини кўздан кечира бошлади. Бир вақт у менга ялт этиб қаради:

— Генерал Черняевнинг формаси йўқми?

Қайси Черняевни сўраяпти Чарли, тушунмадим.

— Тошкентни забт этган генерал Черняев. Унинг қурол-яроғи сақланмаганми?

— Биз истилочиларнинг кийимини сақламаймиз,— дедим мужмалроқ қилиб.— Дўстларимизникини асраймиз. Фрунзенинг қурол-яроғи, буюмлари бор, лекин Черняевники йўқ.

Чарли «Сен ҳам балосана, муғамбир», дегандек, кулиб елкамдан қучиб қўйди. Унинг нимага шаъма қилаётганини тушунмадим.

Музейдан чиқиб халқ хўжалиги ютуқлари кўрғазмасига қараб кетдик. Чарли виставкани ҳам ёлчитиб кўрмади. Наридан-бери айланган бўлди. Чинни буюмлар, кимхобу шойи-атлас газламаларга энгашиб қаради. Сўнг зерикиб ташқарига чиқа бошлади. Мен ҳам унга эргашдим.

Чарлига виставка боғи, анҳор бўйлари ёқиб қолди. У ола-була курсида қулочинни кериб ўтирди, кўм-кўк осмонга, чор атрофда гуркираб ётган турфа гулларга, ҳали барг тўкмаган ям-яшил дарахтларга завқланиб боқди. «Худди жаннатга тушиб қолганга ўхшайман, мистер Хек-мател-ло!» деб танглайини тақиллатди.

Шу пайт рўпарадан ясан-тусан йигит-қиз келиб қолди.

— О, Ромео ва Жульетта!— деди Чарли ва менга юзланди.— Мистер, сўра-чи, уларни суратга олсам майлими?

Йигит томон ўгирилиб:

— Ука, мана бу меҳмон чет эллик эди. Икковингизни суратга олишга ижозат сўраяпти,— дедим.

— Марҳамат! — деб кулди қиз ва йигитни қўлтиқлаб олди.

— Ноу, ноу! — деди Чарли.— Мистер, айтгин, улар бир-бирига бўса ҳадя этиб турсинлар.

Чарлининг гапини ёшларга етказдим. Қиз кўзларини ола-кула қилди:

— Жинни бўлганми у? Ҳаммининг олдида... бўса берадими?

Чарли жавоб кутиб менга жовдираб қаради:

— Бизнинг ёшлар кўчада ўпишмайди,— дедим.— Бу сенга... (Америками деб юборишимга сал қолди.) Европа эмас, Чарли!

Чарли фотоаппаратини менга бериб, ўзи йигит билан қизнинг ўртасига бориб турди. Мен уларни суратга туширдим. Чарли хурсанд бўлиб чўнтагидан қандайдир бир нишон чиқарди ва қизга узатди. Кейин унинг қўлини ўпиб: «Сенкю! Испасипо» деб қўйди.

Изимизга қайтдик.

— Ака, ҳув анави ерда янги магазин очилибди,— деди Талъат.— Колхозники экан. Кириб ўтмаймизми? Жонингиздан бошқа ҳамма нарса бор. Меҳмон ҳам хур

санд бўлади. Колхоз дўконлари қанақа бўлишини кўриб қўйсин.

Энгельс кўчасининг ўртарағига бориб тўхтадик. Магазинни ростдан ҳам ўхшагишибди. Сиртига шарқона нақш берилган, пештахталар қизил ёғочдан, эшиги ўймакор. Ўзи кичкинаю заргарнинг қутисидек ичи тўла гиж-гиж мол. Сотувчи йигит чет эллик меҳмонни эшитиб, «пажалиска»лаб қолди. Бизни етаклаб юриб, олма, қовун, сара помидор, ҳусайни, сафсар гул, чиннигул, кўкатларгача кўрсатиб мақтанди. Ҳаммаси колхознинг ўзидан чиқар эмиш.

Сотувчи пастдаги яшикдан апельсин олиб торта бошлади. Қарасам, апельсинларга «Греция» деб қоп-қора тамға босиб қўйилибди. Чарли битта апельсинни кўлига олди, айлантириб кўрди. «Гресион», деди секин. Мен сотувчини уришдим.

— Калла борми ўзи? Бунинг печатини қириб қўйсангиз бўлмайдими? Мана бу мухожир нима деб ўйлайди? Совет кишилари кўзбўямачи экан, демай-дими?

— Ўзимизники билан план тўлдириб бўлмайди, ака,— деб сотувчи ҳасрат қилди.— Америкалик билиб ўтирибдими? Жуда сўраб қўймаса, колхознинг фирменин печати шунақа, дейсиз-да. Марҳамат.

Чарли қўлидаги апельсинни ҳавога отиб ўйнадию тўсатдан сўради:

— Мистер, бу магазин... Грециядан мол оладими?

— Олади,— дедим кўзимни лўқ қилиб.— Греция билан контракт тузишган. Улар колхозга ойма-ой апельсин, мандарин юборади, булар Афинага қовун, тарвуз жўнатади.

— О, раис бизнесмен экан! — деди Чарли.

— Аксинча, раис яхши одам,— дедим.

Чарли бош чайқаб қўйди.

Тушдан кейин Чарли, яна Кўкгумбазга борайлик, деб илтимос қилди. Мен Тальатни чақириб маслаҳатлашдим.

— Менга қаранг, дутор чала биладиган оғайнилардан йўқми?

— Автослесарь оғайним бор, дуторчи йўқ эди...

— Унда 22-мактабга борасиз,— деб унга адресни айтдим.— Эркаев деган музика ўқитувчисини топасиз. Дуторини олиб тўғри Кўкгумбазга келсин. Мен унгача меҳмонни чалғитиб тураман. Тушундингиз-а?.. Бўпти, учинг, азамат!

Талъат жўнади. Биз ўрда-сўрда қилиб, йўл-йўлакай сурат олиб, Кўкгумбазга етиб боргунимизча аллавақт бўлди. Қарасам, йўл четида «Рафик» турибди. «Ҳа, келибди Эркаев,— дедим ўзимча.— Кечагининг қасдига бугун бир дутор чалдириб қулоғингни қоматга келтирай, Чарли Чаплин!»

Эшикдан киришимиз билан Эркаев ирғиб туриб пешвоз юрди. Талъат чойга уннади. Яна тўрга чиқиб ўтирдик. Чой вақти ўтгани учунми, бу сафар чойхонада одам сийрак эди.

Беқасам кўрпачага ўтирар-ўтирмасимиздан Эркаев дуторни қўлига олди.

— Бошлайверайми, хўжайин?

— Э, қанақа одамсиз? — деб уришиб бердим.— Олдин ҳол-аҳвол сўранг меҳмондан. Зерикмай юрибсизми, шаҳримиз ёқдими, денг. Кейин чаласиз-да. Сиз роботмисиз? Ҳа, Эркаев, билиб қўйинг, бугунча сиз муаллим эмас, ишчисиз.

— Хўп, хўп,— деди Эркаев.— Қайси заводда ишлайман? Бу сўраганда шошиб қолмай тагин.

— Э, айтавермайсизми! Бунга барибир қайси гўрда ишлашингиз. Мебелний деб қўя қолинг.

Чарли бир менга, бир Эркаевга қараб, уялганнамо кулиб қўйди. Муаллимни унга таништирдим:

— Бу дўстимиз мебель заводида ишлайди. Лекин музыкага ўч. Сени эшитиб бир хурсанд қилгани келибди.

Қарасам, Эркаевнинг оғзи-бурни қийшайиб кулиб юборай деб турибди. «Хўв, лаллайиб ўтираверасизми, ҳол-аҳвол сўранг!» деб шивирладим. Муаллим дарров бидирлаб меҳмонга мулозамат қйла кетди. Кейин менинг ишорам билан дуторини қўлга олди-да, «Дилхўрож»ни бошлади. Чарли чойни ҳам унутиб унга тикилиб қолди. Бармоғини кўрсатиб мақтаган бўлди. Эркаев эриб кетиб аста хиргойи қилди:

Мен дутор бирла туғишган қўҳна бир девонаман.

Ул туқишгоним билан доим бир ўтда ёнаман...

Чарли тирсагимдан тутди:

— Мистер, қўшиқнинг маъносини айтиб бер?

Билганимча таржима қилдим. Чарли гапимни тез-тез ёзиб олди-да, ирғиб туриб Эркаевни суратга ола бошлади.

— Мен Шарқ музыкаси билан бир оз вақт шуғулланганман,— деди у жойига ўтириб.— Бу ишчи профессионал созандадек чалаяпти. Офарин!

— Гапиринг-да! — дедим Эркаевга. — Сизни мақтаяпти.

— Нима дейман, хўжайин?

— Раҳмат, денг! Келаси йили сиртдан музыка билим юртига кирмоқчиман, денг! Совет кишиларининг эстетик диди зўр экан, деб кетсин-да бу келгинди. Консерваторияда сизларга дипломатияни ўргатмаганми?

— Э, домла, дипломатия нари турсин, ақалли ўзбек тили билан адабиётини ўқитмагану!.. Одамни куйдира-сиз-да, сиз ҳам.

Эркаевнинг ўрнига ўзим Чарлига миннатдорлик билдирдим. Муаллим «Дутор баёти»ни бошлади...

Хонаки концерт ниҳоясига етганда Чарли азбаройи шодлигидан чапак чалиб юборди. Кейин сумкасини кавлаб гугуртдай катта бир нишон олди-да, Эркаевнинг кўкрагига тақиб қўйди. Нишонни кўриб кўзим чиқиб кетай деди. Нега десангиз, унинг ярмига Заҳриддин Бобурнинг сурати солинган, тагига инлизчалаб «Бобуршер» деб ёзиб қўйилган эди!

III

— Бугун шарқ бозорига борамиз, Чарли, — дедим нонуштадан кейин.

Чарли хурсанд бўлди. «Сенк ю, мистер!» — деб елкамдан қучди. Жинси шимининг чўнтагини кавлади. Ялтироқ бир тақинчоқ олиб Тальятга берди. Кейин қўл сумкачасидан қора тасмага тақилган бир нарса чиқарди. Қарасам, насронийларнинг бути. Чарли бутни бўйнимга илиб қўйди.

— Урисларнинг попига ўхшадингиз, хўжайин, — деб кулди Тальят. — Кетдикми?

Йўлга тушмоқчийдик, Чарли: «Момент, мистер!» дедию, мени шартта суратга олди. Шошганимдан бутни бўйнимдан чиқаришга улгурмай қолибман.

— Ўлдингиз, ака! — деди Тальят. — Энди бутун дунёга машҳур бўласиз, «Совет педагоги бутпараст», деб ёзади бу муҳожир.

Ғашим келди. Жавли Мардиевичнинг «Меҳмондан совға олманг», деганини эсладим. Кейин: «Бор-э, нима бўлса бўлди!» деб қўл силтадим. Эски Жўвага қараб кетдик.

Томошани «Тоҳир-Зухра» томондан бошладик. Чарли бозорга қадам босди-ю, нон растаси олдида тўхтаб қолди.

— Ё Исо!— деб хитоб қилди у.— Мистер, нима, бугун нон кўргазмаси бўлаяптими? Мунча кўп?

— Йўғ-э! — дедим гурурланиб.— Тошкентни нон шаҳри дейдилар. Ҳар куни аҳволимиз шу. Бизда нон сероб.

Чарли секин йўлга тушди. Унинг кўзлари ўйнаб, узун, поёнсиз расталардаги нонларга суқланиб боқар, дам-бадам калла чайқаб, хижолат бўлгандек илжайиб қўярди. У икки марта растанинг у ёғидан бу ёғига бориб келди. Иссиққина обинон, гўзалларнинг юзидек ширмон-нон, сўлқилдоқ патирларни ҳидлаб кўрди. Охири фотоаппаратини чиқарди. Ён-верига аланглаб ёмонроқ кийинган ориқ бир болани чақириб олди.

— Мистер мана бу хонимга айтгин, болага нон узатсин— деди новвой хотинни кўрсатиб. Чарлининг шумлигига қойил қолдим. Вой туллаг-эй! Боланинг қўлига нон ушлатиб қўйиб... кейин «Тиланчи болалар»; деб газетада чиқармоқчи шекилли-да. Аҳмоғингни топибсан!

— Ноу, ноу! Тўхта! — деб болани четга сурдим. — Бизда болалар нон харид қилмайди; Чарли. Ҳозир бошқа одам топамиз.

Бир отахонни етаклаб келдим.

— Отам, нон оласизми?

— Олдим болам. Нима эди?

— Отахон, мана бу меҳмон сизни суратга олмоқчи. Илтимос, ёлғондан бўлса-да, бир нон харид қилиб беринг. Суратингиз «Нью-Йорк-Таймс»да чиқса кампингиз ҳам хурсанд бўлади.

Чолни кўндирдим. Наввой хотин оқсоқолга иккита нон узатди.

— Хола, бир даста нон узатинг, совет кишилари хасис экан, деб ўйламасин меҳмон,— дедим.— Қани, ҳа, баракалла! Табассум қилинг, нега қовоқ соласиз, биров сизнинг тишингизни суғуриб олаяптими? Бу газетада чиқади-я!

Нонвой хотин газетани эшитиб мендан сўради:

— Муллака, суратим Амриқода чиқадиган бўлса, рўмол ўлгурни алмаштириб олай. Ҳай, Мавжу! Рўмолингизни бериб тур.

Нонвой бошига зар симлик рўмол ўраб, қўлига бир даста нон олди. Чол: «Бисмилло!» деб қўл чўзди. Чарли қайта-қайта чиқиллатиб суратга тушира бошлади.

Нонвой хотин ҳали чиқмаган суратининг ҳақиғага қўярда-қўймай икки патир ўраб берди. Мен ҳам чўнтагим-

даги бутни эслаб. Чарлига тўртта ширмон нон олиб бердим.

Жўнадик. Чарли растанни бўйи барабар бир печани марта суратга олди. Кейин елка қисди.

— Шартми шунча нонни бирдан бозорга олиб чиқиш. Банкрот бўлмайдимиз эгаси?

— Бўлмайди, — дедим. — Бизнинг халқимиз нонни яхши кўради.

— А, гўшт, мева-чева?

— Гўшт ҳам еб турамыз. Бироқ олимларнинг айтишига қараганда, гўштни кўп истеъмол қилиш зарар экан. Гўшт одамни тез қаритармиш.

— Шунинг учун индустриялар ёш кўринади. Улар дунёда гўштни энг оз ейдиган халқ.

— Биз унчалик оз емаймиз. Масалан, йилига бизда жон бошига 60—62 кило гўшт тўғри келади. Сизларда ҳам шунга яқин бўлса керак.

— Яқинроқ, — деди Чарли атрофига олазарак боқиб. — Бизда йилига 126 килодан тўғри келади жон бошига.

— Гўштми, картишками, Чарли?

— Гўшт, гўшт. Картишка — 55 кило. СССРда — 108 кило.

Чарли билан баҳслашмоқчи бўлдим-у, Жавли Мардиевичнинг ўғитини эслаб, тилимни тишладим.

Кўкат растаси, қовун бозор, ҳўл мева, қуруқ мева расталарини кўриб, ён кўчадан пастладик. Чарли хунармандлар билан танишмоқчи бўлди. Чорсининг чорбоғига етмай, сув бўйидаги болохонали уйлар олдида тўхтадик. Бу ерда Чарли чилангарлар, чегачилар, ёғоч-созлар билан таниша бошлади. Бирдан унинг кўзи устахона олдида турган бежама сандиқ билан олақуроқ бешикка тушиб қолди. Лўкиллаб бешикка яқинлашди. Уни айланиб обдан томоша қилди, тебратиб кўрди. Суратини олди. Индамай бир четда туравердим.

— Бу... болаларнинг катта ўйинчоғими? — деди Чарли.

— Йўқ, оналарнинг эрмаги, — дедим эҳтиёт бўлиб. Сўнг бир бало қилиб бешикнинг вазифасини тушунтирдим. Кўнглига ёмон гап келмасин, деб: — Бу онда сонда ишлатилади. Бешикда ётишни ҳозир чақалоқларнинг ўзлари ҳам хушламайди, — деб қўйдим.

— Нима, бу шунчалик ёмон нарсами?

— Унчалик ёмон эмасу... лекин ҳозир йўқолиб кетаяпти.

Чарли бош силкиди:

— Тўғри, йўқолиб кетаётган нарсаларнинг ҳаммасини ҳам ёмон деб бўлмайди. Масалан, илгари бизда қиз эрга тегмоқчи бўлса, йигит уйланмоқчи бўлса, албатта-ота-онасидан рухсат сўрарди. Энди сўрамайди. Буни консерватизм деб ўйлашади. Сизларда қанақа?

— Бизда ота-онасидан рухсат оладиганлар ҳам, олмайдиганлар ҳам бор ҳарқалай, Европа цивилизациясидан бебахра қолаётганимиз йўқ.

— Барибир менга шарқийна одатлар ёқади. Ҳаё. андиша, мурувват, шафқат...

Шу пайт шогирд бола уч-тўрт сумак олиб чиқиб бешикнинг ичига қўйди. Чарли ўғил болаларнинг сумагини олиб айлантириб томоша қила кетди.

— Мистер, бунинг миссияси нима?

— Миссияси... миссияси...

Бу чулчитга нима дейман? Сумакнинг асл башарасини очсам, уят бўлса. «Антиқа канализация», деб ёзиб юбориши ҳам мумкин. Мужмалроқ қилиб жавоб бердим:

— Бу болаларнинг эрмаги. Шу бўлмаса яхши ухлай олмайди.

Чарли сумакни сурнай деб тушундими, пуфлаб чала бошлади. Ўтган-кетган унга қараб кулди. «Ўзбекча сурнайни чала олмаяпман», деб ўйладими, Чарли ҳам одамларга қўшилиб яйраб кулди. Охири унга битта сумак сотиб олиб бериб қутулдим.

Тушдан кейин бир мактабда учрашув бор эди. Ўтган куни тайинлаб қўйганман. Мактабдагилар ишни чува-лаштирмасин, деб яна телефон қилдим.

— Биз тайёрмиз,— деди мактаб директори кери-либ.— Гул олдик, болалар шеър ёдлади, бир пиёла чойимиз ҳам бор. Ана, расом йигитимиз: «Лондонлик тенгдошларимизга Тошкентдан салом айтинг!» деб транспарант ёзаяпти.

Юрагим орқасига тортиб кетди.

— Ҳўв, Оллаёров! Нима деяпсиз? Қанақа Лондон?— деб бақирдим.

— Меҳмон Англиядан эмасми, ўртоқ Раҳматов?

— Америкадан! Неча марта айтдим ўзингизга?

— Ким билади, Жек Лондоннинг ватанидан деганингизга... Англиянинг маркази Лондон шекилли?

— Хайрият, билар экансиз. Аммо Жек Лондон Америка ёзувчиси. Китоб ўқийсизми ўзи?

— Э, китоб ўқишга вақт бор дейсизми? «Время»ниям чала кўрамузу пинакка кетамиз. Кунни бўйи тилингни

осилтириб югураверасан, югураверасан... Ҳозир бола ўқитиш қийин бўлиб кетди. Перестройка деб болаларнинг ҳам кўзини очиб юбордик. Ўртоқ Раҳматов, меҳмонга тўн-пўн ҳам кийдираамизми?

— У қудамиди тўн кийдирадиган? Иккита мис ваза олсанглар бўлади. Ганггада бор, қиммат эмас. Бўпти, биз икки соатдан кейин етиб борамиз.

Ниҳоят, мактабга кириб бордик. Чоғроқ зални чинидек қилиб безатишибди. Пойгакда пионерлар саф тортишган. Ҳаммасининг қўлида гул. Биз киришимиз билан юқори синф ўқувчилари, муаллимлар чапак чалиб юборишди. Чарли илжайиб бош эгди, ўқувчиларга қўшилиб қарсак чалди. Пионерлар инглизча шеър ўқишди, азиз меҳмонни табриклашди, сўнг бирма-бир гулларини олиб келиб Чарлига тутқазавердилар.

Мен меҳмонни йиғилганларга таништирдим, тинчлик, халқлар дўстлиги ҳақида икки оғиз ваъз айтган бўлдим. Кейин мактаб директори сўз олди. У таълим-тарбия ишларининг қандай йўлга қўйилгани ҳақида гапирди. Мен ўзимдан қўшиб-чатиб, мезбоннинг гапини меҳмонга таржима қилиб турдим. Бир вақт Чарли ўрнидан туриб ўқувчиларга мурожаат қилди:

— Болалар, ораларингизда Американи кўрган борми?

Ҳеч ким чурқ этмади. Чарли яна сўради:

— Болалар, кимки Америкага боришни истаса, қўл кўтарсин!

Ҳамма дув қўл кўтарди. «О, кей! Карашо!» деди Чарли ва бир даста откритка олиб тарқатди. Болалар чувиллаб откриткаларга ёпишдилар. «Талашманглар, оғирроқ бўлинглар!..» дедим секин. Менинг гапимга ҳеч ким парво қилмади. Ўқувчилар у ёқда қолиб, ҳатто ўқитувчилар ҳам бир-бирининг қўлидаги рангли суратларни томоша қила кетишди.

Устозу шогирдлар Америка манзараларини обдан кўриб бўлишгач, Чарли ўрнидан турди:

— Болалар, Америка ёзувчиларининг қандай китобларини ўқигансиз?

Яна қий-чув, ғала-ғовур бошланди. Ўқувчилар ўтирган ерларидан қўл кўтариб қичқиришди:

— «Том Сойер!»

— Гекльберри Фин!»

— «Сўна!»

Жавоблар Чарлига ёқди шекилли, илжайиб бош силкиди.

Ярим соатлардан кейин зални тарк этдик. Ўқувчилар ўринларидан туриб чапак билан кузатиб қолишди. Директор хонасига кирдик. Илмий мудир, Чарли, директор — тўрттовлон бир пиёла чой устида суҳбатни давом эттирдик.

— Неча соат инглиз тили ўқитилади? — деб сўради Чарли.

— Ҳафтасига бир соат, — деди директор.

— Ўзбек тили-чи?

— Ўзбек тили саккизинчи синфда икки соат. Тўққизинчи, ўнинчи синфларда... — Директор чайналиб менга қаради. — Тўғриси айтиверайми, ўртоқ Раҳматов?

Жаҳлим чиқди:

— Йўқ, ёлғонланг, чет элликни лақиллатинг! Приписка аллақачон тугабди деб ўйласин. Тавба!

Директор тўқ эткизиб тўғри гапни айтди:

— Тўққиз билан ўнда ўзбек тили деярли ўқитилмайди.

— Нега? — деди Чарли ҳайрон бўлиб.

— Негаки, болалар пастки синфларда ўзбек тилини сув қилиб ичиб юборган. Энди бошқа тилларни ўргансин деймиз.

— Этика дарси борми?

— Адаб, ахлоқми? — деди директор иккиланиб. — Йўқ. Биз ҳар бир дарсда, ўқувчи бола — одобли бола, деган гапни ўқувчиларнинг қулоғига қуйиб борамиз. Уйларида ота-оналари ҳам турли методлар билан тарбиялайди. Менимча, алоҳида этика дарси киритиб ўқувчиларни қийнаш шарт эмас.

— Сексолог штати борми?

Директор анграйиб менга қаради. Мен сексологнинг кимлигини юмшоқроқ қилиб тушунтирдим. Директор қизарди.

— Ўртоқ Раҳматов, ўзингиз бир бало деб қўя қолинг. Бунақа нарсаларни айтиб, болаларнинг кўзини очиб бўладими?

— Бизда болалар сексологияга қизиқмайди, шунинг учун штат очилмабди, — дедим Чарлига.

У яна савол берди:

— Ўқувчи қиз эрга тегмоқчи бўлса, мактаб маъмурияти рухсат берадими?

Директорнинг дудуқланиб турганини кўриб, мудир гапга аралашди:

— Рухсат беради. Бизда шахс эркинлиги бор. Фа-

қат бундай қизлар эрга тегишдан олдин кечки мактабга ўтиши керак.

— Наркоман борми?

— Йўқ. Лекин бир-икки бола гоҳо шўхлик қилиб чекиб туради.

— Нашами? — деди жонланиб Чарли.

Директор кўрқиб кетди:

— Йўғ-эй, йўғ-эй! Сигарет чекади. «Прима».

— Уқувчилар ўртасида ўғрилар учрайдими?

— Ҳозирча учрамади. Энди, ҳазиллашиб гоҳида бир-бирининг ручкасини олиб қўяди. Бу ўғрилиқка кирмас керак.

Чарли қанот ҳосил қилди шекилли, дафтарчасини ёлди. Директор билан мудир енгил тин олди, қийин имтиҳондан омон-эсон ўтиб олган студентдай, Чарлининг бетига ялтоқланиб боқишди. Директор дастурхонга ишора қилди:

— Қани, мистер ака, чойга қарасинлар...

Эртага колхозга боришимиз керак. Шаҳар-шаҳар, қишлоқ-қишлоқ-да!.. Ишқилиб, колхоздаги ўртоқлар қовун тушириб қўйишмаса бўлгани.

IV

Тошкент ҳалқа йўлидан кун ботиш тарафга кетяпмиз. Чарли бугун колхозчиларнинг турмуши билан танишмоқчи. Кеча кечқурун колхозга телефон қилиб, тайёргарликнинг боришини суриштирдим. «Ғам еманг, ўртоқ Раҳматов! — деди раис баланддан келиб. — Биз йил ўн икки ой меҳмон кутавериш ўрганиб кетганмиз. Бемалол олиб келаверинг. Уша америкалигингизнинг оғзини очиб қўямиз!»

Кузнинг ўртаси — меҳржон. Йўлнинг икки томони кетгунча экинзор. Деҳқонлар карам узишяпти, помидор, бодринг теришяпти. Чарли пайкаллардаги қора чопонлик, қизил кўйлаклик эркак-аёлларга, уларнинг ортида йўрғалаб юрган болакайларга ўйчан боқади. Нимадир сўрамоқчи бўлиб оғиз жуфтлайди, сўнг фикридан қайтгандек, яна далага тикилади.

Ҳалқа йўлнинг ҳар ер-ҳар ерида тўп-тўп бўлиб одамлар туришибди. Ешлар, ўрта яшар кишилар, кексалар. Бола кўтарган аёллар ҳам учрайди. Улар: «Олакетинглар!» дегандек қўл кўтаришади. Талъатнинг парвойи палак, олисларга тикилганча машинасини учириб кетяпти.

Охири Чарли чидамади шекилли, менга юзланди:

— Мистер Хек-мат... Анавиларни ола кетайлик, барибир машина бўш-ку?

Жавобим тайёр эмас эди, шошиб қолдим. Нима дейман? «Уларни сенинг ёнингга чиқариб бўлмайди, қоида шунақа» десам, «нега»лаб ҳолимни қуритади. Миямга яшиндай ярқираб бир фикр келди.

— Улар ҳеч қаяққа бормаиди, дедим Чарлининг елкасидан қучиб.— Атайлаб сени табриклагани чиқишган. Келганингни эшитган бўлишса керак.

Чарли хурсанд бўлди. Қаерда одамлар қўл кўтарса, у ҳам қўл силкиб салом бериб ўтаверди. Қора кўзойнак тақиб олган кап-катта кишининг бачкана қилиғи йўловчиларнинг гашига тегди шекилли, бировлар мушт ўқталишди.

Мезбон колхознинг далалари бошланди. Йўл четида ердан бош кўтармай ишлаётган бўйсира қизлар кўринди. Ҳаммасининг қўлида пақир. Қизлар картошка териш-япти. Трактор кавлаб кетган пайкалдан юриб, пақирларини тўлдиришади-ю, уват бошида турган тележкага қараб боришади. Тележкада чинордай йигит белини ушлаб турибди. У қизларнинг пақирини бўшатиб, даранглатиб, ерга отади. Қизлар йигитни кесакбўрон қилишади. Йигит елкасини қисади. «Ҳой жувармаклар! Бўлди энди! Афтимни бузсанглар, ким тегади менга?» деб бақиради. Қизлар қийқариб кулишади.

Чарли ўзи учун ғайритабиий бу манзарага маҳлиё бўлиб қолди. Қизлар кўздан йўқолгач, сўради:

— Мистер, яқинда бизнинг газеталаримизда бир хабар чиқди. Урта Осиёда қизлар ўзини-ўзи ёқиб юборётган экан. Шу гап ростми?

— Рост,— дедим. Ёлғонлашга тилим бормади. Чунки бунақа гаплар ўзимизнинг матбуотда ҳам чиқиб турибди.

— Бу қизлар... Совет ҳукуматидан норозими?

— Йўқ, Совет ҳукуматидан норози эмас. Ота-онасидан норози.

— Нега?

— Негаки, бу қизлар севган йигитларига теголмайди. Ота-онаси руҳсат бермайди.

— Нимага руҳсат бермайди? Ахир муҳаббат эркин туйғу эмасми? Кўнгилга буйруқ қилиб бўлмайди-ку?

— Сен ҳақсан, Чарли. Бироқ баъзи ота-оналар «Менинг топганимга тегсанг-тегасан, бўлмаса — йўқ», деб туриб олади. Кейин қизлар исён кўтаради.

— Бошқа сабаб йўқми?

Билиб турибман, Чарли мени синапти. Албатта, қишлоқдаги қизларнинг ўзига-ўзи ўт қўйишига ёлғиз муҳаббат «айбдор» эмас, бошқа сабаблар ҳам бор. Бироқ чет элликка буни айтиб бўладими? Менинг оғзимдан эшитгандан кўра ўзининг газетасида ўқий қолсин, деб гапни майдаламадим.

— Йўқ, бошқа сабаби йўқ. Бахтсиз муҳаббат...— дедим ва ёлғондан хўрсиниб қўйдим.

Маълумки, ҳозир кўп хўжаликларда муайян бир маҳсулот етиштириш бўйича ихтисослашган. Масалан, бир колхоз давлатга фақат гўшт-сут етиштириб беради, бошқаси мева-чева, яна биттаси сабзавот ва ҳоказо. Биз борадиган колхоз эса... чет эллик меҳмонларни кутиб олишга ихтисослашган экан. Буни қишлоққа кираверишданоқ пайқадик. Кўча бетидаги деворлар силлиқ қилиб сувалган, рангли бўёқ билан бўялган. Асфальт йўлга сув сепилган, чўл четидаги пакана чинорлар, ёш ниҳоллар баргида кумуш томчилар ялтирайди. Идорага боргунча ўзбек, рус, инглиз, араб тилларида «Тинчлик», «Саодат» деган сўзлар алвон қилиб ёзиб қўйилган..

Идора олдида бизни раиснинг ўзи кутиб олди. Ёнида беш-олти маҳрами ҳам бор. Раис олтмишларга борган, бақалоқроқ бўлса-да, эпчил, сал ишорага тушунадиган зийрак киши экан. У қўшқўллаб Чарлининг биллагидан тутдию бир-икки силтаб турди, кейин худди сенаторларини таништираётган президентдек Чарлини етаклаб юриб правление аъзоларига рўпара қилди.

— Бу бошбух, яъни молия министри. Мана бу йигитча техниканинг сеҳргари — бош инженер. Бу — сиёсий раҳбаримиз, яъни партком...

Раиснинг ўзи программа тузиб қўйган экан, менга қараб бармоқ букди:

— Ҳозир тоқзорга ўтамиз, ўртоқ Раҳматов. Колхозчиларимиз узум узишяпти. Бир гектарча ерга тегманглар, меҳмон кўрсин, деганман. Хўш, кейин болалар боғчасига борамиз, ундан кейин клубга кириб ҳаваскорларимизнинг концертини томоша қиламиз. Битта колхозчининг уйини тайёрлаб қўйганмиз, шу ёққа ўтамиз. Кейин меҳмонхонада бир пиёла чой ичамиз. Нима дейсиз?

Раиснинг гапини Чарлига ўгирдим. У: «Йес, йес!» деб мамнун бош ирғади.

— Очиллов, сиз боққа ўтиб одамларни кийинтираве-ринг! — деди раис парткомга. — Биз ярим соат айланиб борамиз. Узумга тегмай турунглар, биз борганда узишадн.

Партком шипиллаб жўнади. Биз идора атрофини ай- ланиб турдик. Мармар билан ишлов берилган сарҳовуз. неон чироқлар, мажнунтолдек ерга қараб ўсадиган тут- лар орасидаги оқ, қирмизи, сафсар гуллар Чарлининг димоғини чоғ қилди. У раисни ҳовуз бўйида суратга олди. Мени ҳам раиснинг ёнига таклиф қилувди, унама- дим. Рекламани ёқтирмайман, деб баҳона қилдим. Чар- ли раисга шерик излаб ёнверига аланглади. Идора ол- дида жон қораси кўринмасди. Кейин билсам, чет эллик меҳмон кетгунча идорага биров қадам босмасин деб дар- возага қўриқчи қўйиб қўйган экан.

Токзор яқин экан, пиёда ўтиб бордик. Баланд, узун ишком остида партком наридан-бери юриб турибди. Го- ҳо тўхтаб, тўқима сават ушлаган йигит-қизларга нима- дир деб қўяди. У бизларни кўрдию: «Бошланглар!» де- гандек тепага ишора қилди. Беқасам тўн, чуст дўппи кийиб, белларини шойи қийиқча билан боғлаган дуркун йигитлар, атлас кўйлакли, паранг рўмолли сулув қиз- лар ўт ўчирувчилардек абжарлик билан айри нарвон- ларга ёпишди. Улар нарвоннинг ярим белига боришди- да, бизга бир қараб қўйиб, ток қайчи билан қирсилла- тиб узум уза кетишди. Чарлига қарадим. У лолу ҳайрон. Оғзининг таноби қочган. Қўзлари олма-кесак теради. Гоҳ ясан-тусан йигит-қизларга, гоҳ марвариддек товланув- чи шода-шода узумларга боқади. Ниҳоят, у фотоappa- ратига қўл чўзди. Нарвондаги теримчиларни яқиндан, олисдан қайта-қайта суратга олди.

— Мистер,— деб Чарли тирсагимдан тутди,— қора ишга бунақа янги либос кийиш... увол эмасми?

— Увол эмас,— дедим.— Бизда беқасам кўп. Марғи- лон деган шаҳримиз бор. Ҳар куни миллион метр атлас. беқасам чиқаради.

Чарли энди раисга юзланди:

— Колхозчи ҳафтасига неча соат ишлайди?

Чарлининг гапини раисга етказдим, кейин секин қў- шиб қўйдим:

— Қунига ўн соатдан оширманг.

— Биламан,— деди раис керилиб.— Ҳафтасига, хўш, умуман эллик-олтмиш соатдан ошмайди. Биз колхозчи- ларга ҳар ҳафтада бир кун дам беришга тайёрмиз. Ле- кин, мева-чева ерда қолиб кетадими, деб ўзлари кўнмай- ди.

Чарли раиснинг гапини дафтарчасига ёзиб қўйди.

— Ҳа, азиз меҳмонга айтинг-ки, ёздаги меҳнати эва-

зига колхозчиларга қишда икки-уч ой дам бериб юборамиз?

— Қишки отпускага ҳақ тўланадими? — деб сўради Чарли.

— Йўқ, тўланмайди,— деди раис.— Қишки отпускаи колхознинг мукофоти.

— Колхоз аъзоларининг маоши қанча? Максимум, минимум?

Раис тушунмай менга қаради.

— Колхозчининг энг оз, энг кўп ойлигини сўраяпти.

— Қитмир экан бунингиз. Ҳуртача ойлик 120 сўм.

Раиснинг энг оз ойликни айтишни хоҳламаётганини фаҳмлаб, чарли камтарона илжайди. Раис унинг қўлига қайчи бериб тепани кўрсатди:

— Қани, меҳмон, ўз қўллари билан бир узум узсинлар!

Чарли раиснинг гапини таржимасиз ҳам тушунди. Фотоаппаратини менга тутқазиб, нарвонга яқинлашди. Раис билан партком нарвонни икки тарафидан ушлаб туришди. Чарли чаққон тепага чиқди. Чойнакдай бир бош узумни қирс эткизиб узди, менга қаради:

— Мистер Хек-мат... Тарих учун бир суратга оливор, илтимос!...

Уни бир эмас, бир неча марта расмга туширдим. Чарли қўлидаги узумни авайлаб ерга олиб тушди. Унга кулимсираб қараб турган қизга манзират қилди:

— Пажалус-да, мадам...

Қиз шарақлаб кулди.

— Сув! — деб бақирди раис.— Ҳов, Нормат, човгум қани? Обке тез!

Бир йигит чопиб бориб кумуш човгум, мис баркаш келтирди. Раис ўз қўли билан узумни чайиб баркашга қўйди.

— Марҳамат жаноб, олсинлар...

Чарли танглайини тақиллатиб, тилларанг ҳусайинини чайнай бошлади.

Болалар боғчасини, колхоз клубини кўриб бўлиб машинага чиқдик. Ҳасан ака деган тракторчиникига қараб кетдик. У кишининг ҳовлиси қишлоқнинг қоқ ўртасида, икки томони теракзор, обод кўчада экан.

Дарвоза ланг очиқ. Бостирмада қўш машина турибди. «Волга» нинг номерига қарадим — давлатники экан.

— «Волга» ни бекор олиб келибсизлар,— дедим раисга.— 120 сўм ойликка иккита машина олганми, деб сўраса, нима дейсиз?

— Биттаси ўзиники, биттаси мукофотга олган деймиъ

Бекор хавотир олган эканман. Чарли, бу тракторчининг иккита машинаси борми, деб сўрамади ҳам. Америкада ҳар бир оилага икки-учтадан енгил машина тўғри келар экан. Буларда ҳам шунақа бўлса керак, деб ўйлагандир-да.

Машина овозини эшитиб, ичкаридан лўмбиллаб Ҳасан ака чиқди. У элликларга борган, сочи қув оқарган, этликинна киши экан.

— Қани, қани, марҳамат! — деб Ҳасан ака ҳовлисини кўрсатди.

Ичкари ўтдик. Ҳовлини ёғ тушса ялагудек қилиб то-залашибди. Деворлар оқланган, эски айвонга қип-қизил гиламлар тўшалган. Чой — яшиқдай катта қафасларда саъваю какликлар чирқиллаб сайрашади. Ҳовли ўртасидаги гулзор ёнига стол тузатишибди. Олтита момик кресло, биллур вазаларда атиргулу чиннигул. Янги тахи бузилган оппоқ дастурхоннинг тўрт бурчагига кумуш қадаҳлар тўнкариб қўйилган. Пахта гуллик чойнакпиёлалар меҳмонга мунтазир.

«Американинг қоқ ўртасидан» келган меҳмоннинг дарагини эшитиб ичкаридан ўн-ўн икки ёшлардаги икки бола югуриб чиқди. Улар Чарлининг бўйнидаги қўш фотоаппаратга қараб сал нарида тўхтаб қолишди. Бир-бирини туртиб кулишди. Ҳасан ака уйини кўрсата бошлади.

— Мана бу болаларнинг дарсхонаси,— деди бизни кичкина ҳужрага олиб кириб. Деворга Урол Тансиқбоев чизган ноёб бир расм осилган, икки бурчакда чет элнинг қимматбаҳо лампа-чироғи. Янги, ярқироқ столларда Горький, Драйзер, Пушкин асарлари ётибди.

— Ада, битта столни бизга ташлаб кетишсин,— деб болакай Ҳасан аканинг енгидан тортди.— Нодирангиз нуқул мен билан стол талашади.

— Бўпти, бор, чиқиб тур! — деб Ҳасан ака ўғлининг елкасига қоқди. Бола: «Барибир бермайман, бунақаси мактабда ҳам йўқ», деб туриб олди.

Ётоқхона, меҳмонхона ҳам «Хозмаг», «Культмаг» ҳисобига роса безатилибди. Чарли ёғоч каравотларга ёпилган хитой чойшаби, арчасимон қилиб кўпчителиб қўйилган парёстиклар, полдаги юмшоқ гиламлару тўрдаги рангли телевизорга қараб қўйиб, ташқарига юрди. Даҳлизда қўш холодильник турибди. Биттасини очдим. Ичида бутун қўйнинг гўшти. Иккинчи холодильник бўм-бўш, лекин ли-

риллаб ишляпти. Ҳасан ака пайтдан фойдаланиб қолай, дедими, раисга қаради:

— Хўжайин, қўйнинг бир сонини олиб қоламан, эртага қудаларим келишмоқчи эди.

Раис қовоғини солди. Ҳасан акани уришиб бермоқчи бўлди-ю, меҳмон эсига тушиб кетдими, ёлғондан яйраб кулди:

— Эсинг борми? Бу ошхонанинг гўшти-ку? Ошхонадагилар овқат қилолмай қараб ўтиришибди. Меҳмон кетган заҳоти эгаси келади.

Чарли раиснинг оғзига тикилди. Булар ўзаро нима ни талашяпти, деган хаёлга бормасин деб дарров «таржима» қилдим:

— Уй эгаси, шунча гўштни нима қиламан, ярмини олинглар, даладаги колхозчиларга овқат қилиб берасизлар, деяпти. Раис бўлса, болаларинг билан ейвер, колхознинг гўшти кўп, дейди.

Чарли Ҳасан аканинг болаларини сўради.

— Қанча болангиз бор, Ҳасан ака? — дедим. Кейин Жавли Мардиевичнинг гапини эслаб, маслаҳат бердим. — Камайтириброқ айтаверинг.

— Худо бергани саккизта, — деди Ҳасан ака, — икки қизни узатдим, бир ўғил армияда.

— Бешта экан, — дедим Чарлига.

— Бу энди гапни чувалатмасин, — деди раис. — Юринг, энди Ҳасанбойнинг чорвасини кўрайлик.

Ҳовли этагига қараб юрдик. Кичкина бостирмада ола говмуш кавш қайтариб ётибди. Ёнидаги панжара кўрғончада тўрч-беш қўй кўринади. Ундан сал нарида, йўғон ўриққа баҳайбат буқа боғлаб қўйилибди. Буқанинг бурнидан темир ҳалқа ўтказилган, шохи ҳам бўйни аралаш занжир билан танғиб боғланган. Уни кўрдию Чарли: «Титан!» деб олға интилди.

— Уртоқ! Раҳмат, меҳмонни ушланг! — деди раис ҳовлиқиб. — Бир бало бўлса, товонига қолмайлик. Буни фермада ёлғиз Субҳонқул эпларди.

— Шошма, Чарли! — деб меҳмонни тирсагидан тутдим, — бу ҳали асов, сузиб олади.

Уч-тўрт қадам беридан туриб буқани томоша қилдик. Ростдан ҳам у туядек келарди. Буқанинг пиёладек-пиёладек қизғиш кўзлари ёнади, ўзи ер тепинади. Қалласини ҳар чайқаганда ўрик ғичирлаб кетади.

— Шу дардисарни бекорга юбортирибсиз-да, хўжайин, — деди Ҳасан ака ранжиб. — Эрталабдан бери юра-

гимни ёради. Бўшаб кетса, тўртта тиррақи қўйимни ҳаром ўлдирадими, деб жоним ҳалак.

— Биз сенинг обрўйингни кўзлаган эдик нодон.— деди раис беозор илжайиб.— Бир-икки соат чида, Субҳон-кул келиб қолади. Унгача...

Чарли Ҳасан акани буқанинг ёнида суратга олмоқчи бўлди. Ҳасан ака буқага ем бериб, бўйинини қашлаб туриши керак экан. Тракторчи кўнмади.

— Жонимдан тўйибманми ёнига бориб. Ичагимни чиқариб ташлар.

— Юракдан ҳам бор экан,— деди раис.— Бир тутам хашак олиб, секин чўзиб тур. Бир марта чиқ этказди, вассалом.

Ҳасан ака бир сиқим беда ушлаб, аста-секин буқага яқинлашди. Икки қадам қолганда буқа «М-мў-ў!» деб калла ташлади. Ҳасан ака тугул раис ҳам тирақайлаб қочиб қолди. Мен ҳам қўрқдиму лекин қочгани уялдим. Икки қадам чекиндим, холос. Чарли тиз чўкиб буқани расмга ола бошлади.

Ҳасан ака билан раисни хижолатдан қутқазिश учун бир чимдим ёлғон ишлатдим.

— Буни яқинда сотиб олибди уй эгаси. Дала-даштда ўйноқлаб юрган-да, занжирга ўрганолмаяпти.

— Тўғри,— деди Чарли, буқадан кўз узмай.— Озодликда юрган ҳар қандай жонзот бандиликни ёқтирмайди. Аммо ўрганеди. Токи кишан бор экан, банди ҳам бўлаверади. Нима дединг?

Нима дейман? Гапинг чалкашроқ, тушунмадим, дейманми?

— Кетдик,— деб Чарлини қўлтиғидан олдим.

Ҳасан аканикидан бир пиёла чой ичиб, колхознинг катта зиёфатига жўнадик.

Шаҳарга кеч қайдик. Чарлининг кайфияти яхши. Раис, «бултурги узумнинг суви» билан меҳмон қилди. Мусаллас Чарлига ёқиб қолди. У эриб кетиб, қўлидаги соатини ечди-ю, раиснинг билагига тақиб қўйди. Раис унга беқасам тўн, дўппи кийдирди. Белини қийиқ билан боғлаб ачом-ачом қилди. Уларнинг меҳрибончилигига қараб ўтириб бир нарсани ўйлаб қолдим. Дунёнинг у бурчагидаги бир насроний ўқитувчи билан дунёнинг бу четидаги бир коммунист шунчалик апоқ-чапоқ бўлиб кетиши мумкин экан, нега биз ҳадеб бир-биримизни кавлашмаймиз, нега кўзимизга чўп суқмоқчи бўламыз, бир-биримизни ёмонлаб миш-миш тарқатамыз, менинг юртим сеникидан яхши, менинг халқим сеникидан ақлли, деб

гердаямиз? Ундан кўра, сен ҳам яхши, мен ҳам яхши, бор товоғим, кел товоғим, деб бир-биримизга меҳмон бўлиб, ўйнаб-кулиб юрганамиз маъқул эмасми?

Бу хаёллар менга кечаси билан тинчлик бермади.

V

Мана, беш кундирки, мистёр бўлиб юрибман. Чарли бугун Самарқандга кетиши керак. Уни кузатиб қўйишдан олдин ярим хўжайинга телефон қилдим:

— Жавли Мардиевич, меҳмон билан учрашасизми? Бугун кетади.

Жавли Мардиевич сергак тортиб сўради:

— Нима у... катталаринг билан гаплашаман, дедими?

— Йўқ. Мабодо икки оғиз гаплашиб Американинг ҳаёти билан танишасизми, дегандим.

— Ўша Соунми, Суонми, нимаиди...

— Чарльз Стоун.

— Ҳа, ўша Чарлистонсиз ҳам Америкадаги гапларни биламиз. Ҳар куни газетада чиқиб турибди. Агар мени кўраман демаса, ўша ёқдан жўнатиб қўйинг-да, тўғри идорага келинг. Мен билан сўйлашганингизни айтманг, уқдингизми?

Аслида-ку, Жавли Мардиевич Чарли билан жон-жон деб гаплашарди. Қовун тушириб қўяманми, деб қўрққан бўлса керак-да. Бир марта «Вашингтон одамнинг исми» десам, қанақасига Вашингтон одамнинг исми бўлади? — деб уришиб берган. — Сизнингча пойтахт бўлса, одамнинг оти бўлаверадими? Ҳали Масков билан Тошкани ҳам одамнинг оти дерсиз?»

Хуллас, Жавли Мардиевич океан ортидан келган меҳмон билан учрашувдан бош тортди. Уни ўзим кузатиб қўядиган бўлдим.

Аэропортга чиқдик. Меҳмоннинг билетини рўйхатдан ўтказиб, узун залда қаҳвахўрлик қилдик. Чарлига, мendan эсдалик деб, Тошкент, Бухоро манзаралари акс эттирилган буклетлар олиб бердим.

Учишга эълон бўлганда Чарли мени қучоқлаб олди, қайта-қайта қўлимни силтади, кейин соф ўзбек тилида дона-дона қилиб:

— Азизим Ҳикматилло! Сенга мингдан-минг раҳмат! — деса бўладими?

Қотиб қолибман.

— Чарли, сен... ўзбекчани биласанми?

— Оз-моз...— деб хижолатомуз кулди Чарли. Мен туркий тиллар ила шуғулланаман. Хайр, Ҳикматилобек!..

У қўл силтаганча, ортига қарай-қарай кета бошлади. Мен бўшашиб, қилт этмай туравердим. Оҳ, пишмаган хом каллагинам! Бундан чиқди, Чарльз Стоун беш кундан бери ҳамма гапимизни тушуниб, устимиздан кулиб юрган экан-да? Энди нима бўлади?

Меҳмон кўздан ғойиб бўлди. Бир-бир босиб, ташқарига чиқдим. Чарли кетиш олдидан бир китоб ҳадя қилган эди. Хаёл ичида секин варақладим. Биринчи саҳифасига у дастхат ёзиб қўйибди: «Мистер Ҳикмат! Ҳовлисида ахлатдан бўлак нарсаси йўқ кишигина айбини яширишга уринади. Сизларда гўзал нарсалар шунчалик кўп эканки... Мард бўл, мағрур бўл! Ч. Стоун».

Дастхатдаги сўнгги сўзлар кўнглимни алғов-далғов қилиб юборди.

Қўлингиздаги ушбу китоб истеъдодли адиб Саъдулла Сиёевнинг ярим асрлик умри, чорак асрдан кўпроқ ижодий изланишлари ҳисоботидир. Адиб йигирмага яқин турли тиллардаги китоблар муаллифи. Унинг ижодий бисотида мўъжазгина юмористик ҳикоядан қиссагача, тарихий лавҳадан тортиб йирик романгача мавжуд. Бу асарларнинг ҳар бири ёзувчи ижодида ўз ўрнига, ўз тарихига эга. Шундай экан, адиб ҳақида, унинг серқирра ижодий фаолияти ҳақида гапирганда, ёзувчи қаламига мансуб турли йўналиш ва жанрлардаги асарларига мурожаат этмасдан бўлмайди.

Адабиёт мухлислари ёзувчини дастлаб ҳикоянавис сифатида таниган эдилар. Дарҳақиқат, С. Сиёев ҳикоянависликда суяги қотган адиб. Адиб бу жанрни йирик қисса ёки роман билан банд кунларида ҳам қўлдан қўймади. Мазкур жанр адибни ҳам элга танитди, ҳам ижодий камолот сари ундади. Ҳаётни бутун тафсилоти билан кўра олиш, ҳикояга хос кичик деталь ва воқеалардан арзирли хулосалар чиқара олиш, каттароқ ҳаётий воқеаларни улкан бадиий полотноларда тасвирлашга замин яратди. Бугунги кунда ҳикоячилигимизни С. Сиёевнинг «Мажнунтолнинг новдаси», «Даҳрий», «Ёзда момақалдироқ», «Тўйлар муборак», «Ой бориб омон келинг», «Савдойи» каби асарларисиз тасаввур қилиш қийин.

Адиб ҳикояларида замондошимизнинг мураккаб ҳаёти, кечинмалари, ички дунёси, интилишлари, эзгулик учун фидойиликлари, ноҳақликка бўлган мурасасизликлари, қисқаси, давримиз кишиси учун зарур бўлган муҳим сифатлар ўз аксини топган. Бу ҳикоялар қаҳрамонлари ўз тилларида гапирдилар, улар мустақил кишилар; адиб ҳар бир қаҳрамон тақдири тасвири ва талқини орқали муҳим бир гап айтишга, ўқувчида мушоҳада уйғотишга ҳаракат қилади. Шу маънода «Даҳрий» ҳикояси диққатга сазовор.

Область билим жамиятининг лектори Жамшид Худоёровни узоқ қишлоқдаги Оқ эшон деган диндор кишини тавбасига таянтириб, ундан: «Мен диндан қайтдим, дин оғу экан, энди кўзим очилди», деган мазмунда тилхат олиб келишга юбордилар. Ате-

истик ниятда чол ҳузурига борган Жамшид у ерда тақводор, жоҳил эшон ўрнида эътиқоди бутун, донишманд, ҳалол ва ҳақгўй коммунистни учратади. Чол Жамшидни ўз билими, ўткир мушоҳадаси, топқирлиги, одамхунлиги билан мот ва ром қилади. Эшон бобо билан бўлган мулоқотлар натижасида Жамшиднинг воқелика, одамларга муносабати ўзгаради, у энди дунёга бошқача қарай бошлади. Адиб бу ҳикоя орқали ўқувчини ҳар бир инсон қалбига қулоқ тутишга, унинг ички дунёсига чуқурроқ разм солишга ундайди. Асар жуда самимий ва равон тилда ёзилган.

Ҳикоялар енгил юмор билан суғорилган, бу нарса адибга у ёки бу ҳаётий ситуацияни янада тўлақонли акс эттириш имкони-ни берган. «Мажнунтолнинг новдаси», «Ёзда момақалдироқ», «Ой бориб, омон келинг» каби ҳикоялар ана шу хусусиятлари билан алоҳида ажралиб туради.

Адибнинг ҳажвий ҳикоялари айниқса қизиқиш билан ўқилади. У, бу жанрда асар ёзишнинг шунчалик машқини олганки, ҳажвгўй адиб кулгили ҳикояларининг деярли ҳаммаси китобхонни табиий кулдирадиган, унда жиддий мулоҳаза уйғотадиган даражада. Адиб бу асарларида жамиятимиз ривожига тўсқинлик қилиб келаётган зарарли одатлар, айрим текинхўр, юлғич, ялқов, товламачи шахслар, шунингдек, баъзи саводи ғовлаган, чаламулла зиёлилар устидан кулади.

Ҳажвий ҳикоялар орасида «Начора, қисматда бор экан...», «Мавлоно Рубойи», «Ўзини кўтарадиган одам» каби ҳажвий ҳикоялар муайян ҳаётий ситуациялар асосига қурилганлиги, ибратли ечимда яқунлангани билан характерлидир. «Начора, қисматда бор экан...» ҳажвиясида ҳам дурустгина кулгили ҳолат яратилган. Адиб бу асар қаҳрамони хатти-ҳаракатлари орқали ижодкор деган номга доғ тушираётган, маза-бемаза асарлар битиб одамларнинг қимматли вақтини ўғирлаётган, ҳаётни фақат ўз балқонидан дурбинда кўриб тасвирлашдан ҳам тоймайдиган «ёзувчилар»ни ҳажв тиғи остига олади. Мана, у (Шоир Офарин) балқонда узоқ бир қишлоқни дурбинда кузатяпти:

— Ёз, ўғлим! — деди бир оздан кейин. — Ям-яшил тутзор ёқалаб сигир етаклаган қиз кетяпти. Бошида паранг рўмол, оёғида маҳсими, нима бало — йўқ, дала маликасига маҳси ярашмайди, ағдарма этик деб ёз! Ёздингми? Хўш, бу қизнинг юриштуришидан ўз касбига меҳр қўйганлиги шундоққина барқ уриб турибди. Ёз, ўғлим, тўхтама! Бу очерким чиқса сенга кети олиб бераман... Ана рўпарадан марғилон дўппилик бир йигит келяпти. Ҳозир улар учрашадилар ва... йигит дала маликасига дил розини айтади. Қиз уялиб атрофга олазарак боқади... Ие, йигит йўлини тескари солиб кетди-ку! Бефаросат! Бефаросат! Ҳеч бўлмаса сигирини етаклашиб молхонагача обормайсанми, номард! Туппа-тузук келаётган сюжетимни расво қилдинг-а! Хай, майли қолга-

нини фантазия қиламиз-қўямиз-да... ва ҳ. к. Бу асарни ҳозирги кунларда ҳам биз ўқиб турадиган «қўлбола» ҳикоя ва очеркларга пародия дейиш мумкин.

С. Сиёев ижодининг муҳим бир қиррасини публицистика ташкил этади. Гарчи ушбу тўпламга кирмаган бўлса-да, адибнинг бу соҳадаги ижоди ҳақида ҳам бир оз тўхталиш жоиз. Адиб бу жанрда фаол қалам тебратиб келаётган ижодкорлардан. Унинг кейинги йилларда яратган «Бирнинг касри», «Дераза ортидаги болалар», «То ҳирсу ҳавас хирмони барбод бўлмас», «Қадаҳ тутган қўл...» каби ўткир ижтимоий мавзудаги асарлари ўзининг долзарблиги, мазмун салмоғи билан алоҳида ажралиб туради. «Бирнинг касри» мақоласида кўтарилган муаммо — шифокор, унинг бурчи, жамият ҳаётида тутган ўрни масалалари ўткир публицистик руҳда ифодаланган. «Дераза ортидаги болалар» мақоласида ҳўжасизлик, кўзбўямачилик, ношуд раҳбарлик касрига қолаётган ўқувчи ёшлар турмуши қаламга олинган. Муаллиф меҳнат тарбияси ниқоби остида қишлоқ хўжалик юмушларига нотўғри жалб қилинаётган болалар ҳаёти, уларнинг ўлда-жўлда қолиб кетаётган ўқиши, тарбияси ҳақида куйиниб ёзади. Мана бу сатрларни ҳаяжонсиз, таҳликаю ташвишсиз ўқиш мумкин эмас: «Уч юз қадамча нарида ўн икки-ўн уч ёшлардаги бир тўп бола ғуж бўлиб турибди. Биттаси фартуғини бошига рўмол қилиб ёпиб олибди, биттаси қўлларига куҳ-куҳлайди, яна бири ер тепинади. Сал нарида қирқ ёшлардаги новча, шляпали киши тескари қараб, хивчин билан этигини савалайди. Далада оқарган чигит кўринмайди, қоп-қора ғўзапоялар изғиринда оҳиста чайқалади. Ҳали кун чиқишига анча бор. Бу болакайлар қачон уйқудан турган-у, қачон далага етиб келган. Уқиш нима бўлади? Нега далада колхозчи кўринмайди. Пахта фақат ўқувчининг ишимми?» Бу тахлит публицистик мақолалар ўқувчида чуқур мушоҳада уйғотади, уни ижтимоий активликка чорлайди.

Кейинги йиллар С. Сиёев ижодининг энг сермаҳсул даври бўлди. Адиб бу йилларда бир нечта қисса ва «Аваз» номли йирик роман яратди. Шу ўринда ёзувчининг қиссачиликдаги ютуқлари ҳақида тўхталиш мақсадга мувофиқ. «Ёруғлик», «Манзил яқин», «Саратонда қор ёғди» «Отлиқ аёл», «Беш кун мистер бўлганим» каби қиссалар ёзувчини қиссанавис, катта жанрда ҳам дадил қалам юрита оладиган ижодкор сифатида танитди. Булар орасида «Саратонда қор ёғди», «Отлиқ аёл» қиссаларини алоҳида таъкидлашни истардик.

«Саратонда қор ёғди» қиссасининг бош қаҳрамони Абдураҳмон табиати, шароитга қараб иш тутиши туфайли, сўзлаш услуби, дунёқараши жиҳатдан, мунаққид Б. Назаров тўғри белгиллаганидек, «адабиётимиздаги янги қаҳрамон, янги образ».

Адабиётда бутунисича янги образ бўлмайди, албатта. Бир

образдаги қирраларнинг иккинчисида воқе бўлиши ё ривожлантирилиши табиий. Абдурахмон образи ҳам болалар адабиётдаги Шум бола, Ҳошимжон ва бошқа қатор қаҳрамонлардан улғайган муҳити, болалар дунёсини ҳатлаб ўтиб катталарга хос яшаши ва кураши билан ажралиб туради. Тўғри, Абдурахмонни Шум болага кўпгина томонлари билан яқин туради дейиш мумкин. Лекин бу яқинлик қаҳрамонларнинг характери эмас, уларни яратган ёзувчиларнинг услуби жиҳатдан кўпроқ яқин, бу эса Абдурахмон образининг янги бўлиши лозим бўлган қирраларини Шум бола образидаги худди шундай томонларга яқинлаштириб туради. Шунга қарамасдан, болалар адабиёти янги, ишонарли характер билан бойиди деб айтиш мумкин.

Абдурахмон асарнинг илк сатрлариданоқ: мен мустақил кичиман, менинг ҳикоям оҳангидан кулманг,— деган талабни қўяди. Бу қирқ ёшли кишига ўн бир ёшли боланинг: «Бир оз босиқроқ бўлинг, жўра», деганидай ғалати таассурот қолдиради. Сиз бу болага зинҳор эътироз билдирилмай ночор аҳволда қоласиз. Сизни ғайритабиий бир ҳолат қамрайди — «Осмон йироқ, ер қаттиқ». Абдурахмон ана шу ҳолатнинг, уни юзага келтирган даврнинг фарзанди, қаҳрамони.

Мана, у ўтмишини ҳикоя қиляпти: «Мингтуманинг чучук сувини ичиб, маза қилиб юрган эдик, жуда ёмон кунга қолдик-да. Учинчи синфга ўтдим, шукур-эй, деганимда онам ўлиб қолди». Учинчи синфга ўтганидан шукр қилаётган бола, шубҳасиз, тезроқ катта бўлсаму одамлар кимлигини билсам, дегувчилар тоифасидан. Онасининг ўлими ҳақида эса шундай оддий ва шундай жўн сўзлаяптики, гапни бундай таъсирли қилиб азоблардан тўлғона-тўлғона тақдирга тан берган, ўйлай-ўйлай юраги зардобга тўлган, йиғлай-йиғлай дийдаси қотган кишигина айта олади.

Абдурахмон ҳаётидаги шахсий мусибатнинг умум мусибати-га уланиб кетиши уни буткул вазмин, ишбилармон, ўйловли одамга айлантириб қўяди. Энди унинг ҳар бир ҳаракатидан Орзугул онасига, укаларигагина эмас, бутун атрофдагиларга нисбатан меҳр-шафқат кўрсатиш масъулиятини англагани сезилиб туради.

Ёзувчи «Саратонда қор ёғди» қиссасида қаҳрамон (шахс) онгининг юксалишини кўрсатишда муҳитнинг таъсирини асосий планга қўйиб, асарнинг объективлигини таъминлайди. Абдурахмон улғайган оилавий муҳит ҳам, ижтимоий муҳит ҳам ёзувчидан унинг маънавий дунёсини кун сайин, соат сайин ўсишда тасвирлашни талаб этарди. Ёзувчи образ яратар экан, объективликнинг моҳиятини назардан қочирмайди. Қаҳрамони билан бирга севи-ниб бирга қайғуради. Асарнинг қаҳрамон тилидан ҳикоя қилини-ши ҳам яратилаётган образни монолог ёрдамида кенгроқ тадбиқ этишга қаратилган.

«Саратонда қор ёғди» қиссасидаги бошқа образлар ҳам

пухтагина ишланган... Орзигул, Самин бобо, Кумуш хола, Раис, Тўлабой, Сайфи, Мамасоли каби қаҳрамонлар содда, оққўнги, раҳмдил, меҳнаткаш кишилар сифатида тасвирланган. Бу персонажлардаги барча фазилатлар бош қаҳрамон — Абдураҳмон образига марказлаштирилади. Биз уларсиз Абдураҳмон образини кенгроқ тушунишимиз қийин. Орзигул Абдураҳмоннинг уйдаги, Раис, Самин бобо, Кумуш холалар ҳам уйдаги, ҳам ташқаридаги; Тўлабой, Сайфи, Мамасолилар ташқаридаги фаолиятини кенгроқ англашга ёрдамлашади.

Қиссада Боёнкул пўрим, Алимқул, «шамол» тоға ва ўғрилар қора кучлар вакили сифатида ҳаракатлантирилади. Абдураҳмоннинг улар билан тўқнашуви ўқувчига ҳаётнинг ва кишилар табиатининг мураккабликлари олдида эътиқодли шахснинг характери кўп қиррали тарзда намоён бўлишини кўрсатади.

Шу ўринда бир муҳим жиҳатни қайд этиб ўтишни истардик. С. Сиев қиссаларининг муваффақияти кўпроқ унинг ўзи яхши билган, чуқур ҳис қилган мавзуга қўл урганда. Мазкур қиссадagi Абдураҳмон образининг ҳаяжонли, ишонарли бўлишида унинг қишлоқ муҳитида вояга етганлиги, шу туфайли қишлоқ кишилари психологиясини чуқур билганлиги катта роль ўйнаган.

Тўпламдаги «Отлик аёл» номли қисса адибнинг янги асарларидан. У мавзу актуаллиги ва қатор ижтимоий муаммоларнинг кенг талқин этилганлиги билан диққатга сазовордир.

Жамиятимиз ҳаётида турғунлик даври деб ном олган кейинги 20—25 йил кўплab муаммоларни туғдирди. Шулардан бири жамиятда хотин-қизларга муносабат масаласидир. Дарҳақиқат, бизда хотин-қизлар тенг ҳуқуқли — улар эркаклар қатори меҳнат қиладилар, маълумот оладилар, сайландилар, сэйлайдилар ва ҳ. к. Бироқ ҳар бир нарсадa меъёр бузилдими, иш орқага кетади, бошқача айтганда, қош қўяман деб кўз чиқарилади. Кейинги йилларда хотин-қизларнинг эркаклар билан тенглиги масаласи кўр-кўрона талқин қилинди. Эркак киши қилган ишни нега хотин-қизлар эп-ламас экан, деб инсонни жинсий фарқлай олмайдиган айрим бефаҳм раҳбарлар «ташаббуси» билан трактор рулига аёл ўтирди, кетмон чопиғига аёллар жалб қилинди, қурилишда хотин-қизлар ишлай бошлади, заводларда, оғир иш дастгоҳларида аёлларни кўрадиган бўлиб қолдик. Енгил, бироқ аёл назорати, заковати, диди, ҳушёрлиги талаб қилинадиган ишлар эркакларга топшириб қўйилди... Қисса жамиятимизда ана шу ҳолат тасвири ва танқидига бағишланган. Муаллиф аёлларимиз ҳақида, уларнинг дарди, ўйлантираётган ғам-ташвишлари ҳақида куйиниб ёзади. Аёл ва унинг маънавиятига формал муносабатда бўлишнинг ёмон оқибатларига, ҳатто фожиага олиб келишини калхоз раиси Зумрад, унинг эри Яраш полвон, товламачи раҳбар Насриддинов

хатти-ҳаракатлари орқали тасвирлайди. Асар қизиқиш билан ўқилади. Бироқ унда қаҳрамонлар тақдирини чуқурроқ, улар фожиасини кенгроқ асослаш ўрнига кўпроқ салбий ҳолатларни қайд этиб қўя қолиши, талқиндан кўра баҳолашга мойиллик сезилади.

1987 йили С. Сиёевнинг «Аваз» номли йирик тарихий-биографик романи чоп этилди. Асар тез орада жамоатчиликнинг назарига тушди ва қатор муҳокамаларда йилнинг энг яхши асари сифатида тан олинди. Бу хайрли ишнинг Октябрь инқилоби 70 йиллиги арафасида амалга оширилгани рамзий маънога эга. Чунки тарихий роман бир умр озод замонни, нурли келажакни орзулаб, «Эзилган элга бўлгай бу замон иқбол ёруғ боргоҳ», дея башорат қилган ҳассос демократ шоир Аваз Ўтар ўғли ҳаёти ва фаолияти ҳақида.

Улуғ кишилар ҳақида китоб ёзиш анъанаси ёзма адабиёт пайдо бўлгандан буён давом этиб келяпти ва бу анъана улкан тажриба хазинасига эга десак муболаға бўлмайди. Бу хазинага ҳар бир авлод ўз улушини қўшиши табиийдир. Саъдулла Сиёев ўз асари билан яна шундай тарихий ишга бел боғлаган. Бу катта, масъулиятли, фахр этса арзигулик иш. Халқимиз бу сирада яратилган асарни ўқишга интиқ. Зеро, яратилган асарлар ҳали кўп эмас. Халқнинг Абдулла Қодирий, Усмон Носир, Абдулла Қаҳҳор, Ойбек... каби бугунги кунда тарихга айланган улкан сиймоларининг ҳаётлари тасвирини кўтиб турибди. Ушбу роман С. Сиёев ижодида тарихий асар ёзишдаги илк тажриба. Бироқ, очигини айтганда, бу тажриба муваффақиятли чиқди. Ёзувчи асарда ҳассос, исёнкор шоир ҳаётини мукамал, бутун мураккаблиги билан тасвирлашга, Аваз яшаган ижтимоий-иқтисодий, адабий муҳитнинг тўлақонли картинасини яратишга ҳаракат қилган.

Роман билан танишиб, муаллифнинг Аваз умрининг кичик бир қисмини (асарда 1909—1916 йиллар воқеалари ҳикоя қилинади) тасвирлаш учун жуда кўп меҳнат сарф қилганини кўрамиз. Муаллиф асарда шоир шахси ва яшаган даврга тегишли кичик деталдан тортиб, то катта бир воқеа тасвиригача ўринли фойдаланишга, уларни романнинг бош мақсадига йўналтиришга интилаган. Бундан ташқари, ёзувчи Хоразм шеvasида ўз тилидагидек гаплашади, унинг нозик жиҳатларини очади, мутойиба ва кинояга бой имкониятларини кенг истифода этади. Муаллифнинг XIX аср Хоразм воқеаси, халқи удуми, этнографияси, инсоний ўзига хосликларни яхши билиши роман воқеаларининг ишонарли чиқишини таъминлаган.

«Аваз»да ёзувчи инсон ва Муҳит масаласини кечг ёритган. Унинг қаҳрамони ва персонажларининг барчасида Муҳитнинг яши ва ёмон томонларини аниқ кўриб тураммиз. Бу нарса айниқса, Аваз Ўтар фаолиятининг ибтидоси, шаклланиши ва интиҳосида

бўртиброқ кўринади. Муҳитнинг чиркинлиги шеърятга ошно ёш инсоннинг юрагини тирнаб, нафрату ғазаб, норозилигу адоват уруғини сепади. Ҳаётнинг қандайдир бошқача бўлиши лозимлигини ички туйғу билан сезган шоир гоҳ пинҳон, гоҳ ошкор курашга шайланади; гоҳ тушкун, гоҳо эса ишонч руҳи билан ҳақиқий курашчига эврила боради. Ёзувчи уни ҳар хил — сарой, дўстларини оила даврасида, инқилоб кашшофлари орасида атрофлича тасвирлашга уринганига қарамасдан, Аваз Утар характеридаги Муҳит билан юзма-юз туришга интилиш ҳисси муаллифни ўзига эргаштириб кетади. Бу ҳис романдаги тарихийликдан кўра замонавийлик бўёқларини равшанроқ кўрсатишга, кўришга ундайди. Ҳатто, айтиш мумкинки, асар бугунги қайта қуришга бўлган эҳтиёжни келтириб чиқарган кечаги муҳитнинг маҳсулидир. Шу боис роман бошқа тарихий асарлардан бирмунча фарқ қилади. Унинг энг диққатга сазовор хусусиятларидан бири турғунлик давридаги турғун масалаларни ҳаракатлантириб юборишга қаратилгандир. Ўқувчи, албатта, XX аср бошларидаги воқеаларнинг кечаги турғунлик билан қандай ўхшашлиги бўлиши мумкин, деб ҳайрон бўлар. Инсон бир-биридан қанчалик фарқ қилса, шунчалик ўхшаш ҳамдир. Даврни эса инсон барпо этади. Аслида, жавоб асарнинг ўзида. Уни муаллиф 3—4 йил аввал бошлагани ва романнинг биринчи қисмини «Бир чора замон истаб» деб номлаганиёқ саволга қисман жавоб бера олади. Саъдулла Сиёев меҳнати туфайли исёнкор шоир Аваз Утар қайта тирилди, авлодлари яшаётган муҳитга қараб яна «бир чора замон истади»; ҳақнинг, адолатнинг қарор топишига авлодларини ишонтирди; уларни Муҳитнинг эскириб кетган ром ва эшикларичи алмаштиришга — қайта қуришга ундади, илҳомлантирди. Шу боис ҳам бу асарга халқни даврдаги эскирган, истеъмолга ярамайдиган нарсаларга қарши курашишга ундайдиган маънавий восита сифатида баҳо берсак янглишмаган бўламыз.

Яхши ёзувчи томонидан яратилган бадий асарда битмас-туганмас жозоба бўлади. Тарихий мавзуда яратилган асар ҳам бундай жозибадан маҳрум эмас. Фақат ундаги жозоба йироқ-йироқлардан, тилсиз сеҳр ичра кўнгилларни ошно этади. Ана шу йироқлик образини кўра олган, ана шу тилсиз сеҳрни англай олган ўқувчи тарихни ўз маънавий дунёсига айлантира олади. Асардан ўзини қийнаган жумбоқларга жавоб топа билади. Зукко ўқувчи учун «Аваз» романи ҳам сеvimли китобга айланиши табиий.

«Ҳар тўқисда бир айб» деганларидек, ушбу сеvimли асарнинг ҳам баҳс талаб, мунозарали ўринлари йўқ эмас. Асарда катта меҳр билан тасвирланган образлардан бири Ислонхўжадир. Муаллиф бу образден Аваз маърифатпарварлик қарашларини ой-

динлаштиришда муваффақият билан фойдаланган. Бироқ, ушбу тарихий шахс фаолияти назаримизда ҳаддан ташқари ижобийлаштирилгандек кўринади. Бундан ташқари романнинг ҳар иккала қисми сўнггидаги воқеалар ривожини тезлашиб кетади. Шунингдек, янада батафсил ёки аксинча мухтасар тарзда ифодаш керак бўлган ўринлар учрайди. Катта шахс ва суронли давр ҳақида асар ёзиш вазифаси ғоят мушкул. Бу ишнинг меҳнати ва масъулияти гоҳида ёзувчи белини «букиб» юборади. Бироқ, асар билан тўла танишгач, бу ҳол вақтинча эканлигига, муаллиф қийин ижодий синовга бардош берганини кўрамиз.

Яна таҳлилда давом этамиз. Фикр доимо инсонни музаффарликка бошлайдиган мўъжизадир. Фикрсиз дунё кўлмакка ўхшайди. Фикр дунёни тўлқинлантириб турмас экан, инқирозга юз тутиши, кўлмакка айланиб, қуриши аниқ. Романнинг илк саҳифаларида тасвирланган Муҳаммад Раҳимхон саройи жониворлари бир-бирини еб тугатаётган, қуриб бораётган кўлмакка ўхшамайдими? Бу сарой тирикчиликнинг даҳшатли комига тушиб қолган эди. Хон қон қуйиш билан кўлмакни қуришдан сақлаб турар ва ҳаётнинг мазмунини шундан иборат деб билади. Шу боис у саройдан ҳар қандай фикрни бадарға этиш керак ёки тавбасига таянтириш лозим, деб ўйлайди. У, гўё фуқароларига хонлик қилётгандай, чуқурроқ қаралганда эса унинг вазифаси фикргагина хонлик қилиш эканини англаш қийин эмас. Мана, саройга: «Омонотирини олсинлар, тақсир. Минбаъд каминага ортиқча юк бўлиб турмагай»,— деган фикр кириб келди-ю, унинг асрий осойишталиги бузилди. Сарой аввало Худайчи қиёфасида таҳликага тушди. Худайчи фикрни чалғитмоқчи, «яхши гап» билан йўлга солмоқчи бўлди. Аммо, бу фикр ҳам бошқа ҳамма фикрлардек ҳаддан ташқари оч эди. У Худайчининг таскинларига қаноат қила олмас эди. Сарой буни билар эди, шу боис фикрдан қутулиш тараддудига тушиб қолди. Кураш бошланди... Саъдулла Сиёев бу курашчи мумкин қадар батафсил тасвирлашга ҳаракат қилди ва унга эришди.

Роман сарой ва фикр ўртасидаги кураш асосига қурилган. Ҳар икки томон ҳам ўз маслакларини ҳақиқат деб билишади: ҳар икки томон ҳам музаффарлик учун курашади. Аммо бир жангда икки томон ҳам ғолиб бўлолмайди. Кимдир мағлубиятга юз тутиши шарт. Фикр Сарой томонидан қанчалик қуршовга олинмасин, қанчалик тазйиққа дучор қилинмасин курашдан қайтмайди. Фикр сокинликда туғилиб, курашларда улғаяди. Аммо унга ўлим йўқ. Демакки, у мағлубиятга ҳам учрамайди.

Дунёдаги бирдан-бир музаффар ва абадий нарса фикрдир. Уни пайдо этган кишиларнинг номи ҳам ўчиб кетмаслиги керак. Афсуски, халқ болалик чоғларида қанчаден-қанча фикр соҳибларининг табаррук номларини унутиб юборган. Халқ оғзаки ижодидегин

бир қисм асарлар ана шу «болалик»нинг дурдонаси эканлиги сир эмас. Дурдонанинг борлиги яхши, албатта, таржимзи ҳоли билан бўлса яна ҳам яхшидир. Саъдулла Сиёевнинг романдаги мақсадларидан бири ҳам шу, яъни улуғ ўзбек шоири Аваз Утар номини абадийлаштириш, авлодларнинг шоир хотираси олдидаги бурчини сидқидилдан ижро этиш эди. Ёзувчи бу вазифанинг уддасидан чиққолди.

Улуғ, заковатли кишилар ҳақида яратилган асар, одоб-ахлоқ мажмуаси билан тенгдир. Чунки, улуғ кишилар ўзларида инсониятга хос асар фазилатларни, тафаккур меваларини мужассам этган бўладилар. Халқ бахти ва фароғати учун ўз бахтлари ва фароғатларини гаровга қўядилар. Шоир Аваз Утар ҳам ана шундай улуғ кишиларнинг вакили. У ўз бахти ва фароғатинигина эмас, жонини ҳам халқ бахти учун қурбон қилди. Аваз Утар ўз хизматларини авлодлар унутмаслигини, номи халқ тилидан ўчмаслигини орзу қилган, билган эди ва:

Хуш ўл, кўнглим, келур бир кун бахт боғидаги раъно,
Кўкаргай мавж уриб, қирларда лола бўлғуси пайдо.
Мени ёд этгай авлодим, мазоримни ўраб гулдин,
Ишончим шундадир, бўлгай мазорим бир зиёратгоҳ,

деб ёзган эди. Халқ шоирини унутмаган, унинг шеърларини ҳам, номини ҳам эъзозлаб келмоқда. Ёзувчи Саъдулла Сиёев ана шу эъзозни «Аваз» романи тимсолида янада ёрқин гавдалантирди.

Биз юқорида С. Сиёев ижодининг асосий қирралари ҳақида қисқача гапирдик. Адиб ижодини фақатгина биз санаб ўтган асарлар билан чегаралаш қийин. Хусусан, унинг радио, телевидение ва кино соҳасидаги ижодий фаолияти, улар учун ёзган асарларининг ўзи махсус тадқиқотни талаб қилади.

Саъдулла Сиёев эллик ёшга кирди. Эллик ёш ижодкор, айниқса, С. Сиёевдек серғайрат ва сермаҳсул ёзувчи учун айна кўмолот палласи. Адиб ўтган ярим аср мобайнида китобхонларни кўп ва хўб асарлар билан баҳраманд этди. У бундан кейин ҳам шундай маҳорат ва сабот билан меҳнат қилиш ниятида. Адибнинг бу йўлдаги ҳаракатларида омад тилаймиз.

Суннатилло Аҳме ов,
филология фанлари кандидати

МУНДАРИЖА

ҲИКОЯЛАР

Мажнунтолнинг новдаси	5
Даҳрий	15
Ёзда момақалди роқ	41
Тўйлар муборак	59
Боғи малак	72
*Туя лўк-лўк этади	81
Ой бориб омон келинг	99
Сарвиноз	107
*Ҳожи кашшоф	118
Иншо	126
*Эшик очилмаган кун	133
Раиснинг ақли шошди	142

ҲАЖВИЯЛАР

Эркаклар эртаги	148
Африкалик масхарабоз	152
*Ғалати бир нарса	160
Қудеш аканинг қаллиғи	167
Сабил қолган тўёна	175
Узини кўтарадиган одам	180
*Тилхат	186
Додангга салом айт	191
Овозингдан аканг	195
Танишимнинг таниши	199

Ўзим ёмонман	204
*Бепарво бўлмоқчиман	208
Ҳурматли ўртоқ рафиқам	214

ҚИССАЛАР

*Отлиқ аёл	221
*Беш кунлик мистер бўлганим	295
*С. Аҳмедов. Камолот йўлида...	322

Литературно-художественное издание

САГДУЛЛА СИЯЕВ

ПРУТ ПЛАКУЧЕЙ ИВЫ

Рассказы, юморески, повести

Художник **Х. Пулатов**

Ташкент, Издательство литературы и искусства
им. Гафура Гуляма.

На узбекском языке

Адабий-бадий нашр

САЪДУЛЛА СИЁЕВ

МАЖНУНТОЛНИНГ НОВДАСИ

Ҳикоялар, ҳажвиялар, қиссалар

Редактор **Н. Қиличев**

Расмлар редактори **А. Мамажонов**

Техн. редактор **Э. Саидов**

Корректор **Д. Абдуллаева**

ИБ 3993

Босмахонага берилди 13.01.89. Босишга рухсат этилди 31.05.89
P-10619. Формати $84 \times 108^{1/32}$. Босмахона қоғози № 2. Адабий гарни-
тура. Юқори босма. Шартли босма л. 17,64. Шартли кр-оттиск. 18,06.
Нашр л. 19,27. Тиражи 60 000. Заказ № 76. Баҳоси 1 с. 20 т. Шарт-
нома № 202—88. Ғафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашри-
ёти, 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон КП Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмахонасида
босилди, Тошкент ГСП, Ленин кўчаси, 41.

Сиёев, Саъдулла.

Мажнунтолнинг новдаси. Ҳикоялар, ҳажвиялар, қиссалар.— Т.: Адабиёт ва санъат нашр., 1989.—336 б.

Ушбу китобга муаллифнинг турли йилларда ёзган ҳикоялари билан бирга янги қиссалари ҳамда ҳажвиялари киритилди.

«Отлиқ аёл» қиссасида ёзувчи сизни баҳсга чорлайди: биз фан-техника бобида анча илгарилаб кетдик; бироқ, бу тараққиётга маҳлиё бўлиб, кўпгина маънавий фазилатларимизга путур етказмадикми— ижтимоий тенглик баҳонасида муҳаббат... оила... фарзанд тарбияси каби муқаддас бурчимиз дарз емадимикан?..

Ёзувчи ҳикояларида жамиятимиз қатламларидаги айрим иллатларни фош этиб, руҳий поклик, диёнат, ҳамият сингари инсоний туйғуларни тарғиб этади.

Сияев, Саъдулла. Прут плакучей ивы. Рассказы, юморески, повести.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1989 йилда қуйидаги китобларни чоп этади:

САИД АҲМАД
Жимжитлик
Роман

МИРМУҲСИН
Илдизлар ва япроқлар
Роман

МАЖИД САМАДОВ
Элик баҳодир
Ҳужжатли очерклар

ДАДАХОН НУРИЙ
Шаҳар тегирмони
Қисса, публицистика ва
ҳикоялар

МЕНГЗИЁ САФАРОВ
Она тупроқ қўшиғи
Қиссалар ва ҳикоялар